

Муҳаммад Али

УЛУҒ САЛТАНАТ

Эпопея

Иккинчи китоб

УМАРШАЙХ МИРЗО

«SHARQ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ,
ТОШКЕНТ – 2014

УЎК: 821.512.133-3
КБК: 84(5Ў)6
А – 49

Сўзбоши муаллифи
Б. Назаров

Иллюстрациялар муаллифи
Ўзбекистон Республикаси санъат арбоби
Алишер Алиқудов

А – 49 Али, Муҳаммад
Улуғ салтанат. Эпопея. Иккинчи китоб.
«Умаршайх Мирзо». – Т.: «Sharq», 2014. –
448 б.

ISBN 978-9943-26-209-6

УЎК: 821.512.133-3
КБК: 84(5Ў)6

ISBN 978-9943-26-209-6

© «Sharq» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти, 2014 й.

Меҳрибон онам Турдихол Эгамназар
сўфи қизи хотирасига бағишлайман

Муаллиф

БИРИНЧИ БОБ

I

Сирдарёнинг этаклари-ю Тангритоғнинг ғарбий ёнбағирларидан то юнонлар Борисфен деб атагувчи Днепргача бепоён дашту далалар ястаниб ётади. Шамоллар шип-шийдам чўлларда қуриган қамғоғу шўрақларни тўп-тўп қилиб шимолдан жанубга юмалатиб ўйнайди. Ёйиқ¹ бўйларидан йўлга чиққан қамғоқ жазирама офтобда жизғанаги чиқиб Хоразм денгизи, – уни Жайхун кўли, гоҳ-гоҳда Орол денгизи ҳам дейишади, – соҳилларига юмалай-юмалай етиб келгунча бир неча ойлар ўтади. Кейин Дашти Қипчоқнинг ҳудудсиз чўлларида изғиринлар изиллай бошлайди... Ўхшаш манзара ҳар йили такрорланади, такрорланаверади...

Бу жойларни Жўжи улуси дейдилар.

Тарих милодий 1376 йилнинг ёзида Оқ Ўрда хони Ўрусхон Ҳожитархон шаҳрида нуфузли қурултой чақиртирди. Идилнинг ёйилмасида, дарёнинг сўл қирғоғида жойлашган хушманзара бу шаҳар билан Хазар денгизи орасида йигирма тошча масофа бор эди.

---

¹ Урал дарёсининг қадимий номи.

Шаҳар марказидаги баланд тепаликда савлат тўккан Ҳожитархон ҳокимининг маҳобатли саройи олдида катта майдонда бир кўп одамларнинг ивирсиб юргани кўзга ташланади. Элликка яқин суворийлар қоровулликда туришибди. Учмоққа шай гижинглаган отлар сувлиқларини чайнаб сабрсиз ер тепинишади. Нарироқда, хиёл куйироқда катта кўчада узоқ-яқиндан тўпланган амирлару нўёнларнинг соқчилари гўё тулпорларини кўз-кўз қилгандай у ёқдан бу ёққа от ўйнатиб юришади.

Бурнининг учида нўхатдай жигарранг холи қалин тук билан қопланган йигирма саккиз ўтизлардаги норғул соқчи йигит рўпарадаги иккинчи соқчига узангилар бир-бирига тегар даражада яқинлашиб келар экан, пишқирган от жиловини тортганча сўради:

– Кимнинг ўрамидансан, баҳодир?..

Албатта, баҳодир деганлари баҳодир эмас, оддий навкар холос. Қачондир баҳодир бўлишни орзулаган навкарлар, ҳиммат юзасидан бир-бирларини ўзаро шундай атайдилар, кўнгилларини кўтарадилар. Одатлари шунақа.

Иккинчи соқчи – миқтидан келган биткўз чапдастгина йигит ўнг қўлини нақшин эгар қошига қўйганча бошини баланд кўтариб жавоб берди:

– Манғишлоқ амири донғли Тўйхўжа ўғлонни биласанма?.. Биласан. Ана ўшанинг ўрамиданман, эй баҳодир! Тўйхўжа ўғлон кўзининг нури, юрагининг қўри Тўхтамиш ўғлоннинг йигитлариданман! Кўп амирлар хизматини қилдим, энди ҳақиқий хожамни топдим. Отимни Тармочуқ, дейишади. Ўзинг қайдансан, билсак бўлам-а?

Норғул соқчи салобат билан томоқ қириб қўйди-да, деди:

– Сарой-Беркадан...

– Сарой-Беркадан?

– Ҳа-ҳа, айни ўзидан. Манғит элатининг зодагонларидан, Жўжи улусининг амир ул-умароси Идику манғит ҳақида эшитганмисан?

– Эшитганман, эшитганман... Ўҳ-ҳў, эшитмай бўлама шундай амирди...

– Ўша марди майдоннинг йигитлариданман. Отим ўзи Кўкаман, Кўка ботир ҳам дейишади. Энди Кўка-да, Кўка... Кўка деявер.

Кўкаман хириллаб гапирарди.

– Қурултой узоқ кетама?.. – сўради Тармочук Кўкаманнинг кўзига эмас, бурнининг учидаги тукига термилар экан.

– Узоққа чўзилади бу... – Кўкаман бироз жим қолди. – Қурултойда қандай баҳодирлар қатнашяпти, хабар топдингми? Мен кўпда одам танийвермайман... Эсимда турмайди. Жуда ҳам одам кўп... Ўрусхон Жўжи улуси тахтига мингач, икки ўрдани бирлаштириб олди, ўзиям кучайиб кетди-ёв... Войбаёв!..

– Кучайгандан кучайди хонимиз... – Тармочук маъноли жилмайди. – Кўрмадингма, баҳодир, хоннинг уллари Темур Малик ўғлон, Қутлуғ Буға, Тўхтақиёларни юришларини! Уҳ-ҳў, Жўжи амир-зодаларини санай десанг санок етмайди! Темур Қутлуғ ўғлон, Кунча ўғлон, Қозончи баҳодир... Султон Маҳмуд ибн Амир Кайхусрав ҳам шу ерда. Бухоро ҳокими Маҳмудшоҳ Бухорий...

– Ие, ҳаммасини биламан дегин? Секинроқ гапир! Ҳай... намунча бидиллайсан-а! Бидилламай гапирсанг-чи, худо хайрингни бергур баҳодир! – илтижо қилди Кўкаман. У бурнини жийирганда қалин тук билан қопланган нўхатдай жигарранг холи тепага қараб қоларди.

– Ҳаммасини биламан... – бир оз секинлади Тармочук, кейин аста шивирлади: – Мен сенга айтсам, Тўхтамиш ўғлоннинг ўрамида ҳар бири душманни зириллатадиган йигитлар жамланган...

Алибек қўнғиротнинг ўзи ўнгасига тенг келади, Оқ Буға баҳрин беш ботмонни бир қўлида кўтара олади, Ўрунг Темур, Исабек дейсанма... Элийғмиш ўғлон-ку...

– Тўхтамиш ўғлон ҳам шу ерда дегин? – Тармочук сўзини бўлди Кўкамани.

– Шу ерда, валинеъмат Тўйхўжа ўғлон ёнида. Отасини ҳеч ёлғиз қўймайди. Эсли йигит. Доим ёнида юради. Ҳаммаси шу ерда, саройда...

– Тўхтамиш ўғлон ҳақида эшитганман, – Кўкамани ўйланиб деди. – Жуда мард, ақлли йигит эмиш-да. Идику манғит жаноблари уни фақат алқаб гапиради. Шундай ўғлинг бўлса, дейди...

Сухбатга берилиб кетиб эгар қошига ётиб қолай деган Тармочук Тўхтамиш ўғлонга яқинлигидан ғурурланиб кўкрагини кўтарди ва Кўкаманига бепишандлик билан кўз қирини ташлади.

– Мўғулистон ҳокими амир Қамариддинни ҳам шу ерда дейишди, аммо мен кўрмадим...

– Амир Қамариддин ҳам шу ерда дегин? – Кўкаманининг овози зўрга эшитилди. – Бутун олам йиғилибди-я... Тумонот одамни йиғиб нимани гапиришар экан-а...

– Билмадим, баҳодир...

Ҳожитархонда қутилмаганда шошилинич қурултой чақирилиши икки навқаргагина эмас, балки нақшиннигор кенг саройнинг кўринишхонасида чордона қуриб ўлтиришган арқони давлат вакиллари ҳам англашиларсиз эди. Чап ёқда сифноқлик, манғишлоқлик, сабронликлар, Иртиш бўйларида келганлар ўтиришибди, Булғору Буртосдан, Саройчиқдан иштирок этаётганлар ўнг томонни, қримлик ва сарой-беркаликлар рўбарўни эгаллашган. Амиру амирзодалар, ўзини бировдан паст тутмайдиган нўёнлар, калондимоғ беклар, майдонталаб лашқарбошилар, турфа хил зодагонлар гўё дунё ишларини ҳал этиш фақат уларгагина боғлиқдай ўзларини мағрур тутишади.

Эни ўттиз, узунлиги қирқ қадам чиқадиган маҳобатли кўринишхонанинг шимол ва жануб томонларидаги йигирматта деразасидан атроф манзара баралла намоён эди. Жануб ёққа қараган одам Идилдай азим дарёнинг майда-майда ирмоқларга айланиб Хазар томон шошаётганини кўрарди. Гўё минг-минг чақирим ерлардан елиб келган пуршиддат дарё ногаҳонда мустақкам Ҳожитархон қалъасига урилиб, парча-парча бўлгану шундай ҳолатга тушиб қолгандай.... Шимол ёқда, олис-олисларда ташландиқ ҳолга келган Сарой-Боту шаҳрининг ғариб миноралари булутлар пардаси ичра зўрға кўзга чалинади.

Жўжихоннинг ўғли Ботухон милодий 1227 йилда Кўк Ўрда давлатига асос солганда Идил бўйида бир шаҳар қурдириб, Сарой-Боту деб ном қўйди ва пойтахтга айлантирди. Йигирма саккиз йил даврон сурган оғасидан кейин тахтга минган Баракахон эса пойтахтни шимолга, янги шаҳар – Сарой-Беркага кўчиртирди, Сарой-Боту ўзининг аввалги шуқуҳини тамом йўқотди.

Улуснинг жанубий музофотларини Жўжихоннинг яна бир ўғли Ўрда Иченхон авлодлари бошқарарди. Улар сиртдан қараганда марказий ҳукуматга бўйсунардилар, аммо ичларида ҳамиша озодлик тилаб кун санардилар. Оқ Ўрда шундай пайдо бўлди. Сирдарё этакларида жойлашган энг кўркам қалъага эга Сиғноқ шаҳри Оқ Ўрданинг пойтахти сифатида ном чиқарди. Сарой-Берка билан Сиғноқ ўртасида киши билмас рақобат туғилди. Айниқса, Оқ Ўрда хони Ўрусхонда бу иддао кучайгандан кучайиб кетди. Ҳамма «Ўрусхон» деган ном қаердан келган экан, деб ҳайрон қоларди. Айтишларича, у сап-сарик туғилган эмиш, онаси ўрис маликаси эканми, шу сабабли шунақа аталиб кетибди. Орқаваратдан оти «Сарикхон» эмиш...

Кўринишхонанинг кунботишдаги тўрида каттагина супада маҳобатли заррин тахт жойлаштирилган, орқасида деворда икки одам бўйичалик тепада буғунинг катта сершоҳ бош суяги қоқиб қўйилган.

Тахтда савлат тўкиб ўлтирган Ўрусхон кўз узмай Сарой-Боту томонга тикиларкан, ичида чуқур хўрсинди. Эҳ, Жўжи улуси бир замонлар қандай қудратли давлат эди-я, Европа-ю Осиёга даҳшат солиб турарди! Шухрати оламни тутганди. Барча мамлакатлар тан олар, ҳатто манаман деган рус князлари солиқ тўлашарди. Аммо Жўжи улусининг бир заиф томони Жўжихоннинг ўн тўрт ўғлидан ҳар бирига бир вилоят инъом этилганида эди, ҳар бир мулк бир хонзодага қарарди.

Жўжи улуси бошиданоқ «улусча»ларга бўлиниб кетди. Парчаланишлар давом этса этдики, тўхтамади. Дарвоқе, Ўрусхоннинг бобокалони Тўқай Темурхон Жўжихонга ўн учинчи ўғил ҳисобланарди, айна мана шу Ҳожитархон вилояти Тўқай Темурхон чекига тушганди. Шу ваданмикин, Ўрусхон ўша замонлардан мерос қолгандай Ҳожитархон мулкани кўнглига яқин олади, ўзиники санайди, Сифноқдан ҳам кўра шу шаҳарга тез-тез келишни ёқтиради. Қурултойнинг Ҳожитархонда ўтаётгани сабабларидан бири ҳам шудир, эҳтимол.

II

...Милодий ўн тўртинчи асрнинг бошларидаги турли бош-бошдоқликлар, ҳаражу мараж, чиндан ҳам Жўжи улусининг энка-тинкасини қуритиб ташлади. Бу даврларни эслаганда доим Ўрусхоннинг юраги аламдан увишади. Буюк Чингизхон авлодлари – боболарнинг бир-бирларини тушунмаганликлари, бирлашиш ўрнига ўзаро қирпичоқ бўлганликларини ўйлаб қалби ўртанади. Афсус, минг афсус!

Вақти-вақтида юз бериб турган кўзғолонлар бутун улусни шамолда қолган япроқдай титратарди. Хайриятки, милодий 1312 йилда юрт бошига келган Ўзбекхон замонида тахт талашиш низоларига, тўс-тўполонларга чек қўйилди. Султон Муҳаммад Ўзбекхон Кўк Ўрда билан Оқ Ўрдани бирлаштириб қудратли давлатга айлантириб, ўттиз йил комронлик курсисида қарор топди. Бу давлат дунёда даставвал Жўжи улуси, кейинчалик Олтин Ўрда номида донг таратди.

Ўрусхон ўзини кўпроқ Ўзбекхонга менгзар, салтанат ишларида унга ўхшаб ҳаракат қилишга тиришарди. Ўзбекхон эса улуғ Чингизхонга ўхшаб кетади Ўрусхон назарида...

Ўзбекхоннинг иккинчи ўғли Жонибек Жўжи улуси куч-қудратини яна ҳам оширишга интилди. Бироқ у 1357 йилда фитначилар томонидан ўлдирилди, мамлакатда тагин кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган бесаранжомликлар палласи бошланди. Хонлар кун алмашгандай алмашарди, қисқа вақт ичида бу тахти бевафога йигирма бешга яқин хон келиб кетди.

Кўк Ўрда билан Оқ Ўрдани бирлаштирмоқ, улуснинг шаън-шавкатини ўрнига қўймоқ, Жўжи улуси бўй-бастини дунёга кўз-кўзламоқ керак! Ўзбекхон замонида қандай бўлса шундай тикланмоғи зарур! Ахир ўша даврларда Жўжи улуси чегаралари қарийб поёнсиз эди, бу томони Идил бўйларигача, Булғор, Крим, Қофқоз¹, рус князликлари, у томони Дашти Қипчоқ, Хоразм, Ғарбий Сибирь, то Иртиш дарёсигача мамлакатлар Ўзбекхонга қарарди.

Кучсизланиб қолган улусни қудратли давлатга айлантириш энди Ўрусхоннинг зиммасига тушиб турибди. Тақдирнинг шундай сийловидан бемисл ғурур туйган Ўрусхон милодий 1364 йилда тахтга

¹ Қофқоз – Кавказ, маъносида.

мингач, ўн икки йил умри фақат улусни тиклашга кетди. Энди Ўзбекхон замонидагидек мамлакат қўшинининг ўнг қўлини Кўк Ўрда, сўл қўлини Оқ Ўрда лашкарлари эгаллади, ички нифоқлару жанжал-суронлар ҳам бир оз барҳам топди.

Аммо барча адоват, низо-ю нифоқ ташқаридан эмас, балки тахтга талабгор чингизий хонзодаларнинг ич-ичида яшринганди. Ҳаммаси ошкора дўст кўринадилар, аммо зимдан бир-бирларига душманликлари аён... Ўрусхон буни биларди. Мамлакатни қамраб олган ана шу кўнгилхирачилик орадан кўтариб ташланиши керак...

Сарой ичи сув қуйгандай жим-жит. Хийла вақт ўтди, ҳамма шимолдаги деразага тикилиб хаёлларга берилган Ўрусхондан кўз узмай қурултой бошланишини кутади. Бирон бир киши сўз қотишга журъат этмайди. Мамлакат хони гўё бу ерда вакиллар борлигини сезмас, нуфузли қурултойда ўтирганини ҳам унутиб юборганга ўхшарди.

Ниҳоят, хон аввал тахтнинг икки томонини банд қилган аркони давлат кишиларига назар ташлади. Кейин бошқаларни бирма-бир кузатиб чиқди. Хоннинг назари тушганда ҳар бир киши ўзини худди найза санчилгандай ўнғайсиз сезарди.

Бирдан кимдир жимликни бузиб: «Дунё тургунча турсин улуғ хонимиз!» деб қичқириб юборди. Ҳамма шуни кутиб турган эканми, кўринишхона ичи портлагандай гувиллаб кетди. Ҳар ёқдан Ўрусхонни шарафловчи садолар янгради:

- Бошлари тошдан бўлсин!
- Омон бўлсин улуғ хонимиз!
- Ёвларга офатдир улуғ хонимиз!
- Энди улусимиз доврўғи дoston бўлади!
- Дoston бўлади!

– Ур-ҳо! Ур-ҳо-о-о-о!.. Ур-ҳо-о-о-о-о!.. – овозлар эшитиларди чап томондан.

– Ур-ҳо-о-о-о-о!.. – жарангларди алқовлар ўнг томондан...

Барча ўрнидан туриб олган, сарой ичини юқорига кўтарилган кўллар ўрмони тутиб кетган, шу алпозда мамлакат хонини олқишлашарди.

Фақат ўртароқда, манглайи қат-қат ажиндан тиришган, қошлари сийрак, гирдиғумдан келган бир амир атрофга аланлар экан, бақириб-чақириб Ўрусхонга шараф тўнини бичаётган издиҳомга ғижиниб қарар, иложи топилса, барчанинг оғзини ёпиб қўйишни истарди. Ёнидаги ёш йигитга тап тортмай бошқалар эшитса эшитар, дегандек қилиб:

– Ана бунга нима дейсан? – деди кўзлари чақчайганча. Унинг овози ингичка, ёқимсизроқ эди. – Булар эсини еганми, Тўхтамиш ўғлон?.. Қара-я, ўғлим! Ҳамманинг боши гангиган. Ҳаммаси анови сариққа қараб дон еган хўроздай кекиртагини чўзадир!..

Тўхтамиш ўғлон у ёқ-бу ёққа аланглаб қўяр экан, ҳалиги одамнинг қулоғига шивирлади:

– Секинроқ гапирингиз, эй валинеъмат! Тингчилар қулоғига тушмасин тагин? Атрофда изғиб юришибди...

Бақириқ-чақириқ, шовқин-сурон ичида, хайриятки, уларнинг гапини биров эшитмади.

Қўйиб берса, хон шаънига алланималарнидир айтиб юборишдан чўчимайдиган табиатан шартаки ва кўрс Туйхўжа ўғлон тишларини ғижирлатди-ю ортиқ бир сўз дейишдан ўзини тийди.

Манғишлоқ ҳокими авваллари ҳам ҳамиша машваратларда ҳадди сиғиб гапни бўлар, норозилик билдириб, хоннинг сўзи қудратини кесишга мойиллигини яширмасди. Унинг назарида Ўрусхон макру алдовлар билан Жўжи улуси тахтига ўлтирди, асло юрт бошқаришга лаёқати йўқ, устига устак, шарти кетиб парти қолган, бир оёғи гўрдаги одам...

Аслини олганда-ку, улар бир отанинг болала-

ри, суриштириб борилса, томирлари бир жойдан чиқади, Жўжихоннинг ўн учинчи ўгли Тўқай Темурхон ҳар иккисининг ҳам бобоси-да!

Тўқай Темурхон тўрт ўғил кўрган. Тўйхўжа ўғлон ана шу ўғиллардан тўнғичи Авранг Маъмур султоннинг авлоди, Ўрусхон эса иккинчи ўғил Ўз Темурхоннинг палаги... Тахт Тўқай Темурхон тўнғич ўғлининг авлодларида бўлиши керак-да. Тўйхўжа ўғлоннинг ана шунга ичи қуяди. Бу ёғи-ку шундоқ, лекин Ўрусхон нафақат Тўйхўжа ўғлон, балки барча чингизийларга ҳам ёвдир! Учига чиққан муғомбир, фирибгар ёвдир, душмандир... Аммо ақлли ва айёр душман! Ўҳ-хў!.. Орадаги адоват, гина-кудурат, мухолифат мадда боғлай бошлаганига хийлагина вақтлар ўтди.

Шу палла Ўрусхоннинг янграган салобатли йўғон овози Тўйхўжа ўғлон хаёлини кесди:

– Салтанат пешволари!..

Сарой сукунатга чўмди.

– Салтанат пешволари! Нима сабабдан қурултойга йиғинганимизни фаҳмласангиз керак? Сўзни бежаб ўлтирмайман. Ундоқ одатим йўқ. Бир ҳафта аввал эди, тушимда улуғ боболаримиз Чингизхон ва Ўзбекхон бирга юрганмишлар. Хоқони муаззам Чингизхон ҳазратлари қачон яшагану, Султон Муҳаммад Ўзбекхон жаноблари қачон? Буни мағзини чақинг-да! Бу ғаройиб аломат... Чингизхон Ўзбекхонга дер эмиш: «Дунёни олдим, қиличим тин билмади. Илгингизга гижинглаган тойдай дунёни жиловидан тутқазиб қўйдим... Наҳотки, уни миниб елдиришга қурбингиз етмади? Дунё балиқдек қўлингиздан сирғалиб чиқиб кетди-ку!.. Нечун қўлдан бердингиз? Бунга қандай журъат этдингиз?.. Ландовур сўтаклар!..» Ўзбекхон ҳеч нарса дея олмас эмиш, боши эса эгилган... Мен эса чеккароқда турганмишман. Улар менга қарашмасмиш. Ана шундай туш кўрибман...

Яна саройга лаҳзалик жимлик чўқди. Ўрусхон гунгурсдай тўладан келган, қисик кўзли, пешонаси тор, ўсиқ қошу киприкларидан қалин мўйловигача сап-сарик олтмиш бешлардаги баджаҳл бир одам эди. Омонатгина кўндирилгандай маҳобатли олтин тожидан сарик сочлари тошиб чиқиб турарди. Ғазабланиб гапирганда киприклари қошларига қўшилиб кетар, узун мўйловининг ўнг учи оғзига кириб қолиб халал бераверганидан, сўз орасида дам-бадам катта оғзининг бурчагини чўччайтириб «пуф», «пуф» деб кўярди.

– Буюк хоқон Чингизхон барчамиздан бағоят норизодурлар... Ўша тушни кўрганымдан бери уйқум йўқ. Жўжи улуси бўғзидан ички низолар ботқоғига ботиб ётибди. Бир маҳаллар дунёга доврўқ таратган Жўжи салтанати қани? Чингизийлар кўппак итдек талашиб, бир-бирини тишлашиб, олам жаҳон олдида кулгута қолиш билан оворалар. Юрт пароканда... Буни ким тушунади, ким англайди? Англайдиган борми ўзи? Ҳой! – Ўрусхон бирдан дағдағага ўтиб, кимгадир кўлини бигиз қилди. – Сен, ановига қилич ўқталиб, масхаранг чиқиб уришмадингму? Сен ириллаб ановининг оёғидан олмадингму? Сен-чи?.. Мановининг кўзига чанг солмадингму?.. Тумшуғи-ю оғзи-бурни қонга беланиб тишлашган сенмасмусан?.. Қачон бу нарса йўқ бўлади?.. Ҳаммангни биламан! Нима еб, нима ичиб юрганингни биламан, ўзини шер санаётган кўппакчалар!..

Қурултой аҳли ва аъёнларга бундай аччиқ гаплар яхши таниш эди. Улар хонга эътироз маъносида бирон фикр айтиш, сўзини кесиш жуда мудхиш оқибатларга олиб келишини кўп кўрганлар-да. Ўрусхон шартта ўлимга буюриб юбораверарди.

Хоннинг сочма гаплари аниқ кимгадир йўналтирилмаган эса-да, ҳаммага баробар тааллуқли эди, шу сабабдан ҳамманинг ҳам жон-жонидан ўтиб кетди.

Аммо ҳеч кимдан сас чиқмади...

Тўйхўжа ўғлонгина ўлтирган жойида безовта-ланганча қимирлаб-қимирлаб кўяр, эшитилар-эшитилмас: «Ўзинг кўппак, сариқ! Ўзинг кўппак, сариқ!...» дея пичирларди. Тўхтамиш ўғлон дам-бадам унга қарар, безовталанарди.

– ...Ҳаммангни биламан!.. Мени билмайди дема!..– зуғум билан деди Олтин Ўрда хони. Унинг овози ингичкалашиб борарди. – Кўзингни оч, пандавақилар!.. Галварслар!..

Ўрусхон кейин Оқ Ўрда-ю Кўк Ўрдани катта қийинчиликлар орқасида бирлаштирганини, буни улуғ боболар унинг кўнглига солганини, ўзига қолса, Оқ Ўрда хонлиги битта жонига-ю авлодларига кифоя эканини, мол-дунё, мулк деб жуда ҳам ўлиб тургани йўқлигини урғулаб гапирди. Бу юмушларга буюк Чингизхон шаънини ўйлаб қўл ураётир, хоқони муаззамнинг руҳини эъзозлаб, шод этиш учун жонини жабборга бераётир холос!

Эндиги иш Жўжи улуси шон-шуҳратини ўз ўрнига қўйишдан иборат, бу йўлдаги қадамларнинг энг қутлуғи Московияга юришдир. Олтин Ўрданинг ҳудудини кенгайтириш керак. Бир маҳаллардаги Олтин Ўрда қани?.. Ғарбда Византия-ю, шимолда рус князликларигача, шарқда Иртиш бўйлари-ю жанубда Дарбандга қадар ерлар унга қарарди. Энди-чи? Туронда аллақандай Темир оқсоқ деган зотининг ҳам тайини йўқ бир амир ўзини осмонда санаб, ўзбошимчаликларга бош урмоқда, ҳаддидан ошиб Хоразмни забт этибдур, Фарғона музофотида Амир Қамариддиндай биродаримизга зуғум айлаб нафас олдирмас эмиш... Бу кетишда эртага бизларга ҳам иддао қилишдан тоймайдур...

Хон оғзига кириб қолган мўйловининг учини чиқариш учун «Пуф!», «Пуф!» деб кўйди.

– Оқсоқ Темирни гапирдингиз, аммо у жуда кўп оёғи бутунлардан илдамроқ юрадур... – заҳарханда

аралаш деди бирдан сабри тугаган Тўйхўжа ўғлон, бемалол эътироз билдира олиши мумкинлигини бошқалар олдида атайлаб кўрсатмоқчидай. У Ўрусхоннинг тагдор гапларини худди игнанинг устида ўлтиргандай бўлиб эшитди.

Ҳамма ялт этиб ингичка овоз чиққан томонга ўтирилди. Жўжи улуси тахтига қаттиқ кўз тикканлардан бири мана шу Манғқишлоқ ҳокими Тўйхўжа ўғлон эканлиги ҳаммага аён эди. Ўрусхоннинг ўзи ҳам буни яхши тушунар, юқоридагидек паст-баланд гапларни тахт иддаосига йўяр, деса дебди-да, дея эътибор бермасди.

Тўйхўжа ўғлон Олтин Ўрдадаги танглиқдан фойдаланиб, ўзига тарафдорлар тўплаб, фикрни бир жойга жамлаб Сарой-Беркага лашкар тортаман деб турганда, пойтахтни аллақачон Ўрусхон ишғол этганлигини эшитди ва ўзининг лаңдавурлигидан яна қаттиқ ранжиди, афсус-надоматда тилини тишлаб қолаберди. Мана энди оқибатда Чингизхон салтанатини бошқаришга қувватдор, кўрқмас ва ботир Тўйхўжа ўғлон ана бундай мажмағилу латта хукмдорнинг насихатларини тинглаб ўлтирибди...

– Хон ҳазратлари! – деди масхараомуз Тўйхўжа ўғлон атай. Ҳамма унинг беписандлик билан гапирганига ҳайратда боқарди. – Аслида Московияга боришнинг ҳожати йўқ. Нимамизга керилиб борамиз? Ҳозир бир черткига ҳам ярамаймиз. Расвомиз чиқади-ку! Ахир бундоқ кўрпага қараб оёқ узатайлик-да! Тўғри, номимиз улуғ, Чингизхон авлодимиз, аммо ҳолимиз ночор... Кўк Ўрдани кўшиб олдик... Керакмиди? Оқ Ўрданинг ўзи кифоя эди-ку! Оқ Ўрдани улуғ мамлакатга айлантирайлик кучимиз, қудратимиз етса... Московияга ёки Мовароуннахрга юриш худди ўз инига сиғмаган, думига ғалвир боғлаган сичқоннинг ҳолини эслатадур. Сичқон инига сиғмайдур, думига ғалвир боғлайдур... Ҳе-хе-хе... Ҳе-хе...

Тўйхўжа ўғлоннинг ёлғизланиб қолган заҳар-ҳанда кулгуси тездагина тинди.

Тўхтамиш ўғлон ўзини икки ўт ўртасида ҳис этди. Бир тарафдан, бошини ғоз кўтарганча хонга қараб жасорат билан гапираётган отаси Тўйхўжа ўғлон тутумидан ғурур туяр, қувонар, иккинчи тарафдан тахтда ғазабнок ўлтирган Ўрусхонга боқиб даҳшатли кўрқув ҳиссидан юраги дам-бадам зирилларди. Ёнма-ён туришган Алибек кўнғирот, Оқбуға баҳрин, нарироқда чўнқайган Султон Маҳмуд ибн Кайхусрав, Маҳмудшоҳ Бухорийлар воқеани ҳангманг бўлиб кузатардилар. Ундан ҳам нарироқда тиз чўккан нуфузли амирлардан Идику бирон нохуш воқеа юз бермасин-да, деб кўнгли увишиб-увишиб кўярди.

– Нима деяпти ўзи анови нокас?.. Пир урган?.. Бу қандай гап? – Сўзга қўшилган хоннинг кенжатоий Темур Малик ўғлон йигитларидан Қозончи баҳодир эди. – Олампаноҳ! Мангқишлоқ ҳокими сичқондай ўлишни истайди шекилли... Негадир сичқондан гапиради. Сичқон, сичқон дейдир нукул... Сичқоннинг инини минг танга қилиб кўяйми?..

– Телбанинг оғзини ёпиб кўйиш керак, ҳазрат!.. – қичқирди Ўрусхоннинг ўғли Тўхтақийё. – Бир очилиб қопти-да... Изн берингиз!..

– Боши олинсин! – деб юборди хоннинг бошқа ўғли Қутлуғ Буға.

– Олинсин! Олинсин!

– Изи қирилсин! Қирилсин!.. – қабалида сўзлар янгради.

Шов-шув кучая бошлади.

Навқарлари қуршовида савлат тўкиб ўлтирган озғиндан келган, чиройли юзли, аммо кўринишидан журъатсиз Темур Малик ўғлон апилтапил тахт томонга қаради! Одатда, салга жаҳд отига минадиган хоқон фавқуллодда қутурган қаҳру

ғазабдан тили айланмай қоларди. Ҳозир ҳам шундай бўлди: қисик кўзлари йўқолғудай қисилиб кетган, аммо лом-мим дея олмасди.

Манғқишлоқ ҳоқими Тўйхўжа ўғлон асли падари бузрукворига ёқмайди, Темур Малик ўғлон буни идрок этади. Ҳамиша хоннинг қитиқ патига теккани теккан... Уч ой аввал Саброндаги қурултойда ҳам шундай тантиқликларга йўл қўйганди, аммо Ўрусхон, худо инсоф бериб, кенглик қилди, жаҳли чиққанини билдирмади. Қилич яланғочлаб отилган навкарларни ҳам тўхтагиб қолди.

Бирдан Темур Малик ўғлонники тутиб кетди. Борди-ю ҳозир хонзода хос йигитларига буюриб Тўйхўжа ўғлон бошини танидан жудо этса, отаси ашаддий душманидан қутулганига фақат хурсанд бўлади, бу аниқ. Токайгача бу калондимоғ амир ҳаддидан ошади? Ким ўзи? Ким?..

Ғазаблана бошлаган Темур Малик ўғлоннинг бурун катаклари кенгайиб, қисик кўзларида ғазаб учқунлари чакнади. У «Нима қилиб ўтирибсан?» дегандай дарғазаб Қозончи баҳодирга қаради... Боши танасига номутаносиб каттароқ, энгагида уч-тўрттагина соқол худди омонатга ёпиштириб қўйилгандай тикрайган, паҳлавон келбат, қабарик кўкракли баҳодирнинг ўзи шунга маҳтал турганди. Хонзоданинг гапини эшитиб, ишорани фармон деб тушунди-да, шартта йигирмага яқин навкарлари билан ёппа Тўйхўжа ўғлонга ташланди! Тезда Манғқишлоқ ҳокимининг қўлларини қайириб боғлашга киришдилар. Буни кутмаган Тўхтамиш ўғлон жон ҳолатда:

– Тўхтангизлар! Нима қиляпсизлар? Нима қиляпсизлар?! Қаёққа?.. Қаёққа?.. – деб бақирди ва навкарларга шердай отилди. . Кимдир уни қаттиқ нарига итариб юборди, бошига муштми ёки бошқа нарсами, нимадир тегди.

Ўзини ўнглаган Тўхтамиш ўғлон шартта қиличини суғуриб: «Қўлларини маҳкам боғланг!..», «Оғзига латта тикинг!..», «Маҳкамроқ ушланг даюсни!..» – деб бўйруқлар бераётган Қозончи баҳодирга отилди! Баҳодир ҳам қараб турмади, чапдастлик билан Тўхтамиш ўғлоннинг қўлига бир урди ва ерга тушаётган қилични илиб олди.

– Буни асра, йигитча!.. Худа-беҳуда кўтараверма! Хали керак бўлади. Бошқа ерда ишлатасан!

Қозончи баҳодир шундай деди-да, хотиржам қилични Тўхтамиш ўғлонга ирғитди. Савашишга шайланаётган Алибек кўнғирот, Оқбуға баҳринларнинг буни кўришиб шиддатлари кесилди, қўллари қиличга чўзилганча саросимада тўхтаб қолишди. Султон Маҳмуд ибн Кайхусрав билан Маҳмудшоҳ Бухорийлар ҳам тараддудга тушдилар.

Нарироқда Тўхтамиш ўғлон ўрамидаги бошқа йигитлар билан Қозончи баҳодир навкарлари ўртасида аллақачон қиличбозлик бошланган, бир тўп одам сур-сурда гоҳ саройнинг у четига, гоҳ бу четига бориб келарди. Тўс-тўполон авжга чиқди, ит эгасига бокмас, кимдир муштлашар, кимдир ёқалашар, тишлашар, кўринишхона ичи бузилган ари уясини эслатарди.

Қозончи баҳодир навкарлари қўллари боғланган Тўйхўжа ўғлонни қалин ўровга олишиб ҳеч кимни яқинлашишга қўймай ташқарига чиқа бошладилар.

– Кетдик, шаҳзодам! – шивирлади Алибек кўнғирот Тўхтамиш ўғлоннинг қўлтиғидан оларкан. – Бу ерда қолмоқ хатарли! Тезроқ ташқарига чиқайлик! Падари бузрукворингизни қутқариш йўлларини ўйлайлик! Қутқарамиз, худо хоҳласа! Кетдик!..

Оқ Буға баҳрин ҳам уни қўллаб-қувватлади.

Шу пайт кимдир одамлар орасидан уриниб-суриниб ўтиб келди-да, уларга яқинлашди ва секин шивирлади:

– Тезроқ кетингиз! Тезроқ кетингиз бу ердан!
Сиз кетмасангиз... бошингиз кетадур!

Тўхтамиш ўғлон зодагонлардан эканлиги аён нотаниш одамдан сўради:

– Ким бўладилар, нўён жаноблари?

– Идику бўламан, манғитлардан...

Идику ўтгиз бешларга борган, жуссали, ўрта бўйли, деярли ярғоқбош, дўнгманглай, кўринишидан ваҳимали, қисик кўзларининг ўйнаб туришидан маккорлигини яшира оладиган ақлли, хушёр киши эди. У шундай деди-да, шитоб одамлар орасига кириб йўқолди.

Тўхтамиш ўғлон ва унинг шериклари алғовдалғовлар ичида Тўйхўжа ўғлон изидан ташқарига отилдилар.

ИККИНЧИ БОБ

I

Улуғ салтанатнинг шукуҳли пойтахти Самарқанди фирдавсмонанд кўчаларида ёлғиз кўк кийган одамларни учратиш мумкин эди.

Жаҳонгир Мирзони она шаҳри Кешда Дор уттиловат мавзеида дафн этишга отландилар. Кеш йўлида Самарқанддан беадад одам оқиб борарди. Орқароқда мамлакатнинг турли пучмоғларидан ошиққан саноғи йўқ нўёнлар, амирлар, беклар, сарой аъёнлари, оқсоқолу кадхудолардан иборат мардум олға силжирди. Олдинда эса, тобут солинган маофа билан изма-из дийдаи гирён маликалар, амирзодалар қадам ташлардилар...

Амир Темур Кешда салтанат буржининг ёруғ юлдузи, жаҳондорлик шаън-шавкати аломатлари манглайида аён битилган шахзода Жаҳонгир Мирзонинг пок руҳига атаб турфа хайру эҳсонлар

қилди, етим-есир, бева-бечораларга инъому садақалар улашди. Хайру эҳсонлар муаззам пойтахт Самарқандда Кешдагидан кўра ўн чандон ортиқроқ даражада адо этилди.

...Кажрафтор дунё!.. Энг суюкли ўгли Жаҳонгир Мирзо йигирмага кирганда дунёга қўл силтагандай кетди қолди. Дунёси шулми? Энди нима бўлади? Бу азоб-уқубатларга у қандай чидайди-ю қандай чора топади? Ким унга мадад беради Оллохдан бошқа? Э, Оллох, ўзинга шукр, барига ўзинг мададкорсан, ёлғиз ўзинг, ўзинг...

Жудоликнинг аччиқ шарбатидан тотган, мотам либосига ўралган Амир Темурнинг фиғони чексиз эди. Оғир мусибат тап тортмас, унинг қудратли қаддини букишга орзуманд эканини яширмасди.

Мана, уч кундирки, Соҳибқирон, менга энди ҳеч нарса керак эмас, дунёси ҳам, салтанати ҳам, бас, дунёдан илик уздум, дея Боғи Чинорга кириб, кўкрагини ерга бериб ётибди. Муҳаммад Чуроға додхоҳга, ёнига ҳеч кимни йўлатмасликларини қаттиқ тайинлади.

Учинчи куни кечаси бирдан Амир Темурнинг ўпкаси тўлиб кетди. Жаҳонгир Мирзо қайтиб келмайди! Бу аччиқ ҳақиқатни гўёки энди англаб етгандай, аламу оташ ичида кўз ёшини тиёлмади. Оёк томонда тиз чўкканча мудраб ўлтирган Сароймулкхонимга сездирмай, юзини ёстикқа қаттиқ босиб олди. Бахмал ёстик унинг ичидан отилиб чиқаётган ингроқ сасларини индамай ўз ичига ютар, кўз ёшларидан ёқасини ҳўл қиларди.

Кўзлари киртайган, афтодаҳолик пардаси ичра барибир ботиний гўзаллиги кўриниб турган Сароймулкхоним кейинги пайтларда кам гапирадиган одат чиқарди. Ҳамиша кўзга ташланиб турадиган чап юзидаги қора холи ҳам рангсизлангандек туюлади. Маҳди улё мусибатдан изтироблар чекиб кўп гапирди, йиғлади, энди сўзи ҳам, йиғиси ҳам

тугади чоғи. Жаҳонгир Мирзо унинг туққани эмас эса-да, бундан-да ортиқроқ бир жигарпорасига айланиб кетгани кучлироқ сезиларди.

У ҳар гал Амир Темур ётган хос хоналарига киради-ю, оҳиста чўккалаб аввал Соҳибқироннинг бошини уқалайди, кейин елкаларини... Безовта этмаслик учун бир оғиз ҳам сўз қотмайди. Фақат ичида: «Илоҳи, азиз бошлари омон бўлсун! Илоҳи, азиз бошлари омон бўлсун...» – деб қўяди. Бу сўзларни Сароймулкхонимнинг ўзи ҳам баъзур эшитилади. Оёқларини уқалаб бўлгач, қуйироқда мунғайибгина ўнг тиззасига иягини тираб, маъюс нигоҳини Соҳибқиронга тикканча хаёл уммонига шўнғийди. Кейин кўзларини юмиб, пичирлаганча «Ихлос» сурасини қайта-қайта қироат қила бошлайди... Буни бежирим ёқут лабларнинг нафис кимирлашларидангина билиш мумкин.

Ҳаммадан ҳам Амир Темурнинг бошдан-оёқ кўкка ўралиб олган эгачиси Қутлуғ Туркон оқа қаттиқ хавотирда... Унинг фикрича, агар аҳвол ўнганмаса, мамлакат издан чиқиб кетиши ҳеч гап эмас. Жетадан қайтиб келган тинғчи хабарига кўра, Темурбекдан калтак еб Дашти Қипчоққа қочган Одилшоҳ жалойир қўшин тўплаб, Ўтрор яқинидаги тоғларда йўлини йўқотиб, муштумини қисганча саргашта юрганмиш. Ул бадбахт вазиятдан хабар топса, Самарқандга от солишдан ҳам тоймайди.

Қамариддиннинг эса Туронга эскидан иддаоси бор... Соҳибқирон кўп марта Жетага қўшин тортиди, аммо бу уришқоқ амирнинг танобини тортиб қўя олмади. Шавкатли қўшиннинг қорасини кўрди дегунча, маккор Қамариддин ҳамма нарсасини ташлаб, уялмай жуфтакни ростлаб қочиб кетади, тоғларнинг бирон қавак-қандигида жон сақлайди. Бир оздан кейин яна ўша уйинг қуйгурнинг Андижон ёқлардаги босқини ҳақида хабар эшитилади, яна қўшин жўнатилади, яна... Хуллас аҳвол шу тарзда давом эта беради.

– Сулаймоншоҳ... – деди Амир Довуд дуғлатга сабри чидамай Қутлуғ Туркон оқа бодом қовоқлари уюлиб. Улар Кўксаройнинг кўринишхонаси эшиги олдида турардилар. – Амир Соҳибқироннинг кўнгиллари жуда ҳам чўкиб кетибдур. Яратган ўз паноҳида асрасин, жуда ҳам шаштлари паст... Юпатай деб худонинг зорини қилдим, йўқ, йўқ, менга ҳеч нарса керакмас, деганлари деган. Мамлакат тартиби-ю давлат юмушларини ҳам унутдилар. Қараб ўлтирмангизлар-да! Ахир...

Шу пайт руҳлари сўник бир кайфиятда Умаршайх Мирзо билан Амир Сулаймоншоҳлар етиб келишди. Қутлуғ Туркон оқа «айланаин» дея кўришиб пешоналаридан ўпди, Амир Довуд дуғлат уларни хийла бағридан қўйиб юбормади. Оғир мусибатдан, валинеъмат Соҳибқироннинг аҳволотидан қаттиқ изтироб чеккан амирзодаларнинг ияклари сўррайибгина қола қолганди.

– Энди нима қиламиз, энажон?.. Нима бўлади?.. Валинеъмат Соҳибқирон... нега бундай... Ўзларини аясунлар-да... – йиғламсираб деди Умаршайх Мирзо Қутлуғ Туркон оқа кўкрагига аста бош қўйиб.

Юмалоқ юзли, хушсурат, кўзлари онаси Тўлин оқага тортган қўйкўз Умаршайх Мирзо ориятли йигит бўлиб вояга етди, айна пайтда тезоб, жиззакилиги бор, кўрсроқ, баъзан дағалроқ феъллари ҳам йўқ эмас. Шунданмикин, сирдош дўстлари ҳам камроқ. Амир Сулаймоншоҳ, давраларда, сафарларда, маъракаларда ҳамиша амирзодани кўздан қочирмас, бирон нохуш ҳодиса иси чиқса, олдини олишга тиришарди. У Жаҳоншоҳ ибн Жокуга ҳам ҳамиша амирзодадан хабар топиб, хушёр туришни ўтинган.

Умаршайх Мирзо оғаси Жаҳонгир Мирзога ўхшаб олисдаги бирор маҳбубани севиб қолгани йўқ, кечалари сулув ёр деб кўз юммай чиқмади,

унда йигитларга ўхшаш одатий ишқий саргузаштлар ҳам кечмаган. Оғаси вафотидан кейин, катта ўғил бўлиб қолган амирзода сипо тортиб, ҳамма нарсага ўзини бошқалардан кўра масъулроқ сеза бошлади. Амир Темур борасида, салтанат ёки Самарқанд, умуман, нима ҳақда сўз бормасин, унга тегиб кетар, барини ўзига олар, ўзини жавобгар ҳисобларди.

– Иншооллоҳ, Соҳибқирон тезда яхши бўлиб, тузалиб кетадилар, амирзодам!.. – юпантиришга уринди Қутлуғ Туркон оқа.

– ...Йў-ў-қ, қараб ўлтирмаймиз, онаси! Албатта қараб ўлтирмаймиз! – деди Амир Довуд дуғлат юзидаги билинар-билимас қилич изларини силаб. – Ўзимнинг ҳам бошим қотган. Худди бурчакка қисилиб қолган макиёндай чорасизман... Эҳ, Жаҳонгир Мирзо! Жаҳонгир Мирзо! Соҳибқироннинг суянчиғи, умиди, тирағи эди-я!.. Қўлимдан келса-ю, Темурбекнинг дардларини аритсам! Кошқийди! Бандасида не чора? Умид парвардигордан-да энди, онаси...

Чиндан ҳам, ичидаги сўзини ҳамиша яширмайдиган, гулдираб, босиқ оҳангда гапирадиган, чорпахилдан келган, бақувват дуғлат амирининг аҳволи ночор кўринарди. Амир кўзларида ғиятиллаган ёшини завжасидан яшириб ўлтирмади.

Қутлуғ Туркон оқа ўйланганча босиқ деди:

– Рост айтдингиз! Умид ёлғиз парвардигордан, албатта... Иншооллоҳ, бунга асло шубҳам йўқ, Оллоҳнинг ўзи мадақкордир. Аммо бандаси ҳам жим турмаслиги керак-да. Пири муршид жаноблари... – Шавҳари нимадир демоқчийди, аммо Темурбекнинг эгачиси бунга йўл бермади. – Пири муршид жаноблари Соҳибқирон хузурига кирсунлар. Юпатсунлар, насиҳат айласунлар, йўлга солсунлар! Не бўлса ҳам, Соҳибқироннинг бағирларини зах ердан узиб, қўлларидан етаклаб ёруққа олиб

чиқсунлар, гўшанишинликдан халос этсунлар! Ёта-
вериш жонидан ўтиб, ер кўкракларига ботиб ҳам
кетгандир укажонимни! Бу аҳволда ўзлари ҳам
каттиқ оғриб қолмасунлар тагин...

Қутлуғ Туркон оқа охирги сўзларини йиғлам-
сираб гапирди.

– Англадим, онаси! Дилимдагини сўзладингиз.
Хўп, хўп! Ҳозироқ Суюрғатмишхон жанобларини
топурман, амирларни йиғиб кенгаш қилурмиз.
Пири муршид ҳазратларига, барчамизнинг илти-
жо-ю шижоатимизни ўзингизга олингиз-да, мамла-
кат султонини оёққа турғизингиз, деймиз!

– Худо хайрларингизни берсун! Оллоҳ ёрингиз
бўлсун!

Қутлуғ Туркон оқанинг катта-катта маъюс кўз-
ларига умид учқунлари чақнади.

Амирзодалар, бизлар нима қилайлик, буюрин-
гиз, тоғни кўпорингиз, десангиз, кўпорамиз, душ-
манлар додини берингиз, десангиз, берамиз, деган-
дай илтижоли термилиб турардилар.

II

– Ассалому алайкум...

Мир Саййид Барака хос хонага кирганда, Амир
Темурнинг ерга бағрини бериб, юзтубан ётганига
кўзи тушди. Сароймулкхоним Соҳибқироннинг
бошида, Хонзода хоним билан Улус оқа оёқ то-
монда чўккалаб сукутда ўлтиришарди. Пири мур-
шид кирганини кўришиб оҳиста ўринларидан
кўзғолдилар-да, ортга чекиндилар ва эпкиндай
сирғалиб ташқарига чиқдилар.

Амир Темур пири муршид ҳурматига ўрнидан
турмоқчийди, Мир Саййид Барака бунга йўл
қўймади:

– Зинҳор безовталанмасунлар! Ижозат, ижозат!..

– Адо бўлгон одаммен, пирим... – деди Амир
Темур ҳолсиз.

– Оллоҳнинг ўзига ҳамду санолар айтайлук. Маншури осмоний, каломи субҳонийга юз бурайлук...

Мир Саййид Барака бошқа ҳеч нарса демади. Қуръонни қироатда ҳам, савтда ҳам тажвид билан ёд олган пири муршид Соҳибқироннинг ёнига чўк тушди-да, кўзларини юмганча, овоз чиқариб, оҳиста тиловатга киришди. Қўллари тасбиҳ доналарини санашдан тўхтамасди. У одатда ҳар бир каломни дона-дона талаффуз қиларди. Ора-орада кўзларини очиб таважжух ила: «Куф! Суф!» деб нафас қилар, кўлидаги тасбиҳини Соҳибқироннинг гоҳ чап, гоҳ ўнг елкасига уриб-уриб кўярди.

Пири муршиднинг тутуми Амир Темурга бир қадар қутилмаган ҳолдай туюлди. У ўзини яхши насихатлар, ётавермасдан давлат ишларини қўлга олиш зарурлиги тўғрисидаги хитобларни эшитишга шайлаганди, ҳатто нима деб жавоб беришнинг ҳам ташвишини чекмоқдайди. Аммо пири муршид ҳеч қандай насихатлардан оғиз очмади, хитоб ҳам этмади.

– Ауззу-у-у биллаҳина-ш-шайтонир ражи-и-и-йм, бисмиллаҳи-р-раҳмонир раҳи-и-и-и-йм... Йа-а-а-а-а-син. Ва-л-Қуръани-л-ҳаким. Инна-а-а-каломина-л-мурсалина а-ала сиротин мустақи-и-и-и-йм...¹ – оҳиста «Йасин» сурасини ўқишга турди энди пири муршид. У Соҳибқиронга Қуръони мажиднинг қалби бўлган ушбу сура бағоят ёқишини биларди. Авваллари ҳам кўп бор ўқиб берган.

Хонада илоҳий каломлар парвоз қилиб юрарди.

Мир Саййид Бараканинг залворли аллаловчи овози Амир Темурни элита бошлади, у беихтиёр кўзларини юмди...

---

¹ Қуръони карим. Йасин сураси, 1–4 оятлар. Мазмуни: Йасин. Ҳикматли Қуръонга қасамки, ҳеч шак-шубҳасиз, Сиз Тўтри Йўл устидаги пайғамбарлардандурсиз...

Рухий азобларни енгиллаштиргувчи, бемисл таскинлар ила қўнгилни қўтаргувчи сеҳрли каломларни тинглар экан, қандайдир жуда узоқларга кетиб қолгандай ҳис этди ўзини. Ҳа, жуда ҳам узоқларда юрарди бу палла, юрардими ёки шундай туюляптими?.. Тушими, ўнгими, хаёлми... Чунон уринса-да, буни аниқлай олмади. Ҳарқалай тобора ўзини енгил сеза бошлади. Дилининг тубида тош бўлиб ётган андуху аламлар ҳам эриб, қайгадир чекинишга турдилар.

Бирдан мўъжиза юз берди: хонани тўлдирган Қуръон каломлари томдан ҳам ўтиб осмон-фалакка ўрлай бошлади! Фаройиби шу эдики, уларнинг қанотида худди ўзини фаришталардай вазнсиз сезган Амир Темур ҳам учиб борарди!

Атрофда ям-яшил фазо, тип-тиниқ осмон ўз салтанатини намойиш қилар, юксак-юксакларда арши аълони ўз бағрига олганлигидан жамоли нурафшон эканлигини яширмасди. Соҳибқирон назарида боқий дунё билан фоний дунё чегараси шу ерда ўз интиҳосига етиб бирлашиб кетгандай туюлди. Орадан қанча вақт ўтди, бир кунми, юз йилми, минг йил... – фарқига боролмади. У ломакондан кўз узиб, минг илтижода юқори-юқориларга, минг-минг қуёшдан ҳам кучлироқ шуълаланиб ётган арши аълога қаради ва юзлари куяр даражадаги тафтга чидай олмай қўлларини тўстанини билмай қолди...

– Халлоқи безаволга салламно!.. – беихтиёр ширвлади ўз-ўзига Амир Темур...

Олис-олислардан пири муршиднинг ширали овози ва саловотнинг сўнгги каломи қулоғига чалинди:

– ...Иннама-а-а амруҳу иза арада шайъан ан-йакула лаху кун-фаякун. Фа субҳаналлазий биадихи малакуту куллу шайъин ва илайҳи туржаъун...¹. Омийн! Куф!..Суф!.. Куф! Суф!

¹ **Ясин сураси.** 83-оят. Мазмуни: Бас, барча нарсанинг эғалиги Ўз қулида булган пок зотдир. Ёлғиз Унгагина қайтарилуришлар..

Пири муршид тасбеҳи билан беозоргина Амир Темур елкаларига уриб-уриб кўйди-да, мамнун деди:

– Ўзларига келиб қоладилар, ҳа... Иншооллоҳ, оёққа туриб кетадилар, Амир Соҳибқирон!

Амир Темур ўзида қандайдир шижоат сезди, кўкракни зах ерга бериб ётавериш дамлари тутанглигини, азот ўрнидан туриб гўшанишинликдан чиқиш пайтлари етганлигини англади. Кеча энди тўнғич ўғилга айланган Умаршайх Мирзо ҳам кибриб, кўзларида ёш тиз чўкиб, сўзларини илтижолар ила беади. Амир Сулаймоншоҳ ҳам, Жаҳоншоҳ ибн Жоку ҳам изтиробда юришибди. Амирзодаларнинг шахтлари қайтиб қолмаслиги керак, уларни авайлаш лозим...

Пири муршид рўбарўсидаги ғамга чулганган муриди эмас, муҳибининг сўлгин юзларига қараркан, ногаҳон ёприлган қайғу, ғам-андуҳ, мусибат ҳар қандай кишини ҳам эгиб қўйиши мумкинлигини кўрди. Суянчи, сирдош дўсти, дунёда одамларни бахтли қилишга бел боғлаган валламатнинг шунчалар афтода бир ҳолга тушганидан Мир Саййид Бараканинг бағри увалди. У оҳиста Амир Темурнинг боши-ю елкаларини уқалашга турди. Пирнинг қўллари майин ва юмшоқ эди, ундан Соҳибқирон вужудига қандайдир сеҳрли қувват инмоқдайди. Амир Темур ҳаракат қилмоққа ўзида хоҳишу куч сеза бошлади.

Шу палла бирдан:

– «Ё пирим!» деб туриб кетсунлар энди, Амир Соҳибқирон! – таважжуҳ ила амр этди Мир Саййид Барака. – Бу бандасига ҳам, худога ҳам ёқмоғи аёнду! Ал-ҳамду лиллаҳи раббил оламин!

Амир Темурнинг қўлтиғидан олмоққа шошиларкан, пири муршид бутун фасоҳатини ишга солиб деди:

– ...Оре, рост. Буни дунёи бевафо дерлар. Ўткинчи дунёнинг роҳат-фароғати – ярқ этгон

чақмоқнинг ўзи, кўрасизу тутиб қололмайсиз... Унинг кирдикорларидан наҳотки беҳабар бўлсалар? Ситамкор фалакнинг нағмаларини наҳотки билмасалар? У кимга бир фароғат бахш этдики, ортидан ранжу изтиробларини юбормади? Кимга муаттар бўйли гул бердики, гўзал барглари орасига захролуд тиканини яшириб қўймади? Оллоҳнинг қазосига ризо бўлмаган ким бор экан ўзи?..

Амир Темур бор вужуди кулоққа айланиб тингларди.

– Подшоҳларнинг улуғлиги ўзгалардан беш хислат билан ажралиб турадир, Амир Соҳибқирон. Фуқарога марҳамати-ю муруввати, мамлакат низомидаги адолати, мазлумни золимдан ҳимоя эта олиш қудрати, донишмандлиги-ю зукколиги, ва ниҳоят, фурсатни ғанимат билиб, оқибатни англай олиш санъати... Оре, рост, халойиқни сийлаш, рисолатпаноҳ авлодлари бўлгон саййидларни шарафлаш, амирларни чопону камарлар ила тақдирлаш, уламоларга иззату эҳтиром кўргизиш, бечоралар бошини адлу эҳсон қўли билан силаш, раоёни адолату омонлик йўлида рози этиш... Барчаси улуғлик рутбасига тақилгон безаклардур.

Ихлосни ҳеч қачон сусайтирмаслик лозим! Дам ғаниматдур! Вовайлolarким, мамлакат қаровсиз, чаман-боғ миришкор боғбон назарисиз қолиб турибдур. Машойихлар дермишларки, тарийқи инзиво – яъни жамиятдан чекиниш, хилватда ўлтириш подшоҳларга мутлоқ ярашмайдурғон ишдур. Фурсатни ғанимат билмак лозим, оқибатни англаб етмак зарур. Оллоҳнинг бандасига юклагон вазифасини адо этмаслик ҳам бир гуноҳи азимдур... Англадиларму?

Мир Саййид Бараканинг. сўзлари салмоқли чиқди.

– Англадим, пирим... Англадим... Қуллуқ... – қўлини кўксига қўйиб оҳиста синиқ овозда деди Соҳибқирон.

– Шукр қилмак керак...

– Ха, шукр қиламен, беадад шукр!.. Етказғонига шукр, пирым...

Амир Темур чеккан оғир азобу уқубатлардан кейин Оллоҳнинг бемисл қудратига иймон келтириб турганда, шу лаҳзаларгача саботига путур етмаган пири муршиднинг ўзи энди негадир тўлиқиб кетди. Қандайдир бир ўкинчми, афсусми, алам томоғидан ғиппа бўғиб олди. Кўзларида қалқиб чиққан ёш тўкилмоққа мойиллик кўргизарди. Ўкрашига бир бахя қолган Мир Саййид Барака ичидан отилай деган кучли изтиробни тўхтатиш умидида сир бой бермай Амир Темурни бағрига босди, тили эса «Оллоҳга шукр!», «Оллоҳга шукр!»дан бўшамасди...

Шу палла узоқдан қараган одам бир-бирига туташ икки елканинг ўқтин-ўқтин титраётганини илғарди.

Мир Саййид Барака ташрифидан сўнг, Амир Темур дил жароҳатига бир оз малҳам топгандай бўлди. Дунёга эътиқоди яна қулф уриб, муборак назарини паришон мамлакат забтига қаратди.

Жаҳонгир Мирзо маросимлари билан қўл-оёғи боғланган Соҳибқирон, олам вазиятидан яхши хабардор эмасди. Танишиш асносида шу нарса маълум бўлдики, Жета томонларда Қамариддин ҳали ҳам ёғийлик туғини баланд кўтариб, кўнглидаги бад ниятларидан қайтмаслигини тап тортмай, ошкора намойиш этиб юрибдур. Амир Сорибуға жалойир ёмон одамларнинг сўзига кириб тўғри йўлда кетаётиб, куппа-кундузда адашиб, нечундир қочмоққа юз тутибдур. Дашти Қипчоқда Урусхон кучайиб бораётган эмиш. Тингчилар хабарига кўра, у Жўжи улусини тағин қудратли давлатга айлантирмоқ ниятида экан.

Жўжи улуси Турон салтанатининг шимолдаги энг ашаддий душмани эканини ва ҳисоблашиш

кераклигини Соҳибқирон дилдан ҳис этарди. Хоразмшоҳ Юсуф Сўфи эса қариндошлигини фаромуш айлаб, ахир улар қудалар-ку, гоҳ-гоҳда ҳамон Хеваку Бухорога чопқун уюштириб турибди... Дунёдан эрта кетган Жаҳонгир Мирзо хоразмшоҳлар куёви эди-ку! Куёвнинг иззати, қудандачилик ҳурмати шунчаликми? Жилла курса, гўрида тинч ётсин... Куёвни пайғамбарлар ҳам сийлаганлар ахир! Ақалли шундай мотаму қайғуга чўмган кунларда ўзини тийиб турса мақбул эди. Ажабо, хоразмшоҳ Хонзода хоним кўзига қандай қараркин? Ахир Туркистонзамин Хонзода хоним юртига айланди, малика эса Юсуф Сўфининг жигаргўшаси-ку, оғаси Оқ Сўфининг қизи! Жигаргўшасига қилич ўқталиш, хеш-ақраболар устига от солиш мумкинму?..

Бари инсон боласи тушуниши қийин саволлар экани аён.

Мана, яна Қамариддинга қарши Жетага жўнаш лозим. Соҳибқирон шу пайтгача ул ножинсни бир ёқли қилолмаганидан ўзининг олдида ўзи хижолат... Бас, бу сафар ўшал ҳўл балони албатта топади, ҳайиқмай салтанатнинг тинчини ҳуда-беҳуда бузаверишдан зерикмаган бетавфиқнинг муносиб жазосини бермасдан қайтмайди!.. Вассалом!

Амир Темур қатъий фикрга келди. Саодат кутисининг гавҳари, манглайда комронлик аломатлари ярқираб турган Умаршайх Мирзо бошчилигида Амир Шоҳмалик, Муҳаммад Мирак ва Амир Мусонинг ўғли Муҳаммадбекларни, чамаси бари йигирма ёшларда эди, – уларга Аббос баҳодир қипчоқни ҳам қўшиб қўйди, – икки юз навқар кузатувида ўзидан илгарироқ жўнатишни мақбул топди. Дарвоқе, Амир Мусо завжаси Орзумулк оқа, Оқа бегимни шавҳарининг энг биринчи хотинидан туғилган, онаси анча йиллар аввал оламдан ўтган, ўз боласидай бўлиб қолган Муҳаммадбек

учун келинликка сўрагани, Сароймулкхоним бу гапни Амир Темурга етказгани, ҳатто тўғни ҳам ўтказишмоқчи эдию орага амирзода мотами тушиб қолди.

Жетага отланишдан олдин Амир Темур даставвал ҳарам аҳли билан кўришиб қўймоқни кўнглига тутди. Аммо учрашув яқинлашганда мунгсираган маликаларни қандай юпатишни ўйлаб қолди-ю фикридан қайтди. Шундай сўзларни тополмаса керак...

Айниқса, Жаҳонгир Мирзо фироқда куйиб адоғи тамом бўлган суюкли келини Хонзода хонимга нима дейди? Уни қандай юпатади?.. Шаҳрисабздан кейин ҳали кўрмади. Ўшанда Хонзода хонимнинг рангида ранг йўқ, нақ япроқлари сўлиб қовжираб қолган гулга менгзарди. Тўғри, Боғи Чинорда ётган чоғида маликалар Сароймулкхоним етагида зиёратга келдилар, уларнинг ичида Хонзода хоним ҳам бор эди, аммо Соҳибқироннинг бировга қарашга ҳоли-ю хоҳиши бўлмади.

Гоҳо учрашганларида эса Соҳибқирон ҳам, Хонзода хоним ҳам ҳеч нарса демайдилар, ҳеч ким ҳеч кимдан бирон нима сўрамайди, Амир Темур келинига назар ташлайди-да, бошидан оҳиста кучиб бағрига босиб, манглайдан ўпиб қўяди холос. Дунё яғонаси деғулик малика, қамарсиймо ўзининг монанди йўқ гўзаллиги, нодир ақлу фаросати ила тақдир томонидан шундай сийловга муносиб топилдими?.. Ҳаёт лаззати-ю яшаш завқини ҳали туюб, тотиб улгурмаган соҳибжамол келини ўн етти ёшида... тул қолиб ўлтирибди-я! Бу қандай адолатсизлик!..

Начора, тақдир иши шундоқ... Уни бошқариш қудратли подшоларнинг ҳам қўлидан келмас экан. Шўрликкина Хонзода хонимни юпатгунча Соҳибқироннинг ўзи ҳам тасалли-ю таскинга муҳтож бўлиши аниқ. Бировдан ҳол сўрамоқдан

ёмони йўқ. Сўраганда ҳам нимани сўрайдур? Сўрайдир-у ўзини беҳол қиладур, кўнгилларни эзадур холос...

Амир Темур, яхшиси, маликаларнинг дардлари янгиланмасин, бир оз ўзларини ўнглаб олсинлар, худди шу нарса менинг ўзимга ҳам керак, деган ҳаёлга борди. Йўқса, афтодаҳол маликаларга боқиб, кўнгли бўш, ўзини туголмай йиғлаб юбориши мумкин, бу эркак кишига ярашадиган ишми...

Кўрмайин ҳам, куймайин ҳам деган ақида этагидан тутган Амир Темур юртга ёғий қадами етгани, вазият танглиги баҳонасида шошилинич Иссиққўл томонларга жўнаб кетди.

УЧИНЧИ БОБ

I

Боғи Чинорга ҳам куз келди...

Боғнинг теварагидаги мағрур буй чўзган тераклар барги сарғая бошлаган, шовуллашлари ҳам негадир мунгли туюлади. Чорчаманлар орасидаги йўлакларга тўшалган хазон япроқлари оёқлар остида шитирлайди. Боғбон ҳар куни кам деганда икки кучоқ-икки кучоқ сарғайган барглари ташқарига олиб чиқиб ташлайди.

Боғнинг ўртасидаги таги феруза лаппакчалар билан қопланган, ҳамиша зилол сувга тўлиб турадиган, Хонзода хоним ёқтирадиган каттагина ҳовуз ҳам нечундир у қадарли файзли эмас. Бир-бирига туташиб рангбаранг мусамман юлдуз ҳосил қилган гулбоғчаларда эртароқ хазон бўлган гуллар кўзга ташланади, куз фаслининг тараддуди уларга ҳам ўз таъсирини ўтказа бошлаган...

Авваллари боғнинг ўртасидан қараганда тўрт ошёнали қаср ёнида, Сароймулкхоним билан

Хонзода хоним «ота-бола чинорлар» деб ардоқлашадиган икки азамат чинор ҳамиша савлат тўкиб турар, нигоҳларни қувнатарди. Бироқ чап томондаги «бола-чинор»ни эрта қуриганидан кўчириб ташладилар. Энди ўнг томондаги алпдай бўй чўзган «ота-чинор» ҳам ёлғизликдан ўксиниб қолгандек. Маликалар гоҳ-гоҳда боғ сайрига чиққанларида, чинорлар томонга қарамасликка тиришишар, барибир яширинча кўз ташлашдан тийилишолмас, аммо бу ҳақда сўз қотишга ҳеч қайсиларининг юраги бетламасди.

Соҳибқироннинг Жета томонларга жўнашдан олдин ҳарам аҳлига учрашмай кетганини Сароймулкхоним ўзича ёғийнинг шитоб юртга бостириб келгани-ю вақтнинг тиғиз эканига йўйди. Амир Темур, агар мамлакатнинг қай еридадир душман юртга бостириб кирибди, деса бунга асло чидолмаслигини, бошқа ҳамма юмушларни бир четга суриб қўйишини, иложини топса, ўша куниёқ йўлга чиқишини яхши биларди. Амир Темур жўнаб кетарди, малика эса ҳар гал кузатиб қолар экан, шу онданок ихлос билан жону жаҳони, суянчиғи, ёри ғамгузорининг дуосини қила бошлар, илоҳи, Соҳибқирон ҳазратларини ўз паноҳингда асра, унга шунчалар ташвиш орттираётган душманлар юзини тескари қил, деб худога ёлворарди. Бу то дийдорлашгунларигача давом этарди.

Мана, уларнинг айрилишганларига икки ой бўлмоқда, бу икки ой йилларга айланиб кетмасмикин, маҳди улё ана шундан кўрқади.

Амир Темурдан ҳамиша орзиқиб хабар кутади-ган Сароймулкхоним бу гал интизорликдан ўзини анча олдириб қўйди. Кўзлар нигоронлигида ўн кун ўтди, йигирма кун ўтди...

Бир ярим ой деганда, Соҳибқироннинг чопари, елкадор Амир Сулаймоншоҳ бундай хабар етказди:

– Салтанат лашкари тоғу чўллар кезиб, ниҳоят Иссиққўлнинг ғарбидаги жарликлари кўп Буғом Ойқўл дарасига етиб борди, майдон танобини тортиб, маккор Қамариддинга каманд ташлади, савашиб, уни жуфтакни ростлаб қочишга мажбур этди, элини талаб, асир олди. Амир Темур Кўрагон ҳазратлари душман изидан қолганлари йўқ. Албатта Қамариддинни қўлга киритамен, сўнг қайтамен, деган аҳдлари қатъийдур...

– Вой худоё, Амир Соҳибқироннинг сафарлари яна қанчага чўзиларкин, ғанимни қаерда тутаркинлар? – дили озорланди Сароймулкхонимнинг. – Бу, ўша ер юткур ҳўл балони йўқотаман деб бешинчи марта уринишлари! Ўша, Оллоҳ қаҳрига учрагур, токайгача қочиб юраркин? Чунки шу пайтгача кечган ҳамма жангларда маккор, ҳавосини олган экан, ҳамиша қочиб жон сақлаган...

Ҳовуз бўйидаги сўрининг бир четига омонатгина чўккан Амир Сулаймоншоҳ тезроқ мақсадга ўтишга шошиларди, у ҳали уйларига бориб, онасини ҳам бир зиёрат қилиб қайтиши лозим.

– Маҳди улё жаноби олиялари! Тонг билан ортимга қайтмоқчиман. Амир Соҳибқирон, пойтахтдаги вазият ҳамда ҳарам аҳли ҳолидан хабар етказгил, деб буюрдилар...

Сароймулкхоним маъқул ишорасини қилди. Унинг ўзи ҳам шуни кўнглига туғиб қўйганди. Бу нарса Амир Темур ҳазратларини тинчлантириш учун ниҳоятда зарур эканини малика фаҳмларди, шу вайдан барини чопарга батафсил айтиб берди. Чопар катта малика сўзларини қулоғига қуйиб олишга тиришди.

...Бонуйи кубро эгачи Қутлуғ Туркон оқа жаноби олияларининг сиҳхатлари тузук, Оллоҳга шукр. Ҳамиша ҳарам аҳли ҳолидан хабар олиб турибдилар.

Ўтганларни эсламоқ савоб, дейдилар. Муҳтабрама жориялари Тўлин оқа билан Менгли бикалар

Жаҳонгир Мирзодан аввалроқ оламдан ўтишган, буни Соҳибқирон яхши биладилар. Жойлари жаннатдан бўлсун, илоҳи... Кўзлари қийиқ Улус оқа соғ-саломат юрибди. Офатижон Дилшод оқа жуда одобли, Сароймулкхоним ҳалигача унинг бирон марта тик қараганини эслай олмайди, доим жиламайиб ерга тикилиб туради... (Аммо маҳди улё унинг хийлагина заҳар экани ҳақида ҳеч нарса демади).

Шаҳло кўз канизак Тағой Туркон оқа, ажабки, сал инжиқ бўлиб қолди, юзларида битта-яримта билинар-билинемас доғ ҳам борми-ей... Ҳа, аниқ, ул нозик адо вужудида бир гавҳар нишона кўргизган. Гарчи канизакнинг беқусур қадди ниҳолида ҳозирча бирон ўзгариш сезилмаса-да, шундоқлигига Сароймулкхонимда асло шубҳа йўқ. Аммо бу ҳақда чопарга индамади. Буни маҳди улё ҳазратга ўзи айтади ва суюнчисини олади...

Алқисса, чопар ҳарам аҳлининг Оллоҳ паноҳида омон-эсон юрганликларини, барча нарса муҳайёлигини, фақат бир нарсада камлик сезаётганларини – Ҳазратларининг офтобдай дийдорларига зору интизорликларини, музаффарият ила сафардан тезроқ қайтишларини кутаётганларини Амир Соҳибқиронга етказсин...

Фарзандлари ичида энг аввал сўрайдиганлари Оқа бегим эканини Сароймулкхоним яхши биледи. Ўн еттини қоралаб қолган ҳалим табиат, юмшоқ кўнгил, тортинчок, кўҳликкина Оқа бегимнинг ҳам ҳуснига ҳусн қўшилиб бормоқда. Аслан чиройли мунгли кўзлари огасининг вафотидан сўнг яна ҳам ичига тортиб кетди, бу кўзларни ғам-андуҳ уммони дейиш мумкин эди.

Маъсума қизни ўйлаганда дарҳол Орзумулк оқа эсига тушади. Дугонаси яқинда яна эски сўзларини такрорлади:

– Мана, Жаҳонгир Мирзо маросимлари ўтди.

Момоқиз, тезроқ Оқа бегим билан Муҳаммад-бекнинг тўйларини бошлайлик энди...

Сароймулкхоним оҳиста бош эгди:

– Узингизга аён, шундай мусибатли кунларда тўй, хурсандчилик ҳақида оғиз очиш одобсизлик бўлмай, момоқиз. Бироз кутайлик.

– Тоғангиз ҳам шошилтиряптилар-да, кўзимнинг тиригида кўрай, дейдилар...

Маҳди улё бош тебратдию ҳеч нарса демади.

Ҳаракатчан, шўх, шаддод, ерга урсанг осмонга сапчидиган Султон Бахт бегим бутунлай бошқа олам, бўй тортиб қолди, ўзи дуркунгина эди, ҳозир ўсиб эгачисидан ўтиб кетай дейди.

Қизларнинг оналари анча муқаддам вафот этишган. Етти йилдирки, улар ҳамиша маҳди улё ёнидалар... Ўзининг қадди камолида ҳалигача фарзанд нишонасини сезмаган, аммо эртанги кундан умидини узмаган Сароймулкхоним ҳар иккисини ҳам бамисли ўз қизидай кўради. Улар маликаларнинг қизлари-да! Э, парвардигор, бировга фарзанд берасан-да, норасида гўдакни волидасидан жудо қиласан, бировни эса тирноқ йўлига қаратасан! Фарзандни тирноққа зорга буюрсанг бўлмайдими? Бири кам дунё деб шуни айтсалар керак-да...

Шуларни кўнглидан ўтказаркан, беихтиёр маҳди улёнинг кўзларига ёш келди, аммо чопар олдида хижолат тортишдан қўрқиб, хайриятки, ерга бир томчи ҳам туширмасликка ўзида куч тополди.

Жангари Мироншоҳ Мирзо мударрисдан сабоқлар олиш, қиличбозлик, найзабозлик машқларини ўтказиш билан кун кечиради. Аткасининг гапига қараганда, амирзода жуда чаққону чапдаст эмиш. Тунов куну буни маликанинг ўзи ҳам кўрди.

Боғи Чинорнинг каттагина майдончасида Мироншоҳ Мирзо Жаҳонгир Мирзо раҳматликнинг ўнбошиси Ахий Жаббор баҳодир иккиси қиличбозлик машқини бошлаб юбордилар. Амирзо-

да эндигина ўн бирга қадам қўйган болага. сира ўхшамайди. Қўрқув нималигини билмайди. Қилич тутишлари ҳам нақ катталарникидек. Атрофдан янграб турган мақтов овозлари остида амирзода рақибига бутун жон-жаҳди ила ташланарди, Ахий Жаббор баҳодир ўзини ёш шогирдига атай ютқазаётган моҳир устоздай тутар, гоҳ олға интилиб қўяр, кўпинча ортга чекинарди.

– Ё Али! – қилич сермади Мироншоҳ Мирзо, устозидан ўрганган сирли сўзни мағрур такрорлар экан.

– Балли! – мақтади Ахий Жаббор баҳодир. – Қилични ўқталганда чап томонга эгиброқ сермангиз!

– Мана!

– Балли!

Жанг давом этди. Енгилганлик белгиси сифатида, «ғаним» қўлини кўтариб, сўнг таъзимда қиличи учини ерга тирарди. Мироншоҳ Мирзо ниҳоят рақибини «енганидан» қичқириб юборди, унинг катта-катта кўзлари ғалаба нашидасидан чакнаб кетди. Ахий Жаббор қиличини тушириб:

– Енгилдим, амирзодам! Енгилдим!.. – деди ва қўлини кўксига қўйди. Маҳди улё амирзоданинг чаққон ва абжир ҳаракатларидан завқланди.

Муҳаммад Султон эса Сароймулкхоним ҳузурда, кун сайин, балки соат сайин ўсмоқда, худога шукр, яқинда ярим ёшга тўлади. Қилиқлари чиқиб қолди, Соҳибқирон келсалар кулиб беради. Иккинчи набира тўрт ойлик Пир Муҳаммад Жаҳонгир ҳам Оллоҳнинг паноҳида соғ-саломат...

Ардоқли келинлари Хонзода хоним Сароймулкхоним ёнида, бир қадам нари жилмайди. Аммо шўрлик маликанинг на ётарида роҳат бор, на тура-рида... Пинҳона оҳ тортгани тортган. Офат шамоли нозик қаддини хийла букиб қўйди, кўникиши қийин кечаётир, аммо начора?.. Маҳди улё доим

уни юпатай деб уринади, кўп кунларни бандасининг тақдирга тан бермай иложи йўқ эканини англашишга кеткизади. Соҳибқироннинг суюкли кизлари Оқа бегим, Султон Бахт бегимлар кечаси ҳам, кундузи ҳам хонбикалари Хонзода хоним ёнидадурлар, бир лаҳза ҳам ёлғиз қолдирганлари йўқ. Буни уларга ҳурмати сарбаланд аммалари Қутлуғ Туркон оқа тайинлаганлар.

Соҳибқироннинг ўзлари бохабардурлар, Хоразмдан Хонзода хонимнинг падари бузруквори Оқ Сўфи, онаси Шакар бика, Ҳусайн Сўфининг қизи Иқбол бика билан хоразмшоҳ Юсуф Сўфининг ожизаси Сиймин бикалар ташриф буюришганди. Жаҳонгир Мирзонинг барча маросимларида қатнашишди, афтодаҳол Хонзода хонимга қўшилишиб фарёд чекишди, йиғлашди-сиқташди, ёнишди-куйишди, ишқилиб, чўпдай озиб кетган, ёш боладай бўлиб қолган ожизу нотавон шўрлик маликани юпатишди, овутишди. Қудалар яқиндагина Хоразмга йўл олишди.

– Энди... Хонзода хоним жигаргўшамни сизга, сизни Оллоҳга тобшурдик, қудажон... Не қилайлик, яратганнинг ҳукми...– деди чиройли юзли гавдаликкина Шакар бика, кўзда ёш хайрлашаркан. Унинг яна нимадир демоқчилиги сезилди, аммо йиғи залворидан гапиролмади.

– Худонининг паноҳига ...

Маҳди улё Шакар биканинг, энди Хонзода хонимнинг тақдири қандай кечади, деб сўрамоқчилигини сизди. У индамади, фақат мунгсираб:

– Йўлингиз беҳатар бўлсун... – деб кўйди оҳиста...

Шу орада Сароймулкхоним Хонзода хонимни олиб Шаҳрисабзга бориб ҳам келди. Бир неча туяга ўрнатилган ранг-баранг маофалар маржондай тизилиб пойтахтдан йўлга чиқди. Маҳди улёнинг яшил маофаси жойлашган туяга осилган қўнғироқ ёқимли сас берарди. Гапнинг рос-

ти, маҳди улёнинг ўзи ҳам юраги сиқилиб ҳеч Самарқандга сиғмай қолди, суянган тоғлари Амир Темур ҳазратлари сафардалар, Жаҳонгир Мирзо эса... О, маҳди улё тукқан ўглини ҳам бунчалар яхши кўрмаган бўлармиди. Ҳам ўзини, ҳам кечалари тўлганиб ухламай чиқаётган Хонзода хонимни чалғитиш, келинининг оғир дардини енгиллатиш мақсадида, Кеш сафарини ўйлаб топди. Тўғри қилган экан. Хушманзара йўл, дарахтлар, вижир-вижир қушлар, даралар, чўққилар, тип-тиник осмон ва ҳавода эмин-эркин юзиб юрган, шафақ нурларига чулғанганидан қирмизланган, аслида бедарду бедоғ оппоқ булутларни томоша айлаш чиндан ҳам мароқли эди.

Тахти Қорача довонида тўхтаганларида ажойиб манзарани томоша қилдилар. Шарқ томонда бўй чўзган улкан зирвали тоғлар, жанубда, шимолда, кунботишда ястаниб ётган водийлар, қишлоқлар, боғлар, сойлар, чўллар... кўзга ташланарди. Аммо буларнинг бари шаҳзода мусибатидан диллари зада маликаларга барибир татимади. Хонзода хонимнинг эса, аксинча, эски яраси янгиланди. Масьуд ва бахтли кунларини эсига тушириб қўйди.

Бор-йўғи бир йил олдин Жаҳонгир Мирзо иккиси шу ердан ўтишаётиб, энг тепадаги ана бу кўшқда нафас ростлашга тўхташди. Шаҳзода дарҳол Ахий Жаббор баҳодирни ва йигитларини олиб пастдаги дарага тушиб кетди. Малика:

– Юр, томоша қиламиз! – деди Оққизга.

– Қандай яхши! – қувонди канизақ.

Улар супанинг четига келиб атрофни кузата бошладилар. Мағрур тоғ чўққилари кўкка бош тираган, осмон тип-тиник, топ-тоза, бепоён... Қанот чиқарсангу ўша кенгликларга парвоз қилсанг! Пастда эса ям-яшил дара ястаниб ётарди. Бирдан ўша ёқдан: «Олдини тўс!», «Ана! Ана!», «Чапга кетди!», «Ушла! Ушла!» – деган овозлар эшитилди. Кўп ўтмади, шаҳзода бир оппоқ чиройли кийик бола-

сини тутиб келиб маликасига тухфа этди. Хонзода хоним ўзини бахтиёр сизди.

Тутқунликдан азоб тортаётган кийикча узоқ-узоқ мунг тўла чиройли кўзларини Хонзода хонимдан узмас, гўёки: «Мени қўйиб юбор... Кўрмайпсанму, жоним азобда...» – дея ёлвора ётгандай эди. Маликанинг ичи ачиди, кийикчанинг пешонасидаги тангадеккина қора доғини суюб силаганча, кўзи қиймаса ҳам бўшатиб юборди. Сакраб-сакраб қочиб кетаётган кийикча ҳозиргидек кўз ўнгида. «Вой, қўлимдан чиқиб кетди!..» – деб баҳона қилди Жаҳонгир Мирзога... Эҳ, агар кийикни олиб қолганида, ҳозир маликага овунчоқ бўларди! Шаҳзодасини эслатиб юрарди. Энди шаҳзода ҳам йўқ, кийикча ҳам...

– Ана бу кўшқда ўтирғондик шаҳзодам иккимиз, маҳди улё жаноби олиялари... – деди ўксиганча Хонзода хоним.

Сароймулкхоним маюсгина бошини тебратди.

Кешда Жаҳонгир Мирзо қабрини зиёрат этганларида маликаларнинг ёниб турган ўксик кўнгиллари бир оз таскин топди.

– Оҳ, Жаҳонгир Мирзо!... Ўғлим! Ўн гулидан бир гули очилмағон ўғлим!.. – нола чекарди соғона атрофида парвона Сароймулкхоним кўз ёшлари юзларидан оққанча.

– Оҳ, шаҳзодам, жоним шаҳзодам!.. Шаҳзодам!..

Мен қаерда эдим? Сиз бетоблигингизда мен қаерда эдим-а? Армонда қолдириб кетдингиз!.. Эй воҳ!.. – ўртанганча пичирларди Хонзода хоним соғонанинг оёқ томонида қабр тошига ойдай юзларини босар экан.

Ўн беш кунни шу алпозда ўтказдилар.

Чопар Амир Соҳибқиронга мана шуларни етказса кифоя қилур...

Сухбат тугаганидан мамнун Амир Сулаймоншоҳнинг юзлари ёришди, таъзим бажо айлаб, Боғи Чинорни тарк этди.

II

Амир Темур чериги Мўғулистон¹ томон сари илгарилаб борарди. Милодий 1376 йил куз фасли ўрталари. Йўл-йўлакай Соҳибқиронга Умаршайх Мирзо қўшинидан хабарлар етиб турарди.

Амирзода навкарлари Етгисувнинг Қоратепа мавзеида Амир Қамариддинга қарашли лашкарлардан бирига етиб олибдилар, душманни қочириб, ҳисобсиз ўлжа-ю ғаниматларни қўлга туширибдилар. Соҳибқирон мамнун бўлди, кейин уларни ўз ёнига чорлаб чопар юборди, чунки шундай вазиятда баҳамжиҳат ҳаракатни энг тўғри йўл деб ҳисоблади. Амир Қамариддинни ер остиданми, осмон устиданми, ишқилиб, албатта топишади, тутишади, шундан кейингина Самарқандга қайтишади! Бошқа йўл йўқ.! Вассалом!

Ҳумоюн ўрдуниг яшил саропардаси Чу дарёсининг Қўчқор деган лим-лим тўлиб оқадиган ирмоғи бўйида баландликда қад ростлади. У тўрт томондан яққол кўзга ташланиб турарди. Саропарда атрофида бесабр амирлару беклар, лашкарбошилар у ёқдан-бу ёққа кезиб юришар, кенгашига ана чақиришади, мана чақиришади, деб интиқ кутардилар.

Ўтган куни Умаршайх Мирзо қўшини ҳам етиб келди. Ҳали-замон Мўғулистон ҳокими билан бўлажак жанг тартиби-ю русумига бағишланган машварат бошланади. Бу жанг қаттол Қамариддин илдизини таг-туғидан қирқиб ташлаши керак!..

Атроф водий бағоят хушманзара, кунчиқишга қараб ястаниб ётган, кишининг иқи суядиган файзиёб майсазорлар дилларни эркалаб, ўзига меҳр тилайди. Шимоли-гарб томонда олисларда яккам-дуккам арчалари борлигидан мағрур тоғлар

¹ Мўғулистон – XIV аср иккинчи ярмида ҳукм сурган Кошғар, Етгисув, Или воҳаси ва Иртиш дарёсигача бўлган ерлар қараган давлат номи.

нимқора-кўкиш тусда кўзга ташланади. Ундан тепароқда, ортда тоғларнинг баланд чўққиларида оппоқ қорнинг чойшаби жилва қилади. «Кузнинг охирлари, хазонрезгиликка қарамай бу жойлар шунчалар гўзал, – ўйланди Амир Темур. – Баҳорда жаннатга айланар экан-да...»

Соҳибқирон, одатдагидек, илми нужум ва фолдан хабари бор Амир Сайфиддин некўзни ҳузурига чорлаб, қачон йўлга отланиш ҳақида кенгаш олмақни кўнглига тугди. Кейин доим ёнида ҳамқадаму ҳамнафас юрадиган, кам айрилишган дўстининг шу кунларда сафарда эканлигини эслади.

Амир Сайфиддин некўз Жаҳонгир Мирзо вафотидан сўнг қаттиқ изтиробга тушди, барча ишдан илик ювиб ҳажга боришни ихтиёр этди, шундай сафар кўпдан орзуси эди. Соҳибқирон, қошида тиз чўкиб, ялиниб-ёлвориб турган амирни кўриб, ижозат бермасликнинг иложи йўқлигини англади. Фақат:

– Омон-эсон қайтсунлар, илоҳи! – деди. – Дарвоқе, Оллоҳ дилимизга солғон бир юмуш бор... Хуросону Эрон, Ироқу Шом ўлкаларидаги вазиятларга бир кўз ташлаб ўтсунлар, амир жаноблари!.. Воқеанавис, тинғчи ва қуловузлар хабарлари турфа хил, бири боғдан келса, бошқаси тоғдан келур...

Амир Сайфиддин некўз ёнига амир Ҳинду Қарқара қипчоқ билан ўн беш аскарни олди-да, ҳаж сафарига жўнаб кетди...

Соҳибқирон Амир Қамариддинга қарши жангга отланиш муддатини, ғойибона Амир Сайфиддин некўз маслаҳатларини эсда тутган ҳолда чоршанбаи муродбахшнинг тонгсахарига белгилашни ўйлаб қўйди.

Лашкарбошилар Умаршайх Мирзо, Аббос баҳодир қипчоқ, Муҳаммадбек ибн Мусо, Муҳаммад Мирак ва Амир Шоҳмалик, ўн беш кун илга-

ри Самарқанддан қайтган Амир Сулаймоншоҳлар ярим ой шаклида пойгакроқда тиз чўқдилар. Амир Темур ҳали сўзга оғиз очиб улгурмаганди, кутилмаганда Самарқанддан шошилинч чопар келганини билдирдилар.

– Амир Соҳибқирон!

Ахий Жаббор баҳодир юкунганча саропардага кирди ва Амир Темур тўнининг пешини ўпиб кўзларига суртди, мамлакат тинчлигидан дарак бергач, деди:

– Дашти Қипчоқдан хабар етди: Мангқишлоқ ҳокими Тўйхўжа ўғлоннинг фарзанди Тўхтамиш ўғлон ҳузурингизга отланмишлар...

– Тўхтамиш ўғлон?.. – ҳайратда сўради Амир Темур. – Мангқишлоқ ҳокими Тўйхўжа ўғлоннинг ўғли?..

– Ҳа, ҳа, ҳазрат, ўша Тўхтамиш ўғлон экан... – Ахий Жаббор баҳодир шошиб қолди. – ...Ҳожитархондаги қурултойда Ўрусхон Тўйхўжа ўғлонни қатл этдирибди, Тўхтамиш ўғлон отасининг ўчини оламан деб уринибди, аммо енгилиб, сиздан паноҳ тилаб келаётган эмиш. Бу ҳақда чопар жўнатибди. Бетоб ётган Суюрғатмишхон жаноби олийлари ҳузурларига чорлатиб, бу хабарни тезда ҳазратимнинг шарафли қулоқларига етказишимни топширдилар!..

Амир Темур бу кутилмаган янгиликка даставвал унчалар эътибор бермади. Салтанат удумида шу каби паноҳ истаб, бош уриб келгувчиларни очиқ юз билан қарши олиш одати бор. Тўхтамиш ўғлон келаётган бўлса, келса келар, бундайлар бисёр, у ҳам ўшаларнинг бирида...

Соҳибқирон ўзига ўзи шундай деди-ю ўйланиб қолди...

Шимол томонлар кўпдан нотинч, Жўжи улуси хони Ўрусхон бутун Олтин Ўрда шаън-шавкатини тиклаш ниятидалиги маълум, ҳатто ўтган куни

тинғчи ўша ёқлардан хоннинг Московияга ва Туронга босқин уюштирмоқчи экани ҳақида хабар ҳам етказди. Бошқа тарафда эса Анқо Тўра, Амир Қамариддин сингари бетавфиклар тинчимайдилар.

Турон салтанатига, аслида, яхши таянч ва кўрғонликка ярарлиқ бир қўл зарур-ку Дашти Қипчоқ томонда... Соҳибқирон шу ҳақда кўпдан бош қотириб юрарди, парвардигор чеварлигини аён этиб, ўзи етказиб турибди шекилли...

Аммо Тўхтамиш ўғлон деганлари ким ўзи, дўстми, душманми?.. Ўша Чингизхон авлоди, Соҳибқирон истаган «қўл» бўлишга бўйни ёр берармикин? Эҳтимол, эҳтимол... Ноумид шайтон ахир. Бироқ бунга қаттиқ ишониш ҳам қийин. Синамаган отнинг сиртидан ўтма, деганлар. Қадам олишини обдан синаб кўриш лозим.

Шундай шубҳа-гумонларга ғарқ Соҳибқирон қандай йўл тутмоқ ҳақида ўйлаб боши қотди. У меҳмонни деса, Самарқандга қайтиши керак. Қайтилса, албатта, бадбахт Қамариддин енгилгандан кейингина қайтиши даркор... Бу ҳақдаги қатъий қарордан қўшин хабардор, аскарлар аллақачон қурол-яроғларини тахт қилишган, ўқлар садокда, суворийлар эса отларнинг эгар-жабдуқларини кўздан кечиришиб, абзалаб, айилларини тортишиб қўйишган, барчаси сафарга шай туришибди, фақат чоршанбаи муродбахшнинг тонгсаҳарини кутишмоқда.

«Бироқ.... агар Иссиққўл томонларда тоғларнинг дараларидами ёки пана-пастқам жойлари-ю ғорпорларидами писиб юрғон Амир Қамариддинни топамиз деб, қиш-қировли кунларда бу ерларда қолиб кетсак, – ўйланди яна Соҳибқирон. – Тўхтамиш ўғлон билан учрашув кейинга сурилиб кетиши аниқ, бу «кейин» қачон бўлишини ёлғиз Оллоҳнинг ўзи билладур. Наҳот, бу гал ҳам қайсар дуғлат амири жон сақлаб қоладур?...»

Амир Темур ниҳоят Тўхтамиш ўғлон билан учрашув салтанат учун Қамариддинни тутишдан кўра муҳимроқ эканини англади, бир жиҳати, Тўхтамиш ўғлоннинг Дашти Қипчоқда қарор топишига кўмак берса, Қамариддинга ўхшаган маккор бузғунчиларнинг оёғи ўз-ўзидан йитади-ку.

Машварат бошланмай ниҳоясига етди.

Хумоюн ўрдудан, Аббос баҳодир қипчоқ билан Муҳаммад Мираклар тезу жадал Хоразм томонга, зарур бўлса, ундан ҳам йироқ Хожитархон тарафларга Тўхтамиш ўғлонга ўтрў борсунлар, эъзозу икром ила қаршиласунлар, подшоҳзодага муносиб қандай эҳтиром лозим топилса адо этсунлар ва юксак мақомда Самарқандга олиб келсунлар, деган олий фармон берилди.

Соҳибқирон шу кунийёқ от бошини шартта Самарқанд ёққа бурди.

ТЎРТИНЧИ БОБ

I

Кейинги ярим йил ичида Сароймулкхонимнинг заъфаронликка чулғанган қирмизи оқ юзларига нур югургандай бўлганини Хонзода хоним илк марта кўриб турибди. Бирон хушхабар бормикин, деб ўйлади малика. Маҳди улёнинг кўз қарашлари маъюс, ҳамиша ўзини намойиш этишга ҳавасманд икки қора зулфи ҳам қулоқлар ортига яшириниб олган, чиройли оғзи қулфланиб қолгандай гоҳ-гоҳда бир гапириб қўярди холос...

Боғи Нақши жаҳонда Жаҳонгир Мирзони эслаб, «мушкулкушод» қилдилар. Бонуйи кубро эгачи Қутлуғ Туркон оқа салтанатнинг барча аёлларини чорлашни буюрди. Ҳарам аҳлидан ташқари Амир Жоку барлоснинг завжаси Кайқубод Хутталоний-

нинг қизи Одилмулк оқа, Амир Мусонинг завжаси Орзумулк оқа ва ҳоказо нуфузли амирлару нўёнлар, ашрофу акобирлар хотинлари йиғилишди.

Издихомда, Хоразм маликаси маҳди улёдан, юзларингизга нур югурибди, хонимойим жаноби олиялари, нима гап, деб сўролмади, бунга имкон ҳам бўлмади. Сароймулкхонимдаги бу тағайюр сабабини кейин билди. Катта малика одатда шундай қувончли хабарларни, кўз тегмасин, дея дарров суюнчилашни ёқтирмасди.

Хонзода хонимга бу муждани кейинроқ канизак Оққиз етказди. Подшо келини бу палла Боғи Чинорда, энага эгачи Холдона биби йўргаклаётган Муҳаммад Султон бошида эди, у дўмбоққина чақалоғининг қўл-оёқчаларига термилганда, ҳар гал суюкли ёридан қолган ёлғиз ёдгори юрагини орзиқтирарди. Вужудининг бир бўлаги, ёш умрининг порлоқ қўшиғига айланган жигаргўшасини қўлига олар экан, мана шу, ушласанг синаман деган мурғаккина жон замонлар ўтиб паҳлавон келбатли йигитга айланишини ҳеч тасаввурига сиғдиролмасди. Дунёдан беҳабар гўдакнинг жимит бурунчасига бурнини теккизиб: «Суюнчиғим, юпанчим, худо берган ёдгорим!..» дер, юз-кўзларидан тўйиб-тўйиб ўпар, эркалар, кейин қоникмай бағрига босганча унсиз юм-юм йиғларди.

Ҳозир ҳам кўз узмай чақалоқни йўргаклаётган энага эгачи Холдона бибининг чаққон ҳаракатларини кузатиб турмоқда эди.

– Суюнчли хабар, маликам! Суюнчли хабар!..

Канизак отилиб кирди-ю маликасининг узун қўйлаги пешини ўпиб кўзларига суртди:

– Нима дединг, Оқ? Суюнчли хабар, дедингму?..

Хонзода хоним киртайиб кетган шаҳло кўзларини ҳайратда канизакка тикди. Ажабо, шу қиз кечаю кундуз ёнида парвонадай чарх уриб юргани, канизаги, дугонаси, сирдоши, меҳрибони Оққизми

ёки бошқами? Ўзгариб кетибди-я... Малика ҳеч эътибор бермаган экан-а... Бу ёғига қаралса, шаҳзоданинг аччиқ фироғи ҳаммани ҳам ўзи билан ўзини овора қилиб қўйди-ку. Биров бировдан ўпкалайдиган, биров бировга қарайдиган замон бўлдимиз ахир...

Хонзода хоним яхшироқ қаради: бир пайтлардаги ўйноқи кўзли, тикмачоққина, қорачадан келган суюмли Оққиздан асар ҳам йўқ, парвардигор гўёки оғир мусибатни малика эмас, балки унинг бошига солгандай... Озиб-тўзиб кетибди. Аммо ҳозир қоронғида хароба ичидан чироқ йилтиллаб кўрингандай, кўзларида қандайдир нур ёнарди:

– Суюнчли хабар, маликам!

– Айтақолсанг-чи! Чўзмай ўлақолинг!.. Шу одадинг қолмади қолмади-да! – беозоргина ўпкalandи Хонзода хоним.

– Хўп, жоним маликам, хўп! Кеча чопарликка борган Ахий Жаббор баҳодир жаноблари Иссиққўл томонлардан хушxabар, мужда келтирибдилар. Соҳибқирон ҳазратлари Самарқанд азимати этибдурлар! Пойтахтга қайтмоқда эканлар!

– А?.. Қишлигига қарамай-я?

Бу хабар Хонзода хоним учун Оллоҳнинг бемисл, кутилмаган инояти эди.

Подшо келини ҳайратда энага эгачига қаради.

Холдона бибининг кўзларида табассум ўйнади. Ҳатто оқ шоҳи йўрғакларга ўралган гўдак ҳам буни эшитиб, кулиб қўйгандек бўлди.

Сарой аъёнларидан тортиб катта-кичик, бутун Самарқанд аҳли қувончу ташвиш аралаш жунбушга тушди. Соҳибқирон қадами яқинлиги ҳақидаги хабарни эшитиб, уч ойдан бери сирқовланиб ётган амир ул-умаро Амир Жоку барлос ҳам оёққа туриб кетди. Етти йил аввал, ҳали Соҳибқирон салтанат

тахтига минмаган паллалар, Қаршида қаронавслар¹ билан оғир жангда отдан йиқилиб бели қаттиқ лат еганди. Кейинги пайтларда бели оғрийдиган, бўксаси санчиб-санчиб қўядиган одат чиқарди. Яқинда ўша дарди кўзиб, амир ул-умарони тўшакка миҳлаб ташлади-ю умрида биринчи марта Соҳибқиронни сафарга чорасиз кузатиб қолди.

Пойтахт доруғаси Амир Довуд дуғлатни ҳамма депараларда кўриш мумкин эди. Кўксаройга борар, ундан Боғи Нақши жаҳонга ўтар, ора-орада Боғи Чинордаги маликалардан хабар олиш лозимлигини ҳам эсдан чиқармасди. Бутун куз ичи шаҳар шимолида янги барпо этилаётган хушманзара боққа елиб-югурди, қутлуғ кунларгача орасталаш ташвишини чекди. Қўл бўшади дегунча, амир ул-умаро иккиси бирга маҳаллаларни кезишди, оқсоқоллар билан учрашишиб, кўчаларни тозалаш, деворларнинг унда-бунда тушиб кетган жойларини суваш, дарахтларнинг ортиқча шохларини кесиб ташлаш, кўприкларни тузатиш ва ҳоказолар ҳақида жўяли маслаҳатлар беришди.

– Шатранждаги пиёда каби бурчакка қисилиб, ҳолимиз танг бўлиб юрмайлик тағин, сал орқаолдингизга қарангизлар! Хушёр турингизлар! – дерди Амир Жоку барлос япасқи бурнини силаб кўяркан.

– Амир Соҳибқироннинг сафарлардан қайтганларида маҳаллаларни айланиб, бир-бир назардан ўтказиш одатларини яхши биласизлар, – уқтирарди Амир Довуд дуғлат. – Гап эшитиб ўтирмайлик тағин?.. Агар забтига олсалар, макиёндай қочишга жой тополмай қоламиз-а, буни унутмайлик!..

¹ *Қаронавс* – Мовароуннаҳрда яшаган кўчманчи мўғулларни шундай атардилар.

II

Маҳди улё Сароймулкхоним Хонзода хонимни кўчириб кетгани Боғи Нақши жаҳонга ташриф буюрганда, қиш офтоби найза бўйи кўтарилганди.

Ҳар қандай дардни ҳам вақт даволайди, деган ҳикматда катта маъно-мазмун жамланганлиги аччиқ ҳақиқат... Бошига тушган одамнинг буни тан олмай иложи йўқ.

Жаҳонгир Мирзо вафотидан сўнг, Хоразм маликаси, ўн етти ёшли келинчак, дунёдан кўрганим шу экан, буни пешона дейдилар, энди бошқа бирон умидга зинҳор-зинҳор кўнгил боғлаш йўқ, деган қатъий қарорга келди. Бу палла амирзоданинг кирқи ўтиб, хоразмликлар юртга қайтган эдилар.

Яшашнинг қизиғи йўқолгандай туюларди маликага. Ҳаётнинг гуркираб туриши, тўқис-туғаллиги, гўзаллиги бари суюкли шахзодаси Жаҳонгир Мирзо туфайли экан. Нимага боқса, уни эслатади, ҳамма нарсадан шахзоданинг иси анқийди, ҳатто ҳаволарда унинг бўйи қолгандек... Кечалари шифтга қараб ётганда, бирдан саси эшитилгандай туюлади.

...Мана ҳозир, шахзода ана бу нақшинкор эшикнинг бир қанотини очиб киради-да қўлидаги шамни бурчакка қўяди. Интиқлигини билдирмай ётган Хонзода хонимни қучоғига олиб эркалайди. Малика қўлларини ёрининг бўйнига солар экан, оҳистагина: «Соғиндингизму?...» деб сўрайди.

Шахзода жавоб бериш ўрнига, маликанинг ўзи ҳамиша суядиган бир одатини қилади – ўнг сийнасига бошини қўйиб юрагининг уришини эшитмоқчи бўлади:

«Юрагингиз шу ердаму?»

«Анови шумга қарангиз!.. Ҳали ҳануз юрагининг қайдалигини билмайдурлар!» – ўзини қув шахзодадан ўпкалаганга солади малика.

Ниҳоят, «узоқ изланиш»лардан сўнг чапдан юракни топиб кулоқ солади-да, маҳбубасининг гулдай юзларидан, кўзларидан, ғунча лабларидан тўйиб-тўйиб бўсалар ола бошлайди. Кейин бурчакдаги шамни уялтиришиб ҳар сафаргидек шўхликлари ошиб, юмалайдилар, юмалайдилар ва... ишқий ўйинларнинг сеҳрли комига отилганларини билмай қоладилар...

Йўқ... Хонзода хонимга энди аниқ аён: қанчалар эшикка тикилмасин, шаҳзода кириб келмайди. Ҳеч қачон кириб келмайди, ҳеч қачон...

Малика нима қилишини билмасди, осмон узоқ, ер қаттиқ. Ёстиққа бош қўйса куйдиради. Момикдай юмшоқ ўрин ёнига тошдай ботади. Кўзини юмай деса юмилмайди. Ўзи Боғи Нақши жаҳондаги қасрда эса-да, хаёл қанотида Шаҳрисабз томон нурдай елади.

Шаҳрисабз унинг шаҳзодасига ўз бағридан жой берган маскан. Шаҳзодаси, жони-дили, суйгани ўша масканда, ёлғиз, суман япроғидек бадани қора ерга нисор бўлиб ётибди. Чидай олиш мумкинмикан?.. Маликанинг жойи ҳам ўша ерда, бас, шаҳзодасининг ёнида!.. Энди яшашнинг ҳам, дунёнинг қизиғи йўқ, қизиғи йўқ...

Кўққис туғилган бу фикр бутун борлигини кечаю кундуз қамраб олди. Аллақандай оғулар ҳақида сўраб-суриштиравериб шўрлик Оққизни ҳам чарчатди.

– Қандай заҳарлар, оғулар бўлади, Оқ? Топиш мумкинму?.. – сўради бир куни яна.

Даставвал Оққиз эътибор бермади, худди оддий нарса ҳақида сўз кетаётгандай тутди ўзини. Улар умуман турли ҳодисалар борасида, чунончи, салтанат синоатларидан кўнгил сирларигача очилиб-сочилиб гаплашардилар.

Бирдан Оққизнинг хаёли тиниқлашдию юраги орқасига тортиб кетди!

– Заҳар... йўқ, йўқ... нега сўраябдилар?

«Вой худо! Қандай йўлга қадам қўймоқчилар-а! Оққиз, хушёр туришинг керак! Ҳар лаҳза малика аҳволдан боҳабар бўлмоғинг лозим, таомларига қарашинг, асло ёлғиз қолдирмаслигинг даркор!..» – деди ўзига ўзи ичида канизак.

– Ўзим, шундай... Қизиқамен-да...

– Уни асло сўрамангиз, сира отини атамангиз, маликам! Оғу нималигини билмайман... билмайман... Худо сақласун...

Малика ортиқ гапирмади.

Хонзода хоним шаҳзода маросимлари ўтиб, азадорлик бурчлари адо этилгандан кейин ҳам канизаклари-ю хизматкорлари қуршовида Боғи Нақши жаҳонда яшарди. Подшо келини атрофи ҳамиша гавжум: кунда, кун ора Қутлуғ Туркон оқа, Сароймулкхоним, Улус оқа, Дилшод оқа, Орзумулк оқа, Одилмулк оқа, бошқа амирлару вазирларнинг хотинлари галма-гал ташриф буюришар, амирзода ўнбошиси Ахий Жаббор баҳодир бошчилигидаги хос кўриқчилар ҳамиша соқ ва сергак туришарди.

Кўп ўтмай улуғ эгачи Қутлуғ Туркон оқа, муборак бешик бекаси ёш келинчакни у ерда ёлғиз қолдириш ноўриндир, ҳар нарсага кўзи тушиб дарди янгиладанаверади, алдаб-сулдаб ёнингизга олиб келингиз, дея Сароймулкхонимга кенгаш берди. Бу гапни мен айтмадим, ўзингиздан чиқсин, мен билмаган бўлай – қўшиб қўйди яна эгачи, – Муҳаммад Султон Боғи Чинорда, ёнингизда, энага эгачи Холдона биби қўлида ўсиб вояга етмоқда, Хонзода хоним ҳам ўғилчаси ёнида юрсин, овунади ахир...

Холдона биби йигирма бешга кирган, юмалоқ юзли, сулувгина, кишининг икки суюдиган хушбичим қад-қоматли жувон эди, ўнг юзининг бурнига яқин ерида мошдеккина чиройли қора холи бор, кўзлари ҳамиша жилмайишга мойил. Уни саройда энага эгачиликка Қутлуғ Туркон оқанинг ўзи тан-

лаганди. Бонуйи кубро Соҳибқирон тахтга келмай туриб, энагаликка номзод қидириб Кумушкент кишлоғига борганда бу мулойимгина жувонни кўриб ёқтириб қолди.

Холдона бибининг онаси ҳам беклар оиласида энагалик, доялик вазифаларини адо этган экан. Муҳаммад Султонга доялик қилди, жуда қўли енгил, деб таърифладилар. Жаҳонгир Мирзо билан Хонзода хоним чимилдиққа кирганларида, бошқош бўлишган чечан янгалардан бири, келин-куёв ковушганда улар тепасида фаришталар қувончдан чарх ураркан, деган ҳам мана шу Холдона биби эди.

Сароймулкхонимнинг кўнглида ҳам шунга ўхшаш фикр туғилганди. Хонзода хонимдай ёш нарсанинг ҳайхотдай боғда бир ўзи яшаши мумкин эмас, яшаса ҳам қачонгача яшайди?.. Бироқ маҳди улё буни қандай айтиш чорасини тополмай юрди. Қолаверса, катталар бир нима демагунча, минг истиҳолада қандай йўл тутишни ҳам билмайсан киши. Азалик келиннинг кўнгли нозик, эпкиндаги гулнинг нафис баргидек титраб турибди, ҳар нарса-ни ҳам кўтаришга қурби келмас...

Шундай паллада Қутлуғ Туркон оқа таклифи жуда жойига тушди. Сароймулкхоним дарҳол Сафарберган деган йигирма бешлардаги хушёру чаққон мулозимига маофа тайёрлатишни буюрди, эҳтиёти шарт кўч-қўрон учун аробалар шайлашни ҳам тайинлаб қўйди.

– Келинхоним! – кўнгли ийиб кучоқ очди Хонзода хонимга маҳди улё. Улар бир ҳафта аввал учрашгандилар. – Эсонмисиз-омонмисиз?

Хонзода хоним қақраган шахло кўзларини Сароймулкхонимга тикди. Катта малика бу кўзларда лоқайдлик, сўниб битган ҳавас, чорасизликдан обод вайрона қалбни кўрди.

– Худога шукр, маҳди улё жаноби олиялари. – ерга тикилди Хонзода хоним. – Ўлтирибмиз-ку... Ўзингиз яхшимисиз...

– Жумла мўминлар қаторида юрибмиз, маликам.

– Амир Соҳибқирон ҳазратларининг пойтахтга қачон қадам қўйишларидан хабар борму?

– Иншооллоҳ, бўлиб қолар. Балки, бугун-эрта...

– Оллоҳ ўз паноҳида асрасун. Амир Соҳибқирон валинеъматимиз ва меҳрибон онаизоримиз – сиз маҳди улё жаноби олияларидан бошқа ҳеч кимимиз йўқ энди...

– Нега ундоқ дейсиз, маликам?.. Вой!.. – Қошлари чиройли чимирилди катта хонимнинг. – Ундоқ демангиз! Сизни Амир Соҳибқирон, ўғлим ўрнида ўғлим, деганлар-а! Ўғлим ўрнида ўғлим!.. Ҳеч кимни бундоғ мартабага кўтарғонлари йўқ, маликам! Ундоқ демангиз! Жаҳонгир Мирзонинг йўқлигини билдирмаслигингиз керак... Энди шаҳзодам учун ҳам яшамоғингиз лозим!

Шундай дер экан, Сароймулкхоним тўлиқиб кетди, бироқ дарҳол ўзини ўнглаб олди-да, давом қилди:

– Ҳаммамиз ёнингиздамиз-ку. Вой, амирзода Муҳаммад Султонни кўрингиз! Худо кўчқордай ўғил ато этди. Зурёд берди! Тирноққа зорлар қанча... – Маҳди улёнинг томоғига нимадир тикилди, у нозик қўлини титраган бежирим ёқут лабларига босди...

Хонзода хоним Сароймулкхонимдаги ўзгаришни менинг аҳволимга куйинишдан деб тушунди ва уни аяб деди:

– Хафа бўлмангиз, хонимойим жаноби олиялари.

– Ҳа... Шаҳзода Муҳаммад Султон жуда аломатлар... Бўлар бола бошидан маълум, дейдиларда. Вой, келинжон, мен сизга айтсам, Амир Соҳибқирон Муҳаммад Султонни валиаҳд деб

атамоқчилар шекилли! Ҳа, ҳа, валиаҳд! Бир куни гап орасида шундай сўз ҳам ўтди-да... Тахтга даъвогар ўғиллар бор ахир. Аммо уларни валиаҳд дегиляри йўқ, буни аниқ биламен! Муҳаммад Султон энди ярим ёшга кирди. – Сароймулкхоним мамнунлигини яширмади. – Боқингиз! Шаҳзодам Соҳибқирон сафардалиқ вақтларида дунёга келгонди, ўзим чопар йўллағондим-да, отини қўйиб берсунлар деб. Ўшанда «Муҳаммад Султон» деб айтиб юборибдурлар. Эсингиздаму?

– Эсимда, эсимда...

– Ҳозирдан шўҳ, қарамасангиз, ўрмалаб кетиб қолади... Гоҳ-гоҳ кулиб қўяди. Иншооллоҳ, падари бузрукворининг ўрнини босади, султон бўлиши аниқ, маликам. Бари бежиз эмас. Ахир Муҳаммад Султон бир томони буюк бобомиз Чингизхонга уланади-да...

Хонзода хоним ялт этиб маҳди улёга қаради. Кулимсираган Сароймулкхонимнинг кўз қарашида, бизлар буюк зот авлодимиз ва бошқа буюк бир зот ихтиёридадурмиз, Оллоҳга шукр, деган маъно яшринганди.

– Айтғонингиз келсин, худодан тилаймен, отасининг ўрнини боссин, султон бўлиб юрсун...

Хонзода хоним маъюс бош эгди. «Илоё, кўз тегмасин, бемаҳал шохи синмасин... – ўйлади Хоразм маликаси. – Отасига ўхшасин, аммо умри ўхшамасин. Оллоҳдан тилағони шу. Жаҳонгир Мирзога, уларнинг покиза севгиларига кўз тегди, афсуски, асрай олмадилар... Ёмонларнинг кўзи тегди...»

Орага жимлик чўқди. Маҳди улё билан Билқиси Суғро¹ суҳбатлашаётган меҳмонхонадан қаср ҳовлисидаги ҳовуз кўриниб турар, унда сув йўқ, у ҳам қишнинг совуғида қақраб битган эди.

---

¹ Билқиси Суғро – Сулаймон пайғамбар хотини Билқис номидан олинган. «Суғро» – кичик маъносида. Кичик Билқис – кичик маликаларга бериладиган сифат.

– Маликам... Сизни кўчириб кетгони келдим... – деди «хе» йўқ, «бе» йўқ, бирдан маҳди улё.

Сароймулхоним, гапимга нима дер экан, дегандай маликага зимдан назар ташлади.

Хонзода хоним тим қора ҳилол қошлари чимирилганча ҳайратда тикилиб қолди: катта малика ҳазиллашяптиларму, жиддий гапиряптиларму?..

Сароймулхоним, ҳеч нарсани сезмагандек давом этди:

– Ҳалиги... Ҳим-м... Биласиз-ку. Боғи Нақши жаҳон қасрини таъмирлаш лозим эмишми... Амир Довуд дуғлат жаноблари шул ҳақда гапирибдиларда. Маросимлар билан қаср анча оёқости бўлибдида, десангиз... Шунга сизни олиб кетай дедим...

Хонзода хонимнинг таажжуби ортанча деди:

– Мен... қандай кетамен? Кета оламенму?.. Шахзодам, ўзимизнинг боғимизни ёлғиз ташлаб-а? Ахир унинг руҳи бу ерда кезиб юрибдур...

– Йўқ, йўқ, ташлаб кетмайдилар, малика зинҳор ташлаб кетмайдилар! – Сароймулхоним маликани тинчлантиришга шошилди. – Боғ сизларнинг боғингиздур. Фақат боққа парвариш даркор, оро бериш керак, қасрни таъмирламак лозим эмиш холос. Шахзодам вақтидагидек файзиёбу ораста ҳолига келиши зарур эмиш. Афтидан фармон чиқибди шекилли...

– Боғнинг аввалгидек файзиёб, кўркам бўлиши учун шахзодамнинг ўзлари керак-да... – хўрсинди Хонзода хоним. – Қасрни таъмир этмак соз юмушдир, хонимойим жаноби олиялари!.. Биз шу ерда бир чеккада яшайверамиз. Биздан бировга халал етмагай.

– Шак йўқ, шак йўқ. Аммо азиз жонингиз койишини зинҳор истамасмен... Алқисса, Боғи Чинор ҳам ўз уйингиз-ку, маликам! Ёдингиздаму, ўша ердан келин қилиб туширгон эдик? Боғи Чинорда ҳамдаму ҳамдард яшайлик. Муҳаммад Султон

шахзодам ўша ердалар, агарда сиз ҳам борсангиз кўнглимиз тинч, бошимиз осмонга етарди. Шунини тилаймен холос, келинжоним!..

Хонзода хоним ўйланиб қолди. Холисанилло айтганда, малика кун ора Муҳаммад Султонни кўраман, деб Боғи Чинорга ошиқади, ўғилчасини суюб-ардоқлайди, эркалайди, яна бағри узилгандан узилиб Боғи Нақши жаҳонга қайтади. Эҳтимол, ўглини деб кўчиб ўтар?..

Сароймулкхоним ичида, хайрият, сал оғдирдим шекилли, малика хаёлга чўмдилар, яна бир ҳимо, ҳаракат лозим-да, деб кўйди.

– Биласизми, маликам, улуғ эгачи бонуйи кубро Қутлуғ Туркон оқа жаноби олиялари ҳам шунини тайинладилар. Ҳазратимнинг ўзлари айтгонлар шекилли буни... – гапнинг оқовасини мужмалроқ қилди Сароймулкхоним. – Ҳазратимнинг йўлларига ўша ердан бирга чиқғоймиз...

Шундан сўнг Хонзода хонимнинг бу таклифга кўнмай иложи қолмади.

Бир кундан кейин Хонзода хоним ўз мулозимлари-ю канизақлари билан Боғи Чинорга кўчиб ўтди.

БЕШИНЧИ БОБ

I

Чопар кеча Амир Темур қароргоҳидан қутлуғ хабар етказди: ҳазрат қишнинг ўртаси эканига қарамай, Андижондан эртага йўлга чиқар эканлар.

Қутлуғ Туркон оқа дарҳол Амир Довуд дуғлатга маслаҳат солди:

– Амир Соҳибқиронни уйимизга таклиф этсак, нима дейсиз, Сулаймоншоҳ?..

Айни муддао бўларди...

– Ўзингизга маълумдир, Соҳибқирон сафарлардан қайтгонларида доим бизнинг уйга тушадилар... – шавҳарининг сўзини кесди Қутлуғ Туркон оқа. – Балхдан подшолиқ мартабаларига эришгонларидан кейин ҳам даставвал бизнинг уйимизга ташриф буюрғон эдилар-ку...

– Рост, онаси! Бироқ...

– Таклиф этмасак, кўнгилларига оладиларму, дейман... – яна шавҳарини гапиришга қўймади Соҳибқирон эгачиси.

– Ҳа, ҳа... лекин...

– Бошқалар оғиз очмасдан таклиф қилингиз! Илиб кетгувчилар кўп...

– Ҳўш, ҳўш...

Ўнг юзидаги билинар-билинемас қилич изини силар экан, Амир Довуд дуғлат завжасининг бошқа гапи қолмаганини кўриб, босиқ деди:

– Амир Соҳибқиронни уйимизда қаршиламоқ бизга Оллоҳнинг бемисл инояти бўлур эрди. Бироқ, Ҳумоюн ўрдуда машваратда ҳазратнинг Боғи Баландга тушишлари ҳақида айтилди, бу ўзларидан чиққан фикр шекилли. Боғнинг ишлари ҳам битиб қолди...

Хушxabар олиниши биланоқ, Суюрғатмишхон бетоблигига қарамай, дарҳол Соҳибқиронни қандай ва қаерда кутиб олиш ҳақида машварат ўтказди. Баъзилар, барча аҳли сарой ва аҳли ҳарам биргаликда Дизақда қаршилаш лозим, деди. Узгалар эса, аҳли ҳарамнинг боришига зарурат йўқ, маликалар, хоним ва оқалар ҳориб-чарчаб қоладилар, яхши-си, пойтахти фирдавсмонандда кутганлари тузук, қабилда фикр билдирдилар.

Оқибатда Самарқанд ва Дизақ оралиғидаги хушманзара Қатвон мавзеида фақат сарой аъёнлари Соҳибқиронга пешвоз чиқсунлар, аҳли ҳарам эса жамулжам янги боғда – Боғи Баланднинг мухташам қасрида муборакбод этсунлар, деган қарорга келинди.

– Бошқа томондан, – деди яна Амир Довуд дуғлат, – тўғри англашимиз лозим, энди подшойи олам Амир Темур Кўрагон ҳазратлари бизнинг говуқ катагидай кулбамизга сигмайдилар ҳам, онаси... Таъмирламоқчийдик, вақт топилмади... У ер-бу ери тушиб кетган, қаралмаган уйда улут меҳмонларни кутмоқ ножоиздур...

– Вой, ахир... – деди холос Қутлуғ Туркон оқа шавҳарининг мантиқли гапларига бир нима деёлмай.

Амир Довуд дуғлатнинг «вақт топилмади» деган сўзларида жон бор эди. Сабаби, иккиси ҳам худонинг курмоқ учун яратган бандаларидан саналардилар, гапнинг сираси, уларнинг умри қурилишлар ташвишида ўтарди ҳисоб. Амир Довуд дуғлат пойтахтни ободонлаштириш, мадраса-ю хонақоҳлар, ҳаммомлар, бозорлар бунёд этиш ишларига муккасидан шўнғиб кетганди. Шаҳардан чиқаверишда Шаҳрисабз йўлидаги бозор аллақачон битган. Соҳибқирон кўриб мамнунлигини яширмади. Шу кунларда эса Боғи Баланддаги майда-чуйда ишларни битириш, Чорсу майдонидан Тошканд томонга тахти равон йўл солиш, шаҳар кўркидаги доғдай кўринган эски уйларни бузиб ташлаш, икки томонга қават-қават савдо расталари тиклаш ишлари батамом унинг қўл-оёғини боғлаб ташлади. Энди Кўксаройдан пастроқда шу йўл бўйида катта тупроқли майдонда яна бир бозор қуриш фикри ҳам туғилди.

Қутлуғ Туркон оқа ўтган улуғларнинг қабрларини оросталашни жуда ёқтирар, хос мулозимлари ва канизаклари кузатувида Чокардиза қабристонига тез-тез бориб Шайх Абу Мансур Мотуридий билан «Ал-Ҳидоя» соҳиби Шайх Бурҳониддин Марғиноний мозорларини зиёрат этиб турарди. У икки табаррук сиймога атаб хонақоҳ қуришни бошлаб юборди.

Ўтган йили Самарқанд яқинидаги Хартанг қишлоғига йўли тушди ва Имом ал-Бухорий қабрини тавоф этди, буюк муҳаддис жамлаган «Саҳиҳи ал-Бухорий» Соҳибқирон эгачиси ардоқлаган китоблардан эди. Расулulloҳ ҳадисларини ўқиганда, муштипар аёл кўзларига беихтиёр ёш келиб кетар, хотам ан-набийнинг теран мазмуни ҳикматлари мағзини чақиб етишга уринар, уларнинг нечоғлик ҳаётий эканини кўриб ёқасини ушларди.

Ўша зиёрат чоғидаёқ унинг кўнглида муҳаддислар султониға атаб бир хонақоҳ қуриш нияти япроқ ёзди. Умид улким, у ердаги қад кўтаражак масжидда шайхлар, дарвишлар жам бўлишиб малолсиз зикру самоъ қила олсунлар, улуғ имом руҳларига такбирлар туширсунлар...

Табиийки, шундай юмушлар билан банд эр-хотиннинг ўз уйларига қарашга фурсат топилмасди.

– Ўксинмангиз! – деди Амир Довуд дуғлат. – Боғи Баланг қурилишида ўзим бош-қошдурмен. Ўша ер ҳам боғимиздур. Ўша ерда хеш-ақраболару ҳарам аҳли бақамти Амир Соҳибқирон истиқболиға пешвоз чиқғоймиз.

Қутлуғ Туркон оқа энди ҳеч нарса демади.

Хушxabар қулоқларға етган куниеқ Сўюрғатмишхон бошлиқ салтанат пешволари шайланиб Қатвон томонға жўнаб кетдилар. Пири муршид Мир Саййид Барака Андхойдаги хешу ақраболарни кўриб келгани Соҳибқирондан ижозат сўраганиди, балки қишни ҳам ўша ерда ўтказиб қайтса керак.

Соҳибқироннинг қайтиши хабари каттадан кичик барчани тараддудға солиб кўйди. Айниқса, буни ҳарам аҳли орасида яхши кузатиш мумкин эди.

Сароймулкхоним Соҳибқирон ташрифини эшитиб худди қаллигини кутаётган ёш келинчақдай бутун вужудини ҳаяжон чулғади. Бўлажак висол он-

ларини ўйлар экан, юраги қафасдаги қушдай пот-раб, соҳир сийнаси дам-бадам кўтарилиб тушар, қирмизи оқ юзларига қон тепар, чап юзидаги кичкина чиройли холи ортиқ қорайгандай туюларди. Ҳазил эмас, тўрт ойга яқинлашиб қолаётир, маҳди улё Соҳибқирони билан кўришмади, катта-катта кўзларига тикилмади, роҳатбахш қўллари ногирон оёғини уқалаб қўймади...

Қандай либосларини кийсун? Соҳибқиронга қайси бири мақбул эди?.. Соҳибқирон дебо деган, зарҳал ипак матодан тикилган, ичида ҳарир дебочаси ҳам бор авра тўн кийишини жуда ёқтирарди. Занданача¹ шунингдек, тўрқа деб аталадиган катон, кимхобу кундал каби машҳур матолардан қўйлақлари бор. Волойи мовий, волойи аҳмар ипак кийимлари ҳам етарли. Қирмизи матодан енгсиз тикилган ҳашамли иксун қабо, қайчи гулли қаболари анчагина. Хусусан, ёқасига нақш солинган яшил қабоси бирам чиройлики! Қасава ўрашини ҳам суярдилар... Айниқса, Соҳибқирон фикрича, чехрани сирли ёпиб тургувчи ҳарир пардага қўшилиб кетадиган хотунўдана деб аталадиган қизил дубулғанамо бош кийим катта хонимга жуда ҳам ярашар эмиш... Лекин қишнинг кўзи кўр-да. Чиройли кийим киясану устидан барини ўзинг беркитиб тўн киймоққа мажбурсан...

Сароймулкхоним тезроқ Қутлуғ Туркон оқага учрашиб, барча хонимлару оқаларни Боғи Баландга йиғиб, ўша ерда қутлуғ дийдорлашув тадорикини кўриш лозим деган фикрга келди. Лекин аввал маликалар билан кенгашиб олгани Бўстонсаройга йўналди.

Икки йил бурун Кўксаройдан эллик қадамлар нарида дарахтзор ичида янги сарой бино қилинганди, унинг лойиҳасини Соҳибқироннинг ўзи

¹ Занданача – Бухоронинг Зандана қишлоғида тўқиладиган машҳур мато.

чизиб берди. Бўстонсарой деб аталган тўрт ошёна-ли қаср асосан ҳарам аҳли учун мўлжалланган. Қасрнинг тўқсон тўққиз деразаси бор, тепасида тўқсон тўққиз фонус осиглиқ. Кечкурун баб-баравар ёнганда чироқлар чаманзори намоён бўлар, бамисли ўзидан нурлар таратаётган сирли қошона бутун шаҳарни ёритиб юбораётгандай туюларди.

Хос саройда Соҳибқирон маҳрамлари – хотинлари ва канизакларига атаб алоҳида-алоҳида бўлмалар безатилди. Иккинчи ошёнада ўртада эни ҳам, бўйи ҳам йигирма беш газ чиқадиган тўйлар ва бошқа йиғинларга мослашган маҳобатли хона мавжуд. Бўстонсарой, ўз номига яраша чиндан ҳам моҳирўй-маҳлиқолар бўстони, Соҳибқироннинг суюб ташриф буюрадиган дилтортар гўшанишин маскани эди. У бу ерда ёруғ дунё лаззатларидан баҳра олар, истироҳат қиларди.

Катга хонимдаги рухий ҳолатга ўхшаш манзара ўзга маликаларда ҳам юз бермоқдайди. Саҳройи офатижон Дилшод оқа ва кўзлари қийиқ бодомқовоқ Улус оқалар ҳам ҳар бири Соҳибқирон билан яқин-орада дийдорлашажаклари ҳақида ўйларга ботардилар.

Ҳаммадан ҳам кўра кўпроқ канизак Тоғой Туркон оқа қаттиқ ҳаяжонда... Ҳар турли таомларга бошқоронғи эканини эшитган бошқа кундошлар канизакка: «Ҳай, ўзингизга қарангиз... Жудаям уриниб кетмангиз...» қабалида меҳрибончилик кўрсатсалар-да, орқаворатдан ғашлари келиб: «Бўйида бормиш... Аталадан суяк чиқмай ўл! Қаёқданам лўп этиб пайдо бўла қолди?...» деб ёзгиришар, Сароймулхонимга билдиришмай пинҳона пичир-пичирларини тўхтатишмасди. Шарттаки Тоғай Туркон оқа эса гўё ҳеч нарсани сезмас: «Ажаб бўпти! Ҳамманг куйиб ўл!» дея ғойибона кундошларини узиб-узиб оларди.

...Сафар айрилик жафосидан ўртанган Амир Темурни ростдан ҳам чалгитди, мусибат аламини бир оз йироқлаштирди. Тўхтамиш ўғлоннинг паноҳ излаб келаётгани эса уни тетиклантириб юборди. Рост, парвардигор ҳамиша бандасининг гамини ўзи ейди. Буни кўп бошидан кечирган. Муҳтарам падари бузруквори раҳматлик Амир Тарағай доим: «Худо бор, нима гамим бор!..» деган сўзларни такрорлашни ёқтирарди. Тўғри экан. Худо бор, Соҳибқироннинг нима гами бор?.. Аммо ҳаракатда – баракат, ҳам деганлар.

У Самарқанд тупроғига қадам қўяркан, даставвал Шоҳи Зинда ва Чокардиза қабристонини зиёрат қилди, сўнг йўлни янги боғ – Боғи Баландга бурди.

Шаҳарда қор йўк, йилтираган қуёш одамни илитмасди.

Боғи Баланд шаҳарнинг шимолида Зарафшон дарёсининг чап қирғоғида, Чўпонота яқинида бунёд этилганди. Милодий 1374 йил, ёз кунларининг бирида Амир Темур Тошқандга бораётиб, Зарафшон дарёси бўйида тўхтади ва баланд ерга чиқиб шаҳар томонга суқланиб назар ташлади. Кўз ўнгида фавқулодда гўзал ва дилга ёқар даражада чиройли манзара намоён бўлди.

Чап томонда ҳов анови Ургут йўлигача Конирил ўтлоғи ястаниб ётибди, олис-олисларда Ургут тоғлари кўкка бўй чўзган. Офтобда ялтираб Панжакент томонлардан оқиб келаётган Зарафшон Самарқанддан ўтиб иккига ажралиб кетади. Ўнг томонда Чўпонота тоғи. Рўбарўда эса маҳобатли шаҳар яққол кўриниб турибди. Ногаҳон кўнглида ният туғилдики, бир боғ барпо этса...

– Шу ерда боғ барпо қилинсин! – фармон берди Соҳибқирон. – Баланддаги бу боғнинг тарҳини қандай чизишни ҳам меъмору муҳандисларга ўзим айтиб берёймен... Номи «Боғи Баланд» деб аталсин!..

Қалин девор билан ўралган боғнинг шимол томони Зарафшон бўлиб, соҳилга қаратиб қўйилган нақшиннигор эшик орқали тош зиналардан дарё бўйига тушиш мумкин. Зиналарнинг сони элликдан ошарди.

Боғнинг кўркига кўрк қўшган нарса, албатта, унинг ўртасида Табризнинг машҳур оқ мраммари-дан қад ростлаган, йироқ-йироқлардан ҳам кўзга ташланадиган уч ошёналик, баланд, учинчи ошён-наси катта очиқ айвондан иборат қаср эди. Тархи хочсимон шаклга эга қасрнинг зарҳал ва зангори кошинлару турфа хил нақшлар билан безатилган кенг-мўл хоналари ярақлаб туради, оёқ остига олти қиррали рангин ғиштлар «гилам»и тўшалган. Қаср атрофидаги узумзор, анжирзор ва олмазорлар эса, айниқса ёзда, боққа ажойиб файзу тароват бағишлайди.

Қиш кириб, қор ёғиб, ер музлади дегунча, Соҳибқирон одатда Боғи Чинор қасри ёнига қадаб қурилган бўйи ўттиз, эни йигирма беш газ келадиган даҳлизли меҳмонхонага борар, тўрдаги сандални бозиллатиб иситишга буюрар, кейин шоҳи кўрпага оёқларини киритиб, парқув болишга ёнбошлаб оларди. Унинг наздида, қаҳратон қишда ўрик чўғли сандалга оёқ узатиб, мозий қиссаларидан тинглаб ўлтирмоқ дунё роҳатларидан биридир.

Меҳмонхона икки йил аввал, махсус бино этдирилганди. Ёз паллалари эса сандал олиб қўйилар, ўрнини ноз-неъматларга тўла дастурхон ёзилган катта хонтахта эгалларди. Меҳмонхона қабулхона вазифасини ҳам ўтарди.

Боғи Баландда ҳам шундай қилишларини буюрди, меҳмонхона лойиҳадаёқ ўз ифодасини топди. Бино худди Боғи Чинордагига ўхшатиб тикланди. Деворларини қасрники сингари ложувард зарҳаллар зийнатлади, хушманзара суратлар ва

сирли кошинлар безади. Жанубий деворга мусав-
вир ям-яшил майсазорни – Конигилнинг баҳорий
манзарасини туширганди. Киши бамисоли гўзал
ўтлоқнинг четида ўлтиргандай, агар юрилса, бир-
бир қадам босиб худонинг бу беҳиштдай гўшасини
кезиб айланиб чиқиш мумкиндай таассурот
қоларди.

Қаср олдидаги гиламлар ёзилиб орасталан-
ган майдон Соҳибқироннинг ҳаяжонга чулганган
эгачи-сингиллари, хотинлари ва жориялари, ўғил-
қизлари, жиянлари билан тўлган. Ҳаво этни жун-
жиктирар даражада салқин...

Шу палла жарчининг кучли овози борлиқни
тўлдирди:

– Соҳибқирон Амир Темур Кўрагон ҳазрати
олийлари Боғи Баландга ташриф бужурмақда-а-
ла-ар!..

Ниҳоят муюлишда Соҳибқироннинг бўз оти
кўринди. Отнинг номи Хонўғлон бўлиб, учқур-
лиқда шамолни ҳам ортда қолдирадиган, тезлик-
да чақинга сабоқ берадиган, охудан ҳам ўзғир,
довруғи дoston бир от эди. Чопганда туёқларидан
чакнаган ўтдан хас-хашаклар ёнар, пишқирганда
тумшуғидан ҳовурлар пуркарди. Хонўғлон сув-
дай текис йўрғалаб, ўйноқлаб келар, Амир Те-
мур олтин эгар устида кўр тўкиб ўлтирарди. Қора
қулоқчинини бостириб кийганидан тор пешонаси
қарийб йўқолиб кетган Муҳаммад Чуроға додхоҳ
билан чамаси анчадан бери йўл юрганидан бир оз
ҳаллослаган Амир Довуд дуғлат бедовнинг жило-
видан тутишган, икки ёнда олтин узангиларга қўл
қўйишганча одим отишаётган Жаҳоншоҳ ибн Жоку
ҳамда Умаршайх Мирзолар шундай олий марта-
бага эришганларидан мамнуну масрурликларини
яширмасдилар. Соҳибқирон боғнинг остонасига оқ
пояндоз солинган дарвозасидан бўз отда кириб кел-
ди ва отдан гиламга тушди.

– Марҳабо, марҳабо, Амир Соҳибқирон!
– Қадамларига ҳасанот, Амир Соҳибқирон!
– Оллоҳга шукр! Шукр... – қабилда овозлар янгради.

Барча ҳазратни тавоф қила бошлади.

Даставвал Қутлуғ Туркон оқа Соҳибқиронга пешвоз чиқди. Бонуйи қубро эгачи Амир Темурнинг елкасидан олиб пешонасидан ўпиб қўйди. Чехрасидан хурсанду хуррам эканлиги шундоқ билиниб турган эгачи, кўнглидаги жуда кўп гапларини истаса ҳам ҳозир айтиб улгуролмаслигини, бунга вақт мусоид этмаслигини англаб, ҳаммасини кейинга қолдирди, фақат кўзлари ёшланганча:

– Қадамларидан опаси ўргилсун... – дея шивирлади.

Изма-из Ширинбика оқа оғасининг елкасидан олиб сўрашгач, юзига фотиҳа тортди. Амир Муайяд арлот оламдан ўтгандан кейин синглиси тул қолди, хайриятки, ёнида ўғли Мирзо Алибек бор. Дўнпешона, босиқ Мирзо Алибек ақлли йигит бўлган. Унинг қорамтир юзи, чимирилгандай чеккалари кўтарилган қошлари, қисик кўзлари сержаҳл ва тажанг одамни эслатар, аммо ўзи жуда самимий оқ кўнгли йигит эди.

Навбат Сароймулкхонимга етди. Арғувоний тўн кийиб олган маҳди улё товусдай хиромон айлаб Соҳибқирон пойига эгилди ва довудий совут устига ташланган заррин тўн пешини ўпиб кўзларига суртди. Кейин Дилшод оқа, Улус оқа, Тағой Туркон оқалар, улар изидан исмат пардасидаги қизлари Оқа бегим билан Султон Бахт бегимлар тавофга шошилдилар. Кейин ўн икки ёшли Мироншоҳ Мирзо, жияни Мирзо Алибеклар ҳам изма-из юкуниб тавоф этдилар.

Келинлари, Жаҳонгир Мирзо хотинлари Хонзода хоним ва Бахт Малик оқа билан кўришганда Соҳибқирон ўзини зўрға тутиб турди. Ҳар икки

келин ҳам шоҳона йўргакка ўралган олти ойлик гўдақларини кўтариб олгандилар. Буни уларга эгачи Қутлуғ Туркон оқа тайинлади.

Амир Темур Хонзода хонимнинг бошидан қучиб, манглайдан ўпди ва Муҳаммад Султонни қўлига олди. Хонзода хоним шундан кейин эгилиб тавофни бажо келтирди. Соҳибқирон Бахт Малик оқани имлади ва кўришгач, ундан Пир Муҳаммадни беришни сўради. У икки набирани икки қўлига кўтариб олганча, кўзларига ёш тўлиб осмонларга боқар, ҳеч нарса демас, ўзини шу топда ниҳоятда бахтиёр сезар, дил-дилида Оллоҳга шукроналар айтарди...

Кутилмаганда Муҳаммад Чуроға додхоҳ Амир Темурга яқинлашди ва фақат иккиси эшитадиган йўсинда оҳиста шивирлади:

– Жоним сизга қурбон Амир Соҳибқирон! Хевақдан чопар етди: Жетага кетғонингиздан хабар топиб хоразмшоҳ Юсуф Сўфи Кот билан Хеваққа юриш қилибдир...

Соҳибқирон, юрагига нимадир ботган бўлса ҳам, сездирмади, фақат Хоразм томонларга бир қараб қўйди.

Атрофда барча фараҳли туйғуларга чулганган, опа-сингиллар ҳам, ҳарам аҳли ҳам, фарзандлар ҳам суянган тоғларининг ёнида ўзларини осмонда ҳис қилишар, ҳеч ким ҳеч нарса демас, сўзга ҳожат ҳам йўқ эди.

– Меҳмонхонага буюрсунлар Амир Соҳибқирон! – эҳтиром кўргизишди Амир Довуд дуглат билан Қутлуғ Туркон оқа қўлларини кўксиларига қўйишиб. – Янги қасрга ҳали ҳеч кимнинг оёғи етмаган. Биринчи бўлиб ўзлари табаррук айлаб берсунлар!

Бир четда турган машшоқлар «Шодиёна»ни бошлаб юбордилар.

Амир Темур хурмат бажо айлаб Қутлуғ Туркон оқага деди:

– Ўзингиз бошлангиз, Опажон! Изингиздан кирурмен...

Бонуйи кубро эгачи таъзим қилганча инисининг қўлтиғидан олди ва «Бисмиллоҳир раҳмонир раҳийм!» деди, сўнг иккиси нақшинкор эшикли меҳмонхона остонасига ташланган бахмал поёндозга баробар қадам қўйдилар.

Барча улар ортидан меҳмонхонага йўналди.

II

Соҳибқирон сарой аъёнлари билан Қатвон мавзеида мулоқот этганидан бери, бир ойдирки, Боғи Баландда яшайди.

Саксовул чўғи солинган танчанинг гуриллаган иссиғи кўрпага ўраниб олган Соҳибқироннинг ногирон оёғига хуш ёқар, бемисл оромдан бутун аъзои бадани яйрарди. Серманак, ўрта бўйли, озғиндан келган, калласи кичик, қисик кўзлари ҳамиша кулиб турадиган, патак соқол қиссахон Мавлоно Убайд мозий воқеалари, хоқону шаҳаншоҳлар қисмати, замона зайлининг кирдикорларидан сўйлар, охирида ҳар гал «Валлоҳи аълам биссавоб!» дейишни унутмасди. Кунда, кун ора уларнинг гурунглари баъзан оқшомгача давом этарди.

Чошгоҳдан гупиллатиб ёға бошлаган қор, ажабки, пешин ҳам ўтди, ҳали тингани йўқ. Совуқ борлиқни забтига олган. Соҳибқирон куз ўрталари эди, Боғи Чинорга борар экан, йўлларда чумоли уюмларининг кўплиги диққатини тортди: ҳа, бу йил қиш қаттиқ келар экан-да, деб қўйганди ўшанда. Рост чиқди.

Амир Темурнинг энг ёқтирган фасли – баҳор эди. Гўё қиш табиатнинг ўлими – баҳор эса ҳаётнинг янғидан бошланиши. Ҳамма нарса уйғонади,

кўз олдинда мўъжизалар юз беради. Ғаройиби шу эдики, бандаси барига ўз-ўзидан кечадиган оддий ходисадай қарайди, парвардигорнинг мўъжизакорлигидан ҳайратга тушишни ҳам унутади.

Лекин, нечоғли ҳайрон қоларлик! Соҳибқирон бунга тан беради! Ана бу қоп-қора оғочнинг нафис ва гўзал япроқ чиқаришига боқингиз! Анови шафтоли қуриган эмас, ўша шип-шийдам ёғочга ўхшаган дарахт бағрида не-не анвойи гуллар, ғунчалар яшриниб ётибди. Пардоз-андозга улгурмаган соҳибжамолдай жозибасиз кўринган замин парвардигорнинг каромати ила кўзларни қувнатадиган ғаройиб ям-яшил либосга бурканади. Сойлар қошига ўсма тортади, далалар кўксига лола тақади, адирлар яшил рўмолларини елкаларига ҳелвагай ташлаб оладилар. Чўққиларнинг бошларидаги оқ харир чойшабга ўхшаш қорлар ҳам энди йироқлардан тип-тиник кўринади. Узумлар бўйнига шода-шода дур-маржонлар боғлашдан, гилослар шоҳларига дона-дона ёқутлар осидан, ноклар ёмби олмосларни ҳаммага кўз-кўзлашдан умидворлар. Яшнаган олма дарахти эса ғарқ пишиб солланиб турган олтиндай сап-сарик меваларга қараб, наҳотки шуларнинг барчаси ўзимнинг бағримда ўсган бўлса, дея гўзалликдан лолу ҳайрон термилади...

Олам тамом ўзгариб кетади!..

Жонсиз табиатга ана шундай қутқулар солган баҳор, инсонни юз чандон ортиқ завқу ҳиссиётларга кўмиб ташлайди. Буни Соҳибқирон ҳар сафар ўз бошидан кечиради. Назарида, ҳар бир қиш фасли ўтган умрга сарҳисобдек вазифани адо этади. Ҳар бир баҳор эса янги орзуларга қучоқ очади, шахту шижоатлар бахш этади, ғайрат камарини инсон белига боғлайди...

Турон султони азалдан қиш фаслини хушламас, қишда сафарларга чиқмас, ялдо кечаларини одат-

да Самарқандда, гоҳ-гоҳда Занжирсаройда, Бухоро ёки Тошкандда ўтказарди. Фақат бир марта, бундан уч йил аввал, қишнинг қоқ ўртаси эканини била туриб, Жетага отланганлари Соҳибқироннинг эсида. Амир Қамариддиннинг таъзирини бериб қўйиш иштиёқи кучлилигидан шунга мажбур бўлганди. Самарқанддан чиқиб, Қатвон мавзеига қадам босганларида жуда қаттиқ совуқ тушди. Тупук ерга муз бўлиб тушарди. Шитоб пойтахтга қайтишни буюрганди ўшанда...

Бугун яна Мавлоно Убайдни ҳузурига чорлатди, унга кейинги вақтларда хос муншийлик вазифаси ҳам юклатилганди. Соҳибқирон қиссахоннинг чиройли хуснихатига эътибор қилди, у чиндан ҳам ҳаттотлардай кўркам ва бежирим ёзарди.

Саройда беш-олтита туркча, форсча, уйғурча ва арабча тилларда ёзадиган муншийлар хизмат қилар, Соҳибқирон топшириғига биноан улар, элчилар ташрифи, амирлар мулоқоти, вазирлар анжумани ва бошқа муҳим ҳодисалар тафсилотини «Воқеалар дафтари»га синчковлик билан ёзиб борардилар. Хос мунший сифатида ҳамиша Соҳибқирон ёнида ҳамроҳ Мавлоно Убайд жузвдо-нида ҳар хил рисолалар, дафтарлар, довоту қалам ва олий навли султон қоғозидан ғамлаб юрарди.

Беш кун аввал худди шу ерда ўлтиришарди, мавлононинг Султон Санжари Мозий ҳақидаги ҳикоясини тинглагач, Амир Темур бирдан хос муншийга айтганларини қалин кўк дафтарга ёзиб боришни буюрди. Бу воқеалар тарихи кейинчалик катта ҳаёт китобининг ибтидоси бўлиб қолишини Мавлоно Убайд ҳали билмасди албатта.

– Кўп йиллар аввал, ҳали мамлакат маснади-га чиқмай туриб, салтанат ойини¹, русуми ҳақида ҳаёлларга ботардим. Салтанатга албатта тузуклар лозим, мавлоно. Тажрибамдан ва мозий султо-

¹ Ойин – тартиб, қоида. Бу ерда: давлат қонунлари, маъносида.

ну шаҳаншоҳу хоқонлари сиёсатидан улги олиб кўрдимки, давлат агар дину ойин асосида бунёд этилмас экан, салтанатнинг шукуҳи, қудрати ва низоми йўқолур. Бундай салтанат либоссиз кимсага ўхшарким, кўрғон одам юзини ўтиргай. Ёхуд касу нокас тап тортмай кириб чиқаверадурғон томсиз, эшиги йўқ чалдевор уйга менгзагай...

Шу йўсинда тузуқлар иншоси бошланиб кетди. Қисқа кунлар ичида мавлоно кўк дафтарнинг бир неча саҳифасини тўлдиришга улгурди. У бундай доно фикру кенгашлар эшитиш ва қоғозга туширишни жуда интиқ кутадиган бўлиб қолди.

...Қиссахон одатдагидек қора жузвдонини қўлтиқлаганча Боғи Баланднинг нақшинкор ва зийнатдор меҳмонхонасига кириб келди. Мавлоно Убайд Соҳибкироннинг бугун нимадандир мамнун эканини сезди.

Салом-алиқдан сўнг:

– Кечаги битғонимизни ўқусунлар, мавлоно! – буюрди Амир Темури.

Қиссахон қўлини кўксига қўйиб: «Бош устига!» деди-да, кўк дафтарни очиб ўқий бошлади:

«...Мамлакатларни фатҳ айлагувчи бахтли фарзандларим ва жаҳонни идора этувчи қудратли набираларимга маълум бўлсинким, Тангри таоло даргоҳига умид боғлаб, салтанат куриш, давлат тутиш ҳақида дастуриламал ёзишга қарор қилдим. Токи фарзандларим, авлодларимнинг ҳар бири унга мувофиқ иш юрутгайлар... Собит меҳру қарору меҳнат-машаққатлар билан тангрининг меҳрибончилиги, инояти ҳамда расули акрам Муҳаммаднинг, – унга тангри марҳаматлари-ю саломлари бўлғай, – толеи баланд миллатининг шарофати, онҳазратнинг улуғвор авлоди, ҳурматли саҳобаларига муҳаббату дўстлигим орқали қўлга киритғон давлатим ва салтанатимни сақлағайлар. Бу тузуқлардан ўз салтанат ишларини бошқаришда

дастур сифатида истифода этгайлар, токи мендан уларга етадурғон давлат ва салтанат зарару таназзулларга юз бурмағай...»

– Халлоқи безаволга салламно!... – деди тингларкан ўзига ўзи Амир Темури, кейин давом этди: – Мавлоно! Андхойдан пирим Мир Саййид Барака ҳазратлари мактуб юборибдурлар. Ажабким, худди Абу Наср ал-Форобий ат-Туркий жанобларидан маслаҳат олғондай битибдурлар... Муаллими соний рисоласини ўқуғонлари аёндир. Жуда ҳам бебаҳо мактуб... Албатта дафтарга туширсунлар!.. Ёзсунлар!

Соҳибқирон пир мактубини олган заҳоти кўздан кечириб чиққан, уни тарих дафтарига кўчиришга топширса бас эди, аммо негадир ҳозир қиссахонга ўзи ўқиб бергиси келиб қолди:

Ассалому алайкум, Темурбек жаноблари! – бошлади мактубни Соҳибқирон. – Мўғулистон сафаридан соғ-саломат қайтгонларини эшитиб кичик бошим кўкларга етди... Иншооллоҳ, яқин айёмларда дийдор кўришгоймиз. Ҳозирча, сизга ушбу кенгашимни еткурмакка ошиқаман, зеро бу кўндан кўнгил лавҳида асраб юрган мақсудим эрди.

Буюк зафарлар соҳибул кироми Амир Темури Кўрагон жаноби олийларига, Оллоҳ ҳамиша уни ўз паноҳида асрасун. Билсунларким, унинг салтанат корхонаси Тангри таоло корхонасининг кичик бир нусхасидурким, унда турли мансабдаги ходиму хизматкорлар (амале ва фаъле), ноиблар, эшик огалари, яъни ҳужжоблар бордур. Жаноби олийлари ҳамиша ҳушёр турсунлар, эҳтиёткор бўлсунлар, токи вазиру лашкарбошилар, мансабдорлар, корчалонлар, сипоҳсолорлардан ҳеч бири ўз мартабалари чегарасидан чиқмасунлар. Доимо фармонингизни илҳақ кутсунлар... Ҳар тоифа ва ҳар қавмни ўз ҳурматларида тўтунгизким, андин сўнггина салтанат низомга келгай, давлат интизомга киргай...

Ҳазрати Муҳаммад Мустафо авлодларининг мартабасини бошқалардан юқори кўтариб, уларнинг иззат-икромини жойига қўйсунлар. Уларга қанча кўп илтифот билдурсалар ҳам, уни зинҳор исроф деб ўйламасунлар, зеро қайси иш худо йўлида бўлса, асло исроф саналмайду... Мазкур ўн икки тоифа бирлан салтанатга зийнат бериб, шулар воситасида давлат тахтини устивор этсунлар...»

Амир Темур ўқишдан тўхтади.

– Ўн икки тоифа... Қандай тоифалар хусусида сўз кетмақда? Бу сўзларнинг маъноси недур, ҳазрат? – қисқ кўзларини Соҳибқиронга тикиб сўради мавлоно. Беихтиёр муаллими ас-соний Абу Наср Форобий айтган шаҳар раиси учун зарур ўн икки фазилат ёдига тушди, аммо у ҳақда сўз очмади.

Мавлоно Убайд бир вақтлар Соҳибқиронга муаллими ас-соний ҳақида сўзлаб, алломанинг «Фозил шаҳар кишилари қарашлари» рисоласидан ҳикоя қилган ва кейин уни Соҳибқирон сўровига кўра кутубхонадан келтириб берганди.

Соҳибқирон рисола катта қизиқиш билан ўқиб, фозил шаҳар раисига ўн икки фазилат зарурлиги тўғрисида билиб олди ва сеҳрли «ўн икки» иборасига меҳр қўйиб қолди. Ўн икки ой, ўн икки бурж, ўн икки фазилат... Шу сабабдан пири муршиднинг мактубда ўн икки тоифа ҳақида битганлари оҳанрабодай эътиборини ўзига тортди.

Соҳибқирон фикрича, салтанат бамисли бир уй, унинг учун бақувват устунлар, тўсинлар, катта чорчўплар, мустаҳкам синчлар, вассажуфтлар лозим, заминдай барқарор пойдевор керак. Салтанат ва раиятнинг турли табақалари ёки пири муршид таъкидлаган «тоифа»лар Амир Темур назарида худди ана шулардир. Тоифалар ҳақида Соҳибқироннинг ўз мулоҳазалари бор. Юртни мўғуллар босган пайтларда бу тоифалар – халқ-

улуснинг теран томирлари кесилиб, топталиб забунликка юз бурди, илдизлар қуриб битди. Барини тикламоқ керак...

Амир Темур қиссахонга, ўн икки тоифа ҳақида ҳозир эшитгайлар, дегандай, мактубни ўқишда давом этди:

«...Амир Соҳибқирон! Оре, рост. Таъкид айлаш жоиздурки, камина бандангиз зинҳор-базинҳор бировга, айниқса зукколар зуккоси деб ҳисобланадургон Сиздек муҳтарам зоти олийларига, худо алқазон инсони комилга ақл ўргатмакдан жуда-жуда йироқдурмен. Бироқ ожизу ночор фикрларим ила, асли қутлуғ ёдингизда бор нарсаларни яна бир эслатиб қўймак истагидан тийила олмайдурмен. Сидқидил узримни қабул айлагайсиз, деган умиддамен. Барчасини, зеро, туққан ерини обод қилмакка киришгон, жаҳонда халқларни бахтли этмакка бел боғлагон жаҳонгирга қайишгонлик, салтанатимизни қурчу бадавлат айламакка куйингонликдан деб ҳисобласунлар.

Алқисса. Даставвал саййидлар, уламо-ю фозилларни ёнларига чорласунлар. Улар ҳамиша саройга қадам ранжида айлаб, мажлисларга безак бўлсунлар. Диний, ҳуқуқий, ақлий муаммоларни ўртага ташлаб фикрлар билдурсунлар. Халол ва ҳаромга оид мушкул масалаларни улардан ўргансунлар.

Бир тоифа ақлли кенгаш соҳиблари, кўзи пишган ҳушёру зийрак арбоблар, олисни ўйлаб қадам қўйгувчи оғир-босиқ кишилардан иборатдур. Уларни хос мажлисларига киритсунлар, суҳбатларидан, баҳсларидан гула кўтариб, тажрибалар ҳосил қилсунлар...

Яна бир тоифа – амирлар, сарҳангу сипоҳсолорлар, сипоҳлар. Уларга мажлисларидан жойни аямасунлар, мартабаларини юқорига кўтарсунлар. Ҳарб майдонларида рустамона саваш қурган шижоат аҳлини ҳамиша дўст тутсунлар.

Сипоҳийлардан чиққан баҳодирлар, жасорат

соҳибларини, марди майдонларни фахрли ўтога, камар ва таркаш бирлан сийласунлар, эл кўзида мартабаларини эъозласунлар. Сипоҳ ва раиятни шундоқ тутсунларки, кимса кимсадан устунлик қилиб, лужумсиз сўз демасунлар. Даражаларига қараб андоқ сақласунларки, ҳаддан ташқари бирон қадам кўя олмасунлар. Сипоҳийларнинг мартабаларини кўп кўтармасунларки, ҳовлиқиб кетгүвсидир, кўп тушириб юбормасунларки, кўнгиллари чўккувсидур...

Яна бир тоифага етдик. Булар – мулоҳазакор ва зирлар, чаққон бош котиблар, заҳматкаш девон муншийларидурлар. Уларни тобе мамлакатлар кўзгуси деб билсунлар. Давлат хазинаси, сипоҳ ва раиятга оид ишларни тартибга солишларини, салтанат хазинасининг кирим-чиқимига тегишли масалаларни одилона юртишларини кўздан қочирмасунлар...

Ҳакимлар, табиблар, мунажжиму муҳандисларни алоҳида тоифага киритдук. Улар, иншооллоҳ, салтанат корхонасига ривож бергүвчилардур. Ҳаким ва табибларни хасталарни даволашга, мунажжимларни қутли ва қутсиз кунларни аниқлашга, муҳандисларни эса олийшон иморатлар, боғу бўстонлар тархини чизишга ва барно этишга сафарбар айласунлар...

Яна бир тоифа – муҳаддислар, пайгамбар ва унинг авлодлари ҳақида нақлу ривоятлар келтиргүвчи муаррихлар ҳамда қиссахону ровийлардан ташкил бўлгай. Набийлар ва авлиёлар ҳақидаги қиссаларни, ўтмиш подшоларининг салтанатга қандай этишигонлари-ю қандай завол тонгони сабабларини улардан сўраб билиб олсунлар, дунёдаги воқеаларни эшитсунлар.

Бошқа бир тоифа – касбу ҳунар соҳибларидурлар. Уларнинг ҳар бир синфидан давлатхоналарига вакил олсунлар ва ўрдадан жой ажратсунлар. Уларга сафарда ва ҳазарда¹ сипоҳлари учун лозим қурул-аслаҳа, жиба-ю сипар, тўра-қалқон, таркашу ўқ ҳозирлашни буюрсунлар...

¹ Ҳазар – бир жойда туриш, маъносида.

Тагин бир тоифа – ҳар мамлакату кишварлардан келган сайёҳлару мусофирлар. Уларнинг бошларини силасунлар, чунки турли диёрлардан дараклар етказиб тургайлар. Тагин. Ҳар кишварда тужжорлар ила карвонбошилар тайинласунларки, турли мамлакат кишиларининг ҳол-аҳволи, туриш-турмушлари, ҳукмдорларнинг ўз раиятига қандай муомала-ю муносабатда эканлари борасида сизга мунтазам хабар етказсунлар...

Алқисса... Салтанатларини мазкур тоифаларга қисмат этиб, қонун-қоидаларини шунга мослаб тузиб чиқсунлар. Ўн икки тоифани салтанатлари осмонининг ўн икки буржи ва давлатлари корхонасининг ўн икки ойи деб ҳисобласунлар...»

Вожаб! Пири муршиднинг теран мазмунли сўзларини ўқир экан, Соҳибқиронга бу мактубни худди ўзи ёзгандек туюлиб кетди. Мабодо шундай нома ёзиш зарурати туғилса, у ҳам айнан ўхшатиб битиши муқаррар эди! Салтанатнинг синчи деб ҳисоблангувчи ана шундай тоифалар сура-ти Соҳибқирон кўнглида ҳам кўпдан буй кўрсатиб келарди. Айрим фасларни янада теранлаштириш, бойитиш мумкиндир. Бу хусусда анча-мунча фикрлар ҳам йўқ эмас...

Чунончи, салтанат ишларида муроса-ю мадора, мурувват ва сабр-тоқат зарурдир, кўп нарса-ни билса ҳам, ўзни билмаганга, кўриб кўрмаганга солмоқ шарт. Адолату инсоф юзасидан сипоҳу раиятни умид ва кўрқув ўртасида сақламоқ... зolimлардан мазлумлар ҳаққини олмоқ... жазога фақат гуноҳкорнинг ўзини мустаҳиқ этмоқ... ғийбатчи одамларга мажлис йўлини кесмоқ... раият аҳволдан огоҳ бўлмоқ, улуғларини оға ўрнида, кичикларини фарзанд қаторида кўрмоқ... жоиздур.

Пири муршид ўн иккинчи тоифа ҳақида жуда ўринли айтибдурлар. Филҳақ, ҳар бир кишвар аҳли

аҳволидан бохабар бўлиб турмоқ учун диёнатли, одил қаламли кишилардан воқеанавислар – хабаргирлар белгиламоқ лозим. Ҳокимлар, сипоҳ ва райятдан қай бирларининг халққа жабр-зулмлари хабари етса, тез чора изламоқ инсофдандур. Ҳар жойда сипоҳийларни кўллаб-қувватламоқ шарт, чунки улар боқий мато бўлган жонларини фоний дунё моли деб сотадилар, ўзларини ҳалокат гирдобига отадилар.

Орага жимлик чўқди.

– Парвардигор пири муршидга фавкулудда илҳом селини ёғдирибдур, мавлоно... – хайратини яширмади Соҳибқирон.

Мавлоно Убайд юмушини битгирди-да, дафтардан бош кўтарди ва хайратини бундай баён қилди:

– Ҳақ сўзни дедингиз, Амир Соҳибқирон!

Тангри азиз айлаган зотдурлар пири муршидимиз, нақиблар пешвоси!.. Ҳар каломдаги узок мулоҳаза-ю мушоҳадалардан пайдо бўлган теран мантиқ зийнатига боқингиз! Инсон заковатининг чеки-чегараси йўқлигини исбот айлабдурлар... Валлоҳи аълам биссаваб.

Пири муршид Мир Саййид Барака мактуби ҳар иккисининг ҳам хаёлини қаттиқ банд қилди...

Соҳибқирон деразадан ташқарига қаради: улар суҳбатга қаттиқ берилиб, гупилаб ёғаетган қорнинг тиниб қолганини ҳам сезишмаган эканлар. Шу палла хонсолор¹ таом фурсати етганлигини билдириб дастурхон ёзишга ижозат сўради.

---

¹ Хонсолор – подшоҳ дастурхонини безатувчи.

ОЛТИНЧИ БОБ

I

Орадан кўпа ўтмай, Соҳибқирон мукаррама эгачи Қутлуғ Туркон оқа иккиси Хонзода хоним ва Муҳаммад Султонларни кўргани Боғи Чинорга йўналдилар. Бир неча кундан буён борлиқни забтига олган замҳарир совуқ хийлагина юмшаганиданми, ҳар нечук Соҳибқироннинг кайфияти яхши эди. Аммо кўнглининг бир четида сал хижиллик ҳам бор. Чунки, Тўхтамиш ўғлон томондан хануз дарак йўқ. Наҳотки юборган одамлари уни қидиришиб топиша олмаётган бўлса?.. Ёки Тўхтамиш ўғлон Самарқандга келмасмикин?..

Опа-укалар Боғи Чинорга қадам қўйганларида чошгоҳга яқинлашиб қолганди.

Амир Темур салтанат тахтига чиққанидан бери улар камроқ учрашишарди. Чунки Соҳибқироннинг кўпинча ихтиёри ўзида йўқ, вазиятга боқиб турарди. Улуғ амирнинг хос ҳаёти-ю салтанат ҳаёти орасидаги чегара йўқолиб, иккинчиси зўрлик билан биринчисининг улушини ҳам тасарруф этишни истарди.

Амир Темур уларни кузатиб келган Муҳаммад Чуроға додхоҳга буюрди:

– Мамат! Совға-саломларни меҳмонхонага олиб кираберсунлар!

– Бош устига, онҳазрат!

Муҳаммад Чуроға додхоҳ дарҳол хизматга киришди.

Соҳибқирон ҳар гал Боғи Чинорга қадам қўйганда дабдурустдан меҳмонхонага кирмас, даставвал одати бўйича боғни сайр этиб чиқарди. Буни ҳамма биларди. Ўша эсига тушди-ю бонуйи куброга қаради:

– Боғни бир айланиб чиқайлик, Опа... – Қутлуғ Туркон оқа: «Маъкул!» дегандай бош ирғади. У ҳам кўпинча Соҳибқирон сафардалиқ вақтларида Боғи Чинорга ташриф буюрар ва Сароймулкхоним билан бирга боғ кезишни ёқтирарди, анчадан бери айлангани йўқ. Унинг устига, укасининг ҳеч ким йўғида айтадиган гапи бор шекилли. Опа-ука дийдорлашувлари ҳамиша муштоқона ўтарди.

Улар қаср рўпарасидаги катта ҳовуз томон юрдилар. Амир Темур атрофга назар ташлади. Қишки боғ... Боғ эмас, қуруқ, шип-шийдам дарахтлардан иборат бир маскан. Либоссиз оғочлар совуқда жунжикишади. Қор-қировда қолган юпун кийинган одамнинг нақ ўзи. Ҳовузда феруза лаппакчалардан бошқа ҳеч вақо йўқ, унда-бунда қор қолдиқлари кўзга ташланади. Баҳору ёзларда мусамман юлдуз шаклини ҳосил қилиб нигоҳларни яйратадиган гулбоғчалар ҳам йўқ, бир-биридан ажралиб турадиган ранг-баранг анорзор, шафтолизор, нокзор, беҳизорлар бир хил тусда маъюсликка чўмган... Қасрнинг ўнг томонидаги ёлғиз чинор қаққайиб кўзга ташланади.

– Жаҳонгир Мирзо бу боғни бағоят хуш кўрарди, унга худди боғбондай қарарди. Боғнинг ҳам файзи кетди... – деди Амир Темур қалби тирналиб. – Ана, барча дарахтлар боғбонсиз, жимгина қайғуларга ботғонлар, нашъалари йўқ, ҳовуз ҳам гўё йигидан кўзи қуриғондек...

– Ундай боғбон энди қайда? Во-ей, ёш кетди-да шаҳзодам! Ёш кетди. Бағримизни ўйиб кетди. Ун гулидан бир гули ҳам очилмағон эрди...

Қутлуғ Туркон оқа уф тортди ва шоҳи даст-рўмолини кўзларига тутди. Анорзор ёнига борганларида Амир Темур тўхтади ва эгачига илтижоли кўзларини тикди:

– Опа...

Эгачи назарида Амир Темур ҳозир Турон юрти-ни мусаххар этган, салтанат қутбул аъзами, мамла-

кат подшоси эмас, балки шунчаки кўчанинг нариги томонидаги ҳовлида яшайдиган бир ука, қондош жигардай туюлди. Аслида ҳам шундай, кимларгадир балки Соҳибқирондир, Абулмансур Абулмузаффар Амир Темур Кўрагондур, лекин Қутлуғ Туркон оқа учун – у даставвал меҳрибон ини, ука, бир қориндан талашиб-тортишиб тушган жигарбанди... Соҳибқироннинг худди айб иш қилиб қўйиб, каттанинг олдида хижолат тортган боладай ёлвориш, эркаланиш оҳангида сўзлашидан эгачи кўнгли алланечук бўлиб кетди:

– Қулоғим сизда, Амир Соҳибқирон! Сўзласунлар, жоним тасаддуқ!

– Маслаҳатгўйим ўзларидурлар, Оллоҳга шукр... – деди Амир Темур. – Дунёнинг юмушлари чигалдан чигал, учи-кети йўқ катта савдоларга отилгон эканмиз, опагон! Қарасангиз, гардуннинг кўзи юмуқ, адолат дийдаси ожизу нотавон... Англамайдурмен, не ёзуғим бор эрдик, парвардигор мени шундай меҳрибончиликкар билан сийлади? Ҳавойи нафса банди бўлмасам, турли фитна-ю фасод, фиску фужур аҳлидан йироқ юрсам, покиза рўзгор айласам, пайғамбар саллаллоҳи алайҳи васаллам айтгонларига риоя айлаб, кечиримлилик мақомини балаңд тутсам, ёмонларнинг жазосини берсам, юртнинг тинчлигини ўйласам... Раоё ва бароёга илгимдан келгунча яхшилик кўргизсам... Нечун энди арслондай дилбандимни, дунёга кўз очиб, ҳали яшашнинг маъно-мазмунини англаб етмагон, умр лаззатини тотиб улгурмагон покиза хилқатни бағримдан юлиб олди? Қайси гуноҳларим учун?.. Нечун энди бир нигори хурдан ҳам аъло, кўрку ҳуснда танҳо, япроқ ёзмокқа чоғланган гулдек нозик, нур мисоли маҳлиқои мукаррама қизим Хонзода хоним, ойдек кўнгли тугмадек тугилиб, ўн етти ёшида суянган тоғини, вафодор ёрини тупрокқа қўйиши керак?.. Ахир улар жумла мўминлар қатори умр кечиришлари мумкин эди-ку, Опагон?

Қутлуғ Туркон оқа қачондир Соҳибқирон иккиси ўртасида шундай суҳбат кечишини билар, вақти-соатини кутар ва ўзича шайланарди.

– Амир Соҳибқирон... Ҳўлу қуруққа, озу қўпга бардош бера олгон одам еру осмоннинг шоҳидур, деган экан машойихлар... – юпатмоққа уринди эгачи Соҳибқироннинг елкаларини меҳрибонларча силаб. – Не чорамиз бор? Бу ҳодиса бандасининг ихтиёридан буткул четдадур. Охирида шодлик келгон ғам ғам эрмас... Бари Оллоҳнинг буюрғони.

– ...Бундан ўн беш йил муқаддам – давом этди Амир Темур гўё опасининг сўзларини эшитмагандек. – Али Жоникурбонийнинг рўшнолиги йўқ зах ертўласида, асфаласофилиннинг катагидай дўзахий бир ҳужрада бургаларга таланиб ётғонимда, яратганга илтижолар айладимки, мени шу зиндондан эсон-омон ёруғ дунёга чиқаргил, тилагимни ато этгил, салтанат тузишимда мададингни аямагил, фарзандларим умрига умр қўшгил, улар мендан кейин ҳам юртни ақлу идрок, тафаккур ила бошқарсунлар, Туркистонзамин донгини дунёга таратсунлар, давру давронлар сурсунлар, деб...

Амир Темур жим қолди. Қутлуғ Туркон оқа Соҳибқироннинг изтиробли чехрасига тикилганча, босиқ деди:

– Парвардигор тилагонларини берди, мана ўша ер юткур зиндондан соғ-саломат чиқдилар. Ёдингиздаму, ўшанда икки ой бизнинг уйда яшагон эрдингиз. Мана, салтанат туздилар. Амир Соҳибқирон, буни бири кам дунё дейдилар-да...

– Бири кам дунё... дейсизму? Дунё... Ахир мен ўзимни ўша дунёнинг эгаси деб ҳисоблаб юрибмен-ку...

– Ҳа, бири кам дунё... Ўша сиз эгаллаб тургон дунёнинг бири кам, укажоним! Ҳар тўқисда бир айб экан. Қарангиз, бизнинг ёлғизгина ўғлимиз бор, Амир Сулаймоншоҳ. Ун тўққиз ёшли гулдай

Шодимулк қизимизни худо олди... Умримиз яна бир фарзанд тилаб худога ёлвориш билан ўтди-я! Сароймулкхоним, гулдай келиним, бундай ақлли, гўзал ва оқила аёл зоти камдан-кам дунёга келади. Ҳамма «маҳди улё» – улуғ бешик соҳибаси, деб мақтов сўзларини айтади. Аммо бечора келиним бир тирноққа зор, қани энди ўша бешикни тебратиш унга насиб этса!.. Иншооллоҳ, насиб этар ҳам. Парвардигори эгамнинг иродаси шундоқ эрса, бандаси не қилсун?..

Тўғри, Бибининг кечалари қандай изтироб чекиб чиқишларини Амир Темур яхши биларди. Ўзи ҳам зор-зор йиғлаган муштипар аёлни кўп марта юпатган, кўз ёшларини артиб қўйган...

Эгачининг мантиққа бой сўзлари Амир Темурга худди ёнган чўққа сув сепилгандай таъсир қилди. Бирдан бутун аъзои бадани сесканиб кетди! У шу палла чархи кажрафторнинг аччиқ ҳақиқатини – ҳамма нарсанинг ўткинчи эканини, муқаррар кун етгач, тожу тахт ҳам, даври давра ҳам, дўсту ёрон, қавму қабила, мулку хонумон ҳам – барча-барчаси бирон бир наф етказа олмаслигини англаб етган эди!

– Халлоқи безаволга салламно!.. – деб юборди беихтиёр...

II

Улар боғнинг охирига қараб юрдилар. Энди Амир Темур гапирмас, хаёлга чўмиб ерга тикилганча оҳиста қадам ташларди.

– Бергувчи ҳам ўзи, олгувчи ҳам... – деди бирдан Қутлуғ Туркон оқа. – Бир нарса берса эвазига бошқа нарса оладир, Амир Соҳибқирон! Ўзлари билурлар, бобомиз Буркул баҳодир ҳазратлари тезроқ ўғил набира кўришни истағонлар, аммо Тарағай баҳодирга фарзанд насиб этавермағон. Туғилғонлари эса турмағон. Шундай паллада мен

дунёга келибмен. Бобомизнинг кўнгиллари чўкиб қолибди... Набира кута-кута тоқати тоқ бобомиз, э бор худо-ё, агар жон керак эса, шу жонимни олу Тарағай баҳодирга бир ўғил бер, дегандай оламдан ўтибдилар. Шундан олти ойдан сўнггина ўзлари, Темурбек, таваллуд топмишсиздур. Бобо эвазига набира туғилгондай... Шундоқ экан. Парвардигор ўзларига, Амир Соҳибқирон, қудратли салтанатни раво кўрди, жаҳон аҳли аро азизу мукаррам айлади, шараф бирлан сийлади, эвазига ардоқли нарсангизни олди. Ўзи берғонини олди холос...

Амир Темур ялт этиб эгачига қаради:

– Яъни, Опажон... Яъни, менга салтанатни берди-ю... эвазига кўзимнинг оқу қораси бўлгон ўғлимни олди... шундоқми?

– Балки шундоқдир. Буни ёлғиз Оллоҳ биладур...

– Оҳ, агар Жаҳонгир Мирзо ўғлим қайтиб келғонида эрди, тожу тахтини ҳам олсунлар эди мендан! Олсунлар эди!.. Рози эдим!!! – деб юборди хасратда Амир Темур.

Қутлуғ Туркон оқа Амир Темурнинг сўзларидан ҳайратга тушди:

– Ҳай-ҳай, жоним укажоним! Амир Соҳибқирон! Зинҳор ношукрчиликка бормасунлар... – Қутлуғ Туркон оқанинг бодом қовоқлари уюлди. – Тавба деб гапирмоқ керак, шукр айламоқ керак. Бундай сўзларни сира айтмасунлар-а, сира айтмасунлар! Сизга ярашмайдур. Эсингиздаму, Қуръони каримда: «Оллоҳдан унинг ўзи қилғон иш ҳақида сўралмайдур...» – дейилгон. Ҳамма нарса Ўзининг мулки, бизлар ожиз бандалармиз холос. Худойимнинг қаҳри келиб бу кунимизни ҳам кўп кўрмасин тагин? Тавба деб гапирсунлар, шукр этсунлар!..

– Тавба қилдим, тавба қилдим!.. – деди Амир Темур маҳзун. Унинг кўзлари ярқ очилгандай ҳолатда эди. – Ношукрчилик зинҳор хаёлимда йўқ,

асло! Бу сўзлар ич-этимни кемириб, ҳол-жонимга қўймайди. Айтиб юборибмен...

Қутлуғ Туркон оқа, тушундим дегандек, Соҳибқирон бошини эгиб суюб манглайдан ўпди, ўша асно кўзларидан бир томчи ёш ерга юмалади. Кейин яна укасининг елкаларини меҳр билан силай бошлади.

– Бандаси шундоқмиз-да: берғонда нега бердинг, деб сўрамаймиз, аммо олгонда нега олдинг, деб даъво этамиз. Мана Муҳаммад Султонни берди, от изини той босади, худо хоҳласа... Қайсидир бир китобда ўқуғон эрдим. Рост, бу дунёнинг бахтсизликлари ҳам, бахтиёрликлари ҳам бизга яратганнинг омонат инъомидур. У бир кун қайтиб олинур. Қўлимизда ушбу тухфани тутиб турғонимизда ундан маҳрум бўлишимизни ўйламаймиз. Лекин ақлли инсон бу инъомга эга бўлғон вақтдаёқ уни бир кун йўқотишини қўнглига тутиб қўядур... – Мавзуни ўзгартириш учун Қутлуғ Туркон оқа суюб укасининг елкасига уриб-уриб қўйди-да, давом этди: – Тағин бир гап бор, Амир Соҳибқирон. Шабистонингиз маҳрами сулув жорийангиз Тағой Туркон оқа ҳам, – худонинг марҳамати-да, – юкли бўлғон. Яқиндагина, иншооллоҳ, арслондай ўғил тухфа айлайдур...

Чиндан ҳам, бу қувончли ҳодиса эди. Амир Те-мур изо тортиб, ёш йигитлардай қизарганча ерга тикилди. Уни бир лаҳза хаёл элтди...

Мўғулистондан қайтилган куни Боғи Баланд меҳмонхонасида Сароймулкхоним фурсат топиб, подшолик бўстонида бир гулнинг гунча очаётгани хусусида пичирлаб Соҳибқирон қулоғига бир нималарнидир шипшитиб қўйди...

Маҳди улё ўзини бутун ҳарамга жавобгар сезганидан аёллар икир-чикир гапларидан юқорида бўлишга тиришар, кўп нарсани ичига ютар, кундошлик жиҳатидан ҳеч кимга сўз демас,

бахслашмас, бирон жанжал чиқса дарҳол оналардай тинчителишга уринарди. Кундошлар ҳам унга рақиба сифатида қарашмас, химоячиларидай кўришар, гапига қулоқ солардилар. Бу нарса Соҳибқиронга ёқарди. Амир Темур юраги ҳаприкиб, канизакка назар ташлади, аммо ҳеч қандай ўзгариш сезилмади... Шу ондаёқ шанба оқшоми Бўстонсаройга, Тағой Туркон оқа ҳузурига боражагини ҳарам оғасига маълум қилди.

...Салгина тўлишиб яна ҳам гўзаллашиб кетган канизакнинг ҳазрат ташрифидан боши осмонга етди. Ҳали иккиқатлиги ошкор эмас эса-да, оппоқ юзида битта-яримта жигарранг доғлар кўрина бошлаганди. Амир Темур уни эркалаб тиззасига ўтказар экан, қора шаҳло кўзларига қаради, қора шаҳло кўзлар ўтли нигоҳга чидолмай ерга тикилди...

Соҳибқирон чўнтагидан бир шода дур олиб, ҳаяжондан қалби гурсиллаб уриб турган сулув дилдорнинг толма бўйнига тақди. Ҳазратнинг кенг кўкрагига бош қўйган канизак бир томондан ҳарамда хотинлар ва жориялар орасида юкли бўлиб мартабаси ошганидан, иккинчи томондан, бу Амир Темур Кўрагон «юк»и эканидан бемисл ғурур туярди. Нозик бадан ҳарорати Соҳибқирон завқини жўштириб юборди... Жуда ҳам айтадиган гаплари кўп эди, аммо ёнгинадаги шоҳона жой, ҳозир сўз фурсати эмас, сафо дамларидур, дегандай ўзига имларди...

Қутлуғ Туркон оқа бирдан Соҳибқирон хаёлини бўлди:

– Темурбек, юрагингизга азоб бераётгон нарса-ни англаб, кўриб турибмен, ҳатто ўйлаб юрибмен. Балки сиздан кўра мен кўпроқ изтиробдадурмен... Шак йўқ, сиз эркак кишисиз, бу сўзларни айтиш ўнғай эрмас.

– Шундоқми, Опа...

– ...Сиз, бечора келинимиз Хонзода хоним ҳақида, унинг тақдири қандай кечиши тўғрисида чексиз ғаму андуҳ денгизига ботғонсиз... Топдимму?

– Оҳ, Опа! – деди ҳайратда Амир Темур – Кўнглимдагини аниқ билдингиз. Топдингиз! Қандай топдингиз?.. Худди ана шу дард борлигимни чулғаб, мени қийноқларга отадир! Айтингиз-чи, энди унинг тақдири қандай кечадир?..

– Ёш нарса... ёлғиз ўтиши мумкин эрмас. Ёлғизлик ёлғиз худога ярашадир. – деб қўйди Қутлуғ Туркон оқа.

– У ҳолда... Наҳотки, менинг жон қизим кимларнингдир қўлига қараб сарғайиб, мустарликда қисинди ҳолида яшайдир? Учрашғонда нима дейишни, қандай юпатишни ҳам билмаймен... – Амир Темур қаср томонга қаради. – Қулоғимга етдики, айримлар уни боши очик деб ўйлаб, оғиз солмоқчи ҳам эмишлар. Аммо мен ундайлар асло йўламасунлар, деб буюрдим.

– Боши очик қизи бор уйга, одам келаверади, таомил-да бу.

– Тўғри дедингиз. Уни тутиб туриш ҳам инсофдан эрмас. Ёш умрига завол бўлмоқ эса гуноҳи азимдур. Не қилмоқ керак? Кўнгли ярим қизимнинг ҳоли не кечадир энди?..

Боғни айланиб чиқишаётиб ҳовуз ёнида тўхтадилар. Шу ерда Амир Темур ўнг оёғига зирқираган ёқимсиз оғриқ кирганини сизди. Узоқ вақт тик туриб қолса ёки совуқ ўтса, оёғи дарров билинтиради.

Қутлуғ Туркон оқа ўйланганча феруза лаппакчаларга тикилди. Бир оздан кейин укасини юпатиб босик деди:

– Азиз бошларида юрт ғами, мулку мамолик, раоё-ю бароё ташвиши бисёрдур, Темурбек. Маликам ҳали ёшлар, Муҳаммад Султон шаҳзода эса –

гўдак... Уч-тўрт йил ўтмоғи аниқдур. Бу ҳақда кўп ўйланмасунлар! Буни биз аёлларга қўйиб берсунлар. Худо бир йўлга бошқаргай, бунга шак-шубҳа йўқ. Ота-боболардан келаётгон удумлар бор... Хонзода хонимни бағримиздан чиқармагаймиз, асло ўкситмагаймиз! Маликани бошқа ёққа узатсак, куппа-кундузи ўтга ташлаш бўларди. Укажоним, кўнгиллари тўқ тутаберсунлар! Ҳа-а!..

Соҳибқирон ҳурмат бажо келтириб, меҳрибон эгачининг ўнг қўлини ўпиб кўзларига суртди.

– Оллоҳга шукрки, ўзингиз борсиз, Опажоним! Амир Тарағай авлодлари бахтига, илоҳи, худо умрингизни зиёда айласун!

Ўтқир фаҳмли эгачи укасининг машғум кайфиятини ўзгартира олганидан мамнун бўлди, аммо ҳали бу кам деб ҳисоблади, уни оғир ўйлар гирдобидан олиб чиқиб кетиш учун суҳбат мавзусини таъмоман ўзгартириш керак, деган фикрга келди:

– Амир Соҳибқирон! Кўпдан бери, кенгашингиз лозим бир юмуш мени қийнайдур.

– Нима экан у, сизни қийнаб келаётган юмуш?

– Ичкарида Хонзода хоним олдида бу ҳақда сўзлаш ўнғайсиздур. У мотамда ўлтирибдур, гап эса тўй ҳақида, – қарийб пичирлаб гапирарди. – Оқа бегим бўй етиб қолди... Тўй ҳам бир ҳавас. Сароймулкхоним билан Орзумулк оқа мени ҳолжонимга қўймайдурларки, ўзларидан тўй ризолигини сўрасам... Атай Шаҳрисабдан келибдур. Муҳаммадбек ибн Мусога узатсак, бошларини қовуштириб қўйсак, дейишмақда. Амир Мусо жаноблари ҳам шундоқ дермишлар.

Амир Темур ҳалим табиат, юмшоқ кўнгили, тортинчоқ, кўҳликкина, қора кўзлари ҳамиша мунгли боқадиган кизини жуда ҳам ардоқлар, ҳар куни ҳолидан хабар оларди. Оғаси вафот этгач, қаттиқ қайғуриб юборди, уриниб ҳам кетди. Энди сал рангига ранг кирмоқда.

Кўпдан буён бу гап айланиб юради ўзи. Қиз ўн саккиз ёшга кирди, Муҳаммадбек ҳам яхши йигит мақомидадур. Шу миш-миш чиққандан бери, гапнинг сираси, Амир Темур пинҳона бўлажак куёвни назардан қочирмай юради. Жетага отланишда Умаршайх Мирзо сардорлигида бир неча амирларни чаптаст навкарлар ҳамроҳлигида жўнатганда, ўшал сафга Муҳаммадбек ибн Мусони ҳам ўзи қўшиб қўйди.

Амир Темурнинг ўйга чўмганини кўрган Қутлуғ Туркон оқа:

– Тенгини топсанг текинга бер, деган экан отабоболар... – деди кулиб. – Тенги чиқиб турибди. Қандай йўл тутгайбиз?

– Ўзлари биладурлар, Опа... Нима десалар шу-да.

– Нима десам шулми?.. Нима десам-а?.. Лафз – лафз! Бўпти... – Қутлуғ Туркон оқа жилмайганча савол назари билан Амир Темурга тикилди. – Амир Соҳибқирон, ўзларига куёв муборак бўлсун!..

Соҳибқирон «Куллуқ!» дегандай бош эгди.

Амир Темур кўнгли енгил тортганини сизди. Елкасидан тоғ ағдарилиб тушмаган эса-да, ҳарқалай ўрнидан силжиди. Атрофга қараркан, боғни шипшийдим, файзсиз эмас, тасавурида ям-яшил либосга ўралган ҳолда кўрди. Гўё қиш эмас, баҳордек. Ҳаво ҳам унчалар совуқ эмас, аммо ҳали шундай туюлганди. Ҳовуз, яхшироқ назар солмаган эканми, суви йўқ, аммо феруза рангда ажабтовур чиройли товланиб турибди.

ЕТТИНЧИ БОБ

I

Соҳибқирон мотамда қолган келини Хоразм маликаси Хонзода хонимга атаб икки сандиқ совғасалом тайёрлатишни буюрди. Биринчи сандиққа тилла исирға-ю билакузуклар, ёқут кўзли шоҳонаклару кумуш камарлар, зар тақинчоқлару маржонлар, олтин зебигардону тиллақошлар, қашқар балдоғи-ю ойбалдоқлар, кўзмунчоғу туморлар, Яман ақиқи, жавоҳиру забаржад, лаълу ёқут, дурри Адан, гавҳару марваридлар солинсин. Иккинчисига, шойи либослару ғўзапўчоқ нусха ғижим рўмоллар, шол рўмоллару барқут нимчалар, заррин чопонлару пушти авра тўнлар, чунки Хоразм маликаси кўпинча пушти рангли тўнлар киярди, пишиқ сахтиён маҳси кавушлар, кимхобу турфа хил атласлар, катону занданача ва ҳоказо тоза матоларга тўлдирилсин. Тагин. Бошқа нақшиннигор сандиққа упа-эликлар, пардоз-андоз буюмлари – мушку анбар, Бағдод сурмаси, Эрон атири, Ҳиндистон хиноси, Хўтан уфори, боққанда ҳуснга ҳусн қўшадиган зарҳал гардишли ойдаи тиниқ кўзгулар, сурмадонлар, қошқаламлар, «олтин варақ» деб аталмиш хол ва қошга суриладиган асил қора бўёқлар солиб қўйилсин...

Подшо келини сандиқларга қараб қувониб кетди, шаҳло кўзлари нурланди. Сароймулкхоним билан Оққиз тухфаларни саралашда Хонзода хонимга кўмаклашдилар. Малика сандиқларнинг чиндан ҳам тоза ва ноёб нарсалар, тансиқ молларга тўлиб-тошганидан ҳайратда қолди. Ўткинчи дунё моли ўн етти яшар тул қолган кўнгли ярим келинчак хаёлини ўғирлашга қодир эди. Шундай бўлди. Соҳибқиронга ҳам шу керак аслида, мотамсаро келини андак овунса, гардуни дун аёзида ушук еган кўнгли сал илиса бас...

Меҳмонларни останада қўлида заррин жиякли зангори бахмал кўрпачага ўроғлик Муҳаммад Султонни кўтариб олган Сароймулкхоним ва бир оз ороланган, чунки шундай қилишга уни Оққиз ундади, аввалги хусни кам-кам ўзига қайтаётган Хонзода хоним қаршиладилар. Ажойиб бир ҳолат юз берди: бобо билан биринчи набира дийдорлашмақда эдилар!

– Келсунлар! Келсунлар!.. – эркалади Соҳибқирон беқасам заррин тўнча кийдирилган гўдакни қўлига оларкан. – Паҳлавонни кўрингиз, паҳлавонни!.. Паҳлавонни!..

Соҳибқирон Жаҳонгир Мирзо вафотидан кейинги паллаларда чақалоққа интилмас, кўзикмасин деб суюшдан кўрқар, фақат кўнгли увалганча бағрига бир босиб кўяр эди холос. Мана энди Муҳаммад Султон билан бемалол кўришади, эркалайди, бундан меҳри қонади. Бонуйи кубро, маҳди улё ва малика уни кузатиб туришарди.

Ёпинчиғни очиб, тўйган кўзидай ухлаб ётган гўдакка термилар экан, Соҳибқирон қалбини аллақандай тўйғу чулғади... Жажжигина гўдак дунё ишларидан мутлоқ беҳабар, улуғ бобоси ташриф буюрганини хаёлига ҳам келтирмай уйкуга фарқ эди. Бирдан худди бобоси нафасидан мамнун бўлгандай ширингина кулиб кўйди... Унинг кулгуси шу қадар беғубор эдики, Соҳибқирон кўриб алла-нечук ҳолга тушди, узоқ йиллар бундай мўъжизани учратмаганди! Гўдакнинг беғубор кулгуси чиндан ҳам Оллоҳнинг мўъжизасидир! Халлоқи безаволга салламно!

Амир Темурнинг борлиғига нур югурди, кўнгли ёришгандан ёришиб кетди! Мана шу Муҳаммад Султон – ўғлининг ўғли... Ана, отасига ўхшайди, қошлари, лаблари, бурунчаси, манглайи – бари худди ўзи!.. «Бас, азиз ўғлининг номи ўчмайдур, изи йўқолмайдур! Валиаҳднинг дилбанди валиаҳд-

дур! – деган сўзлар кечди дабдуруст Амир Темур хаёлидан.

– Кўрдингизму, паҳлавонни!.. – ийиб деди Сароймулкхоним шу палла.

Амир Темур меҳр билан юзини оҳиста наби-расининг момикдай юзларига босганча бир лаҳза жим қолди... Соқол санчилганидан безовталанган мурғаккина уйқу аралаш тамшанганча ингранди-да: «Роҳатимга халал бераётган ким у?..» – дегандай, бошини бир-икки қимирлатиб қўйди.

Қутлуғ Туркон оқа болани Соҳибқирон қўлидан олар экан, эркалаб бола тилидан сўзланди:

– Хуш кейибсиз, бовойон! Сизни йуда соғиндим... Мени қачон йангта обоясиз?.. Мен йангта тайёйман... Тайёйман! Фақат энагам йўйгагимни куйуқлаб қўйсайай бўйди...

Ҳамма хандон отиб кулиб юборди. «Оббо, уни қаранглар-а!», «Жангта тайёр эмиш!..», «Йўрғагини қуруқласа бас эмиш...» – қабилида сўзлар эшитилди. Хонзода хонимга ҳам нашъа қилди, у овозсиз, оғзини беркитиб куларди. Садолар орасида яйраб кулаётган Муҳаммад Чуроға додхоҳнинг йўғон овози ажралиб турарди.

– Хўп, хўп, паҳлавон! Жангта боясиз! Жангта боясиз... – чақалоққа ўхшатиб деди Амир Темур кўзларидаги ёшларни артар экан.

Сароймулкхоним эгачи узатган болани кўнгли ийганча бир ўпиб Хонзода хонимга тутди. Оққиз, бирор кўмак керак бўларми дея, ўша ерга шошилди. У гўдакни кўрай деб бўйнини чўзар, диркиллаган кўкраклари Хонзода хонимнинг елкасига тегиб-тегиб кетарди. Малика ўғилчасини бағрига босганча авайлаб ёпинчигини ёпди-да, нарироқда кутиб турган энага Холдона бибига берди.

Меҳмонлар башанг дастурхон ёзилган танча атрофига, шоҳи кўрпачаларга ўлтирдилар. Соҳибқирон жияклари барқут гулдор кўрпа остига

оёқларини узатди. Ўт ҳарорати дарров зирқираб оғриётган ўнг оёғига, сўнг ўнг қўлига етиб борди.

– Мўғулистон томонларда қийналмадингизму, Темурбек? – сўради Қутлуғ Туркон оқа мийиғида табассум билан.

– Ёғийни қочирдик. Мақсудимиз уни тутмак, бирваракайига иддаоларидан қутулмак эрди.. – деди Амир Темур. – Аммо Қамариддин яна жон сақлаб қолди, худонинг айтғони бўлар экан-да.

Сароймулкхоним Соҳибқиронни кўпдан қийнаб келаётган ўша муртад Қамариддин ҳақидаги ёқимсиз гапларни тезроқ ўзгартиришни истарди.

– Амир Соҳибқирон, – мулоим жилмайди маҳди улё. – Мол-хирож олиш ҳақидаги тузуқлардан фуқаро мамнун эрмиш. Тез-тез қулоғимизга чалинмақда. Раият хурсанд, ҳамманинг қўли дуода...

– Шундоғму? Рост, босқинчилар замонида кўп нарса издан чиқиб кетғонди. Раият оғир аҳволда, юрт пароканда, ҳар ёқда вайронагарчилик... Саъй-ҳаракатни ободончилик ва фуқаро фаровонлигига йўналтиришни ҳукмдорлик йўл-йўриқларининг фарзларидан ва жаҳондорлик суннатларидан деб билдик. Фуқародан мол-хирож, солиқ ундириш жуда ҳам чирсиллағон муаммо ҳисобланадур...

Ҳамма Соҳибқиронда бу ҳақда гапириш истаги борлигини сезди:

– Барини изга солмак лозим эди... – давом этди Амир Темур. – Кимки бирон саҳрони обод қилса ёки кориз¹ қурса ё бирон боғ кўкартирса, ёки хароб ётган ерни чаманга айлантирса, биринчи йили ундан ҳеч қандай солиқ олинмасун, дедик. Бу ўшанга ажр ҳисоблансун. Иккинчи йили фуқаронинг ҳимматига қарасунлар ва берғони бирлан кифоялансунлар. Учинчи йили тузуқдагидек бўлсун... Бундан бошқа, ёзги, баҳорги ва куз-

¹ Кориз – қудуқ, ер ости сувларини йиғиш учун ўтказилган ер ости канали, сув йўли.

ги экин-тикинларнинг ҳосили раиятнинг ўзига раво кўрилсун. Далмикор ерларда учдан бир, тўртдан бир қондасига кўра иш юритсунлар... Яна. Кориз, булоқ, дарё ва сойлар суви билан доимий суғориладиган экин ерларини ҳисобдан ўтказсунлар ва ундай ерлар ҳосилидан учдан икки хиссасини раиятга, қолган бир хиссасини салтанат хазинаси учун ажратсунлар... Яна. Раият етиштирғон ҳосилнинг бир харвор¹ буғдойини беш мисқол² кумуш, бир харвор арпасини икки ярим мисқол кумуш миқдориди баҳоласунлар... Яна. Буюрдимки, ҳосил пишиб етилмасдан бурун раиятдан молу жиҳот олинмасун. Ҳосил етилишига қараб учга бўлиб олсунлар. Солиқни яхшиликча сўрасунлар, калтак, арқон ишлатиб, ишни уриш-сўкишга қолдирмасунлар, ҳеч кимни банд этиб, занжир солиб кишанламасунлар, балки огоҳлантириш, тушунтириш ва қўрқитиш йўли билан ундирсунлар...

Амир Темур, мол-хирож масаласида батафсил тўхталаркан, адолат тамойилларига риоя қилиниши зарурлиги, раиятни қашшоқлантириб қўймаслик кераклиги ҳақида гапирди. Акс ҳолда бундан салтанат хазинаси ночор аҳволга тушишини урғулади. Хазина камайса, сипоҳ тарқаб кетади. Сипоҳсиз салтанат салтанатми?..

– Аъло дедингиз! Сипоҳсиз ҳеч қандай салтанат мустаҳкам бўлолмайди, Амир Соҳибқирон! Улуҳалқнинг дуосини олибсиз. – маъқулади Қутлуғ Туркон оқа.

– Сипоҳийларга янги улүфалар тайинланибдими? – сўради Сароймулкхоним.

– Ҳа, тайинланди. Оддий сипоҳийга ўз вази фасини ўринлатиб бажариш шарти билан, маошини минғон отининг баҳоси қилиб белгиладук.

¹ Харвор – уч юз килограммга тенг оғирлик ўлчови.

² Мисқол – Тахминан 4,8 граммга тенг.

Баҳодирларнинг маоши икки от баҳосидан тўрт отгача тайин қилинсун. Сипоҳийлардан кимки майдонда астойдил қилич чопса маошини оширсунлар, урушда хатоликка йўл қўйса, маошидан ўндан бирга камайтирсунлар. Қайси бир сипоҳий урушдан юз ўгириб қочса, уни илтифотимиздан маҳрум этсунлар. Агар мажбуран чекингон бўлса, узрини қабул қилсунлар. Бордию яралангондан кейин қочгон бўлса, унга таҳсин ўқиб, яралангонини эътиборга олсунлар. Чунки у ёв ҳамласи вақтида жароҳатлангондур, яраси унинг не ҳолга тушгонининг гувоҳидир. Ҳеч бир сипоҳийнинг хизмати назардан четда қолмасун. Зеро, улар салтанат хизматида экан, боқий ҳаётларини омонат дунё моли учун аямайдургон фидойилардур...

– Кам бўлмасунлар, жоним сизга қурбон Амир Соҳибқирон! – ёйилиб кетди Муҳаммад Чуроға додхоҳ. – Салтанат шукуҳи ҳам, инсофу адолат ҳам шунда намоёндыр!

Қутлуғ Туркон оқа мавзуни ўзгартириш учун, гарчи хабардор эса-да, ўсмоқчилаб сўради:

– Ҳа-а... Жўжи улуси шаҳзодаси қошингизга келаётгон эмишму?..

– Ҳа, Мангқишлоқ ҳокими Тўйхўжа ўғлон фарзанди Тўхтамиш ўғлон шундоқ истак билдирибдур. – Соҳибқирон узун қўлларини кўрпа остидан чиқариб сандал устига қўйди. – Дашти Қипчоқ томондаги вазият мамлакатимиз учун бағоят муҳим... Жўжи улуси бизга дўст эрмас. Ва улар бизларни ёқтирмайдурлар, чунки юз эллик йилдан бери бу юртни Чингизхон авлодлари бошқардилар, эзгу одатларимизни топтадилар, мамлакатимизни хароб этдилар. Уларнинг фикрича, шундоғ давом этабермаги шарт, улар давру даврон сурмаклари керак, биз эса хизматкорлик, югурдакликдан нари ўтмаслигимиз лозим эди. Энди эса Туроннинг ўзидан чиқгон, подшолик-

ка дахли йўқ, қандайдир шуҳрат таратмагон бир бекнинг ўғли юрт бошига келибдур... Ана шу салтанат тизгинини ўзимиз қўлга киритганимизга чидай олмайдурлар. Ҳа-а... Ундан кейин ҳеч ким, мана шу Темурбекнинг ишлари бир юришиб кетсун, Турон мамлакати гуллаб-яшнасун, деб бизга меҳрибончилик кўргизмайдур. Ҳеч қачон! Аксинча, иложининг борича халал етказадурлар, тўсқинликлар ўйлаб топадурлар. Юрт ичида тескаричилар бор, бузғунчи унсурлар кўп. Уларни ўзларига оғдирадурлар. Бас... Шимолий чегараларни мустаҳкамлашимиз даркор, бизга дилдошу қўлдошлар керак. Шу маънода кўнглимда Тўхтамиш ўғлонга умидлар боғлайдурмен, Опа! Қани келсун-чи. Оллоҳ ноумид қўймасин ишқилиб. Барчаси суннати Оллоҳдандур, албатта...

– Худо ёрингиз!.. Тилагимиз – юртимиз тинч бўлсун. Ҳам ўзларини эҳтиёт этсунлар, Темурбек!

– Оллоҳ ўз паноҳида асрасун!... – қўшилди Сароймулкхоним.

– Худо пошшо эгам, деганлар... – деб қўйди ўз ўзига айтгандек Муҳаммад Чуроға додхоҳ.

– Қуллук.... Мана яқинда хабар етдики, қариндошимиз хоразмшоҳ Юсуф Сўфи Котга, Хеваққа яна чопқун уюштирибдур...– ғижинганини яширмади Амир Темур.

Сароймулкхоним ҳайратда Қутлуғ Туркон оқага кўз ташлади. Бу қарашда: «Ҳазрат Хоразм ҳақида гапириб юбордилар-ку! Сал сабр этмадилар-да... Бунга Хонзода хоним қандай қарайдир энди?.. Шўрлик келинимиз ўз дардида ўзи қоврилиб, азоблар тортиб юрибди-ку?.. Оғир ботмасмикин?» – деган маъно яшринган эди. Хонзода хоним эса хотиржам ерга қараб турарди.

Малика бунга ўрганиб қолган. Амакиси Юсуф Сўфининг қайинотаси валинеъмат Амир Темур Кўрагонга муносабатларини ўйлаганда ҳаминша

шўрлик маликанинг кўнгли азобланади. Нега энди икки хукмдор бир-бирларига терс, ҳеч муроа отини тутмайдурлар? Ахир шунинг учун куда-андачилик ришталари билан бир-бирларига боғландилар-ку!..

Оҳ, бу қандай қисмат эканки, суйганига тегиб бахтли бўломаса, икки салтанатни хешу ақрабога айлантиришда хизмат қилиши лозим тўйи ҳали роҳатини туюб улгурмай азага айланса!.. Амир Соҳибқирон Жаҳонгир Мирзо билан Хонзода хонимлар ақди никоҳини «салтанат ҳужжати» деб атагандилар, малика буни ўз қулоғи билан эшитган. Самарқандга келганига уч йилдан ошаётибди, бироқ «Ана, яна Юсуф Сўфи уруш бошлабдур!...», «Тағин Хевақни ғорат этибдур!...», «Бухорони босибдур!...» қабалидаги пана-пастқамлардан отилган ҳар хил дашномлардан қулоғи бўшамайди, хоразмшоҳнинг ҳам босқинлари тўхтамайди... Икки салтанат ўртасида тотувликни дил-дилдан истаган малика бунинг учун нималар лозимлигини ўйлаб ўйига етолмайди. Ҳаммасига айбдордай, ўз ёғига ўзи қоврилади...

– Назаримда, Хевақ тарафларга чопқунлар куда-миз Юсуф Сўфининг иши эрмас... – сўзга аралашди Қутлуғ Туркон оқа оҳиста Сароймулкхоним ёнида кўрпа жияқларини ўйнаб, ерга қараб ўтирган Хонзода хонимга кўз қирини ташлаб кўяркан. – Наҳотки ҳурматли қудасига тик қарашга ботинса? Қариндошга қилич кўтариш оғир гуноҳ-ку, Темурбек? Худо кечирармикин?..

– Бонуи кубро рост дедилар, Хоразмшоҳ ундай йўлга юролмайдур. – эгачини сезилар-сезилмас қўллаб-қувватлади Сароймулкхоним. – Барчаси фитначилар кирдикоридур...

Хонимлар шундай дер эканлар, Юсуф Сўфи ҳақидаги адолатни айтишдан кўра, кўпроқ малика Хонзода хонимга, биз ёнингиздамиз, Соҳибқирон

қудаларидан ўпкалаб гапиряпдилар холос, ахир яқин кишидан ўпка-гина қилинади-да, буни тўғри тушунингиз, дейишмоқчидай эдилар.

Амир Темур бирдан бошини эгиб ўлтирган Хонзода хонимга қаради, унинг руҳан эзилаётганини пайқаб, шу ҳақда сўз очганидан ичида койинди. Гапирган билан бирон нарса ўзгариб қоладирму? Ҳаммаси маълум-ку. Энди вазиятни ўнгламоқ лозим... Аммо қариндошчилик, қуда-аңдачилик бошқа, давлат муносабатлари бошқа... Ўртадаги рангларнинг хилма-хил товланишларини фаҳмлаб олиш жуда қийин, ўзгартиришнинг-ку иложи йўқ, унинг устига пинҳон ҳам тутиб бўлмайти. Касални яширсанг иситмаси ошкора этади, дейдилар.

– Хонзода хоним, онақизим... Ўғлим ўрнида ўғлим... – деди Амир Темур. – Унинг кўнглини ҳамиша авайлаб келамен. У менинг дилбандим-дур, жигарпорамдур, юрагимнинг бир парчаси... Тобакай тирик эканмен, қўлим унинг ёруғ мангалайини силашдан, тилим бемисл ақлу идрокини мақташдан, кўзим кўрку хуснидан қувонишдан асло толмайдур! Озор чекдириб қўймасмен. Асло! Билсунларким, Хонзода хоним Амир Темур Кўрагон хонадони муртазойи муқаррама маликаларидандур ва шундай бўлиб қолгувсидир!..

– Оллоҳ умрингизни зиёда айласун, Соҳибқирон хазрати олийлари!.. Толеимизга дунё тургунча турингиз, илоҳи!

Хонзода хоним шундай дегач, тавоф айлаб Соҳибқирон тўни пешини ўпди...

Амир Темур худди қизалоғини эркалаган отадай малика бошини оҳиста кучоқлаб ўзига тортди. Бонуи кубро, маҳди улё, Муҳаммад Чуроға додхоҳ, ундан нарида Холдона биби ва Оққизлар Амир Темурнинг катта-катта кўзлари ёшга тўлганини, икки томчи ёш маликанинг кўк рўмолига томиб тушганини кўрдилар. Валинеъматининг бағрига бош

қўйган Хонзода хоним ҳам унсиз йиғларди. Эй, дунёи бевафо!..

Шу топда Амир Темурнинг ҳам, Хонзода хонимнинг ҳам кўнгилларида туғён урган армонларни, – малика учун суюкли ёридан айрилиш, Сохибқирон учун ишонган тоғидан жудолик ҳасратларини таърифлашдан... – бу бағоят мушкул юмуш эканидан, ўзимизни тиямиз.

Бирдан кўлидаги гўдак нимадандир йиғлаб қолди. Хонзода хоним ўғилчаси томон талпинди.

– Қойинчангиз очдиму, шаҳзодам?.. – эркалади энага. – Қойинчангиз очдиму? Вой, қойинчаси очибди. Энагаси чучунди, чучунди...

Холдона биби «тушун» сўзини «чучун» деб чиройли талаффуз қилар, чучук тил билан гапириш унга қандайдир ярашарди. У мусичадай гувранганча шаҳзодани эмизгани кўшни бўлмага йўналди.

II

Меҳмонхонага жимлик чўқди.

– Оллоҳдан унинг қилғон ишлари ҳақида, нега шундай қилдинг, деб сўралмас экан, ҳали шу ҳақда сўйлағон эрдингиз, Опа. Ҳа-а... Халлоқи безаволга салламно! – деди жимликни бузиб Амир Темур. – Муҳаммад Султон, Оллоҳдан умидим бор, менинг суянчиғим, валиаҳдим бўлу!..

– Валиаҳд! Валиаҳд! – қувониб кетди эгачи. – Худо хоҳласа, суянчиғингиз бўладур!.. Қандок суянчиқ, денг? Уҳ-хў!.. Чинордай суянчиғингиз, ҳа!

– Яқиндагина шаҳзодам бўй чўзиб ёнингизга кириб қоладурлар, ҳазратим!.. – сўз олди Сароймулкхоним. – Иншоолло, келин қидиришга тушғоймиз...

– Келин қидиришни бошлайверингиз, маликам! – кулди Қутлуқ Туркон оқа. – Ҳаш-паш дегунча вақт ўтиб кетади, кейин шошилиб қолмангиз!

Енгил кулги кўтарилди.

Хонзода хонимнинг шўрлик қалби қандайдир гурурдан ожизгина титради. Ростдан ҳам, унинг фикрича, – буни бировга айтгани йўқ, – Жаҳонгир Мирзо Соҳибқироннинг шаръий никоҳдан туғилган фарзанди экани сабабли валиаҳд саналган, у тахт вориси ҳисобланарди. Муҳаммад Султон эса ўша валиаҳднинг ўғли...

– Куллуқ, валинеъмат Соҳибқирон! Олий ҳимматлари учун қуллуқ!.. – таъзим қилди қўли кўксига Хонзода хоним.

– Ҳамиша ҳам тадбир тақдирга тўғри келавермас экан-да... – деди оҳиста Амир Темур, бу «вазиятни ўнглаш»нинг давоми эди. – Қуда-андачилик ришталарини боғлашимиздан катта ниятларни дилга солғон эрдик... Бу дунёда бирлашмак улуғ ҳикматдир, бўлингонни бўри ер, дейдилар. Агар хоразмшоҳ Юсуф Сўфи билан сўзни бир жойга қўйсайдик, у оқилона кенгашларга юрсайди, бирлашиб юртимизни ёғийлардан асрай олардик-ку! Мана ҳозир мен билмағон, синамағон чинғизийлардан бирига умид боғлаб ўлтирибмен. Йироқдаги куйруқдан яқиндаги ўпка яхши эмасмуди?.. Агар тил топишғонимизда алақачонлар Жетани ҳам бир ёқли қилмасму эрдик, Дашти Қипчоқ томонлар ҳам осойишта бўлмасму эрди?.. Юрт-эл, улус эмну омонлиқда кун кечирмасмиди?.. Ёғийларни тинчителиш ўрнига, ўзимиздан чиққан балолар билан савашмоққа мажбурдурмен. Гоҳ Бухорога чопамен, гоҳ Хеваққа, гоҳ Андижонга... Ҳолбуки, Оллоҳ Қуръони каримни ўқимақдан ва факиру мискин ғамини емақдан ўзга ташвишни менга раво кўрмағон. Чорасизмен, ўзга иложим йўқ, тагин гуноҳ остонасида турибмен, тагин қўл ихтиёрсиз қилич қабзасига чопадур...

Амир Темур сандал устидаги қўлларини дамбадам бир-бирига ишқаркан, хаёлга чўмди.

Маҳди улё, Амир Соҳибқиронни чалғитишим керак, деди ўзича ва шикаста овозда сўради:

– Агар... оёқларини уқалаб қўйсам, майлими, ҳазратим?..

У ҳозир Соҳибқироннинг ўнг оёғи бир пайтлар санчилган найза асорати туфайли зирқираб оғриётганини сезди, ҳазрат оёқларини Сароймулкхонимнинг уқалаб қўйишини истарди-ю, аммо барчанинг олдида бундан ийманди, деб ўйлади ва ортиқ қистамади. Рости, маҳди улё эсласа, фақат хос хонада ёлғизликларидагина Сароймулкхоним ҳазратнинг ногирон оёқларини уқалаб қўяркан.

– Йўқ, Биби... Қудамизда ҳам балки айб йўқдур... – Амир Темур яна ўз фикрини давом этдираркан, қўли беихтиёр иягига чўзилди. – Ҳамма гап унинг ёнига тўплангон сотқин фитначи, иввогарларда!.. Анови Кайхусравнинг ўғли Султон Маҳмуд, Маҳмудшоҳ Бухорий, Абу Исҳоқ Ясурийлар хоразмшоҳнинг қўйинини пуч ёнғоққа тўлдириб, бизга қарши гиж-гижлагони гиж-гижлагон! Уларнинг мақсади аён: юртни пароканда қилмак, кейин бир бўлагини айириб олиб даврон сурмак холос!

Хонзода хоним Соҳибқирон чекаётган азобуқубатларни дилдан ҳис этарди. Шубҳасиз, Хоразм маликаси билади – ўн етти ёшли келинчакка қийин, бошига оғир савдо тушди – Жаҳонгир Мирзоси кетди... Аммо Хонзода хоним, ақлу идрокининг теранлиги, фаҳму фаросатининг ўткирлигидан сездики, Амир Темурнинг дарди-ю ташвиши уникадан кўра залворлироқ экан! У буни энди тушуниб етди...

Малика қайинотасини, – қайинота эмас, йўқ! – отасини шунчалар авайлар ва эъозлар эдики, унга тикон киришини ёки совуқ шамол эсишини ҳам раво кўрмасди. Дунёда унинг учун азиз уч одам бор холос: Амир Темур, Сароймулкхоним ва волидаси Шакар бика... Кошкийди, қўлидан келса-ю, Амир Соҳибқирон дардларини енгиллатса!..

Бирдан унинг хаёлида мавзунӣ ўзгартириш лозим, деган фикр туғилди. Токи у ҳамма гапларни эсдан чиқарсин, Амир Темур кўнглига ёруғлик олиб кирсин.

Хонзода хоним Сароймулкхонимга ўғринча назар ташлади, маҳди улё ҳам шуни кутиб турганми, дарҳол сезилар-сезилмас «Ҳа!» дегандай бош ирғади. Амир Темур зимдан боқиб, улар ўртасида қандайдир сир яшринганини фаҳмлади.

Аслида эса бу Сароймулкхонимнинг «ҳийла»си эди.

Боғи Чинорга кўчиб ўтганидан кейин, малика кўп дамларини маҳди улё билан бирга ўтказарди. Кунлардан бир кун суҳбатлашиб ўлтиришганда ўз-ўзидан гап айланиб, Соҳибқироннинг ўғиллари, кизларига келиб қолди.

– Оллоҳнинг кўрсатғонига бир нарса демак мушкул, фақат тан олмак лозим. Жаҳонгир Мирзо мусибати салтанатга бало-офатдай ёприлиб тушди. Ҳаммамизни алам чулғабдур, қўллар ишдан совуғон, кўнгиллар ғаму андуҳдан зада. Жудоликнинг исканжаси барчамизни, бутун салтанатни чирмағон...

Сароймулкхоним уф тортди. Хонзода хоним бош экканча тингларди.

– Бонуи кубро эгачи дедиларки, ҳаммаси пешонадан, фақат Соҳибқиронга қийин, ота-оналари вафотидан сўнг валиаҳд деб атагон жигарбандини тупроққа қўйиш унга энг оғир кулфат бўлди... Унинг устига фарзандлари ҳам унча кўп эмас. Бандаси эртанги кунни ўйламоғи фарздур.

Хонзода хоним маҳди улё сўзларини тушунолмай ўлтирса-да, гоҳ-гоҳ «тўғри» дегандек қараб қўяр, Сароймулкхонимнинг нимадир демоқчи эканлигини, ийманиб, ниятини очиқ айтолмаётганини сезарди.

– Бир нарсани ўйлагон эрдим. Муҳтарама эгачимга кенгаш солдим, ул зот ниятимни жўяли топдилар. – Сароймулкхоним мақсадга ўтди. – Маликам, билурсиз, ҳазратим сизни бағоят ардоқлайдурлар, авайлайдурлар. Кўнглингизга бирон хиралик тушиб қолмаслигини ҳамиша уқтирадурлар...

– Оллоҳга шукр... Мартабалари бундан ҳам зиёда бўлсун!

– Энди... Шаҳзодам маросимларини ўтказдик. Кун кетидан кунлар келмақда. Агар хўп десалар, бир кенгашим бор эди-да...

– Қулоғим сизда! – Унг қўлини кўксига таъзим қилди Хоразм маликаси.

– Амир Соҳибқирон ўғиллари Умаршайх Мирзо шиддатлари баланд, Мироншоҳ Мирзо ҳали ёшлар... Аммо қизлари бўй етиб қолди. Айниқса, Оқа бегим. Унинг устига, унашилғон.

– Оҳ, Оқа бегим меҳрибон қайинсинглим!.. – ёришди бирдан Хонзода хонимнинг юзлари. – Ҳалим табиат, юмшоқ кўнгил, тортинчоқлигини айтсангиз! Ҳамиша маъюс ҳолда кўрамен, қоп-қора мунчоқдек кўзлари ҳамиша мунгли. Шаҳзодамга қаттиқ қайғурди, юпатғонга кўнмайдир. Кечалари овоз чиқармай ёлғиз йиғлаб чиқадур...

– Шундоқ оғасидан, жигаридан айрилиб қолади-ю йиғламайдирму? Айниқса, сингил ака учун ёмон қуядир...

– Чора йўқ экан-да, эвоҳ! – Хонзода хоним бошқа сўз қўшмади.

– Хабарингиз бор, Оқа бегимни Муҳаммадбек ибн Мусога унашилғон...

– Биламен.

– Кўнглингизга малол келмаса, уларнинг тўйини қилсак, девдим.

– Вой, нега малол келсун? Нега ундоғ дейсиз?.. – астойдил ўпқаланди Хонзода хоним. – Жуда яхши

ўйлабдурлар, маҳди улё жаноби олиялари! Қандай яхши! Бечора синглим ҳам сал қайғу-аламларни на-рига қувадур.

– Кам бўлмангиз, маликам. – Сароймулкхоним оҳиста тин олди. – Бироқ....

– Нега тўхтаб қолдилар?

– Ҳим-м... Мотамдан ҳали узоқ кетгонимиз йўқ.. Тўй ҳақида фақат бир одамгина оғиз очиши мумкин. Лекин... биз айтсак, ул зот сизни аяб, ранжитиб қўймасмиканмиз, демасмиканлар? Ҳазратим сизни жуда авайлайдилар-да.

– Нега? Ундоғ демасалар керак... – Хонзода хонимнинг шаҳло кўзлари Сароймулкхонимга синчков тикилди. – Ҳим-м... Тўй ҳақида ким оғиз очиши мумкин экан?

– Тўй ҳақида оғиз очиши мумкин одам... бу фақат – сиз... маликам! Борди-ю, Оқа бегим тўйини ҳазратимга сиз эслатсангиз, демоқчийдим. Фақат сизга мумкин-да...

Нафсиламрини айтганда, Хонзода хоним бу ҳақда ҳеч ўйламаганди. Лекин муҳтарама Орзумулк оқа уни йўқлаганида гап орасида ҳар гал ўгай ўғлини Оқа бегимга унашиб қўйганларини кистириб ўтарди.

Дунё шунақа экан... Ўтган қайтиб келмаскан, қисматга бўйсунмай чора йўқ., деб ўйлади Хонзода хоним, подшо-ю гадони, асилзода-ю фақирни бир хил баҳога сотиб оладиган қудратли харидор – ўлим от солар экан, бандаси ҳеч қаерга қочиб қутулолмайдур. Энди Оллоҳдан умид улдурки, шаҳзода руҳларини биҳишту ризвон уфорлари ила сийласун, мағфират чечаклари хуш бўйи ила обод этсун...

– ...Фақат мен айтишим мумкин... дедиларму?

– Шубҳасиз, маликам! Сизнинг сўзингиз, Амир Соҳибқиронга оғир ботмайдир, аксинча, келиним қайинсинглисига меҳрибонлик кўргизаётир,

дея қувонғайлар, ҳимматингизга тагин қойил қолғайлар. Шу билан ўзингизни ҳам, Соҳибқиронни ҳам аяғон бўлурсиз, бу фақат савобли юмушдир, маликам!

Хонзода хоним, индамасдан, розимен, дегандай бош эғди.

Хонимларнинг мусибатли воқеалардан кейин тўйлар ҳақида илк бор сўзлашишлари эди. Орандан бир оз парда кўтарилгач, ҳар иккиси ҳам ўз кўнгилларида яширин ниятларини бир-бирларига айтиб бердилар. Сароймулкхоним Жаҳонгир Мирзо вафотидан олдин юз берган қизиқ воқеадан оғиз очди:

– Ҳазрат мулозими Муҳаммад Чуроға додхонинг сулув энага Холдона бибига майлу рағбати бор эмиш. Бу ҳақда менга энаганинг ўзи ёрилиб қолди.

– Шундайму? Қарангиз-а... – ҳайратланди Хонзода хоним.

Сароймулкхоним табиатан доим ёрдамга муҳтож кишилар ҳожатини чиқаришни истар, шундан савоб ишларга ўзини ургани урган эди. Ўз мулозиму канизаклари орасида шундай тақдирга муносиб кишиларни дарров синчковлик билан илғаб олар ва тўйларини ўтказиб берарди. Боғи Чинор атрофидаги маҳаллаларда доим мана шундоқ тўйларга бошқош, етим-есир, бева-бечоралар ҳолидан ҳамиша хабардор...

Бир куни қирқларга кирган муштипар аёл Боғи Чинорга кириб келди:

– Худо ато этган ёлғиз ўғлим бор, улуғ маликам, – деди ялинганча у. – Палакат босиб, маҳаллада номи чиққан зангин одам қизига ишқи тушибди...

– Ишқи тушса ақлли йигит экан... – жилмайди Сароймулкхоним.

– Ақлли, ақлли... – «Ақлли бўмай қолсин.» деб қўйди ичида ўзига ўзи. – Аммо, маликам, бошимиз

қотган, қиз отасининг рўйхушлиги йўқ. Ўғлим эса озиб-тўзиб бораётир...

– Қиз-чи, қиз ҳам ёқтирадирму?

– Ҳа, буларни ҳамма «Тоҳир-Зухро»лар дейди.

Сароймулкхоним ҳалиги қизга совчиликка борди, ҳеч ким маҳди улё раъйини қайтаришга журъат этмади, тўй ҳам ўтди. Муштипар аёлнинг ҳалихануз дуодан қўли бўшамайди.

– Маликам, сизга бир воқеани айтай. Йигирма бирга кирган Холдона бибини уч йил аввал суйган йигитига узатибдилар. – эслаб кетди Сароймулкхоним. – Қиз тақдиридан жуда ҳам мамнун экан, чақалоқлари туғилибди, афсуски, беш ой яшабди холос. Ўша йили фалокат босиб, кўёви ҳам Хоразм юришида ҳалок бўлибди. Қайғуга чўмғон бебахт қиз, ўшандан буён, бошқа эр отини атамайман, деб келаркан. Муҳаммад Чуроға додхоҳ сулув энагани суюб қолибди. Кўнгил-да. Додхоҳнинг хотини бир-неча йил аввал оламдан ўтса-да, ҳали ҳануз уйланишни истамасмиш. Тўйларини қилдук.

– Қарангиз-а... – деди Хоразм маликаси.

– Мана, тўрт ой аввал ўғил ҳам кўришди...

Хонзода хонимнинг айтганлари ҳам маҳди улёниқидан қолишмасди. Жаҳонгир Мирзонинг ўнбошиси Ахий Жаббор баҳодир билан маликанинг канизаги Оққиз ўртасида шаффоф кўнгил пардаси бор. Улар бир-бирларига мойилдурлар... Шаҳзода баҳодирга энг яқин мулозимларидан бири сифатида қарар, унга ишонарди. Баҳодир ҳам ҳеч қачон панд берган эмас, ўзини аямай шаҳзода хизматини адо этарди. Хоразмда Қайсария карвонсаройидан кейинги муюлишда Зангориқўл бўйига боришаётган Хонзода хоним ва унинг дугоналарини «қароқчи»лардан «қутқарган» ҳам шу баҳодир экан...

Мотам кунларидан кейин, баҳодир Хоразм маликаси ҳузурига кириб, тиз чўкканча ўтинди:

– Оллоҳдан сизга сабр-тўзим тилаймен, малика жаноби олиялари! Улуғ шаҳзодам хизматкорларидурмен. Шундоқ қолурмен! Сизни худо ўз паноҳида асрасун! Ризолик берсалар, шаҳзодам ҳурматлари, ҳузурларида хизматимни давом этдирсам, дейман. Ўз ҳимояларига олишларини сўрайман. Қулингизни бошқа ёққа юбормасунлар, тагин...

– Ризомен... – беҳолгина жилмайди Хонзода хоним. «Тўғри, қолса – шаҳзода ҳурматлари, айти бир пайтда уни бу ерга боғлайдиган бошқа сабаб ҳам бор, бу – баҳодирнинг Оққизга муҳаббати...» – хаёлидан кечирди малика. У йиллар ўтиб канизақликдан сирдош дугонага айланган Оққизнинг баҳодир номини эшитганда титраб кетишини яхши билади.

– Оқа бегим билан Муҳаммадбек ибн Мусо тўйларининг бошқаларга ҳам йўл очиб бермоғига шубҳа йўқ.. – Сароймулкхонимнинг сўзлари қатъий эди. – Раияту фуқаро ҳам, ўзимиз ҳам мотаму ғам тўрига ўралиб қолдик... Тезроқ чиқиб олайлик.

– Оллоҳнинг буюрғони шу экан-да. – деди холос малика... – Жуда тўғри ўйлабдурлар.

Хонзода хоним Сароймулкхонимнинг уни қанчалар авайлашини такрор ҳис этди. Таклифни ҳам узоқдан айлантириб келиб айтдилар. Ҳа, одамни авайлаш – Оллоҳнинг иноятларидан бири, пайғамбаримиз суннатларидандир.

...Ана шуларни эсларкан, Хонзода хоним ийманганча Соҳибқиронга юзланди:

– Эй меҳрибон падари бузрукворимиз! Бир нарса сўрасам майлиму?..

– Сўрангиз...Сўрангиз... – «Хайрият... – деди ичида Амир Темур. – Нима деса, вожиб бўлур. Кўнгли сал ёзилсин...»

– Ҳусну сийратда ва суратда ягона қайинсинглим Оқа бегимнинг тўйлари... қачон бўладур?..

Қутилмаган бу саволдан нафақат Амир Темур, балки Қутлуғ Туркон оқа ҳам, бошқалар

ҳам ҳайратга тушдилар. Хоразм маликасининг ҳимматини кўрингиз! Ҷузи азада ўлтирибди, шу нарса қайинсинглиси бахтига соя ташлаб турибди, тўй ахир баҳорга мўлжалланганди-да. Қолиб кетди. Бу ҳақда оғиз очишга ҳеч ким ботинолмайди. Энди олийжаноб малика ўз ҳасратларини қалбининг бир пучмоғига жойлаб сасини чиқармасликка тиришмакда ва қайинсинглиси тўйи ҳақида ўзи тараддудга тушмакда...

Сароймулкхоним ерга қараганча мийиғида сезилар-сезилмас жилмайиб ўлтирарди.

– Бўладур, қизим, албатта бўладур, яқинда бўладур!.. – жавоб қилди Соҳибқирон.

Амир Темур Хонзода хонимни энди кўриб тургандай, тикилиб қолди...

Уч ойдан кейин Оқа бегимни «ёр-ёр» садолари остида Муҳаммадбек ибн Мусога узатдилар. Соҳибқирон суюкли қизига бир ҳафта тўй берди. Оққиз ва Ахий Жаббор баҳодир тўйлари унга улашиб кетди.

САККИЗИНЧИ БОБ

I

Аббос баҳодир билан Муҳаммад Мирақлар қор-қировда Қизилқум саҳросини кеза-кеза ниҳоят бир кўҳна хароб қалъа ичидан Тўхтамиш ўғлонни топибдилар ва иззат-икромини жойига қўйиб Самарқандга келтирибдилар. Ҳумоюн ўрдудан, меҳмонлар бир ҳафта ҳордиқ олсунлар, деган фармойиш берилди.

Амир Темур йўлда эканлигидаёк, Тўхтамиш ўғлон ҳақида сўраб-суриштирди. Ушанда Аббос баҳодирларнинг Хоразмдан икки фарсах масофадаги Жўйи Қовундан юборган хабарларига қараганда, ҳали қочоқ подшоҳзодани топишолмаган экан.

Кўксаройнинг чиройли кўринишхонаси, ундаги маҳобатли тахт бугун ўзгача маъно касб этгандек эди, оқиллар назарида. Жаҳонгир Мирзо вафотидан кейин бир неча ойлар тахт бўш турди, Соҳибқирон Кўксаройга қадам изи босмади. Ниҳоят, бугун улуғ амирнинг муборак нафаслари салтанатнинг олий кошонасига етиши тонг отиши сингари аниқ ва муқаррар бўлиб қолди.

Кўксарой дарвозаси олдида бутун аркони давлат вакиллари йиғилдилар. Аввалги йили Бухородаги Арслонхон минорасига ўхшатиб, дарвозанинг икки ёнида иккита маҳобатли баланд минора тикланди. Ўралган беқасам нақшли қўш минора шаҳарнинг барча бурчакларидан, узок-узоқлардан кўзга ташланар, Кўксарой салобатига салобат қўшарди. Минораларга осилган саккизтадан фонусни қоровул ҳар куни кеч кирмай ёқиб тушарди.

Ўнгдаги минора ёнида Мир Саййид Барака, – уч ой аввал Андхойга кетган пири муршид кечагина Самарқандга қайтиб келганди, мамлакат хони Суюрғатмишхон, узун чўққи соқоли кўксига тушиб қолган Амир Жоку барлос, вазири аъзам ва қозикалонлар, чаптаги минора тагида Амир Улжайту опардий, кўзлари ирғиб чиққан Шаҳрисабз ҳокими Амир Мусо, – у ушбу лавозимга бир йил олдин тайинланганди, – яқинда шайхулисломлик мансабини эгаллаган машҳур Шайх Бурҳониддин Марғиноний авлодларидан, «Исомий» тахаллусида пинҳона ғазаллар битадиган фақиҳ Хожа Абдулмалик Самарқандий, доруға ва салтанатнинг бошқа аъёнлари жамулжам кутишмоқдайди. Бир четда машшоқлар оҳиста кўҳна наволардан чалиб турардилар.

Бир палла икки юз қадамлар олислиқда – Соҳибқироннинг бўз оти Хонўғлон кўринди. Барча олийшон истиқболга пешвоз юрди.

Хонўғлонни Амир Довуд дуғлат билан Муҳаммад Чуроға додхоҳ етаклаб олишган, Умаршайх

Мирзо ва Амир Сулаймоншоҳлар рикоббоши¹ мақомида келардилар.

Ўн беш қадамлар орқада кетмонсоқол Амир Оқ Буға найман, Амир Шоҳмалик, Муҳаммадбек ибн Мусо, Ахий Жаббор баҳодир ва яна кўп лашкарбошиларнинг қоралари кўзга ташланарди.

Кўксарой дарвозаси олдида барча Соҳибқиронга отдан тушишга кўмаклашишга шошилди. Оқ банот тун кийган Амир Темур даставвал пири муршид олдида йўналди. Уларнинг илк бор омонлашувлари эди.

– Қадамларига ҳасанот, Амир Соҳибқирон! – кутлади Мир Саййид Барака.

– Хуш келибдурлар, Соҳибқирон ҳазратлари! – кўл қовуштириб таъзим бажо айлади Суюрғатмишхон.

– Оллоҳга шукр, дийдорлашиш насиб этди! – кувончини яширмади амир ул-умаро Амир Жоку барлос.

– Қадамларидан нақ бошимиз осмонга етди, Соҳибқирон! Дунё тургунча турингиз! – тилак билдирди Амир Мусо.

– Оллоҳга шукр...

– Оллоҳга шукр...

– Еткурғонига шукр!..

Салтанат аъёнлари эгилиб-букилиб, юқоридагидек шодлик ва шукроналик сўзларини нисор қилишдан чарчамасдилар.

– Қуллуқ! Қуллуқ! – деб кўярди мамнун Амир Темур.

Барча ўзини хушнуд ва масъуд онлар оғушида сезарди.

Кўксаройнинг чиройли кўринишхонасига йўналдилар.

Иккинчи ошёнанинг ўнг томонида жойлашган кўринишхона узунлиги эллик, эни йигирма

---

¹ Рикоб – узанги.

қадамлар келадиган шифти баланд барҳаво бир хона бўлиб, деворларига файзиёб манзаралар чизилганди, ҳарир ипак пардалар тутилган ўн иккита кенг деразаси Чорсу майдонига қараганидан ёруғ ва чароғон эди.

Амир Темур одатича оқсоқланганини билдирмасликка тиришиб, шошилмай битта-битта қадам ташлаб, тўрдаги тахтга бориб ўлтираркан, пири муршид билан Суюрғатмишхонни тахтнинг икки тарафида беш қадамлар нарида қўйилган нақшинкор курсиларга таклиф этди. Салтанатнинг қолган аъёнлари хона ўртасида ярим ёй шаклида давра қурдилар.

– Илоҳи, парвардигорнинг ўзи ушбу қутлуғ хонадоннинг салтанат офтобини тонгла маҳшаргача завол чангалидан асрасун! Яратганнинг беадад лутфи, адоқсиз карами ила азиз бошларига нусрат тожи инган Амир Соҳибқирон умрларини бардавом айласун! Ал-ҳамду лиллаҳи раббил оламин!..

Пири муршид Мир Саййид Бараканинг залворли овозидан бирнеча ойдан бери бундай дуоларни эшитмаган кўринишхона ичи бамисли янграб кетгандай бўлди.

Қўллар фотиҳага кўтарилди.

Пири муршид сўзларди:

– Эр боланинг етти ёшида тиши тушадур, ўн беш ёшида бўйи расида бўладур, йигирма бешгача бўйи ўсадур, қирқида ақли камолга етадур. Расулуллоҳга ҳам пайғамбарлик қирқ ёшда етмиш эди. Амир Соҳибқирон ҳам қирқ ёшни қоралаб турибдилар...

– Муборак бўлсун!

– Қутлуғ бўлсун! – деган сўзлар ёғилди атрофдан.

Амир Темур, ўзининг бирон ҳаракати билан ўзгаларни безовта қилиб қўйган одамдай хижолат тортар, «Раҳмат! Раҳмат!» дерди.

– Амир Соҳибқироннинг қалби очун¹ ҳодисаларини ўзида акс этдиргувчи кўзгу, бамисли жоми жаҳоннамодурки, барча ўтғон ва бўлғувси воқеалар кўзга аён кўринадур. Унга назар ташлашга мушарраф эканимдан беҳад мамнундурмен! Алқисса, бу оташин қалб садоларига қулоқ тутайлик.

Амир Темур пири муршиднинг юмалоқдан келган қип-қизил юзлари ҳаяжондан яна ҳам қизара бошлаганини кўрди. Бироз сукут сақлагач, аркони давлатни Мўғулистонга юриш тафсилотларидан бохабар айлаш ниятида сўзга оғиз очди:

– Ноўрин даъво қилгувчилар ва тухматчилар тилини кесмак учун кўп далилу исботлар бордур... – деди Амир Темур. – Ажабо, денгизни ғалвир билан куритмакчи, тоғни елпиғичда елиб текисламакчи бўлибдурлар. Шер уясига бош суққан кўппак Қамариддиннинг худоға айтғони бор экан, жаноблар, уни тутиб найзага илиб келишни қаттиқ ният этгондим. Бу сафар ҳам қутулиб қолди...

– Амир Соҳибқирон, вақти соати бордур!.. – деб қўйди қаттиқ дардга чалиниб яқингинада оёққа турган, анча озиб кетган Суюрғатмишхон. – Худонинг буюрғон куни ҳам келар...

Кўп ўтмай мулозимнинг:

– Авлоди Чингиз, шавкатли Тўйхўжа ўғлон дилбанди подшозода Тўхтамиш ўғлон жаноблари зиёратингизга мунтазирдурлар! – деган овози кўринишхонани тутди.

– Кирсун! – ижозат берди Соҳибқирон.

Ҳамма гўёки фавқулудда мўъжизани кутаётгандай бир алпозда беихтиёр нақшинкор эшикка юз бурди...

Даставвал Муҳаммад Чуроға додхоҳнинг Амир Темурниқидан чоғроқ жуссаси кўринди. Одатда, узоқдан келган меҳмонларни кутиб олиш унинг зиммасига юклатиларди.

¹ Очун – дунё, жаҳон.

Бир оз фурсат ўтгач, йигирма ёшлардаги дуркун йигит кўринишхонага дадил кириб келди. Эгнига этаги ер супурган узун қора чакмонни елвагай ташлаганидан бўйи яна ҳам баландроқ, салобатлироқ кўринарди. У остонадан беш қадамча ўтиб тўхтади ва турган жойида тахт томонга қараб эгилиб таъзим бажо айлади.

Бу Тўхтамиш ўғлон эди.

Ортидан Аббос баҳодир қипчоқ, Алибек қўнғирот, Ўрунг Темур, Оқ Буға баҳрин ва Муҳаммад Мираклар пайдо бўлдилар. Улар, кўринишхона маҳобатиданми ёки рўбарўда эллик қадамча нарида ҳашаматли олтин тахтда қўр тўкиб ўлтирган Амир Темур салобатиданми, ўзини бир оз йўқотиб қўйган Тўхтамиш ўғлон қулоғига ниманидир шивирладилар. Чамаси, улар Тўхтамиш ўғлонга ўзини қандай тутиш, Соҳибқирон ҳузурда нима дейиш ҳақида маслаҳатлар беришганди. Меҳмон шу заҳотиёқ қад ростлади ва дадил олтин тахтга қараб юрди.

– Ҳўроздай йигит экан... – пичирлади Амир Довуд дуғлат ёнидаги амир ул-умарога.

– Фарзиндай қоматига қарангиз... – Чингизхон авлодидан кўз узмай деди Амир Жоку барлос.

– Қадамларига боқингиз! Бургутдай шиддатли!.. Тушундик... – сўз қўшди Амир Мусо ҳам.

– Доно йигитга ўхшайдур... – ўзига ўзи дегандек пичирлади шайхулислом.

Хожа Абдулмаликнинг саллали боши узоқдан қараганда савоғи пастга қилинган нокка ўхшаб кетарди, юзи иягига қараб кичрайиб борган, учли иякда тўртта-бештагина узун соқол кўзга ташланарди. Ҳамиша қўлида чиройли гулдор тасбиҳ, ҳатто дуога ҳам тасбиҳни қўймай қўл кўтарар, «хожаи коинот» сўзларини яхши кўрарди.

– Хон авлоди-да, палак тоза... палак... – қойил қолди Амир Улжайту опардий.

Амир Оқбуға найман қўлини тўлдириб кетмон соқолини силаб қўяркан, «Маъқул!» дегандай бош тебратиб қўйди.

Аммо Суюрғатмишхон Тўхтамиш ўғлон ташрифидан хурсанд эмаслигини яширмади ҳам. У ўтирган жойида безовталаниб қимирлаб-қимирлаб қўярди.

Тўйхўжа ўғлон валади ташриф буюрармиш, деган гап чиққанидан бери у оромидан айрилди. Рақиб келмоқдайди, рақиб! Қорасини ўчириб юрмайдими ўша Дашти Қипчоқ томонларда!.. Гарчи ўзи ҳам чингизийлардандир, лекин бутунги кунда уларга ишониш қийинлигини тан олади. Аммо буни у Амир Темур Кўрагон ҳазратларига қандай айтади? Амир Соҳибқирон содда одам, бирон кимса кўз ёшига чўмилиб ялинса, ёлворса, ишониб кетаверадилар.

Тахтнинг чап томонида ўлтирган Мир Саййид Барака меҳмонга боқаркан, беихтиёр кўнглига қандайдир нохуш нарса сояси ғимирлаб кириб олганини сезди. Нега шундай бўлганини тушунмади. Ғолибо, Амир Темурга нигоҳ ташлаганди, Абулмансуру Абулмузаффарнинг чехрасида қувонч ва мамнунлик аломатларини илғади-ю кўнглидан ҳар хил гумонларни нари қувди. «Амир Соҳибқирон одам танлашда асло адашмайдилар...» – кўнглидан ўтказди пири муршид ва хотиржамликка берилди.

Амир Темурга узоқдан келаётган Тўхтамиш ўғлоннинг такаббуруна қадамлари негадир ёқмади. Аммо буни билиб билмасликка олиши, нисбатан яхши муомала қилиши, иложини топиб, салтанат йўлида ундан фойдаланиши керак. Қани, кўрсинчи...

Тўхтамиш ўғлон тахтга ўн қадамча қолганда: «Ассалому алайкум, жаноби олийлари!» деди, сўнг бориб тиз чўқди-да, Амир Темурнинг чеккаларига нақшиннигор зар босилган оқ банот тўни пеши-

ни уч марта ўпиб кўзларига суртди. Кейин орта чекинди-ю тўхтади ва бош эгиб таъзим бажо келтирди:

– Отасизман, Амир Соҳибқирон ҳазратлари, отасизман... Отам оламдан ўтдилар. Отам ўрнида ота бўлингиз! Тутинган ўғлингиз бўлай! Ўғил бўлай деган орзудаман!..

Амир Темур бирдан ёқа тутар даражада ҳайратда қолди. Одам ҳам одамга шунчалар менгзар экан-а!.. Вожаб! Тўхтамиш ўғлоннинг Жаҳонгир Мирзоникидек залворли эмас, ингичкароқ, бир оз ёқимсизроқ овозини демаса, у қуйиб қўйгандай... Жаҳонгир Мирзонинг нақ ўзи эди! Бўйи ҳам, келбати ҳам... Халлоқи безаволга салламно!

Ҳали ўсмирлик нуқси сезилиб турган, дуркун, тиниқ юзли, ёрқин кўзли Тўхтамиш ўғлоннинг илк сабза урган мўйлаби ҳам ўша улуғ шаҳзоданикидек... «Тутинган ўғлингиз бўлай, демакда. Ўғил қилиб олсам-чи... Ўғил! – пичирлади ичида Амир Темур. – Ўғлим, десам... Жуда ўхшайди... Ё раббий! Бир бандангни қандай синовларга отмақдасен?..»

Соҳибқирон кўнгли увалиб:

– Хуш келибсиз, ўғлим! Хуш келибсиз!.. – деб юборди беихтиёр...

Одатда, катталар ёшларни кўрганларида, танимаса ҳам, эркалаб: «Ўғлим!», «Қизим!» дейишади. Лекин Амир Темурнинг илинж билан айтган ҳозирги сўзларида ўзгачароқ маъно-мазмун яширинган эди. Буни ҳамма сизди. Айниқса, Амир Жоку барлос ўзгача ҳолга тушди, юраги увишиб, бир лаҳза аъзои баданига титроқ кирди. Соҳибқирон «ўғлим» деганда, чамаси, шаҳзода Жаҳонгир вафотидан сўнг бўм-бўш бўлиб қолган бағри тўлгандай, ўғли ўрнига ростдан ҳам ўғли келгандай ҳис қилди ўзини... Ҳа, бу аниқ ва равшан эди!

Тўхтамиш ўғлон бошини кўтарди, қараса, Амир Темур Кўрагон ҳазратлари тахтдан тушиб у томон келмоқдалар! Яна «Ўғлим!» дейишлари бағоят кўнгилга ёқимли! Валинеъматини Тўйхўжа ўғлон қатл этилиб, етимлик машаққатини тортиб, мустарликда юрган бир бечора хонзодани энди Темурбекдай шавкатли подшо ўзига фарзанд санамокда... «Ширин сўзларимга лаққа ишонибди!..» – деди ичида мамнун Тўхтамиш ўғлон. Шерикларининг маслаҳатига кулоқ солиб яхши қилибди. Подшоларга, ўғил бўлай десанг ёқар экансан...

Амир Темур беихтиёр кулочини ёзганча хонзодага яқинлашди ва Чингизхон авлодини бағрига олди. Сарой аъёнлари хайратда олқишлаганларини билмай қолдилар. Оқ банот тўнли Амир Темурнинг қора чакмонга ўралган, бўйи Соҳибқирондан бир оз паст Тўхтамиш ўғлонни кучоғига олганини кўриб кўзлари ичига тортиб кетган Суюрғатмишхоннинг кўнгли ёқимсиз ғашланди. Қордай оқ тўн билан мумдай қоп-қора чакмоннинг ёнма-ён туришини кўрингиз! Бамисли Амир Темур қўйнига қора илон кириб олгандай... Иложи топилганда-ю, хон шу заҳотиёқ бориб, уларни ажратиб, Соҳибқиронга яхшилаб тушунтирар, Тўхтамиш ўғлонни эса рўйхотирга бормаи аччиқ-аччиқ сўзларни бетига айтиб, ҳайдашга фармон берарди!

Аммо Соҳибқирон ҳазратларининг кайфиятлари олий даражада эканида Суюрғатмишхоннинг бундай тутуми бошқача англашилиши мумкин. Хон Чингизхоннинг ўзга авлодига кўрсатилаётган ҳурмат-эътиборга ҳасад қилаётир, ғайирликка юз бураётир демайдуларму? Албатта, дейдилар. Амир Темур бандасидаги мана шу ожизликни – ҳасад балосини асло кечиролмасди, Суюрғатмишхон буни яхши биларди. Шу сабабдан ўзини босишга уриниб, бирон нима дейишдан тилини тийди.

Барчанинг мақтов ва олқишлари остида Соҳибқирон меҳмонни тахт пойига етаклади ва ёнма-ён ўлтиришга таклиф этди. Унинг чингизий ўғлон ташрифидан мамнун эканлиги шундоққина билиниб турарди.

– Подшоҳзода Тўхтамиш ўғлоннинг ҳузуримизга келиши салтанат парвози йўлидаги қутлуғ қадамдур, жаноблар! – деди аркони давлату сарой аёнларига Соҳибқирон. – Уни ўғиллик рутбасига муносиб кўрдук, умид улким, бир фарзанди солих мисоли сояи давлатимизда камол топғувсидур. Илоҳи, бизни подшоҳзоданинг азиз бошини силаш ҳимматидан дариг тутмасун!..

– Илоҳи, омин! – дуога қўл очди Мир Сайид Барака.

– Омин! – тасбиҳли қўлини юзига тортди шайхулислом Хожа Абдулмалик Самарқандий.

Ўзгалар ҳам «Омин, омин!» дея дуога қўл кўтардилар. «Чингизхон авлоди – хонлар авлоди, – хаёлидан кечирди Амир Темур, – улар бизларга нописандлик билан назар ташлайдилар. Одам ўрнида ҳисобламайдилар, буниси аён. Ҳа-а... Подшоҳзоданинг эъзоз-икромини шундай баландга кўтарайки, тушолмай қолсун. Кўмак берсам, қўлласам, иншооллоҳ, ўғлимиздек бўлур. Юртнинг Дашти Қипчоқ томонлардаги сарҳадларига ҳам тинчлик инади. Сўғин, қарздор ҳам қилиб қўйиш керак-да. Бу ҳам кишиларни боғлаб олишнинг боболардан қолган усули...»

Шу палла хаёлларга гарқ Тўхтамиш ўғлонга кўзи тушганди, унинг ерга маъюс қараб туриши яна Жаҳонгир Мирзони ёдга туширди-ю вужуди энгилгина жимирлаб кетди.

– Мамат!

– Қулоғим сизда, Соҳибқирон ҳазратлари! – қўй кўзларида ўт чақнади Муҳаммад Чуроға додхоҳнинг.

Амир Темур мулозими кейинги пайтларда иложининг борича Соҳибқирондан йироқ кетмасликка, ҳамиша ёнида бўлишга тиришди. Қайғуга чўмган дамларда Соҳибқиронни юпатиш, чўккан кўнглини кўтариш йўлларини қидирди. У шундай йўллارни топишга моҳир эди ҳам. Одатда, киши бошига оғир кунлар тушганда ўтган умр, босилган қадамлар, яхшилигу ёмонлик, қувончу ташвишлар ҳақида беихтиёр хаёлларга берилади, ўзига паноҳ излайди. Худди шу нарсани Соҳибқирон ўз бошидан кечирмоқда, барини ўзи кўриб турибди.

Ўхшаш руҳий уқубатли паллаларнинг бирида Муҳаммад Чуроға додхоҳ Амир Темурга бундан йигирма беш йил муқаддам, ўша Шайх Шамсиддин Кулолнинг Шаҳрисабз чеккасидаги кенг-мўл чорбоғидан сўз очиб, кичиккина ариқ бўйида сув ўйнаб ўтирган сочлари майда-майда ўрилган қизни эслатди...

Мулозим мўлжални тўғри олганлигини шу заҳотиёқ фаҳмлади: ғамнок Амир Темурга бамисли жон кирди, юлдуздай ярқ этиб, Боғи Эрам париларидай ғойиб бўлган офатижон қирқ кокил ойимча кўз олдида жамол кўргизди. Астагина «Воҳ!..» деди, аммо бу сўз қалбидаги надомат тафтини пайсайтиролмади шекилли, чуқур хўрсинди. Шахло кўзли, ажабтовур суюклик, юзлари ширмой нондай хушрўй бу қиздан, ажабо, кейин бирон номнишон топилмади. Ё раббий! Бу қандай адолатсизлик! Суйган кимсангни куппа-кундузи йўқотиб ўтирсанг-а!

Орадан йиллар ўтиб кетди, аммо ўша юзлари ширмой нондай хушрўй қизнинг нурафшон сиймоси ҳануз Соҳибқирон кўнгил оинасини безаб турибди, ғойиб жамоли дил лавҳига оро бериб келмоқда...

– Подшоҳзода Тўхтамиш ўғлон, ўғлимизнинг ташрифини улуғлаб Боғи Нақши жаҳонда шоҳо-

на базм тузилсун! Амир ул-умародан вазирлар-гача, амирлару нўёнлар, сардорлар ул жойга йиғилсунлар! Подшоҳзодага тенгкур амирзодаларни чорлангиз, танишсунлар, яқинлашиб қўлдошлик, елкадошлик қилсунлар! Зеро, умр пиллапоялари тикдур, ёлғиз ўтмак бағоят мушкул, шуни эсдан чиқармасунлар! Муғаннийлар ўз чолғуларини созласунлар! Фароғат паллалари етди! Андоқ тўй-базм тузингизким, жаҳонда ғам оти йўқ бўлсун, базми жамшид доврўғи дунёларга ёйилсун!

– Дунёларга ёйилсун!

– Ёйилсун!

– Ёйилсун! – қабилида овозлар янгради кўри-нишхонада.

Мир Саййид Барака Соҳибқирон қалбидаги кўтаринки руҳ мавжларини туйди-ю ўзи ҳам тўлқинланиб кетди. Чиндан ҳам ҳаётнинг аччиқ ҳақиқатини англаб, қазойи қадарга тан бериб, муборак назарини олдинга, ёруғ кунларга қаратишга ўзида куч тополган одамгина бахтлидур, Оллоҳ суйган бандаси ўшадур. Ҳиммати баланд, шижоатли бундай инсонлар комилликнинг юксак чўққиларидан сира кўзини узмайди...

У Соҳибқиронга қўлловчи икки оғиз калом айтиш заруратини сезди ва беихтиёр жилмайиб турган Тўхтамиш ўғлонга бир қараб кўйди-да, деди:

– Амир Соҳибқирон! Оре, рост. Хорликда қолган бир кас паноҳ излаб остонангизга бош урса, ҳимматингизнинг сарбалаңд кошонасидан жой бермак жанобларига одатдир. Оллоҳ таоло сизни шундай табиату сийрат ила сийлагон. Мустафо ҳазратлари ҳадисларида дейилмишки, чиндан ҳам, парвардигор олий ҳимматлилигу хуш табиатлиликка боғлиқ шижоатларни хоҳиш этади ва ушмундоқ инсонни дўсту ҳабиб тутади. Алғараз, кимки бундан чекинса, кўргизилган иззату икромнинг қадрига етмаса, паст ҳимматлиликка юз бур-

са, у албатта охир-оқибатда хор бўлади. Кимки то-ленинг бундай бемисл марҳаматини англай олса номи шарафу шавкатларга бурканади. Ал-ҳамду лиллаҳир раббил оламин!

Пири муршид фикрини ўзгачароқ, юмшоқроқ йўсинда ифодаламоқчийди, лекин камоли тўғрисиў эканлигидан тили бошқа ибораларга айланмади. Суюрғатмишхон ичида суюнди, аммо чехрасига чиқармади. Амирлар бир-бирларига маъноли қараб қўйдилар.

Ноқулай бир вазият юзага келгандай эди.

– Ҳимматимиз, иншооллоҳ, яхши самаралар тухфа этгай! – дарҳол деди Амир Темур ҳеч нарса сезмагандай. Ичида пири муршиднинг сўзларини маъқуллар экан, ҳушёр бўлиш, жуда ҳам ишониб кетавермаслик, кўнгилда озгина шубҳага ҳам ўрин қолдириш кераклигини англади. Мир Саййид Барака ҳазратлари сўзлари ана шунга ишора-дир. Рости, мана шу чингизийзоданикига ўхшаш не-не эгилган бошларни силади, иссиқ-совуғидан хабар олди, ўзи емай едирди, киймай кийдирди. Оқибатда-чи, кўплари барибир хиёнат йўлига кириб, Соҳибқирон кўзига чўп суқиб, қилич ўқтаддилар...

«Кимсаки валинеъматини юзига тик қарагай ва неъмат ризосини унутгай, Оллоҳнинг қаҳрига учрагай!» деганди пири муршид бир куни. Ажа-бо, сен одамларга беғараз яхшилик қилурсен, эва-зига фақат ёмонлик кўрурсен... Бир яхшилигининг-га ўн ёмонликни кутабер! Ҳа, ёмон – ёмон... Ҳатто пайғамбаримиз демишларки, ёмон одам унга яхшилик кўргизганга ёмонлик қайтармагунча бу дунёдан кетмас эмиш! Ношукр инсон табиатининг бир-бирига зид хусусиятлари шундоқ... Водариг! Бари дунёи бевафонинг тескари иши. Раҳматли Жаҳонгир Мирзо худди мана шундай юзи қора бебахт хиёнаткорларга жазо бериш керак, эшак-

нинг боласи эшак бўлади, итнинг боласи – ит, деб бекорга ёзғирмасди. Бечора ўғли! Сиз ҳақ эдингиз, шаҳзодам, лекин давлат сиёсатининг талаблари ўзгача, ҳийла ишлатишга ҳам мажбур этади, йўллари эгри-бугри. Буни ҳисобга олмаслик мумкин эмас... Ушанда, афсус, шуни Жаҳонгир Мирзога яхши тушунтириш фурсати топилмади...

Мамнун Соҳибқирон Тўхтамиш ўғлонга юзланди:

– Узоқ йўлдан ҳориб, уқубатлар тортиб келдилар, ўғлим... Мана, қиш охирлаб бормоқда, оз муддатдан кейин йўллар қуриydi. Марди майдонлик учун офтобли кундан яхшиси йўқ. Ҳеч қачон селу ёмғирда жангга кириш бошингизга тушмасун! – Амир Темур бундан ўн икки йил аввалги «лой жанги»ни эслади, Соҳибқирон қўшини ўшанда умрида илк марта мағлублик аламини тотган, душмандан қочиб қутулганди. Айниқса, ёғийнинг осмонни тутган: «Қочди! Қочди!..» – деган ғолибона ҳайқириқларини эслаганда ҳали-ҳали қизариб кетади. – Бир оз истироҳат лозим! Зинҳор мусофирчилик азиятини чекмағайсиз! Мамат! Фармонимизни еткурғилким, хазинадан подшоҳзода Тўхтамиш ўғлон ва унинг тобеъларига тўққиз-тўққиз пешкаш қилинсан! Ҳадсиз-саноқсиз сийму зар, зебу зевар, чодире ўтов, молу мато, ноғора-ю туғ, оту хачир, аскару навкарларга ола боргоҳлар ҳам қўшиб тортиқ этилсан!

– Бош устига, ҳазратим! – қўли кўксига юкунди Муҳаммад Чуроға додхоҳ.

Атрофдан ҳамду санолар янгради:

– Ҳимматларига офарин!

– Илоҳи, давлатларига давлат қўшилгай!

– Беқиёс саховатларига тасанно!

Амир Темур биров ўйланиб турди-да, қўшимча қилди:

– От – йигитнинг йўлдоши, дейдилар. Машхур Хонўғлон отимни ҳам азиз ўғлимга бахшида айла-

дим! Ўғлим азиз! Узоғини яқин қилсун, илоҳи! Жонига ярасун! Тўхтамиш ўғлонга Хонўғлон йўлдош бўлсун! – Сўнг Тўхтамиш ўғлонга юзланди. – Ўғлим, бу отни асрангиз, куни келиб яраб қолади...

«Офарин!», «Офарин!» деган сўзлар эшитилди.

Ҳадя-ю инъомлар, совға-саломлар, хушрўйлик, очикчехраликларга қарамай, подшоҳзода кўнглига аллақандай шубҳа-гумонлар соя ташлаб турарди. Амир Темур барибир унинг отаси ўрнини боса олмайди, донғи чиқмаган бир амирбачча. Чингизхон авлоди, келгусида Жўжи улуси тахтига минадиган – ҳа, у бунга қатъий ишонади! – ўғлонга нечук ота бўлолсин? Майли, у ҳозирча ўзини садоқатли ўғилдай тутсин...

Соҳибқироннинг учқур оти овозасини Тўхтамиш ўғлон ҳам эшитганди, ҳадялар ичида борлигини билиб, боши осмонга етгудай қувонди, Амир Темурнинг қўли очиклигига имон келтирди, гумонлар ҳам чекингандай туюлди. Сабаби, ашаддий от жинниси Тўхтамиш ўғлон мана шундай тулпорлар гадоси эди, от деса жонини ҳам берарди.

Подшоҳзоданинг тили ечилди:

– Бағоят миннатдорман, Соҳибқирон ҳазрати олийлари! – Тўхтамиш ўғлон ўрnidан турди-да, таъзим бажо айлади. Пири муршиднинг ҳали айтган сўзлари уни бироз сергаклантириб қўйди, лекин бу ҳақда жиддийроқ ўйлашга фурсат йўқ эди. Барини ичига ютди ва Соҳибқирону аъёнлар кўнглига ёқадиган ибораларни топишга тиришди: – Каминага бир умрга етажак ҳиммат айладингиз... Ўғлим, деб бошимни кўкларга еткурдингиз! Билингизким, Чингизхон бобомизнинг бирон авлодидан ҳам бунчалар яхшилиқни кўрмаганман! Отам қилмаган яхшилиқни сиз қилдингиз, Амир Соҳибқирон! Отам ўрнида отамсиз, валинеъматимсиз!..

«Билингизким...»унинг энг ардоқлаган сўзлари сирасига кирар, гапирганда кўп ишлатарди. Ўғлон-

нинг ёрқин кўзлари ёшланди, яшириш учун беихтиёр тиз чўкиб, такрор Соҳибқирон тўни пешини уч бор ўпди ва кўзларига суртди. Кейин ёлворгандай деди:

– Қаттол Ўрусхон отамни ўлдирди... Агар кўшин берсангиз, ўғлингизман... ёрдам кўрсатсангиз, Олтин Ўрда тахтини қўлга киритар эдик, Соҳибқирон ҳазрати олийлари... Тузингизни оқлайман! Душманларни қийратардик... Соҳибқирон ҳазрати олийлари...

Тўхтамиш ўғлон қийналиб-қийналиб гапирди, аммо сўзларининг Амир Темурга қанчалар таъсир қилганини билолмади.

Шу пайт остонада кузатиб туришган Аббос баходир қипчоқ, Алибек кўнғирот, Ўрунг Темур, Оқ Буға баҳрин ва Муҳаммад Мираклар шитоб подшоҳода қошига йўналдилар.

– Уғил муборак бўлсун! – қутлади Соҳибқиронни пири муршид.

– Муборак бўлсун!

Амир Жоку барлос қутларкан, Соҳибқироннинг саховатига яна бир марта тан берди-ю, бироқ инъомлар қаторида Хонўғлондай учқур от борлигидан ичи ачиди. Кейин қадри ўтмасмикин, Соҳибқирон тулпорини қўмсаб қолмасмикин, деган фикр кечди унинг хаёлидан. У биларди, Хонўғлон Амир Темурни кўрди, дегунча кўзлари ёниб, гижинглаб, ер тепиниб, бошини турли тарафга силкитиб хурсандлигини ифода этарди.

Ҳирот малиги Малик Гиёсиддин давлатхоҳлик маъносида қудратли Турон султони Амир Темурга ўзини яқин олишга тиришиб, мулозамат юзасидан сара отлар, хачирлару тевалар, кумошу¹ зардан иборат катта совға-салом юбормоқни ният қилди. Унинг тепа-тўшдан кўриниб ётган уюр-уюр бўлиб у ёқдан-бу ёққа чопган тўксон тўқай йилқиси бор эди.

---

¹ Кумош – қимматбаҳо мато.

Малик Ғиёсиддин бӯй-бастларини кўз-кўзлаган, гижинглаган отларга қараб, йилқибошига буюрди:

– Яхши ният қилиб ташла камандингни! Токи бизга обрӯ олиб келсун!

– Ё саман сарига туш, ё олапоча тўрига туш, ё шапоқнинг зўрига туш! – хайқирди йилқибоши отлар ичига каманд ташларкан. Толе Хонўғлонга кулиб боқди ва назаркарда от ҳадяларга кўрк бўлиб кўшилди.

Хушқомат, абжир, новчатоб, суқсурдай бўз от Соҳибқирон диққатини ўзига тортди. Манглайига осилган, кўзмунчоқлар ила безалган жигарранг бахмал тумори қуйиб қўйгандай ўзига ярашарди. Амир Темур биринчи марта яқинлашганда, ундан сира бегонасирамади, аксинча, «боши-боши» қилиб Соҳибқирон томонга бурилиб бир қадам ташлади ҳам. «Одамдай ақлли, фақат тили йўқ холос...» дерди Амир Темур Хонўғлон ҳақида.

Шу-шу, Хонўғлонни назардан қочирмади. Жуда кўп сафарларга шу отда йўлга чиққанди, музаффарият ила пойтахтга қайтар экан, ҳар гал отнинг олтин узангиси, тилла югани офтобда ялтираганча, ўзгача бир нағма билан, кишнаб, пишқириб ўйноқлаб кириб келишини кузатар, хайратланарди. Хонўғлоннинг чиройли кишнаши, муносиб йўрғаси ҳаммага ёқар, болалар эса олдига тушиб олиб сурон солиб кўчани тўлдириб чопишгани чопишганди.

Сирасини айтганда, Амир Темур «сини бошқа» Хонўғлонсиз туrolмасди. Хоҳ Самарқандда бўлсин, хоҳ сафарда у ҳамиша сайисхонага бориб тулпордан бир хабар олар, бунинг Хонўғлонга ёқишини отнинг тутумидан биларди. Амир Темур ҳашамли гулдор тўрвада ем еяётган тулпорнинг манглайини, гўё ҳали замон афсонавий қанотлари ўсиб чиқадигандай товланган нарқинини¹ силаб-сийпа-

¹ Парқин – от кўлтиғи.

лар, узун бўйни, зўр ўмгани, ялтираган сағрисиға шапатилаб уриб-уриб қўяр, «Бу дулдул-да, дулдул!» дея юз-кўзидан ўпиб эркаларди. Хонўғлон учун энг ширин лаҳзалардан бири – Соҳибқирон кўлидан кишмиш еб, қанд ялагани эди.

– Оҳ, оҳ, отаси қилмаган яхшилиқни қилибдилар, Амир Соҳибқирон! – ҳайратини яширмасди Амир Улжайту опардий. – Ростдан ҳам ҳимматлари улуғ-да!..

Амир Довуд дуғлат, Амир Оқбуға найман ва бошқа амирларнинг Соҳибқиронни «тутинган ўғил» билан муборакбод этаётганларини кўрган Амир Жоку барлос ичида, Тўхтамиш ўғлоннинг шундай бебаҳо, насли тоза, зотдор от қадрига ета олишига негадир ишонмасди.

Тўхтамиш ўғлон бир томондан Аббос баходир кипчоқ ва Муҳаммад Мирак, иккинчи томондан Алибек Қўнғирот, Ўрунг Темур ҳамда Оқ Буға баҳринлар қуршовида улуғ амир ҳузуридан чиққанларида Кўксарой ховлисида шундай манзарага кўзлари тушди.

Умаршайх Мирзо иниси ўн бир яшар, лекин ёшига қараганда дуркун Мироншоҳ Мирзо билан суҳбатлашиб туришарди. Нарироқда Жаҳоншоҳ ибн Жоку ва Амир Сулаймоншоҳлар сўзлашишмоқда, яна ҳам нарироқда Амир Шохмалик чамаси йигирма-йигирма бешлардаги дуркун Шайх Нуриддин баходирга ниманидир тушунтиришга уринар, Муҳаммадбек ибн Мусо бош тебратганча қулоқ соларкан, гапга қўшилмасди.

Ҳумоюн ўрдудан чиққан, базми жамшид бошлансун, деган фармоннинг нималигини яхши фаҳмлаган амирлар Боғи Нақши жаҳон сари йўллана бошладилар. Марказий Боғкўча бошида карнай-сурнай овозлари ҳам қулоққа чалиниб қолди. Бундай ҳолнинг Жаҳонгир Мирзо вафотидан сўнг пойтахтда илк марта юз бериши эди.

– Соҳибқирон Амир Темур этакларини маҳкам тутингиз, хонзодам! Бу Оллоҳнинг буюк илтифотидур... – шивирлади мамнун Алибек кўнгирот Тўхтамиш ўғлонни узангидан ушлаб отга миндираар экан. – Бахтимизни берди! Бахтимизни берди!

– Ҳа, Ҳазрат этакларини маҳкамроқ, маҳкамроқ тутингиз, подшоҳзодам! – қўллаб-қувватлади Оқ Буға баҳрин бошқа узангидан қўлини олмай. – Омадимиз мана шунда!...

– Омадимиз шунда!.. – тасдиқлади кўсанамо Ўрунг Темур ҳам.

– Омадимиз шунда. Шунда-а-а... – маъноли деди Тўхтамиш ўғлон ва узоқ-узоқларга кўз тикди.

II

Боғи Нақши жаҳон уч кун давомида меҳмонлардан бўшамасди. Ноз-неъматга тўлиб-тошган дастурхонлар ёзиғлигича турди, не-не бўрдоки қўйлар сўйилди, майи ноблар ариқ бўлиб оқди. Кониғил ўланзорига ҳам чиқиб келдилар. Амирзодалар, амирлар ва нўёнлар, аркони давлат вакиллари подшоҳзода кўнглини олиш ниятида уни бир лаҳза ҳам холи қолдирмадилар, «Меҳмон – отангдай улуғ» мақоли мақомини баланд тутдилар.

Жаҳонгир Мирзо вафотидан кейин Боғи Нақши жаҳонда илк марта мусиқа садолари янгради, шоду хуррамлик суронлари теварак атрофга баралла эшитилди. Барчаси, оғир мусибатдан сўнг Турон мамлакатига ҳаётнинг яна ўз йўлига тушиб, қоим маромини топганлигини кўрсатаётгандай, унинг мангулик ва даҳлсиз эканини, шиддатли одимларини ҳеч нарса тўхтатолмаслигини, инсон фақат бари-га тан бериб яшаши лозимлигини уқдираётгандай туюларди.

Кечаётган воқеаларнинг нимасидир Умаршайх Мирзога ёқмас, шундан кўнгли хира, душманни кўра-била туриб, дўстлардай қарши олинаётганидан ичида кимдандир койинарди. Кўксаройдан чиққанларидан кейин ҳам, Боғи Нақши жаҳонда ҳам Тўхтамиш ўғлоннинг феъл-атвори, такаббурлиги, тутуми тегиб кетдими, гаши келганини яширолмасди.

Амирзода назарида Тўхтамиш ўғлон очилиб-сочилиб ўлтирмади, у нимадандир норизодай эди, калондимоғлик ила атрофга боқиб: «Кимлар билан ўлтирибмен ўзи? Кимларга куним қолди?...»– деяётгандай, барча иззат-икромларга ҳам беписанд қараётгандай туюлди. «Чингизхон авлоди эмиш! Нима бўпти! Ана, тутни силкитсанг, Чингизхон авлоди тўкилади. Қанчаси сарсон-саргардон юрибди, хасдан хор... Итнинг калласини тобоққа солсанг юмалабдир!...» – хаёлидан кечирди амирзода.

– Амир Соҳибқироннинг бемисл ҳимматларидан кўнгиллари тўлмадими, дейман... Подшоҳзода ёзилиб ўлтирмадилар?... – деди Умаршайх Мирзо атай овоз қўйиб Жаҳоншоҳ ибн Жокуга, ўзидан уч одам нарида ипак тўшакка омонатгина чўнқайган Тўхтамиш ўғлонга кўз қирида қараб қўяркан. Амирзоданинг чехрасида мазахга ўхшаш ифода қотиб қолганди.

Ажабо, неча кундан бери улар бирга базми жамшид қилишмоқда, аммо подшоҳзоданинг бирон марта ҳам мамнуну масрур бўлиб ўлтирганини пайқамади-да. Бошини эгганча ўйлангани ўйланган, гапга кам аралашади. Жаҳоншоҳ ибн Жоку Дашти Қипчоқ ҳақида сўрагани, минғирлаб бир-икки сўз деди холос.

Барини синчковлик билан кузатиб турган Жаҳоншоҳ ибн Жоку сўзга шошилди:

– Ҳориганлар-да, подшоҳзодам. Сихҳатлари ҳам нодуруст шекилли...

– Шубҳасиз, йўл эзиб ташлаган... – вазиятни андавалашга турди Амир Сулаймоншоҳ. – Кишининг жони оғриси, ҳеч нарса ёқмайди. Ҳеч нарса! Таомдан тановул айласунлар, подшоҳзодам! Майи нобдан келтур, эй косагул!

Унинг ёқимли дўриллоқ овози хонада ҳукмрон оҳангда жаранглади.

Пойгакроқда ўлтирган Муҳаммадбек ибн Мусо билан Муҳаммад Мирак шивир-шивир суҳбатларини тўхтатишиб, даврага қулоқ сола бошладилар. Чап қўли қилич дастасига таянган Шайх Нуриддин баҳодир Амир Шоҳмаликка маънодор қаради, аммо ҳеч нарса демади. Ўтган кунлар давомида даврага оқсоқоллик қилган Аббос баҳодир қипчоқ олий фармонга кўра, қуловуз ва тинғчиларнинг келтираётган нохуш хабарлари нечоғлик тўғри-нотўғрилигини тафтиш қилиш учун бутун Хоразмга жўнаб кетганди.

Тўхтамиш ўғлоннинг ўнг томонида ўлтирган Алибек қўнғирот Жўжи улусининг фаросати ўтқир амирларидан ҳисобланарди. У гап нохуш томонларга бурилиб кетмасин дея ташвишлана бошлади. Подшоҳзодада ҳам отаси Тўйхўжа ўғлонга ўхшаб охирини ўйламай бир юмушга қўл уриб қўйиш, бемаврид сўз айтиб юбориш одатлари борлигини яхши биларди. Буларга тоқатсизликни ҳам қўшиш мумкин, ёш-да... У Тўхтамиш ўғлон қулоғига ниманидир шивирлади, кейин гуноҳқорона жилмайганча Умаршайх Мирзога ўзича изоҳ беришга шошилди:

– Хонзодамизнинг мусибатлари янги, биласиз, амирзодам... Тоғдай таянчлари падари бузрукворлари Тўйхўжа ўғлон ҳазратлари яқингинада Ўрусхон қўлида шикаст топдилар. Жудолик аламини асло унутолмайдилар...

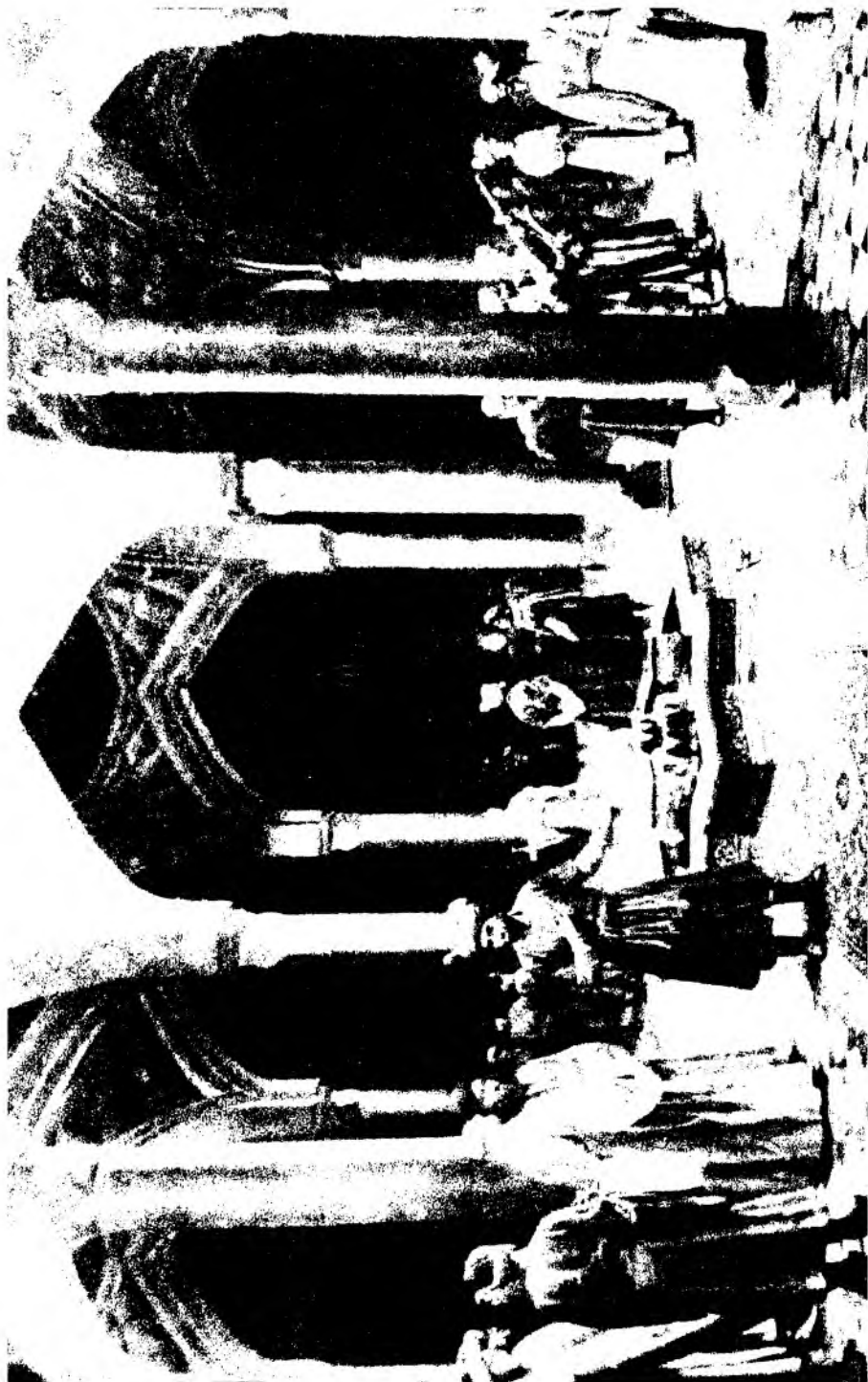
– Дард оғир келди... – қўшилди Амир Оқ Буга баҳрин.

– Ҳа. Ҳеч кимнинг бошига солмасун... – деди Тўхтамиш ўғлоннинг шерикларидан амир Ўрунғ Темур.

Алибек кўнғирот, ҳали айтдим-ку, дегандай подшоҳодани оҳиста туртиб қўйди. Тўхтамиш ўғлон секин бош кўтарди:

– Маъзур тутсунлар, амирзодам! – Умаршайх Мирзога қараб иложининг борича жилмайишга тиришди Тўхтамиш ўғлон. – Бошимиз осмонда, кўнглимиз тоғдай баланд... Амир Соҳибқироннинг химматлари жаноблари сиймосида намоён бўлиб турибди...

Подшоҳода яна кўзларини ерга тикди, хаёлида эса турфа хил ўйлар ғужғон ўйнарди. У Чингизхон авлоди, дунё салтанатини барпо этган жаҳонгир авлоди! Улар эгаллаган Турон замини ҳам асли Чингизхон забтида эди-ку! Улар кимлар ўзи? Хон авлоди эмаслар, шунчаки амирлар, ювуқсиз ялангоёқлар, ювиндихўрлар!.. Уларга азалдан фақат амирлашқарлик, сипоҳсолорлик мерос холос, Чингизхон авлодига хизмат қилишдан нарига ўтмасликлари шарт. Бу билдирилаётган иззату икромлар, базми жамшидлар ҳам бари – уларнинг вазифаси, бу ҳашамлар, Тўхтамиш ўғлонни меҳмон қилишлар подшоҳодага эмас, кўпроқ уларга керак. Шундай йўсинда чингизийларга яқинлашмоқчилар, суйкалиб юриб бу гадолар одам бўлиб олмоқчилар!

Аммо, подшоҳодага шунча илтифотлар кўрган Амир Темур Кўрагоннинг ўзлари Боғи Нақши жаҳонга бир марта ҳам қадам ранжида қилмадилар-ку! Тўхтамиш ўғлонни одам ўрнида ҳисобламадилар шекилли... Ул зот умуман чингизийларни писанд этмайдилар.

Мана, Суюрғатмишхонни кўғирчоқдай тахтга ўтқазиб қўйибдилар-ку! Унинг қўлида «хон» деган сўздан бошқа ҳеч вақо йўқ. Лаңдавур «хон»нинг ўзи

хам ўйламай-нетмай чингизийларга номуносиб иш қилиб ўлтирибди.

Тўхтамиш ўғлон ҳеч қачон кимларнингдир қўлида қўғирчоқ бўлмайдур, балки ҳаммасини қўғирчоқдай ўйнатадур! Ҳали шундай ўйнатсинки!.. Фақат қўлига тахт жилови тегсин! Унгача уларга ялиниб туришга, дардини ичига ютишга мажбур, мажбур... Бошқа пайтларда-ку, Умаршайх Мирзодай калондимоғ амирзодаларга кучини кўрсатиб кўярди-я! Аммо ҳозир кучсиз, ожиз, ночор бир хонзода, на ёнида лашкар бордир, на таркашида ўқ... Амир Темур қошига паноҳ тилаб келишининг сабаби ҳам чорасизликдан, Соҳибқирон билан «отаўғил» бўлиш ҳавасидан эмасдир. Асло!

«Ота» – давлат эгаси, «ўғил» – унга бўйсунувчи ҳукмдор... Бу салтанатлар сиёсатидаги нозик нуқталардан бири. Бундай қадам буюк Чингизхон авлоди шаънига тушган доғдир. Тўхтамиш ўғлон асло буни истамайди! Ҳозир унга куч керак, лашкар керак! Чўкаётган илонни ушлар эмиш. Нафас ростлаш учун лозим эса, ғанимга ялиниб-ёлвориш, пойини ўпиш даркор, сабр-тоқат этагини тутиш, чидаш лозим, чидаш!.. Ахир Амир Темурнинг ўзи ҳам бир пайтлар Мўғулистон хони Туғлуқ Темурхоннинг олдига ана шундоқ юкунуб борган эди-ку! Кам бўлгани йўқ.

Умаршайх Мирзо подшоҳзода сўзларининг нечоғлик самимий эканини билиш ниятида Тўхтамиш ўғлон кўзларини қидирди, лекин фақат эгилган бошни кўрди холос. Оқ Буға баҳрин Тўхтамиш ўғлон қулогига ниманидир шивирларди.

Шу пайт мулозим, Ҳумоюн ўрдудан чопар қадами етганидан хабар берди. Барча сергакланди. Амир Темурнинг энг яқин мулозими Муҳаммад Чуроға додхоҳ Боғи Нақши жаҳоннинг меҳмонлар хонасига тантановор кириб келди-да, сўзларига залвор жойлашга тиришиб, бундай деди:

– Хумоюн ўрдудан қутлуғ фармон етди! Подшоҳзода Тўхтамиш ўғлонга Ўтрор ва Саброн¹ вилоятлари тақдим этилгай! Унга зафарнишон лашкар, аскарларга тағор ва укалко², отларга улуфа ажратилгай! Фармонда лашкарнинг мақбул соатда ўз вилоятига йўл олмоғи битилмишдур... Муборақ бўлсун, подшоҳзодам!

Унинг йўғон овози хонани тўлдиргандай туюлди.

Меҳмонхонани қийқириқлар тутди.

– Муборақ бўлсун! – қутлади Амир Сулаймоншоҳ.

– Қутлуғ бўлсун! – қўшилди Жаҳоншоҳ ибн Жоку.

Умаршайх Мирзодан бошқа барча подшоҳзодани муборақбод этишга шошилди.

Алибек қўнғирот барқ мисоли олий фармоннинг ўз вақтида етиб келганидан қувониб қарсақ чалиб юборди. Оқ Буға баҳрин ҳам, Ўрунг Темур ҳам, Муҳаммад Мирак ва бошқалар ҳам Тўхтамиш ўғлоннинг бахти очилгани, Оллоҳнинг бемисл илтифотига ноил бўлганидан мамнун сўзладилар.

Халитдан бери ерга қараб ўтирган Тўхтамиш ўғлон бошини кўтарди. Умаршайх Мирзо аниқ кўрди: бу, бояги подшоҳзода эмас, мутлақо бошқа одам эди! Подшоҳзода мамнунлигини яширмас, тиниқ юзларига табассум ёйилган, ёрқин кўзлари алақандай умиддан чакнаб ёнарди! Чиндан ҳам, Тўйхўжа ўғлон фарзанди худди ана шу фармонни кутиб турган экан! У тезроқ бобо юрти Дашти Қипчоққа қайтишни, отасининг қотили Ўрусхон билан яхшилаб ҳисоблашиб қўйишни истар, қаттиқ алам ўчи бутун вужудини куйдириб, ёндириб кул қилмоққа шай эди. Шу важданми, еган-ичгани

¹ *Ўтрор, Саброн* – Сирдарёнинг ўнг соҳилида жойлашган шаҳарлар.

² *Тағор ва укалко* – тағор – лашкар учун овқат; укалко – аскарларга бериладиган пул-инъом.

ичига тушмас, шоҳона базми жамшид ҳам татимасди. Амир Темур Кўрагондан шитоб кўшин олса-ю, қаттолу баттол ёғийлари томон ўқдай елса!.. Балоқазодай бостириб борса, саваш қурса, мўрмалахдай қирса, яна қирса!.. Ўрусхоннинг тахтини қўлга киритсин, бас, у ёғини ўзи биледи...

Тўхтамиш ўғлон шарт ўрнидан туриб, таъзим қилганча Муҳаммад Чуроға додхоҳ кўлидан қутлуғ фармонни олди ва азизлаб кўзларига суртди.

Сўнг Умаршайх Мирзога қараб деди:

– Амирзодам, Амир Темур Кўрагон ҳазратларининг олий ҳимматлари шунчалар улуғ эканки, уларни мақтамоқ кундузни кундуз дегандек бир сўздир! Кўра-била туриб тоғнинг тоғлигидан, баланд эканлигидан шубҳаланиш мумкинму? Асло! Амир Соҳибқироннинг умрлари узун, давлатлари зиёда, саодатлари боқий бўлсун! Беадад яхшиликларини қайтариш учун ҳамиша бир жоним омода! Мендан қайтмаса, худодан қайтгай! Ҳазратга фарзанд, сизга оға-ини мақомида от суражакман Дашти Қипчоқ томонларда, амирзодам!..

Умаршайх Мирзо хиёл бош эгиб кўйди-ю жавоб қайтармади, унинг ёқимсиз ингичка овози ғашига тегди. Ажабо, шунча тухфа-ю инъомлар, сийловлар, Хонўғлондай дулдул, – гапнинг очиғи, амирзода ҳам бу отни жуда ёқтирарди, аммо бу ҳақда ҳеч қачон ҳеч кимга бир нима деган эмас, – дабдабали базми жамшидларга эътиборсиздай қараган подшоҳзода нега Ўтрор билан Сабронни тақдим этилиши, айниқса зафарнишон кўшин берилиши ҳақидаги фармон ўқилганда беҳад хурсанд бўлиб кетди? Ўтрору Саброн ва кўшин ҳам юқоридагидек инъому ҳадяларга кирмайдирму? Унга нима керак эди ўзи? Тухфа-ю инъомлар зарурмиди ёки ёлғиз юрту кўшин, бошқача айтганда, куч-қудрат керакмиди?..

Бу ёғи амирзодага қоронғи қолди.

Кувончдан ўзини осмонда сезиб, темирни кизигида бос, ақидасини тутган Тўхтамиш ўғлон ҳали қиш эканлигига қарамай, олдинда баҳор турибди-ку, деган умидда Сабронга йўл олди.

ТЎҶҚИЗИНЧИ БОБ

I

Шоҳона безатилган Боғи Баланд меҳмонхонаси одатдагидек шинам, осойишта... Самарқанд қаттиқ совуқлари билан азалдан машҳур эди. Қишнинг ҳақи қолмаган бўлса ҳам ҳали сочбоғини йиғиштириб олишга улгурмаган – ташқарида қора совуқ изиллар, гоҳ-гоҳда қор учқунлаб қўярди.

Бозиллаган танчага оёғини киритиб шоҳи кўрпага ўраниб ўлтирган Соҳибқирон деразага тикилганча узоқ хаёлларга чўмди...

Паноҳ истаб келган Тўхтамиш ўғлон сабаб худди Жаҳонгир Мирзони кўргандай бўлди. Худога шукр. Иккинчи томондан, уни кўпдан ташвишлантираётган нарса – мамлакат шимолидаги Жета ва Дашти Қипчоққа боғлиқ муаммолар ҳал қилинди ҳисоб. Ҳа, Соҳибқирон, чамаси, бунинг чорасини топди, сопини ўзидан чиқарди... Бас, энди у ёқларга бориб ҳам юрмайди, ҳаммасини ўгли Тўхтамиш ўғлоннинг ўзи тинчитади, Жўжи улуси тахтини ҳам эгаллайди, Қамариддин, Анқо Тўра сингари муртадлар ҳам ўз оёғидан йитадилар, икир-чикирларга тўла жанжалларга асло ўрин қолмайди, фақат Амир Соҳибқирон вақтида йўллаб, кенгашлар бериб, «ҳа-ҳа!» деб турса бас. Шундан кейин у мамлакат ободончилиги билан бемалол шуғуллана олади. Тўғри, кўнглида, Тўхтамиш ўғлон беоқибат чиқмасмикин, деган шубҳа ҳам яширинган, лекин унга қулоқ солишни истамайди...

Танчага кўк дафтарини қўйиб аланималарнидир ёзаётган хос мунший Мавлоно Убайд гоҳ ёнидаги жузвдонни титкилар, гоҳ рисоалардан бири-ни олиб варақлашга тушарди.

Соҳибқирон ўйлаб қараса, Самарқанд тарихидан унча-мунча бохабар экан, билмайман деса адолатдан бўлмас... Самарқанд эли пок мазҳаб, тамом сунний, расули акрам, ҳазрат рисолатпаноҳ саллаллоҳи алайҳи васаллам замонларидан бери бу заминда машҳури офоқ имомлар, дин пешволари кун кечирганлар. «Сахиҳи Бухорий» соҳиби Хожа Исмоил Бухорий, Шайх Абумансур, Шайх Бурҳониддин... Хожа қабрлари Хартангда, икки марғуб шайх хоки турбатлари шаҳардаги Чокарди-за қабристониди.

Хайру саховат соҳибалари бўлган эгачи Қутлуғ Туркон оқа билан малика Сароймулкхоним бу табаррук жойларда хонақоҳлар қуришмоқда, қабрларини обод этишмоқда, барчасининг савоби чексиздир. Ҳаммасидан Соҳибқироннинг хабари бор, уларнинг шундай ниятларини маъқулади, ҳатто ўзи қўлади ҳам. Қурилаётган иморатлар хазинадан эмас, ҳар кимнинг ўз ҳисобидан қопланиши белгилаб қўйилганди. Айниқса, амирзодалар ва маликалар, хонимлар ва оқалар бири-биридан улги олиб мамлакатнинг турли депараларида – кимдир мадраса, кимдир хонақоҳ, работ, кўприк, йўл ва ҳоказо, хуллас, кучи етганча – қуриш ёки таъмирлаш билан шуғулланишарди.

Холисанилло айтганда, бунёдкорликка ҳавас салтанатда урф даражасига кўтарилган, қутлуғ удумга айланганди. Ҳатто Амир Темурнинг ўзи ҳали юрт бошига келишдан хийла муқаддам амирлардан бири рутбасида юрган чоғидаёқ Қарши қалъаси деворини тиклатганини эслади. Чунки у «экамантикаман» деган халқнинг боласи-да. Ўшанда ҳам мана шундоқ киш фасли эди.

– Валлоҳи аълам биссаваб...– бирдан ўртадаги жимликни бузди Мавлоно Убайд ҳамиша кулиб турадиган қисик кўзларини Соҳибқиронга тикиб. – Маъзур тутгайлар, Самарқанди фирдавсмонанд тарихидан сўраган эрдилар...

– Сўрагон эрдим...

– Камина дабдурустдан жавоб тополмай хижолат тортгандим, Амир Соҳибқирон. Энди ижозат берсалар...

– Ижозат берилур! Самарқанд тарихидан тузукроқ билимимиз йўқ-да... – тан олиб деди Соҳибқирон. – Кўп нарсани билгимиз келадур. Сўйласунлар.

– Куллаук... Мўътабар шаҳримиз бешинчи иқлимдандур. Шаҳарнинг бошидан кўп савдолар ўтган, Амир Соҳибқирон, сўзланса узоқ вақт лозим бўлур. Мухтасар қилурман. Унинг аталиши ҳақида шундай ривоят юради. Самарқанд «Самаркент» сўзининг арабча кўринишидур, Самар қишлоғи маъносини беради. Самар – турк хонларидан бировининг исми, бу қишлоқни ул зот жуда қадим замонда барпо айлаган экан. «Тарихи Табарий» китобида ҳам битилибдурки, Самар отлик қудратли хон ушбу шаҳарнинг тамал тошини қўйибдур, энг аввал «қанд» деган турк аймағи бунда ўрнашибдур ва инчунин шаҳар «Самарқанд» аталибдур...

– «Тарихи Табарий»да шундоқ ёзилгонму?..

– Шундоқ ёзилган, Амир Соҳибқирон! Сўнг турк подшоси Афросиёб, яъни Алп Эртўнга пойтахти бўлган. Искандар Зулқарнайн шаҳарни қўлга киритгач, Сўғдиёна пойтахтига айлантирган, деворини тиклаган, рисоаларда «Девори қиёмат» номида машҳур. Жанубий девори «Девори кўндаланг» деб аталмиш... Шаҳар ташида, Навбоғда Қутайба ибн Муслим бир ховуз қаздирибдур. Олти юз йиллар муқаддам шаҳримизда биринчи масжид бино этилган, Ҳазрати Хизр масжиди. Кўк мачит деб

ҳам атарлар. Дейдиларки, кимки қирқ душанбани бир-бирига улаштириб шу масжидда намоз ўқуса, Хизр алайҳиссаломни кўрар эрмиш. Чингизхон босқинида шаҳар харобага айланибдур, ўрнида култепалар қолибдур. Валлоҳи аълам биссавоб.

– Ҳов анови куни Боғи Нақши жаҳонга йўлим тушғонди, – деди ўйланиб Амир Темур. – Шимол ёқдаги баланд адирлар, демак, адир эмас эски Самарқанддан ёдгор тепалар экан-да?

– Шундоқ, ҳазратим! Ўша адирлар эски Самарқандимиздур. Яна. Мотурид қишлоғида Шайх Абу Мансур боғчасида бир дарахт ўсармиш, «лисон ул-асфур», яъни «чумчуқ тили» отлиғ. Самарқанд ажойиботларидан бири дейдилар. Меваси чумчуқ тилига ўхшармиш, шифобахшлигидан кўп дорулар анинг бирлан тайёрланармиш... – Қиссахон тин олди. – Аслан, Самарқанд бағоят гўзал кент саналган. Мавлоно Истахрийнинг буңдан тўрт юз йиллар муқаддам ёзган китобини мутолаа қилдим ва иқтибос ҳам айлаган эрдим... Фикри ожизимча, дейди у, Самарқанд Оллоҳ мамлакатларининг энг унумдор еридур...

– Сайёҳу муаррих Ал-Истахрийму? Қани, нималар битғон экан, билайлик-чи... – Амир Темур Мавлоно Убайдга тикилди.

Мамнун қиссахон шитоблик билан жузвдонидан бир саҳифа қоғоз олди ва ўқий бошлади:

– «...Самарқанд зикр этганимиз барча диёрлару масканларнинг энг аълосидур. Хушманзара шаҳар бағоят файзиёбдур. Яқинида чанги кўқиб ётган чўллар, қуп-қуруқ қоя-тоши ялтираб турган тоғлар йўқ. Сўғд дарёсининг икки қирғоғида кўмкўк дарахтлар, мазраъ-экинзорлар бисёрдур. Баланд адир кифтига чиқиб назар солгандим, кўзим ям-яшил боғларга кўмилган шаҳарга тушди. Маҳобати шундайки, кўкаламзорлару боғлар орасидан нақ саккиз кун йўл юрасан. Ҳамиша сувлари лиммо-

лим ариқлар билан ўралган боғлар яшнаб ётадур. Боғлар шаҳардан тошиб ён қишлоқларга чиқиб кетгани жуда ғаройиб.. Ҳамма жойда боғлар, оқар сувли ариқлар... Боғлар кетидан боғлар... »

– Боғлар кетидан боғлар... эрканму? – бирдан ҳайратлангандек сўради Амир Темур. – Боғлар кетидан боғлар... денг?

Соҳибқирон азаддан боғларни яхши кўрар, қаерга борса албатта янги-янги гуллар уруғини топтирар, Самарқандга қайтганда боғларга эктиришни буюрарди. Боғи Чинор билан Боғи Нақши жаҳонда ана шундай гуллар ҳар йили баҳорда чаман-чотир очилиб турфа бўйлар таратади. Болалигида гулларга кўп ўралашганидан, онаизори Тегина Хотун: «Боғбон бўласен шекилли, ўғлим!...» деб кўярди. Ҳа, у боғбонликка иштиёқмандлигини яширмасди, лекин тақдир унинг пешонасига «Туронзамин» деган боғ яратмоқни битганлигини, албатта, билмасди.

– Ал-Истаҳрийнинг китобини каминага келтирсунлар, мавлоно. Аввал ҳам эшитгон эрдим, ўқимак даркор...

– Бош устига, Амир Соҳибқирон!

Мавлоно Убайд патак соқолини силаркан, Турон султонининг яна деразадан ташқарига узоқ тикилиб қолганини ва унда сўз айтиш ҳаваси уйғона ётганини пайқади.

Одатда, салтанат юмушлари, қўшни мамлакатлардаги вазият, қўшин каби ҳоказо муаммолар ҳақида гапиришдан олдин Соҳибқиронда шундай ҳолатлар юз беришини қиссахон кўп кузатган. Истаҳрийнинг сўзлари Амир Темур қалбининг қаерларигадир тегиб кетганлиги аниқ эди.

– Боғлар кетидан боғлар... Мавлоно Истаҳрий адолатли баҳони раво кўрибдур. Боғлар – Оллоҳнинг мўъжизаси... – деди у деразадан кўзини оларкан. – Чиндан-да, юртимиз Оллоҳ мамлакатларининг энг унумдор еридур. Рубъи маскуннинг ҳам

қоқ ўртасида жойлашғон, хатти устивога¹ яқиндур. Бас, Самарқандимиз дунёнинг энг обод ва кўркам шаҳрига айланғувсидур! Жаҳон шаҳарларини унинг атрофига маржондай тизиб қўйғумиздур ҳали! Пойтахт теварагида Самарқандга тумор янглиғ безак ва қувват бўлғулик шаҳарлар қурғойбиз, Миср, Дамашқ, Бағдод, Шероз, Султония деб атағойбиз, улар юлдузлар бўлсалар, Самарқанд куёшдек жамол кўргизадур! Самарқандда шундай боғлар барпо этайликки, қарағонлар ҳайратдан ёқа тутсунлар. Ҳар шаҳарда мухташам иморатлар, масжиди жомеълар қад кўтаргай... – Соҳибқирон уйга чўмди. – Бизнинг қудратимизга шубҳа қилғонлар бунёд этгон биноларимизга боқсунлар! Яшнағон боғларимизга назар солсунлар!

– Ё раббий! Шубҳаланғувчилар ҳам борму, Амир Соҳибқирон?

Қиссахон шундай дер экан, кўк дафтарга тинимсиз нималарнидир ёзарди. Амир Темур кўпдан юрагида йиғилиб қолган гапларини айтишга пайт пойлаб юрган ва ниҳоят имкон топилиб, фурсатдан фойдаланиб қолмоқчи бўлган кишидай фавқулодда завқу шижоат билан сўзни давом этдирди:

– Битта-яримта чиқмоғи равшандур, мавлоно. Инсон зотида куфрони неъмат ила ношукрлик балосидан ёмонроқ иллат топилмас. Ўз саодатининг юзини тирнашдан тоймағон бадбахтлар йўқ дейсизму? Ўзини билмай садоқату ихлосдан дам урадиғонлар-чи? Кофир бор, фосиқ бор, ёмон бор, тубан бор, нокасу нотавон бор... Ва улар қудратимизни кўриб, Амир Темурнинг кучи қиличида, деб боғимизга тош отғайлар, камситишдан ҳам тоймағайлар. Ҳа!.. Билсунларким, бизнинг қудратимиз қиличимизда эрмас! Шундай деганлар, давлат ишларининг ўндан тўққизини

¹ Хатти устиво – экватор чизиғи.

кенгашга юклағонимизни билмайдурларму? Билурлар, фақат ўзларини ғофилликка солурлар. Огоҳ бўлсунларким, бизнинг қудратимиз – Оллоҳ каломини кўнглимизга жойлағонимизда, кишига эзгулик тилағон хуш феълимизда, майли иморату хайру эҳсонни дил-дилдан эъзозлағонимизда! Киндик қони тўкилғон ерни азиз тутғонимизда! Хуббул Ватани минал иймон! Бизнинг қудратимиз – умр деган савдонинг меъморликдан иборат эрконини теран англағонимизда, тер тўкишни ардоқлағонимиз ва гўзалликка мафтун бўлғонимизда, зийнату равнақ мамлакатига ишончу иймонни безакдай тақиб қўйғонимизда!..

– Офарин, Ҳазратим! Офарин!.. Офарин!..

Кўп йиллар Амир Темурга ҳамнафас Мавлоно Убайд ҳозир уни биринчи марта кўриб тургандай хайрон қолди! Қуюқ қошлар чимирилган, катта-катта кўзлар чақнаган, ана, кенг пешонада битта-ярим терлар ҳам кўринди. Қирчиллама ёшга кирган Соҳибқироннинг шижоати фавқулодда жунбушга келган, мисли йўқ қудрат ўзини намоён этмоққа шайланганди...

«Бунинг бари пири муршиднинг Андхойдан юборган муборак мактублари таъсиридур», – деб ўйлади қиссахон. Амир Темур ёнбошлаган жойидан туриб, бўлмада у ёқдан бу ёққа юрар, борлигини фавқулодда бир ҳаяжон чулғаб ташлаганди...

Соҳибқироннинг фикри шиддатли эди; у тезрок янги боғлар барпо қилишга киришиш лозим, деб ҳисоблади ва бу нозик юмушни Амир Сайфиддин неқўзга юклашга қарор берди. Боғларнинг тархини чизишда муҳандисларга Соҳибқироннинг ўзи бошқош бўлади, қасрларнинг бўй-басти, чорчаманлар шакл-шамойили, дарахтларнинг ўтқазилиши, гуллар экилиши, йўлкалар солиниши йўсинлари, ҳатто дарвозалар нақшлари қанақа бўлишигача – барча-барчаси, албатта, ўзининг назоратида кечади.

Амир Темурнинг бўлмадан ташқарига чиқиб турган ўктам овозини эшитган мулозим ичкарига мўраллади:

– Маматни чорла! – буюрди Амир Темур нимадир эсига тушгандай.

Кўп ўтмай остонада Муҳаммад Чуроға додхоҳ кўринди.

– Самарқанд атрофида боғлар шодасини барпо этгайбиз! Бизнинг боғларимиз ўзгача бўлғай! Семирамида боғларини биласенму? Ўша Бобилдаги осма боғлар улар олдида ип эшолмай қолсун!..

Муҳаммад Чуроға додхоҳ Соҳибқироннинг ёш боладай хурсандлигидан ҳайратда Мавлоно Убайдага қаради, кейин деди:

– Улуғ савоб иш, Оллоҳга ёқадурган иш, жоним сизга қурбон Амир Соҳибқирон!

– Амир Сайфиддин некўзга боғлар мутасаддилигини тобшурсак, не дейсен?.. У бундай юмушларда жуда зийрак, фаросати ўткир инсон. Ўзим боғлар ўрнини белгилаб берамен. Зудлик бирлан Амир Сайфиддин некўзни бу ёнга чорла!

– Айни муддаодур, лекин...

– Хўш?..

– Амир Сайфиддин некўз жаноблари... ҳаж сафаридалар-ку. Ўзим ҳам хузурингизга шошилмакда эдим...

– Э... Тагин ёдимдан кўтарилибдур... – деди хижолат Амир Темур. – Некўз жаноблари сафардалар! Назаримда, кетмагондай. Доим ёнимда юргандай. Ҳамиша қадри ўтадир...

Амир Сайфиддин некўз Соҳибқироннинг энг кадрдон, сидқу ихлос камарини белига қаттиқ боғлаган оқибатли дўстларидан ҳисобланарди. Сеистонда ўнг оёғига ўқ текканда Амир Жоку барлос билан шу дўсти унинг ёнида эдилар, улар бўлмаганда, эҳтимол, Соҳибқирон ўша ерда ёғий кўлига тушиб қолармиди. Амир Хусайннинг синг-

лиси Улжой Туркон оқага уйланганда, шу дўсти куёвжўралик қилган. Мохонда Амир Хусайн иккиси асир тушиб, Алибек Арғуншоҳ туркман қўлида бургаси кўп бир қоронғу хонада қамалиб ётдилар. Буни эшитган Тус ва Абивард шаҳарлари ҳукмдори Соҳибқироннинг эски дўсти Муҳаммадбек туркман иниси Алибекка дашномлар берди, уларни тезликда ҳибсдан чиқаришни тайинлаб, совға-ю ҳадялар юборди. Аммо Алибек мурувватсизлик кўрсатди – озод этди-ю ориқ от ва озгин туядан бошқа ҳеч нарса раво кўрмади.

Амир Хусайн билан хайр-хўшлашгач, хийла йўл босдилар ва Жайхунга етдилар. Офтоб тиккага келган, кун бағоят иссиқ, еру жаҳонни қовуриб ёндиради. Соҳибқирон эслай олмайди. Қайсидир бир китобда ўхшаш жазирама иссиқ таърифини ўқиганди. Ўшанда ёзилишича, ҳарорат шундай баланд эканки, дарё ичидаги балиқни, кон қаъридаги лаълини, устихон ичидаги иликни куйдирар, қинда турган қилични мумдек эритар экан... Шу алпозда тўқайга чекиниб, қамишлар соясида бир ой жон сақладилар. Дарёдан шундоқ ўтишса, Қаршигача бир кунлик йўл холос...

Бироқ кутилмаганда кунботарда бир тўда душман қораси кўринди. Қолмоқ хатарли... Ҳамма Жайхунга юз бурди. Улжой Туркон оқа ҳам Соҳибқиронга эргашиб дарёга от солди! Ўшанда Улжой Туркон оқани муҳофаза қилиб келган ҳам Амир Сайфиддин некўз эди...

Йиллар ўтиб қанча сувлар оқиб кетди, бу нозик дидли, чиройли юзли, ҳамиша соқол-мўйлаби бир текис қирқилган, хушбичим дўсти саъжиясида бирон нохуш ўзгариш рўй берганини пайқаган эмас.

– Амир Сайфиддин некўз жанобларини эслаганингиз бежиз эмас шекилли... Худонинг ўзи кўнглингизга солибди-да... – маъноли қаради Муҳаммад Чуроға додхоҳ.

Амир Темур таажжубланганча мулозимга қаради:

– Нечун ундай деётирсен?..

– Худо – пошшо эгам, деганлар, Амир Соҳибқирон... – давом этди Муҳаммад Чуроға додхоҳ. – Амир Сайфиддин некўз жаноблари Шероздан чопар йўллабдилар, Лўлахожа отлиқ..

– Халлоқи безаволга салламно!.. Чопар дегин? – кувончу ҳайратда сўради Амир Темур. – Кўпдан кутар эрдим...

– Ўзи гунг-соқов экан... Ғўлдираб узук-юлуқ гапира олади, лекин гапни тушунади. Бирдан равон гапириб ҳам юборади. Қийинчилик билан айтган сўзларидан Амир Сайфиддин некўз элчиси эканини билдик. Мактуб ҳам қўлида...

Муҳаммад Чуроға додхоҳ турли тоифадаги, бир қарашда қаланғи-қасанғидай, аммо аслида зехни тоза оқил одамларнинг Соҳибқирон олдига тез-тез ташриф буюришларини яхши биларди ва доим ўзи бошлаб кирарди. Улар салтанатнинг олис-яқиндаги «қулоқ»лари эдилар.

Одатда, Соҳибқирон ҳузурида Мавлоно Убайд қўлида қалам-дафтар тутганча шай турар, ўзга эллар ҳақидаги турфа янгиликларни, мамлакатлар, тоғлар, дара-водий йўллари, боди-ю саҳро, сойлару дарёлар, қудуқ ва булоқлар, оби-ҳаво, мазраъ-ю экинзорлар, чорва, боғ-роғ, мадраса-ю масжидлар, шароит, раоё ва бароё, улус ҳамда қўшни музофотлар борасидаги маълумотларни, жуғрофий рақамларни бир-бир ёзиб оларди. Кейин Соҳибқирон барини амир ул-умаро Амир Жоку барлос, Амир Сайфидин некўз, Амир Довуд дуғлат, вазири аъзам, шайхулисом, қозикалон ва яна лозим топилган умаро вакилларини йиғиб синчиклаб таҳлил этар, оқибатда сиёсий мақомлар, салтанатнинг ҳозирги аҳволи, ҳарбий юришлар йўсини, ҳар бир босилажак қадамнинг фойда-зиёни ҳақида машваратлар ўтказарди.

Шу сабадан ҳам Муҳаммад Чуроға додхоҳ Амир Сайфиддин некӯз элчисининг гунг-соқов эканини табиий деб билди, чунки ўхшаш кишиларнинг аксарияти ё кар, ё кўр, гунг-соқов, мункиллаб қолган чол ёки гапи оғзидан тушиб кетадиган кампир, эсвос қаландар, тасқара-ю таъвия дарвиш, «бир қайнови ичида» одамлар қиёфасида бўлар эдилар-да.

– Ие!.. Гунг-соқов чопарни энди кўришим. Кўп галати...

Соҳибқирон ҳайрон қолди-ю ортиқча эътибор бермади, унинг учун чопарнинг дўсти юборгани муҳим эди. Хийладан бери Амир Сайфиддин некӯздан хабар кутарди. Сеистон, Қандаҳор, Хуросон, Журжон, Мозандарон, Форс, Ироқ, Шом, Ширвон... Бу мамлакатларда олам вазияти нечук даражада?.. У томонлардан Турон мамлакатига таҳдид ҳаракатлари йўқму? Баридан хабар олмоқ даркор. Шундай юмушлар билан шуғулланадиган хос идора хизмати бағоят суст, тинғчи, қуловуз ва айғоқчилар, хабаргирларни яхшироқ ишга солмоқ жоиз. Бусиз ҳеч қандай салтанат олға қадам босолмайди...

Муҳаммад Чуроға додхоҳ, Соҳибқирон ҳозир тез чопарни олиб кир, дейдилар, деб кутиб турганди, бироқ мутлақо бошқа фармонни эшитиб танг қолди:

– Мубашшир баҳодирни буюр!

Мавлоно Убайд кўк дафтарга ёзаркан, бу жонининг роҳатини билмаган яримжон одамнинг шунчалар ўзини ўтга-чўққа уриши сабабларини ҳеч тушунолмасди. Бир ой ўтдими, икки ой, Аббос баҳодир қипчоқни Хоразмга дарвиш мақомида қуловузликка жўнатди. Амир Сайфиддин некӯз ҳаж сафарига кетган, яна кимдир қаёққадир юборилган... Вилоятларда пинҳона кезиб юрадиган вакиллар ҳар уч ойда келишиб Соҳибқиронга учра-

шиб кетадилар. Сарҳадларда қоровуллар ҳамиша уйғоқ, кун ора хабарлар етиб туради. Ора-орада хорижий мамлакатлардан ташриф буюрадиган элчиларни ҳам айтиб ўтиш керак. Барини «Воқеалар дафтари»га битиб боради.

Бошқа томондан, Ҳумоюн ўрду, эгачи-сингиллар, ҳарам, хонимлар ва оқалар, фарзандлару набиралар ташвиши... Исмаат пардасидаги қизлари Оқа бегим билан Султон Бахт бегимларни тенгини топиб эгаларига узатиш керак. Яқинда Умаршайх Мирзони, раҳматли Амир Муайяд арлотнинг ўғли Мирзо Алибекни уйлаб қўйдилар, тул ўтирган синглиси Ширин биканинг кўнгли чўкиб қолмасин ахир. Аслида, фарзандлар ташвишини чекиш Соҳибқироннинг жони-дили. Айниқса уларнинг тўйларини ўтказиш унга бамисли ҳайитдек фараҳли. Қайсибирининг бўйи етиб қолди экан, деб кўз ташлаб, пойлаб юради. Ишқилиб, тиним йўқ...

Хос мунший фикри ожизича, яқин тўрт-беш қарн¹ ичида ҳеч бир турк ўғлони бундай шону шавкатта ва иззату икромга эришмаган... Ҳозирги мартабаларига ҳам бировнинг нафаси етмоғи гумон. Бевафо умрнинг гаштини суриб, маҳлиқолар даврасида офтобдай балқиб, беш кунлик ўтар дунёда сал оёқни узатиб ҳам яшаш лозим-ку... Бундай ўз жонини ҳам бироз ўйласин ахир?.. Мавлоно Убайд буни Амир Соҳибқиронга ачиниб-куюнганидан дейди-да. Лозим фурсатда, у ўз мулоҳазаларини хазратга албатта айтишни кўнглига тугиб қўйди.

Додхоҳ билан Мубашшир баҳодир кирганларида хос мунший кўк дафтарга нималарнидир ёзар, Соҳибқирон оёқларининг чигилини ёзгани қўлларини орқасига қилиб хонада оҳиста кезиб юарди. Мубашшир баҳодир деганимиз ўрта

¹ Қарн – аср. Алишер Навоий замонида, қарн уттиз йил маъносида ҳам тушунилган.

бўйли, чайир, кўзлари тийрак, қулоқлари катта-катта, аммо шалпангқулоқ дейилса, таъриф бироз ошиб кетадигандай ўттиз бешлардаги жасур йигит эди. Шу важдан қулоқчинни каттароғидан танлар, саллани қалинроқ ўрарди. Иягининг учидаги кичкина қора соқоли ва текис қирқилган мўйлаби бежирим кўринарди. Мубашшир баҳодир ҳам Муҳаммад Чуроға додхоҳ сингари Амир Тарағай хонадонида ўсган, Соҳибқироннинг ишонган баҳодирларидан ҳисобланади.

Мубашшир баҳодир шитоб келиб улуғ амирни тавоф этди. Шундан сўнг Амир Сайфиддин чопарини чақирсунлар, деган амри вожиб бўлди.

Муҳаммад Чуроға додхоҳ икки ясовул кузатувида пакана бўйли, бошига қора барра тақия кийган, эгнига энги узун қора пашмина¹ ташлаган, кўзлари тигда очилгандай кичкина, юзларини малларанг сокол-мўйлов босган Лўлахожа деган одамни бошлаб кирди. У совуқда қунишиб қолганидан бошини ичига тортган типратиканга ўхшарди бир қарашда. Муҳаммад Чуроға додхоҳ кузатувида Лўлахожа эгилиб-букилганча тўрда турган Соҳибқиронга таъзимга борди ва пойини ўпиб, сўнг ерга қараганча энг ичидаги ўроғлиқ заррин қоғозни Амир Темурга узатди-да, орқага чекинди.

Улуғ амир мамнун мактубни Мавлоно Убайдга тутди:

– Ўқусунлар, мавлоно!

Бундай найча мактубларни очишга уста қиссахон дарҳол нома ипини ечди, муҳр Амир Сайфиддин неқўзники эди, Мавлоно Убайд уни яхши танийди, сўнг шошилмай ўқий бошлади:

«Ассалому алайкум, етти иқлим Соҳибқирони, подшоҳлару султонлар жаҳонгири, иймону ишонч йўлининг қибласи-ю қутбул кироми! Мусофирлик ки-

¹ Пашмина – жун чакмон.

тобидан аччиқ сабоқлар олишда илзорлик кўрстайётган, ҳеч қачон ўзларидан бунчалар йироқ тушмаган, Турон-замин йўлида кўзлари нигорон содиқ қулингиздурман...

Алқисса. Аввал бошдан дарвеш сиёғида кўчалару гузарлару бозорларга назар солдим, гапларни қулоққа қуйдим. Сўнг эғнимдаги жандамни ўзгартириб, ўшал жой ҳукмдори саройига бордим ва ҳажга кетаётганимни айтиб, Соҳибқирон Амир Темур Кўрагон салтанати элчиси сифатида ҳар бирига иноқлик ва биродарлик борасиндаги муборак мактубларини тобишурдум...

Хуросон заминида куртлар сулоласидан Малик Ғиёсиддин комронлик курсисида ўлтирмиш, Гургонда Тоға Темурлилар сулоласи вакили Амир Вали, Қирмон ва Исфаҳон музофотларини ҳам қамровга олгон музаф-фарийлар сулоласидан Шоҳ Шужоъ Шерозда салтанат туғини кўтармишлар, Сабзавор шаҳрида Хожа Али Муайяд сарбадорий давлат идорасида банддурлар ва ҳеч бири, чамамда, кучли ҳукмдорлар сирасига кирмагай... Аммо бирлашсалар катта кучга айланурлар. Улар орасинда чигалликлар ҳам бисёрдур, фаҳмимча, иноқликка томон юришга раёйлари йўқдай. Бу ҳукмдорларнинг раёёга ва бароёга зулмлари чегара билмас экан. Зулмни туг этибдурлар. Уларга балки ишонч бўлмагай...

Алқисса. Ферузкўҳ, Ардабил, Бўружард, Табриз, Султония, Хуррамобод, Кичик Лур, Домгон, Журжонга бордум. Ҳирот яқинидаги Фўшанж қалъаси аҳли йўлтўсарлар тоифасидан экан, мўмин-мусулмонларга тинчликни раво кўрмайдурлар. Карвонимиз улар тарафидан хийла азиятлар чекди... Хуррамободда қароқчилар ин қуриб олишгон, юмушлари ёлғиз горату горат, ҳожиларга босқини озор беришдан иборатдур. Хўш... Ул муфсид жамоалар илдинини қирқмак, балки, лозимдур...

Бошдан кечирганларимни баён этиш имкони йўқдур, қогоз саҳифалари етмас. Барчасини хотира саҳфасига битмишман, иншоолло, дийдорлашганимизда нақл қилинур.

Аммо, баъд... Чаҳоршанбаи муродбахш, илло, тонг-эрта карвонимиз Шероздан Маккаи мукаррамага йўлга чиққусидур.

Оллоҳ паноҳида жумла мўъмин-мусулмонлар қаторида тўрт мучаси соғ-саломат юрган аддои қулингиз...»

Номада битилган жойлар Амир Темур кўз ўнгидан бир-бир ўтди. У ҳали бу жойларга боролгани йўқ. Бу лиқиллоқ замонда дунёдан бохабар бўлган подшонинггина ошиғи олчидир. Бунга Соҳибқироннинг имони комил. Пири муршид ҳам ўз мактубида шу ҳақда ёзган эдилар. Бас, мамлакат ва раъият вазири қошидаги хабаргирлик шўъбасига Мубашшир баҳодир сардор этиб тайинланади... Кўпдан шу ҳақда ўйлаб юрганди, Амир Сайфиддин некўз мактубидан кейин бу фикр яна ҳам қатъийлашди. Шўъба деб аталса ҳам, елкасидаги юки вазирликникидан кам эмас, балки ортиқроқдир.

– Мубашшир баҳодир! Тинғчи, кўз, қуловуз ва воқеанависларни бир-бир кўриб чиқасен, садоқатлиларини ажратасен, илғор айғоқчи саф тuzасен. Ишга зўр берасен. Харажатларни хазинадан олурсен. Токи жумла оламдан қўлингга хабарлар оқиб келсун, Жўжи улусидан, Чинмочиндан, Хуросондан, Мозандарондан, Ҳиндистондан... Ҳар жойда ишончли кишингни қўй! Салтанат қулоғи бўл!

Соҳибқироннинг гапларини эшитиб Муҳаммад Чурога додхоҳ қулиб юборишига оз қолди. «Салтанат қулоғи бўл!» деганлари Мубашшир баҳодирнинг хушёрлигига ва... шалпангқулоқлигига ишора эмасму экан? Албатта, йўқ, чунки ҳазрат ҳазилни, айниқса ўринсиз ҳазилни асло ёқтирмадилар. Бошқа томондан, у Соҳибқироннинг нима учун Амир Сайфиддин некўз элчисидан олдин Мубашшир баҳодирни чорлатгани сабабини

энди тушунди. Айғоқчи саф идораси бошлиғига муҳим мактубдан бохабар бўл, демоқчи эдилар Соҳибқирон...

– Амрингизга ҳар дам тайёрдурман, жаноби олийлари! – бош эгди Мубашшир баҳодир... У ҳаяжоннинг зўридан қулоқларигача қизариб кетганди.

Амир Темур кўп жўяли маслаҳатлар берди. Соҳибқирон фикрича, тинғчи-қуловузлар ўзларининг жонларини гаровга қўйиб юрт эмну омонлиги, салтанат равнақи учун иш юритадилар. Чаканафурушу йирик тужжорлар, кураш тушиб юрган бадфеъл полвону майнавозликка моҳир бадахлоқ дорбозлар, сохта мунажжиму хушмуомала этикдўзлар, гап терувчи дарвишлару саёқ кезган қаландарлар, зарофатли сайёҳлару латофатли маллоҳлар¹, мулозаматли мешкоблару фасоҳатли сартарошлар, ялмоғиздай фирибгар кампирлару гадойсифат мўйсафидлар... Яъни ҳеч кимнинг кўнглига шубҳа солмайдиган кишиларга суянмоқ даркор.

– Хумоюн ўрду эшиги ҳар қачон очиқдур, сенга бизни олам вазиятидан огоҳ этиб туриш вазифаси тобшурилғай! – амр этди Соҳибқирон. Сўнг Амир Сайфиддин некўз номасини олиб, ўқиб, мазмунини ақлу идрок тарозисидан ўтказишни буюрди.

Бирдан чопар Лўлахожа ёдига тушди. Лўлахожа бу пайт ясовулар ёнида қўл қовуштирганча таъзимда қотиб қолгандай ерга тикилиб турарди. У ҳеч кимнинг юзига тик қарамасди. Амир Темур Муҳаммад Чуроға додхоҳга деди:

– Чопар йўлда азиятлар тортибдур. Эгнига зар чопон ташлансун, совға-саломлар иноят этилсун! Ҳамроҳлари ҳам қатордан қолмасун! Дастурхон ёзингиз, қорнини тўқлангиз! Мубашшир баҳодир, улар аҳволдан огоҳ бўл!

– Бош устига!

¹ Маллоҳ – қайиқчи, кемачи.

Буни эшитган Лўлахожа миннатдорчилик билдириш маъносида кўли кўксида таъзим қилди, кейин нимадир деб гўлдиради-да, Соҳибқирон чопони пешини ўпишга шошилди... Мубашшир баҳодир ҳам, ажабо, ниманидир сезибми жойида туrolмай, ўз-ўзидан беихтиёр Амир Темур томон бора бошлади.

Мавлоно Убайд ёзиш билан банд, Муҳаммад Чуроға додхоҳ сеҳрлангандай жойидан жилмасди. Лўлахожа Соҳибқиронга уч қадамча қолганда, авзои ўзгариб узун енгидан нимадир чиқаришга уринди! Ялт этган нарсага кўзи тушди-ю Мубашшир баҳодирнинг аъзои бадани жимирлаб кетди!

Лўлахожа енгидан пичоқ яшириб олган, даставвал тавофга келган кишидай Соҳибқирон тўни пешини ўпмоқчи, кейин эса шартта пичоқ урмоқчи эди! Шу палла Соҳибқироннинг ғазабнок кўзларига кўзи тушди-ю негадир шиддати кесилди, пичоғини ҳам енгидан чиқаришга улгурмади. Лип этиб унинг ёнида ҳозир бўлган Мубашшир баҳодир соқовнинг кўлига ўхшатиб тепди, пичоқ нарига учиб тушди!

Воқеа кўз очиб юмгунча рўй берди. Бу орада хос кўриқчилардан беш ясовул шитоб меҳмонхонага кирди... Каловланган Лўлахожа орқасига гандирак-лаб кетди, қараса, эшик тагида ясовуллар, олдинда Мубашшир баҳодир қиличини суғурганча хезланиб келмоқда... Тиғда кесилгандай кўзлари пакиллаб атрофга боқар, аммо ҳеч қаерда нажот кўринмасди. Нияти амалга ошганда ҳам, ошмаганда ҳам уни бирдай қисмат – даҳшатли ўлим кутарди, у бошиданок ўлимни бўйнига олиб қўйганди. Шернинг пешонасини қашламоқчи бўлганни қандай қисмат кутишини яхши англаб етарди, албатта.

Мубашшир баҳодир шартта қиличини кўтариб урмоққа шайланди!

– Тўхта! – буюрди Соҳибқирон бирдан. – Тўхта!.. Бу иддао кимники эканини билмак лозим!..

Бу орада Лўлахожа чекиниб, деворни орқасига пана қилиб олишга улгурди.

Шу ерда ҳеч ким ўйламаган, етти ухлаб, бировнинг тушига кирмаган ҳодиса юз бердики, бундан нафақат амирлар, ҳатто Амир Темурнинг ўзи ҳам ҳайрат бармоғини тишлаб қолди: соқов чопар Лўлахожа бирдан бийрон тил билан гапириб юборди!

– Мени танимадилар шекилли, Амир Соҳибқирон ҳазратлари?.. Аҳ-а-а!.. Аҳ-а-а!.. Мен ўша сиз Кўксаройнинг тор катагига тиқиб ташлаган... Зиндачашм опардийман!..

Бу сўзлар бамисли куппа-кундузи тиниқ осмонда сурон солган момақалдиروقдай жаранглади!

– Зиндачашм опардий!?! – деди ҳайратда Амир Темур... – О, шайтони лаъин!.. Ортиқ менинг олдимга йўлатмангизлар, қорасини кўзимга кўрсатмангизлар, демабмидим?!.. Ким йўлатди?..

– Зиндачашм опардий!? – кичқирди жон ҳолатда Мубашшир баҳодир. – Ия! Наҳотки!.. Ахир ўлган эдинг-ку, ланъати?!..

– Зиндачашм?!.. Ҳали тирикмусен?! Хиёнатчи!! Сотқин!!! – Муҳаммад Чуроға додхоҳнинг қўли шитоб белидаги қиличига югурди!..

Ҳамма ханг-манг, Мавлоно Убайд ҳайрату кўрқувдан ўрнидан сапчиб турди.

Муҳаммад Чуроға додхоҳ «Лўлахожа»нинг нега кўзга тик қарамаганига, «соқов»лигига энди тушунди, аммо танимагани, яхши диққат этмагани, хавфли душманни Соҳибқиронга юзма-юз қилиб қўйгани учун ўзидан ўзи қаттиқ ғазабда эди. «Ти-пратикан» энди бошини чиқарганди: рўбарўда ўша пакана бўйли, кўзлари йўқ даражада қисик, малларанг соқоли офтобда қовжираган яккам-дуккам майсалардек дикрайган Шибирғон ҳокими турарди!

– Ҳа-ҳа, ўшаман! Ҳали тирикман! Шайтонман!.. Шайтони лаъинман! Мени чириб-чуриб йўқ бўлиб кетди, деб ўйладингизму, ҳазратим?.. Йў-ў-қ, мени ҳеч ким ўлдира олмайди! Менга ўлим йўқ! Хо-хо-хо!..

Телбаларча кулгусидан мағрур Зиндачашм опардий энди бошини кўтариб гапирар, чап қўлида ҳам пичоқ пайдо бўлганди. Унинг ҳозирги тутуми ўлар ҳўкиз болтадан тоймас, мақолини эслатарди.

– Мен ўша, бутун умр Хуросон салтанатини куришга интилган Шибирғон ҳокимиман! Неча марталар сизни ўлдиришга бел боғладим, Қаросмонда ўзим сизни панадан отиб ташлаб бир хумордан чиқмоқчийдим, афсуски, ниятимга етолмадим. Ҳозир ҳам асфалософилинга жўнатишга келгандим. О... сизни ўлдириб ўлсам армоним бўлмасди, бўлмасди!..

II

...Лўлахожа, «соқов» чопар, – чиндан ҳам бир пайтлардаги Шибирғон ҳокими, кўп гуноҳлари Амир Темур томонидан кечирилган Зиндачашм опардий эди. Қаросмон воқеасидан кейин, ҳамма унга қандай жазо бериларкин, ёки яна кечирилармикин, дея қизиқиб кутарди.

Қўл-оёғи боғланиб Кўксаройнинг тор хужрасига ташланган Зиндачашм опардийни даставвал умрбод ҳибсда сақланиши керак, дея тушундилар, чунки Шибирғон ҳокимига осилсун ёки ясоққа етказилсун, деган аниқ ҳукм чиқарилмаган эди. Амир Жоку барлос билан Амир Улжайту опардийларнинг даставвал бошлари қотди. Хийла кенгашдилар.

– Фармонни Амир Соҳибқироннинг саъжияларидан келиб чиқиб, меҳрибончилигу муруватпе-

шалик нуқтаи назаридан берилган, деб англашимиз керак. – деди Амир Жоку барлос.

– Амир ул-умаро жаноблари! Зиндачашм опардийнинг беқарор феъл-атворини, кирдикорларини ҳам тарозига солиб кўрайлик... – Амир Улжайту опардий овозини пасайтирди. – Бир гап айтайми? Уни тирик қолдириш салтанат учун хатарлидир. Агар Соҳибқироннинг бир кунмас бир кун тасодифан назарлари тушиб қолса, жавобини ким беради?

Амир Жоку барлос ялт этиб унга қаради:

– Рост дедилар, опардий жаноблари...

– Яхшиси, ими-жимиди у дунёга жўнатиш керак... Балодан ҳазар... Бадбахтдан қанча тез қутулсак, шунча яхши...

Амирлар қарори қатъийлашди. Амир ул-умарода ҳам шундай фикр туғилганди-ю, бироқ Зиндачашм опардийга яқинлигидан айтишга ийманиб турганди. Амир Улжайту опардий эса Амир Ҳусайн воқеасини эслади: ўшанда ҳам шундай бўлганди. Зиндачашм опардий ундан ҳам бадбин, дучандон ёмон...

– Жазосини ҳибсхона мутасаддисининг ўзи бераверсин! Бу разилга қўл ҳам теккизмаймиз! – қатъий деди Амир Жоку барлос.

...Қаттиққўллик билан ном чиқарган мутасадди, паҳлавон келбатли Салмон опардий икки кундан кейин: «Хукм кечаси ижро этилди», дея хабар берди. Бу гап атрофга яшиндай тарқалди. Кўнгиллар тинчланди. Эшитганлар, нопок банда яраша жазосини олибди, дея р эдилар.

Аммо... Салмон опардийнинг жавобида фақат «кечаси» сўзигина ҳақиқатга мос келарди. Чиндан ҳам, бу иш кечаси, қоқ ярим тунда содир бўлди, фақат... Зиндачашм опардий ясоққа етказилмади, балки эл қаттиқ уйқута кетган вақтда, кечаси... пинҳона қочириб юборилди...

«Шибирғонда мендан кўрган яшиликларинг эсингдан чиқдиму?.. Бир уруғданмиз ахир. Ҳаммасига, Зиндачашм опардийни ясоққа етказдим, дейсан, вассалом... – аврарди Салмон опардийни Шибирғон ҳокими. – Фармонни олибоқ нимталаб ташладим, де! Қийнаб-қийнаб ўлдирдим, бошини узиб найзамга илиб қўйдим, де! Энди Зиндачашм опардий йўқ, ном ҳам топиб қўйдим, бу ердан чиқишим билан Лўлахожага айланаман!.. Шерозлик Лўлахожа!..»

Зиндачашм опардий кўп зору таваллолар қилди. Салмон опардий охир-оқибат Шибирғон ҳокимининг иддаолари олдида чорасиз қолди...

Милодий 1372 йил ёзида Зиндачашм опардий соқолини ўстириб, «Лўлахожа» бўлиб пана-пастқам йўллардан юриб Марвга етиб борди, у иложи бори-ча Самарқанддан йироқроққа, уни танимайдиган жойларга кетишга тиришарди. Ким сўраса, шерозлик хонавайрон амирнинг ўғлиман, дерди.

Йўлларда ўзининг ўлими ҳақида ҳар хил хабарлар эшитди. Машҳадда карвонсаройда мовароуннаҳрлик бир тужжорнинг ўз шерикларига шу ҳақда гапирётгани қулоғига чалинди. Эмишки, Соҳибқирон: «Ортиқ кўзимга кўрсатманглар!» деганидан кейин, Ҳумоюн ўрдудан чиқишибоқ, уни бошини тандан жудо қилишибди. Кесилган бошни Соҳибқиронга олиб боришибди. Соҳибқирон: «Қорасини кўзимга кўрсатманглар, демағонмидим?» – деб бошни тепиб юборганмиш!.. Буни эшитган Зиндачашм опардий мушти қисилганча аламли тиржайди.

Машҳаддан сўнг кеза-кеза Шерозда тўхтаган Зиндачашм опардий фақир киши панада, қабилда иш тутди, ўзини ҳеч кимга билдирмади. Тирикчилик деб, ҳар кўчага кириб чиқди, гўлаҳилик косовини тутди, ҳаммоллик аробасини тортди, боғларга қаради, бозор супурди, пода боқди, тезак терди, карвонсаройлар қоровуллиги ҳам қолмади...

Ит ётиш, мирза туриш, деган ибора атай унинг учун тўқиб чиқарилгандай эди. Ҳатто бир марта, нега Кўксаройдан чиқдим, Салмон опардий кўлида ўла қолсам бўлмасмиди, барча азобу укубатлардан қутулардим, дея афсус ҳам чекди. Унинг устига, ҳамма жойда катта-кичик Амир Темур салтанатининг нуфузи ортиб бораётгани ҳақида гапирар, ана Хоразмни олибди, мана Мўғулистонни забт этибди, дея ҳавосат қиларди. Аста-аста буюк Хуросон давлатини тузиш орзуси ҳам ҳеч қачон рўёбга чиқмайдиган, қўл етмас нарса эканини сеза бошладди. Барчаси сароб экан, унинг умрини совуриб адои тамом айлаган сароб...

Орадан тўрт йил ўтиб, бешинчи йил ҳам бошланди. Кунлардан бир кун ҳамма нарса жонига теккан Зиндачашм опардийнинг хаёлини мудҳиш фикр қамради: «Амир Темурдан ўч олиш! Ноҳақ кетган Амир Кайхусрав ва бошқа дўстлар қасосини олиш!..Қасос! Қасос! Қасос!..»

Зиндачашм опардийнинг қисик кўзларида ёқимсиз нур йилтиради. Амир Темурни ўлдириш ҳақидаги фикр унинг миясига қаттиқ ўрнашиб олди ва қасос палағда ҳаётининг бош мақсадига айланди. Бу мушкул иш учун у албатта Самарқандга бориши керак... Соҳибқироннинг кўзларига қараб, бир-иккита гапини айтиб олиши ва ўз қўли билан... ўлдириши керак!!! Ўҳ-ҳў!.. Самарқандга... қандай боради? Кўксаройга қандай киради?.. У ўйлаб ўйига етолмасди, аммо ҳар гал Соҳибқиронни ўлдиргандан кейин юз беражак вазиятни ўйлаганда кўнгли яшнаб кетарди.

Ана шундай хаёллар оғушига ғарқ Зиндачашм опардий шаҳар марказидаги улкан карвонсаройда фаррошлик қилиб кун кечириб юрарди.

Жавзо бошлари эди, шом маҳали, иттифоқо, хужралардан бири олдидан ўтаётганда қутилмаганда шундай сўзларни эшитиб қолди:

«...Самарқанддан қачон чиққан эдик, Амир Сайфиддин жаноблари?..» – деб сўради кимдир.

«Хўш... эй Ҳинду Қарқара, кун сувдай оқар экан, ярим йилдан ошди ...» – жавоб берди иккинчиси.

Хужрада, чамаси, суҳбат хийла аввал бошлангани. Зиндачашм опардийнинг кулоқлари динг бўлди. «Ие! Самарқанд, дейдирму?.. Амир Сайфиддин?!.. Темурбекнинг қалин дўсти?.. Ҳинду Қарқара қипчоқ?.. Анови пакана, юзлари мўндидай қора қипчоқми? Бу ерларда нима ишлари бор? Улар ҳам Соҳибқироннинг қаҳрига учрабдилар-да? Хайрият, сарсону саргардон юрган ёлғиз Зиндачашм эмас экан...» У супургини ушлаганча деворга қапишиб астойдил суҳбатга кулоқ сола бошлади.

«Энди, йўқ демайсиз, сизга бир юмуш бор, Ҳинду Қарқара қипчоқ жаноблари!»

– Амрингизга тайёрман! Овозимиз бироз баланд чиқмоқда. Секинроқ гапирайлик, биров эшитмасин тагин? Ахир деворда ҳам...»– деди нимагадир Ҳинду Қарқара қипчоқ.

«Бе... Ким эшитади? Бегона юртдамиз-ку... Бизни ким ҳам танирди. Бир мактуб битдим...»

Шу палла, Зиндачашм опардий, аксига олиб, бирнеча одамнинг дарвоза томондан шошилмай гурунглашиб келаётганини пайқади-ю ноилож девордан йироқлашиб, ер супуришга тутинди. Ниҳоят имиллаган одамлар ўтиб кетишди.

«...Сўзларимни уқдингиз-а! Амир Соҳибқиронга ўз қўлингиз билан топширурсиз. Бировга инонмангиз. Иншооллоҳ, Самарқандда дийдорлашгаймиз...»

Зиндачашм опардий хайратга тушди, худонинг ўзи, ол қулим, ниятинга ет, бу ёғини энди ўзинг ўйла, деб йўл кўрсатаётгандай эди... Ҳа, Соҳибқиронга Амир Сайфиддин некўз мактубини Ҳинду Қарқара қипчоқ эмас... Зиндачашм опардий – «Лўлахожа» етказиши керак!..

Шибирғон ҳокими эртаси куни Ҳинду Қарқара кипчоқ билан қорама-қора Самарқандга жўнади...

– Ижозат берингиз, Амир Соҳибқирон! Буни тилка-порасини чиқарай, ит эмганни!..– деди кўзи қонга тўлган Мубашшир баҳодир.

– Яқинлашма!!.. Яқинлашма, деяпман!! Хо-хо-хо!... – гезарганча бақирди Зиндачашм опардий. – Тилка-порамни чиқарармиш!.. Чиқарасан-а чиқарасан!.. Бир чиқар!.. Чиқар-чи...

Мубашшир баҳодирда сабр-тоқат қолмади. Амир Темурдан ишора кутганча ҳам бўлмай, Зиндачашм опардийга яқинлаша бошлади. У томонда ясовуллар бўйруқ кутиб сергак турардилар.

– Тирик ушлансун! Ўлдирилмасун! – амр этди шу палла Соҳибқирон...

Зиндачашм опардий телбаларча хохолаб кулди:

– «Тирик ушлансун! Ўлдирилмасун!...» Хо-хо-хо!.. Мени тирик ушлармишлар! Аҳ-а-а!.. Кел! Кел... Ўламан десанг, келавер! Келавер!!! – У ялтираган икки пичоқни ўйнатиб атрофдагиларга таҳдид қиларди.

Мубашшир баҳодир ясовулларга: «Тиғ ишла-тилмасун! Ўраб олинсун!» – дея қичқирди ва... кутилмаганда қоплондай Зиндачашм опардийга ташланди! Лекин айни шу палла, балки бир лаҳза олдинроқ, Зиндачашм опардийнинг қаттиқ инг-раб юборгани эшитилди! У қўлида ялтираб турган пичоқни шартта ўзининг чап кўксига санчган эди!.. Мубашшир баҳодир ерга қулаётган Зиндачашм опардийнинг жонсиз танаси устига бориб тушди!

Бир мўйи ҳам титрамаган Амир Темур жойидан жилмай хотиржам кузатиб турарди. Воқеа худди тушдагидек рўй берди. Ҳеч ким ҳеч нарса демади.

Ясовуллар Зиндачашм опардий жасадини ташқарига олиб чиқа бошладилар.

– Шайтони лаъиннинг бунчалар ўзига пичоқ урар даражада мардлигини билмағон экан-

мен... – Истеҳзоли деди Амир Темур, хаёлидан эса: «Халлоқи безаволга салламно!.. Қабоҳат бандаларига дуч этиб омон сақлагонингга шукр!..» – деган сўзлар кечди.

– Жуфтакни ростлаб қолди бадбахт!.. – Мубашшир баҳодир гижинди. – Тирик тутғонимда... Эҳ! Фурсат кўлдан кетди!..

– Мансабга тайинланғонингдан кейин сени парвардигор синовдан ўтказди шекилли... Ушбу бадкорни бизларга рўбарў қилмишдур. Хушёрлигингни намоён этдинг, баҳодир! Баракалла!.. – Амир Темур илиқ сўзларини аямади.

– Бахтимизга узоқ йиллар омон бўлингиз, валинеъмат Соҳибқирон!.. – Мубашшир баҳодирнинг кўнгли тўлиб кетди. – Бир жонимиз эмас, минг жонимиз йўлингизда фидодир!

– Фидодир, Ҳазрат Соҳибқирон!.. – сўзга қўшилди бир четда ҳайратда турган Муҳаммад Чуроға додхоҳ.

Соқол учини эзғилай бошлаган Соҳибқиронни кўрган Муҳаммад Чуроға додхоҳ хушёр тортди.

«Ажабо, кимсаларнинг ўзга иши йўқмикин, – деди ўзига ўзи Амир Темур. – Чакчак дарасида Амир Ҳусайн алдаб қўлга тушириб ўлдирмакчи эди... Қаросмонда Амир Мусо билан Зиндачашмлар шикорда фитна этагини тутдилар. Амир Кайхусрав эса ҳамиша пайт пойлаб юрарди. Мана, яна Зиндачашм малъуннинг кирдикори юзага чиқди. Чиндан ҳам, «Эшакнинг боласи эшак бўлади, итнинг боласи – ит, деганида худо раҳмат қилгур Жаҳонгир Мирзо ҳақ экан...»

Соҳибқирон хаёлга чўмганча келиб ўрик чўғи солинган танчага оёқларини суқди.

– Мамат! – чақирди бир оздан кейин.

– Қулоғим сизда!.. – шитоб келди Муҳаммад Чуроға додхоҳ, аммо Соҳибқирон кўзига тик қаролмасди. У аллақачон қаттиқ дашном эшитиш-

га ўзини чоғлаган, кўркувдан титраб-қақшаб турарди.

– Бир нарсадан таажжубдамен... Дўстимиз Амир Сайфиддин некўзнинг келиб-келиб анови шайтонни топиб, юборғонига не дейсен? Қаросмондаги фитнани ҳам некўз айтиб келгон эди, эсингдами?..

Муҳаммад Чуроға додхоҳ Соҳибқироннинг мутлақо бошқа нарса сўраганидан бир оз дадилланди:

– Амир Соҳибқирон! Амир Сайфиддин некўз жаноблари бағоят оқил ва инсофли, садоқатли инсондурлар! Мен ул зотнинг шундай тутумларига асло ишонмайман! Бу ерда бир сир яширинмаганмикин?..

– Қандай сир?.. Нималар деяпсен?.. Мактубни Амир Сайфиддин некўзнинг ўзи бермаса Зиндачашм қайдан олиши мумкин ахир? Бу ерда фитна борга ўхшайди. Балки уларнинг аввалдан бордикелдилари бўлгондир. Аммо ҳеч қачон бунинг шарпасини ҳам сезмагондим.

– Кўнглим, бир сир бор деб турибдир... Сир бор, Оллоҳ биладир, илло айтмайдир... – деди ишонч билан Муҳаммад Чуроға додхоҳ.

– Амир Соҳибқирон! Ул зот ҳақида зинҳор ёмон хаёлларга бормангиз! – Мубашшир баҳодир сўзлашга журъат этди. – Ул зотнинг ҳеч айби йўқ... Фидойиликларини, ҳақиқий дўстингиз эканликларини кўп марта кўрганман. Бари найрангбоз Зиндачашм опардийнинг кирдикорларидур. Амир Сайфиддин некўз қайтганларидан кейин ҳамма нарса аён бўлади, бу офтобдай равшан!

– Ҳа, айтгандай, Амир Сайфиддин некўзнинг шериги Ҳинду Қарқара қипчоқ эди, ҳазрат... – бирдан эслаб қолди Муҳаммад Чуроға додхоҳ. – Ўзим кузатиб қўйгондим.

Амир Темур соқол учини эзгилашда давом этаркан, бунга унчалар эътибор қаратмади. Уни машъум хаёллар чулғаб олди.

Ғаройиб синоатдан ҳанг-манг Мавлоно Убайд Амир Сайфиддин некӯз номасини ўраётиб, пастда, қоғознинг энг четида майда ёзилган хатга кўзи тушди-ю ҳаприқиб кетди:

– Амир Соҳибқирон! Амир Соҳибқирон! Номанинг четида бундай ёзув ҳам бор экан! Майда ёзилганидан кўзим тушмабди, узр... Мана: «Ушбу нома Ҳинду Қарқара қипчоқдан бериб юборилди...»

Атрофдан: «Ие!..», «Ҳинду Қарқаранинг ўзи қаерда?..», «Нега ўзи олиб келмабди?..» «Зиндачашмга берибдимми?..», «Ана холос!..» қабилида сўзлар эшитилди. «Ёраб, бу қандай кун экан-а! Ўнгми, тушми?..» – дерди ичида ўзига ўзи Муҳаммад Чуроға додхоҳ.

Ҳамма ҳайратда Амир Темурга қаради.

– Ҳа-а... бу шайтон Ҳинду Қарқара қипчоқни ўлдириб номани қўйнига солгон. Бунга шубҳа йўқ. – деди Амир Темур. – Амир Сайфиддин некӯз эса мутлоқ беҳабардур. Мард ва жасур йигит эди Ҳинду. Увол кетди. Аттанг... – Соҳибқирон бирдан Муҳаммад Чуроға додхоҳга юзланди: – Мамат! Кўксаройда ҳибсхона бошлиғи ким?..

– Салмон опардий... – сўзини тугатолмади додхоҳ.

– ...Ашаддий душманни қочириб юборгон ланъати Салмон опардий ясоққа етказилсун!!! Болачақалари кўчириб юборилсун, мол-мулки мусодара этилсун!

– Фармонингиз бош устига!

Муҳаммад Чуроға додхоҳ шундай деди-ю қотиб қолди: ясоққа етказилиши лозим бўлган ҳибсхона бошлиғи Салмон опардий... яқиндагина ёмон дардга чалиниб оламдан ўтганди!

Буни эшитган Амир Темур соқолини қаттиқ тутамларкан, катта-катта кўзларида ғазаб ўти чақнади.

Ҳалигина, бу беш кунлик дунёда сал оёқни узатиб ҳам яшаш лозим-ку, деб хаёлидан кечирган Мавлоно Убайднинг ўз мулоҳазаларини Соҳибқиронга айтиш ҳақидаги қарори яна ҳам қатъийлашди.

Ўша куннинг эртасига Зиндачашм опардий ўлигини терисига сомон тикиб бозор дарвозасига осиб қўйдилар.

ЎНИНЧИ БОБ

I

Нохуш хабар Ҳожитархонга етиб келганда милодий 1376 йил куз ўрталари эди. Эшитиб, Жўжи улуси ҳукмдори Ўрусхоннинг фиғони фалакка чиқди: Тўхтамиш ўғлонга қарши лашкар тортиб борган ўртанча ўғли Қутлуғ Буға Саброн ёнида даҳшатли жангда ажал ўқига учрабди!..

Хон шу ўғлига катта умидлар боғлаган, уни жуда ардоқлар, ўзига валиаҳд ҳисобларди. Амир Темур даргоҳига қочиб, Жўжи улуси шаънига кетмас қора доғ туширган валад Тўхтамиш ўғлонни бир ёқли қилишни шу ўғлига топширишни ўйлаганди. Тўхтамиш ўғлоннинг Ўтрор билан Саброн ҳокимлиги маснадига ўлтиргани ва бу шаҳарларни мустаҳкамлаш йўлидаги саъй-ҳаракатлари Ўрусхонни ғазаб отига миндирди.

Темир оқсоқ, – хон уни фақат шундай деб атарди, – чингизийларнинг орасига нифоқ солмоқчи, ўзини ўзига қайрамоқчи, бир-бирининг гўштини бир-бирига едирмоқчи. Тўхтамиш ўғлон ҳам ҳадя-ю тансуқотларга, ёлғон ваъдаларга учиб, ўринсиз даъволар этагидан тутибди. Унинг боглаб таъзирини бериш керак, думини туғиб қўйиш керак!

Сабронга кўшин юбориш ҳақида гап кетганда, ўртанча ўғли Қутлуғ Буға отилиб чиқиб, Тўхтамиш

ўғлон билан ҳисоб-китобга мени жўнатингиз, деб туриб олди. Хон маъқуллади, чунки ўзи ҳам шундай ниятда эди. Қутлуғ Буға ул ножинсни албатта енгиб қайтмоғи зарур! Бу зафар Қутлуғ Буға обрўсини оширган, валиаҳдлик мавқеини тахтга кўз тиккан оғаси олдида ҳам, улус олдида ҳам мустаҳкамлаган бўларди, албатта.

Қутлуғ Буға кўркмас, чапдаст йигит эди. Аёвсиз бошланган жангда айрим навкарларнинг ношуду сустиги, кўшиннинг парокандалиги унинг сабр косасини тўлдирди. Чағдовулда¹ туриши ва жанг равишини кузатиши ҳамда бутун лашкарни бошқариши керак ҳолда, жаҳл устида ҳайқирганча майдонга тушиб кетганини билмай қолди. Ҳатто унинг ёнидаги отабегиси Идику ҳам гафлатда хонзоданинг ноўрин қадамини сезмабди. Хуллас, Қутлуғ Буға бир пайт қараса, манглайда² юрибди! Ортга чекиниш мумкин эмас... У ўнга ҳам, чапга ҳам қилич солар, душманни ер тишлатарди.

Олатасир муҳораба-тўполонда Тўхтамиш ўғлон лашкарининг манглайда сўғишаётган Оқ Буға баҳриннинг кўзи фавқулдда хонзодага тушди! У яхшироқ тикилди. Кўзи ўткир Оқ Буға баҳрин адашмаганди: ўша орқа-олдига қарамай саваш қураётган шоввоз Ўрусхоннинг ўртанча ўғли Қутлуғ Буға эди!

Оқ Буға баҳрин шитоб ёйига ўқ жойлаб душманни нишонга ола бошлади. У моҳир мерганлардан ҳисобланарди. Энди отаман, деганда хонзодани кўздан қочириб қўйди. Қутлуғ Буға навкарлар орасида бир кўриниб, бир ғойиб бўларди. Оқ Буға баҳрин пайт пойлашга тушди.

Ўрусхоннинг ўғли, албатта, кимдир уни нишонга олаётганини билмас, ўзини ўтга-чўққа урарди. Ниҳоят, мана, хонзода ёлғизланди, атрофида ҳеч ким йўқ... Оқ Буға баҳрин ёй тортиди... Жон олар

¹ Чағдовул – лашкарнинг ортки қисми.

² Манглай – лашкарнинг олд қисми.

ўқ шувиллаб Қутлуғ Буға кўксига санчилди! Шу заҳотиёқ Жўжи улусининг валиаҳди отдан қулаб тушди ва тил тортмай жон берди.

Навкарлар бир неча лаҳза саросимага тушдилар. Лашкарбошининг бевақт ўлими уларнинг шижоатини кесиб қўйди.

Оқ Буға баҳрин тез ўрдутоҳга бориб Тўхтамиш ўғлонга бу хушхабарни етказишга ошиқди. У мамнун, от бошини буриб, қамчи урмоққа қўлини кўтарган ҳам эдики, аллақайдандир дайди бир ўқ икки курагининг ўртасига келиб санчилди! Салгина олдин Қутлуғ Буғанинг отдан учиб кетганидан қувонган Оқ Буға баҳриннинг ўзи ҳам ерга юзтубан қулади ва жон таслим қилди. Тўхтамиш ўғлон амирининг елкасида санчилган найза тикрайиб турарди.

Қутлуғ Буғанинг ўлими лашкарга оловни пуфлаб ўчирмоқчи бўлганларида баттар ланғиллаб ёнгандай акс таъсир қилди: жўшу хурушга тушиб ёғий кўшини устига офатдай ёприлди. Жазаваси чиққан навкарлар шиддатидан Тўхтамиш ўғлон аскарлари юрагига кўрқуву ҳарос кирди, оқибатда кўшин синчига дарз кетди. «Чингизхон авлоди» деган шарафли номдан бошқа бирон фазилати йўқ, ҳарбий салоҳиятда тажрибасиз Тўхтамиш ўғлон кўшинни ташлаб қочишга улгурди. Қутлуғ Буға навкарлари уни юртни оралаб изгиган, қувилган қашқир ҳолига солдилар. Ўтрор ва Саброн, – Тўхтамиш ўғлон вилоятлари, – Жўжи аскарлари томонидан аёвсиз таланди, эркаклар қиличдан ўтказилди, кўп болалар ва аёллар, қизлар асирга тушди.

Жўжи улуси хони Ўрусхон бу тафсилотни эшитганида фавқулодда ғазабдан тили боғланиб қолди. Фақат пишиллаганча «Пуф!», «Пуф!»ларди холос.

– Идику билан Қозончи баҳодирларни ер тагидан бўлса ҳам етказиб кел! – буюрди хон мулозимга дарғазаб.

– Нега Тўхтамиш ўғлонни қўлдан чиқариб юбординг?.. – зуғумли сўради хон ҳали кўринишхонага кириб улгурмаган Идикуга қаттиқ тикилиб, унинг киприклари қошларига қўшилиб кетганди.

Идику манғит улуснинг забардаст, жасур амирларидан бири ҳисобланса ҳам, ҳозир хон олдида пачақ бир кимсани эслатарди.

– Тўхтамиш валадни тутганинг қани, деяпман?! – яна сўради хон Қутлуғ Буға отабегисидан. – Гапир! Гўштингни канорага иламан, даю!

– Ғафлатда қолдим, хоқоним! Нас босди бизни!.. – деди йиғламсираб Идику. – Нас босди-и-и!..

– Қутлуғ Буғани асрай олмадинг, Тўхтамишни қўлдан чиқардинг! – давом этди куйиб-пишиб хон. – Отнинг думига судратиб саргардон қиламан сен манғитти! Пешонангни итлар искаб ётади!..

Хон Идикудан жавоб кутмай Қозончи баҳодирга юзланди:

– Қани Тўхтамиш? Тутиб келаман, деб хўпам оғиз кўпиртиргандинг-ку, қани тутганинг? Душманни енгиб, саркардасини қочириб юборадурму? Менга ўша валад керак, ўша валад!.. Қани у?! Қани деяпман? Қутлуғ Буға ўғлимнинг аламини олар эдим!.. Пуф-ф!.. Юрагини тириклай суғуриб олиб қовуриб ер эдим! Юрагини ер эдим-м!.. Юрагини!..

– Олампадох! Ўшанинг пайидан бўлдум... Бўйнидан итдай боглаб, хор қилиб қошингизда эмаклатмоқчийдим. Роса тавбасига таянтирмоқчийдим... – Қозончи баҳодир хоннинг этагини ўпганча ўзини оқларди. – Ивирсиниб мен галварс Қутлуғ Буғадан беҳабар қолибман...

– Тўхтамишнинг пайида бўлдум, дейсан... Пайида бўлсанг, қани Тўхтамиш?.. Гапир, итти боласи!..

– Изидан қувдим! У майдондан чиқиб қочди! Аммо оти учқур экан, Амир Темурнинг тулпори дейишади, улуғ хоқоним, сира етказмади. Отимни роса қамчиладим эса... Роса қамчиладим!..

– Паңдавақилар! Оғзидан ошини олдирганлар!
Галварслар! Сенларни сўқимга тортиш керак!..

Қозончи баҳодир бироз бошини эгиб турди-да,
ялтоқланди:

– Олампаноҳим! Қуруқ келганим йўқ... Ҳозирча
Тўхтамиш ўғлон ўрнига бир нуфузли амирини
қўлга туширдим...

– Нима дединг? Бир амирини қўлга туширдим,
дедингми?.. Пуф-ф!..

– Ҳа! Бўйнидан боғлаб ҳузурингизга олиб
келдим!

Қисик кўзлари катта-катта очилган Ўрусхоннинг
ғазабдан чимирилиб бир-бирига тутшиб кетган
қошлари секингина ёзилди.

– Келтирилсун!

Қозончи баҳодир шу лаҳзадаёқ айикдай
тайпанглаб бориб қўл-оёғи боғланган асирни бош-
лаб кирди. Бу жангда қаттиқ яраланиб майдонда
ҳолсиз ётиб қолган йирик гавдали, кўсанамо Ўрунг
Темур эди.

– Ўрунг Темур?! Сенмисан?..

Ўрунг Темур оқсоқланганча бориб хон оёғига
йиқилди.

– Бир қошиқ қонимдан кечингиз, ҳоқоним!

– Нима бўлди?.. Қўл-оёғини еч муни! – буюрди
Ўрусхон.

– Гуноҳкор қулингизни афв этингиз, эй валинеъ-
мат! Жоним қўлингизда... – тиз чўқди Ўрунг Темур.

– Сўзла!

– Мен... Бирга бўламан, деб Тўхтамиш ўғлон би-
лан байъат¹ қилган эдим... Воз кечолмадим...

– Ҳим-м!.. Байъат қилиб воз кечолмадим, дей-
санму?

– Афв этингиз!.. – бошини экканча хон кўзларига
қаролмади Ўрунг Темур.

Сарой ичи сукунатга чўмди.

¹ Байъат – аҳд-паймон, ваъда.

– Хўш, айт-чи, Темир оқсоқ саройида нималарни кўрдинг? Сал мундай ҳукмдордай келбати борму ўзи ўша оқсоқни? Жуда ҳаддидан ошадур? – сўради хон.

Ҳаяжони ҳали босилмаган Ўрунг Темур Самарқандда кечган воқеаларни қўшмай-чатмай ҳикоя қилди.

Ўрусхон лом-мим демай эшитиб ўтирди. Тинглаганлари хонни қаноатлантирдими, йўқми, Ўрунг Темур буни унинг чеҳрасидан билолмади. Хон узоқ вақт бир нуқтага тикилганча сўз қотмади. Ўрунг Темурнинг мантиқли гапларига ишонмаслик иложи йўқ эди.

Қаёқдандир саройга кириб қолган бир қовоқари ташқарига чиқаман деб гўнғиллаб ўзини ойнага урар, сукунатга ҳалал берарди.

– Байъатни бузмай, сўзингда турганинг, ростини айтганинг учун гуноҳингдан ўтдим... – деди Ўрусхон кутилмаганда.

Идику хоқоннинг ҳимматидан ҳайратда лол эди.

– Салтанатлари бардавом бўлсун!..

Тирик ўтирганига ҳали ҳам ишонмаган Ўрунг Темур хон оёғини ўпа бошлади.

Бирдан уч марта қарсак чалинди. Мулозим кирди:

– Тез Тўқтақиёни бу ён чорла! – буюрди Ўрусхон. У бир қарорга келганди. – Тайинла! Кунча ўғлон, Темур Қутлуг ўғлон, Сотқин баҳодирларни ҳам ёнига олсун! Тезроқ жўна!

Мулозимнинг шитоб чиқиб кетишини кутган хон, бурчақда манглайи дўнграйиб мум тишлагандай жим ўлтирган мулзам Идикуга юз бурди:

– Ҳой, манғит!

– Лаббай, хоқоним!

– Гуноҳингни қандай ювишни биласанму?

– Буюрингиз, хоқоним! Буюрингиз! – Идику жонланиб қолди. – Сувга кир десангиз, сувга кирман, ўтга кир десангиз – ўтга...

Хон кўзларини қисганча: «Сенинг жасурлигинг ҳам маълум, маккорлигинг ҳам...» дегандай манғит амирига қаради:

– Сўзни бежаб ўлтирмайман. Ундоқ одатим йўқ. Тез Темир оқсоқ саройига жўнайсан! Ўша оқсоққа яхшилаб тушунтириб айтасан... Биз билан ҳазиллашмасун! Чингизхон уруғимиз! Буни эрдан чиқармасун! Ёдида тутсун! Улимни ўлдирган Тўхтамиш валадни яхшиликча бизнинг қудратли кўлимизга тобшурсун! Йўқ эса, савашиш жойини айтиб юборсун! Уқдингму?..

– Уқдим, хоқоним, уқдим! – бош эгиб жавоб қилди Идику.

– Адолатли талаб, шавкатли хоқоним! – фурсатдан фойдаланиб сўзга аралашди Қозончи баҳодир. – Ҳар қанча талаб этсангиз ҳақлидурсиз! Ким бўлибдир Темир оқсоқ сизни қудратингиз олдида? Ўҳ-хў!.. Агар рози эсангиз, Идику манғит жанобларига қўшилиб бирга боришга тайёрман...

– Йўқ, манғитти ўзи бу ишни адо этади, сен шу ерда бўл, сенга юмуш бор... Пуф-ф!..

Вазиятни кузатиб турган Урунг Темур, барибир Амир Темур Тўхтамиш ўғлонни топширмайди, уни ўғлим деб сийлади-ку, деб юборишига оз қолди, аммо маслаҳат сўралмаган жойда беҳудага бурнингни тикма, деган ҳикмат эсига тушиб, сўзга қўшилишдан ўзини тийди.

Шу пайт Тўқтақиёнинг хоқон этагини ўпишга тайёрлигини билдирдилар. Жуссаси отасига тортган, бўлалик, қирқларни қоралаган, сарикдан келган хонзода падари бузруквори Ўрусхонни тавоф этди ва қўл қовуштирганча ортга тисариларкан, деди:

– Фармонингизга мунтазирман, хоқоним! Баҳодирлар ва ўғлонлар ташқарида туришибди...

Хоннинг ота бир она бошқа фарзандлари бир-бирларига унчалар меҳр-оқибати йўқ, ичиқоралик билан қарайдиган, офтобнинг холис шуъласини ҳам ўзгасига раво кўрмайдиган бўлиб вояга етдилар. Хукмдор буни ҳар лаҳзада туяр, эртанги кунни ўйларкан, ич-ичидан эзиларди. Айниқса, Қутлуғ Буға ўлиmidан кейин ўзини нечундир ожиз сезди, маъшум хаёллар залвори яна ҳам ортди.

– Афсуски, Тўхтамиш қочиб қутилибди, мана бу лаңдовурлар лалайиб кўлдан чиқаришибди. Қутлуғ Буганинг эса умри қисқа экан. Шу кўргулик ҳам бор экан менга... – оғир сўлиш олди Ўрусхон. – Жон улим! Тез қўшин тўпла, амирларни чақир! Буртос, Саройчиқ, Бошқирд ила Қримга одам жўнат! Тўхтамиш амирлари кўнглига ҳам қўл сол! Алибек кўнғирот... Мана, Ўрунг Темур шу ерда.

– Бош устига, хоқоним! – деди Ўрунг Темур. – Хонзода ёнида бўлурман!..

– Мол-дунё деса ўзини томдан ташлайдигани бор, мол деса – мол бер, ақча деса – ақча... Ол, хазинадан! Сиғноқ томонга юриш керак! Темир оқсоқ ҳали бизнинг кимлигимизни, кучимизни билмайди чоғи. Ғашимизга тегиб, яна Тўхтамишни югурдак қилиб лашқар билан юборади. Юбориши аниқ! Шай туриш керак. Тўхтамишни қўлга туширасанлар! Аммо: тирик етказасанлар! Ти-и-рик!! Пуф-ф!.. Уқдингму?..

Тўқтақиё отасининг куйиб-ёнаётганини ҳам унчалик сезмаётгандай бепарво, хотиржам боқар, хаёлидан: «Нукул «Қутлуғ Буға!», «Қутлуғ Буға!» дердингиз. Ой туғса ҳам унга, кун туғса ҳам унга... Ҳатто ҳов анов кунги қурултойда, оғаси бор, демай уни Жўжи улуси валиаҳди, деб ҳам юбордингиз! Бизга ҳам ишингиз тушар экан-ку! Энди Тўқтақиё керак бўлиб қолдимму?..» каби сўзлар ўтди.

Ғап келганда отангни ҳам аяма, деган ақидага кўра, падари бузрукворини бир ўйиб олмоқчи эди,

бу фикридан қайтди ва мутлақо бошқа нарсадан гап очди:

– Агар... Тўхтамиш ўғлонни тутсам...

Хон кўзларини катта-катта очиб Тўқтақийёга қаради:

– Хўш... тутсанг... Гапиравер! Ичингдагини чиқар!

– Агар Тўхтамиш ўғлонни тутиб келсам, – давом этди Тўқтақийё тап тортмай, – Менга Ҳожитархон вилоятини берасиз-да, хоқоним!..

Нозик пайтда шундай қилиб ўз ҳақини ундириб олмаса, тўнғич ўғил, хонзода эса-да, сандироклаб юраверади шекилли. На бир вилоятга ҳоким, на саройда обрўси бор...

Ўрусхон ўзининг куйиниб айтган гапларини ўғли лоқайду беғам эшитганидан ичида афсусланиб ўлтирганди, унинг бемаврид даъвосидан бадтар ранжиди. Шундоқ довлашишнинг ҳозир пайтимики, душман қиличини қайраб останада турган бўлса!

– Мен нима дейман, қўбизим нима дейди, деган экан бир куйган банда... – алам билан деди Ўрусхон. – Қассобга мол қайғи, эчкига – жон... Хўп, хўп... Ҳожитархон сеникидир, сеники! Ола қол!.. Оббо, улим-е! Ахир бутун Жўжи улуси сизларникику, тентаквойлар!.. Мен нима қиламан, гўримга олиб кетаманму, бир-икки кунлик умрим борму йўқми...

Тўқтақийё хон сўзига эътибор бермади, Ҳожитархон вилояти жилови ҳозироқ унинг қўлига теккандай қувониб кетди. Хайр-маъзурни ҳам унутиб, фармонни адо этгани ташқарига чиқаркан, Кунча ўғлон, Темур Қутлуғ ўғлон, Сотқин баҳодир ва бошқаларга тезликда одам юборишни ўйларди.

II

Тўхтамиш ўғлон иккинчи марта ҳам ёғийдан «калтак» еб боши эгилиб қолганида, Амир Темур олийжаноблик ва валлакатлик одатига кўра, хатоларини унинг юзига солмай, аввалгидек сийлаб, кўнглини кўтарди. Яна кўшин бериб, Амир Улжайту опардий каби кадхудони кўшиб такрор Саброн томонга юборди. Тўхтамиш ўғлон аллақачон у ерда ҳокимиятни ўрнатиб, пойтахтга музаффарият муждасини етказмоғи лозим эди. Бироқ икки ойга яқинлашиб бормоқда, ҳали бирон хабар йўқ...

Бу Амир Темурни ташвишга солмай қўймади.

Ниҳоят Хутгалон ҳокими Муҳаммад Мирак қўлига Ҳумоюн ўрдудан: «Шитоб подшоҳзода Тўхтамиш ўғлон олдига жўнасан, унга салтанат юмушларида жасоратли бўлишини, ҳамиша музаффариятни ўз насибасига айлантиришга жонжаҳди ила интилиши лозимлигини уқдирсун!», деган қутлуғ фармон топширилди. Аслида, Муҳаммад Миракнинг ўзи аввалроқ Муҳаммад Чуроға додхоҳга, Амир Соҳибқирон мақбул топсалар, камини Тўхтамиш ўғлондан хабар олиб келишга тайёрман, деган истакни билдириб қўйганди. Мардона отилиб чиққанларни Амир Темур ҳамиша қўллаб-қувватлар, улар шаънига илиқ сўзлар айтарди.

Тўладан келган, хушрўй, йигирма уч ёшга кирган ёвқур йигитга боққанда Соҳибқирон худди унинг отаси, эски қадрдони раҳматли Шер Баҳромни кўргандек бўларди. Шер Баҳром анчамунча хиёнатларга йўл қўйган эса-да, табиатан очик одам эканидан, Соҳибқирон уни кўкрагидан нари итармасди. Зурёди ҳам унга ўхшайди шекилли...

Муҳаммад Мирак дарҳол йўлга отланди. У ғаройиб саъжияли, йўғон овозли, юзлари буғдойранг, сермўй, лаблари қалин, қошлари куюқ, гўё ҳайратга тушиб бакрайиб қотиб қолгандай катта-

катта кўзларини тез-тез пирипирагиб турадиган бир йигит эди. «Ичимдагини топ» хилидан, кўнглида нима борлигини билиш қийин, давраларда ўлтирганда ҳам гапга кам аралашар, доим ўз ўйи билан ўзини банддек тутарди.

Чап қулоғи йўқ, айтишларича, чақалоқлигида мушук еб қўйган экан... Бу ҳазилми, чинми, биров билмайди. Орқаворатдан «қулоқсиз» ҳам дейишарди. Меҳмондорчилик жони-дили, таом гадоси, икки-уч кишинг насибасини бир ўзи еб қўя оларди. Ўн тўрт ёшлигида гаров бойлашиб беш қадок гуруч ошини паққос туширганини, устига, шартта кўра, тўртта тухумни ҳам хомлигича ютиб юборганини хали-хали гапиришади.

Олтмишга яқин йигитни ортидан ияртирган Муҳаммад Мирак чўли маликлар ошиб Сабронга етай деганда, Сирдарёнинг Арис суви деган чуқур, эни юз эллик қадамлар чиқадиган шўх ирмоғига дуч келди. Уни тезоқар эканидан Довдирсой ҳам дейишарди. Яқин атрофда кўприк йўқ экан. Бирон кечик топиш ниятида сувнинг оёғига қараб юрдилар.

Бир пайт туронғи, йинғилу қораварақлардан иборат чакалақзор ўрмон олдидан чиқиб қолдилар. Аммо ҳануз бирон кўприк ёки кечикдан нишон йўқ... Йўлни давом этдирайликми, ёки дарёга от солиб ўтайликми, деб турганларида, бирдан Муҳаммад Миракнинг чап қулоғига, – ўнгидан кўра ўша мушук еб кетган қулоғи яхши эшитарди, – чакалақзор ичидан кимнингдир инграб ётган овози чалингандай бўлди... Кўнгли алланечук безовта амир бировни жўнатишга ҳам сабри чидамай дарахтлар ичига ўзини урди. Йўлни қийшайиб кулаб тушган йўғон туронғи тўсиб ётарди. Шу палла қандайдир от ҳам кучсизгина пишқириб қўйгандай туюлди унинг назарида.

Муҳаммад Мирак бориб қараса, дарахтлардан холи кичик сайхонликда, хас-хашак устида... подшоҳзода Тўхтамиш ўғлон яланғоч, ҳуши ўзида йўқ, қонга беланиб ётибди! У кўзларига ишонмади, кейин подшоҳзодани таниб, аста яқинлаша бошлади... Бундай ғаройиб тасодифга, излаб юргани одами шундоққина олдидан чиққанига ичида шукрлар қилди.

Ўнг қўлига теккан ўқ захми, очлик, қаттиқ ташналик Тўхтамиш ўғлонни батамом ҳолсизлантириб қўйганди. Нарироқда эса дарахт ёнида тилла қошли эгари қийшайган, кумуш югани ер ўпган Хонўғлон маъюс қараб турар, кўзида ёш ғилтилларди. Амир Темурнинг машҳур бедови! Ёпирай! Муҳаммад Мирак дунёга келиб ҳали отнинг йиғлаганини ҳеч кўрмаганди, ақлли жониворнинг оқибатидан ёқа тутғудай ҳайратга тушди.

– Подшоҳзодам! Нима бўлди?.. – ҳаприқиб сўради Хутталон ҳокими Тўхтамиш ўғлон устига эгиларкан.

Аббос баҳодирга ҳамроҳлик қилган Муҳаммад Мирак даставвал Қизилқум саҳросидаги кўҳна қалъада подшоҳзода билан илк марта танишди, то Самарқандга етгунча йўлда жуда қалинлашиб кетдилар. Боғи Нақши жаҳондаги базми жамшидда эса қадрдон дўстлардек ўтирдилар. Ўшанда унга Тўхтамиш ўғлоннинг нимасидир ёқиб қолди, чамаси, ўзини ўзгалар олдида такаббуруна тутиши, атрофдагиларга беписанд боқиши унга ёқлаб тушди. Одам деган шундоғ бўлса-да!

Шер Баҳромнинг ўғли ҳам ўшанга ўхшашга интиларди, иложини топса кибру ҳавони от қилиб миниб олса, калондимоғликнинг жиловидан маҳкам тутса... Жумла жаҳон пошнасининг остида ётса!.. Албатта, бунинг учун мустаҳкам замин лозим, у истаган такаббурлик тахтига чиқмоққа Хутталон каби ҳассанинг тагидеккина вилоят ҳокимлиги

шарафи етарли эмас... Тўхтамиш ўғлоннинг йўли бошқа, у – Чингизхон авлоди! Унга яқин бўлиш фақат наф келтиради.

Подшоҳзода баъзур кўзларини очди. Ким у, гапираётган? Дўстми?.. Ғаним қувиб етдими? Душман босдимми?!.. Ғира-шира туман ичида қандайдир башара иржайди, у чамаси, қаттол ёв Қозончи баҳодир эди.

– А-а-а!.. Сенми... Қозончи иблис!.. Лаънати душман!!..

Тўхтамиш ўғлон апил-тапил қиличига қўл чўзмоқчийди, бемисл оғриқдан инграб юборди, тиниқ юзларини изтироб пардаси қоплади.

– Менман, мен!.. Муҳаммад Мирак! Душман эмас, подшоҳзодам! Безовта бўлмангиз... Овқат еяётганимда «полвон» дегандингиз-ку зиёфатда... «Полвон!..»

– Полвон?.. Қанақа полвон?.. Йўқол!... Ихм-мм-мм!..

– Менман, Хутталон ҳокими амир Муҳаммад Мирак! Дўст, дўст ёнингизда! Амир...

– А-а-а... амир жаноблари... Полво-о-он... Бундай демайсизму... Қозончи деб ўйлабман...

– Йўқ, Қозончи эмасман, Амир Муҳаммад Миракман!..

– Муҳаммад Мира-а-к... Худога шуқр. Ҳа-а... Чинакам дўст экансиз...

– Дўстман! – ҳаприқди Муҳаммад Мирак. – Дўстман!.. Ҳамиша ёнингиздаман!.. Менга суянаверингиз, подшоҳзодам! Содик қулингиздурман!

– Ҳа-а... Ҳамиша ёнимдасиз... Ёнимда-а-а... содик қулим...

Подшоҳзоданинг ортиқ сўз айтишга холи қолмагани кўриниб турарди.

Мамнун Муҳаммад Мирак одоб вазифасини ўринлатди – йигитларни чорлади, дарҳол чодир урдилар ва подшоҳзодани кийинтиришиб, авайлаб

кўтариб чодирга олиб кириб ётқиздилар. Кўлига малҳам кўйиб боғладилар ва шарбату хўрак билан сийладилар. Тамаддидан сўнг Тўхтамиш ўғлоннинг жони сал тинчиди. Шундан кейингина, бу ерларда нима қилиб юрибсиз, дегандек «полвон»га қаради.

– Сизни қоралаб келдим, подшоҳзодам! Амир Соҳибқирон, учинчи жанг нима бўлди, деб хавотир олиб изингиздан жўнатдилар. Аслида ўзим тиладим. Содиқ қулингизман-да... Йўлим Сабронга тушмиш эди. Соҳибқирон амр этдиларки, жаноблари салтанат юмушларида жасоратли бўлурлар ва ҳамиша музаффариятни ўз насибаларига айлантиришга жон-жаҳд ила интилулар...

– ...«Салтанат юмушларида жасоратли бўлурлар ва ҳамиша музаффариятни ўз насибаларига айлантиришга жон-жаҳд ила интилулар...» – такрорлади мазахнамо овозда Тўхтамиш ўғлон. Ёки Муҳаммад Миракка шундай туюлди... – Падари бузрукворимизнинг меҳрибончиликларидан бошимиз осмонда... Афсус, биз солиҳ фарзанд бўлолмаётимиз... Эҳ!..

Кўзлари юмилиб бораётган Тўхтамиш ўғлон, ортиқ гаплашгим йўқ, дегандай жойга чўзилди, уни уйқу элитарди. Муҳаммад Мирак, подшоҳзода озгина ором олсунлар, деди-да, хос навқарига Хонўғлонга сув-ем бер, деб тайинлагани ўрнидан кўзғолди.

«Тезроқ подшоҳзодам кучга кирсалар бас, – деб ўйлади Муҳаммад Мирак, – Самарқандга қайтгаймиз...»

У учинчи жанг тафсилотларини Тўхтамиш ўғлондан эшитиб, даҳшатга тушди.

...Жанг шиддат билан бошланди, лашкар даставвал вазият измини қўлда тутиб, дадил майдон марказини эгаллади. Тўқтакиё кўшинининг чўғи негандир озроқ кўринди, шунга қарамай биринчи куни устушлик ҳеч кимга насиб этмади.

Иккинчи куни ёғий кўшини кутилмаганда суст ҳаракат қилди, улар худди чекинишни аввалдан мўлжаллаб қўйгандек ҳолатда эдилар. Душманнинг бундай тутумини тушуниб бўлмасди. Душман чекиниши – Тўхтамиш ўғлон зафари!..

Чиндан ҳам, кўп ўтмай майдон узра «Ёғий қочди!», «Ёғий қочди!..» деган музаффар садолар янгради. Тўхтамиш ўғлон қувончдан еру кўкка сиғмай, тепаликдаги қароргоҳидан туриб:

– Зафар ёрдир, йигитлар! Ёғий қочди! Қочди-и-и!!!.. Ёғий изидан! Изидан бориб мажақлаб ташлаш керак!.. Ёғий изидан!!!.– дея қичқириб юборганини билмай қолди. Унинг ўткир ингичка овози ҳаммага эшитилди.

Шу палланинг ўзида:

– Ёғий изида-а-ан!..

– Ёғий изида-а-ан!..

– Ёғий изида-а-ан!! Қочди! Қочди! Ёв қочди-и-и!..– садолари еру кўкни тутиб кетди.

Амир Улжайту опардий жонҳолатда шитоб келди-да, айюҳаннос солган навқарларни кўзларида ўт чакнаб кузатаётган мамнун Тўхтамиш ўғлонга ёлвориб бундай деди:

– Подшоҳзодам! Чакки бўлди! Бу душманнинг хийласидур! Ёғий изидан бормак хатарлидур! Тез фармон қилингиз, аскарлар ортга қайтсунлар! Эртани шу ерда кутмак лозимдур!.. Фармон лозим, подшоҳзодам! Фармон!!..

Бироқ майдон ҳадисини олган амирнинг илтижоларга тўла овози отлар дупур-дупури, ғолиб лашкар суронлари остида эшитилмай кетди. Чекинган Тўхтакиё кўшинини қувиб етишга шайланган зафарқарин лашкар, ортида чанг-тўзонларни муаллақ қолдириб, бир зумда кўзлардан йўқолди.

Тўхтамиш ўғлоннинг қувончи кўпга чўзилмади. Лашкар қайтишини хотиржам кутарди, Тармочук бирдан чап томонда, ҳов анови баланд қир ортида

қандайдир қўшиннинг қорасини илғадим, деб хабар берди. Ҳайратланган подшоҳзода қир тарафга қараган ҳамоно қулоқни ёргудай:

– Ҳай-йо! Ҳай-йо!!!.. Бос! Бо-о-ос!!!.. – садолари осмонни тутди.

– Бу қандай қўшин?.. – сўради Тўхтамиш ўғлон.

– Билмадим... – деди вужудига титроқ кирганидан бир нима дейишга ожиз Тармочуқ.

– Тўхтақиёники бўлса, уни қувиб кетдилар-ку?.. Ҳали замон енгиб қайтишади... – ўзини ўзи овутарди подшоҳзода.

Муртига ўпкалаб турганда, соқол чиқди, деганларидай, энди ўнг томондан дара ичидан ҳам бир лашкарнинг ҳайқириқлар ила ёприлиб келаётганини кўриб қолдилар!

– Ҳай-йо! Ҳай-йо!!! Ҳай-йо-о-о!.. Бо-о-ос!..

Дара ичи шиддатли садолардан жарангларди.

Тўхтамиш ўғлоннинг қаттиқ кўркувдан аъзои баданига муз югурди! Даюс Тўқтақиё! Бари унинг хийласи экан! Амир Улжайту опардий билиб айтибди! Жангга ташланган қўшин сонининг камлиги, ҳаракат сустлиги, гўё енгилгандек қочишлар, бари – ёғийни маккорлик ила алдаб тузоққа тушириш, кейин пистирмадаги баронгору жаронғорни сўппайиб ёлғиз турган Тўхтамиш ўғлон устига ташлаб, асир олиш ва ғофил лашкарни ҳалқа ичида қириб ташлаш учун ўйлаб топилибди! Оҳ, кеч англади барини! Нега Амир Улжайту опардийнинг гапига кирмади, нега?.. Ростдан ҳам, ҳали гўр ва думбулбачча экансан, эй Тўхтамиш ўғлон!..

Шу палла Тармочуқ узоқдан кимнингдир отини куюндай елдириб яқинлашаётганини илғади-ю бит кўзлари катта-катта очилиб кетди:

– Подшоҳзодам! Кўрдингизма?.. Унинг нияти ёмон, бу аниқ! Ортида бошқа навкарлар ҳам бор! Тезроқ қочиш керак! Қараб турамизма?.. Қочмаймизма?.. Кетдик!

Кутилмаганда:

– Тўхта, нокас! Пир урган!!!! – деган ҳайқириқ эшитилди. Подшоҳзода ошиққанча икки юз қадамлар нарида отига тинмай қамчи солаётган суворийга қаради ва... аввалги иккинчи жангда уни қувиб етолмаган Қозончи баҳодирни таниди!

– Оёгингизга бош урайма, подшоҳзодам? Ёлвораман! Отга минингиз! Тез! Тез!.. – қуйиб пишарди Гармочук...

«Энди афсусдан фойда йўқ, зудлик билан чора топмоқ керак! – деб ўйлади Тўхтамиш ўғлон. – Чора – қочиб қолмоқдиқда! Қочмоқ – ҳали енгилиш дегани эмас!..»

Подшоҳзода икки қўшин ўртасида хасдек топталишини ҳис этди, беихтиёр отига минаркан, Хонўғлоннинг вазиятни дуруст англаганини пайқаб таажжубланди. Безовта тулпор «Ҳа!..» дейишга маҳтал ҳолда, дамба-дам қулоқларини қайчи қилиб йироқлардан елаётган отларга қараб пишқирар, ер тепиниб қўярди.

Хонўғлон аслида Самарқандни соғинган эди. Пойтахтда эҳтимол Амир Темурни ҳам кўрармиди, одатдагидек, суйканармиди, қўлидан кишмиш ҳам еярмиди... Самарқанд кўчаларидан малолсиз, сувдай текис йўргалаб ўтган пайтларида атрофда, йўл бўйларида одамлар унга ҳайрат билан қарашар, қичқириб сўзлашар, Хонўғлон тушунмаса-да, уларнинг чехраларидан мақтов ва олқиш айтаётганларини англади.

Яқин ойларда шаҳарга йўл тушмади, фақат қирадир, дала-сой, нотекис жойлардан ўтишга тўғри келди. Тош-шағаллар туёғига азоблар берди, аммо бировга билдирмади...

Мана энди соҳибининг иши юришмаганини, душманлар кирдикорини, оқибатда бу ердан тезроқ қочиш лозимлигини шуурсиз англаб етган Хонўғлон қамчининг учи тегар-тегмас ўқдай елиб кетди!

«Оҳ, Хонўғлон! От эмас, бамисоли тўрт оёқли дев! – деди Тўхтамиш ўғлон ичида тулпордан ғурурланиб. – Парқинидан қанотлари отилиб чиқаман, дейди. Қуюндай елади, қуюн ҳам ортда қолади!...»

Йўллар танобини тортишга орзуманд тулпор тоғу даралар, чўлу қишлоқлар оша Самарқандга тезгина етадигандай алпозда эди. Учқур қуёндай еларкан, ҳар қадам отганда ер бағирлаб бутун гавдаси нақ узилгудай бўлиб чўзиларди. Тўхтамиш ўғлон кумуш юган тизгинини маҳкам ушлаб, тилла қошли эгарга ётиб олган, қулоғида шамол ғувиллаб ҳеч нарсани эшитишга қўймас, узоқдан қараганда худди чавандози йўқ от чопиб бораётганга ўхшарди.

Тўхтамиш ўғлоннинг навкарлари ҳам майдонни ташлаб, отларини унинг изидан бурдилар, аммо ҳар қанча чиранмасинлар, жуфтақ ташлаб учаётган Хонўғлондан ортда қолиб кетдилар. Душман отлиқлари уларга етиб олай, етиб олай, дерди. Тўхтамиш ўғлон бирдан Тармочукнинг шерикларига жон ҳолатда: «Тарқал! Тарқ-а-а-ал!!!...» деб бақирганини эшитди. Навкарлар, ёвни чалғитиш учунми, шитоб ўнга, чапга ёйилиб кета бошладилар.

Қизиқ манзара содир бўлди. Ортда бир тўда аскарлар «ҳай-ё ҳай»лаб отларига зўр бермоқда. Ўртада ҳар томонга сочилган, сочилиб кетаётган отлиқлар. Олдинда эса ўқдай шувиллаб елаётган ягона бўз тулпор...

Амир Улжайту опардий ва бошқа ўн-ўн беш аскарлар ҳам Тўхтамиш ўғлон изидан Довдирсой ёққа қараб от қўйдилар. Шу палла душманнинг баронғоридан йигирма-ўттиз чоғли аскар ажраб чиқди ва қиялаб подшоҳзода йўлини тўсмоққа чоғланди. Жавонғордаги қўшин эса ялписига Тўхтамиш ўғлонни қувмоққа турди.

Йироқдан яна Қозончи баҳодирнинг таҳдидли болохонадор сўзлари эшитилди. Бу орада Амир Улжайту опардий бошлиқ навкарлар уларга етиб савашишга киришдилар. Кучлар тенг эмасди.

Амир Улжайту опардий қаттиқ жанг қилди, бир неча душман аскарини ер тишлатди. У қилич урганда ёшлардай ҳайқириб қўяр, олдидан келганни ҳам тинчитар, орқани ҳам кўздан қочирмасди. Қозончи баҳодир уни илғади-ю шартта шу томон бурилди. Отини қаттиқ елдирганидан эғнидаги жавшан шириқлаб борарди. Озгина даҳанаки жангдан кейин, найзабозликка ўтдилар, аммо пистокси найзалардан бир иш чиқмади.

Навбат қиличбозликка етди. Ажабки, иккиси ҳам бу ҳунарда устозлардан саналарди. Амир Улжайту опардий пайт пойлаб, рақиб бошини мўлжаллаб қилич урар, Қозончи баҳодир усталик билан чап берар, нафасни ростлаб, душманнинг яқинда эканидан фойдаланиб силтаган қиличи заранг қалқонга тегиб қайрилгудай бўларди. Қозончи баҳодирнинг шувиллаб келаётган қиличига Амир Улжайту опардий ўзининг кескир қиличини қалқон қилиб улгурди. Кейин қаттиқ зарбага шайланганди, аммо рақибни ортга чекиниб жон сақлаб қолди.

Қиличлар ҳар сафар бир-бирига урилганда зорлангандай ингроқ жаранг саси эшитиларди.

– Ўлгинг кепти шекилли... Кел! Кел!.. Жонингдан умидингни узавер, болакай!.. – қилич соларди Амир Улжайту опардий.

– Кунинг битди, қари кузгун! Гуноҳинг ўз бўйинингда! Лошинг шу ерда чирийдур!.. Эмаса, отимни бошқа қўяман!.. – дағдағага ўтди Қозончи баҳодир.

Савашиш қизигандан қизиди.

Кутилмаганда Амир Улжайту опардийнинг қилич тутган қўли нечундир ҳолсизлангандай туюлди: ўн йилдан буён холис хизмат қилган

зулфиқор қиличи – уни Исфаҳондан олдирганди, – панд бериб, қабзасининг ёнидан чўрт узилиб тушди! Чорасиз амир апил-тапил елкасига боғланган чўқморини олишга уринди. Аммо олиб улгурмади: кўзи қонга тўлган Қозончи баҳодир рақибининг ёшини аяб, раҳм-шафқат этиб ўлтирмади: шартта қилич солиб, «Даюс!..» деб қичқирган кекса номдор амирнинг не-не жангларда эгилмаган мағрур бошини сапчадай узиб ташлади...

Қозончи баҳодир энди Тўхтамиш ўғлон изидан от қўйди. Унинг бу сафарги пойгачи тулпори чакки эмасди, жайдари отларнинг икки-уч қадамини бир босарди. Баҳодир дулдулига қамчи урди, кеча ёғиб ўтган ёмғирдан юмшаган ер чопишни қийинлаштирса ҳам, жонивор Хонўғлоннинг изидан ўқдай елиб кетди.

Хонўғлоннинг олдида яна иккинчи жангдагидек Довдирсой пайдо бўлди. Бу сафар худо асрагур тулпорнинг шиддати шу қадар тез эдики, агар тўхтайман деса ҳам, хийла жойга етиб секинлай оларди холос. Бўз тулпор буни асло ўйламас, аксинча, суръатига суръат қўшарди! Олдинда сойни кўрди-ю Тўхтамиш ўғлоннинг кўзи қинидан чиқиб кетаёзди! Лекин у отни тўхтатишдан мутлоқ ожиз эди!

Узоқдан қараганда от устида шавкатли Чингизхон авлоди подшоҳзода Тўхтамиш ўғлон эмас, гўё оддий бир жонсиз буюм, балки лаш-луш тўлдирилган, оғзи бўшгина боғланган, шундан у-бу нарсаси йўлларда тўкилиб-сочилиб қолаётган эски коп елиб борарди.

Шу пайт подшоҳзода қулоғига: «Тўхта, Тўхтамиш!.. Энди думингни тутаман, қонингни ичаман, қочиб қутулиб бўпсан, аблаҳ!..» – деган сўзлар чалинди. У овознинг хийла яқиндан келганига ажабланди. Қараса, Қозончи баҳодир билан ораси юз қадамча қолибди холос!

Ортадаги душман нафасини сезган Хонўғлон чақиндай шувиллаб Довдирсойга сакради!.. Қозончи баҳодир жиловни тортиб отини баъзур тўхтатганида, Хонўғлон қирғоқдан олтмиш қадамлар нарида лойқа сув гирдобидан наҳанг балиқдек тўлқинларга чап бериб сузиб борарди.

Узоқ ўйлаб ўтиришга фурсати йўқ баҳодир, мерганликда тенгсиз, осмондаги пашшанинг кўзидан уради, деб таърифлардилар, тезда камонга ўқ жойлаб Тўхтамиш ўғлоннинг нақ бошини мўлжалга олди. Ёй тортай деганда, бирдан олампадох Ўрусхоннинг Тўқтақиёга: «Тўхтамишни тирик етказасан!..» деб тайинлагани эсига тушди. Ҳа, уни ўлдириб қўймаслик керак, ўқ тегсин, аммо захри қотил бўлмасин. Мерган дарҳол мўлжални ўзгартирди...

Чақиндай ўқ подшоҳзоданинг ўнг билагига тегиб, тирсаги тепасида шапалоқдай этини суягидан ажратиб қўйди. Тўхтамиш ўғлон эгарга ётиб қолди. Қўлдан оққан қон сувни қизартириб борарди. «Ханжарни қиздириб босса қон тўхтарди... – инграркан ўйланди Тўхтамиш ўғлон. – Хайриятки, ўқ қўлига тегди, сал чапроққа тегсами, тамом эди...»

Қозончи баҳодир Тўхтамиш ўғлон отининг битта-битта юриб нариги ўқ етмас қирғоққа чиқиб, чакалакзор ичига кириб бораётганига қараб турар, танасига номуносиб каттароқ боши хиёл олдинга эгилганди...

ЎН БИРИНЧИ БОБ

I

Зиндачашм опардийнинг машъум воқеаси бутун Самарқандда шов-шув бўлиб кетди. Маҳаллақўйларда хийла вақтгача одамлар хаёлини ўғирлаган миш-миш вазифасини адо этди. Ҳамма бозорга киришда ҳам, чиқишда ҳам кўрқинчли тулумга қараб ўтарди. Бозордан нарироқдаги пастқам ҳовлида жойлашган такяхонага кетишаётган Ахий Жаббор баҳодир бошлиқ йигитлар бир кўп одам уймаллашиб турган дарвоза олдида тўхтаб қолдилар. У ерда чоллар, кампирлар, толиби илмлар, турли бозорчиларни учратиш мумкин эди.

– Ажаб қипти!

– Қилмишига яраша-да!..

– Буям кам!..

– Балого гирифтор бўпти!..

– Ажалингдан беш кун бурун ўлмайд ўл!..

Одамлар шундай сўзлар билан Шибирғон ҳокимини айблашар, лаънатлашар, айни пайтда қарашдан кўрқишарди.

– Ана, Йанал... ёмонликни ўзига тилаб олган нокас-да... касри ўзига урди! – деди Ахий Жаббор баҳодир ёнидаги йигитга. – Кимки бировга чоҳ қазиса, ўшанга ўзи тушадир.

– Бу пешонадан.... – деб қўйди барваста Йаналтекин ўзини донишмандлардай тутиб. – Бадбахтнинг пешонасига шу ёзилган-да...

– Тўғри айтасан, пешонада ёзилгани бўлади. Ҳеч ким қисматдан қочиб қутулолмайди. Аммо парвардигор бандасига яхши кунларни ҳам, ёмон кунларни ҳам ёзиб қўйган... – эътироз билдирди Ахий Жаббор баҳодир. – Бир куннинг ярми кундуздан, ярми тундан иборат ахир. Қайси бирисига интилиш эса бандасининг қўлидадир. Зиндачашм опардий фақат ёмонига интилди...

– Ҳали бу ҳам оз пир урганга... – сўзга қўшилди Учқора. – Нодон экан-да, дастингдан кетай. Амир Жоку барлос жаноблари қайсар Зиндачашмни олиб келиш учун Шибирғонга борганларида ўзим ўша сафдайдим... Шоҳидман, гуноҳимни Амир Соҳибқирондан сўраб берингиз, деб роса амир ул-умарога ялинди, лаънати. Бошига қоп ташлаб бўйнига қиличини осиб Амир Темур ҳазратларига сизиниб келди. Ҳимматни кўрунгики, худо қарганни гуноҳи кечирилибгина қолмасдан, тўй ҳам қилдилар, тухфаю тансуқотларга кўмиб ташладилар. Бадбахтнинг жуда обрўи ошиб кетди. Ана шундай яхшиликлардан кейин... онаси даладан топган Қаросмонда ҳазратга ўқ отишни мўлжаллаб ўлтирибди-ку!..

– Ол-а! Вой, отангни арвуйи!.. Тўхта, нима учун энди бошига қоп кийиб, қиличини бўйнига осиб оладир? – сўради Йаналтекин.

– Шунгаям ақлинг етмайдиму, гушна?.. – Учқора шеригига қараб жилмайди. – Бўйнига қилич осгани – агар мени ўлдирмоқчи бўлсангиз, қилич қидириб юрманг, мана қилич, олингу бошимни кесинг, деганидир. Бошига қоп кийгани – менга кафан излаб юрманг, кафанга арзимайман, шу қопга солингу кўмиб ташланг, дегани бўлади...

– Оҳ, оҳ!.. – ҳайратга тушиб деди самимий Йаналтекин. – Жуда чуқур маъно яшринган экан-а!

– Ҳазир бўл, ўзингни ҳам бошинга қоп тушиб қолмасин, дастингдан кетай!

– Ол-а! Доим совуқ гаплардан гапирасан-а, отангни арвуйи! Нима, онанг қаҳратонда туққанми? – астойдил хафа бўлди Йаналтекин. – Нафасингни сал иссиқ қил-е!

– Ҳа, ҳа... Бунда теран маъно бор, йигитлар! – тасдиқлади Ахий Жаббор баҳодир. – Ҳеч кимнинг бошига бундай кун тушмасин!

– Агар бошимга шундай кун тушса, ўзимни бир нима қилиб қўяман! – чиранди Учқора. Кейин ўзининг ёқтирган хиргойисини бошлади:

*Ер тўймайди ёмгирга,
Хотин эрга... тўймайди...*

Ғалоғовур ичида Ахий Жаббор баҳодирлар энди жилмоқчи эдилар, хийла узоқда чамаси бозорга отланишган Шайх Нуриддин баҳодир билан Амир Шоҳмаликларнинг қоралари кўзга ташланди. Улар ўзларини атрофларида ҳеч ким йўқдек бир алпозда тутганларича, бамайлихотир юриб келардилар. Шайх Нуриддин баҳодирга Хумоюн ўрдудан бозорлар муҳассиллигини¹ бошқариш вазифаси топширилган, амирлар бозордаги нарх-навони текширишга боришмақда шекилли.

Жаҳонгир Мирзо ўнбошисининг кўп йиғинларда кузатишига кўра, бу шахту шиддати баланд мағрур аслзодалар салтанатда яхшигина нуфузга эга эдилар. Бироқ кўпинча бирга юриб, бир-бирига дўстдай туюлсалар ҳам, улар аслида бошқа-бошқа одамлар эканларини Ахий Жаббор баҳодир ичидан сезарди.

Шайх Нуриддин баҳодир жуссалик, ўрта бўйли, юмалоқ юзли, сийрак қошли, хиёл ясси бурни ўзига ярашган, қисик кўзлари ҳамиша чакноқ, жасур ва серғайрат йигит бўлиб, бетакалуф кулганда ингичка овози ҳамманикини босиб кетарди. Кийган чопони қорнида учма-уч турар, қадамни катта ташлаб юрса ҳам кўполлиги билинмас, юрганда чап ёнидаги қиличи, эмин-эркин боғланганиданми, қадам билан бирга бориб келарди.

Ахий Жаббор баҳодир унинг отасини яхши танирди. Амир Сорибуға жалойир гоҳ Соҳибқирон ёнида, гоҳ эса унга қарши душманлар сафида от

¹ Муҳассил – солиқ йиғувчи, ундирувчи.

суришлари, танг вазиятларда ташлаб кетаверишлари билан машҳур эди. Умуман, жалойирлар беқарорликда ном чиқаргандилар. Хўжанд ҳокими Амир Боязид жалойир, Баҳром жалойир, Одилшоҳ жалойир, Амир Сорибуға жалойир... эҳ-хе, улар кўп, – барчасининг ҳам хиёнаткорликлари борасида Ахий Жаббор баҳодир, лозим эса, кўп сўзлар айта олади.

Амир Соҳибқироннинг кечиримлилиги, кенг-фёллиги, меҳру муруввати йўлидан адашган кишилар такрор сиғиниб келсалар асло қўқракларидан нари итаришга йўл бермасди, душманни ҳам дўстга айлантириш йўлида ўз ниятларидан қайтмасди. Ахий Жаббор баҳодир фикрича, Шайх Нуриддин баҳодир ана шундай дўстга айланган душманлардан бири... У ясси бурнини жийириб тикилганда, кўзларида: «Хўш, сиз дўстмисиз, душманмисиз?.. Кўнглингизда нима бор? Ҳаммасини кўриб турибман!...» – деган маъно яшрингандай эди. Амир Сорибуға жалойир ўғли отасининг тутумларидан хабардорлиги боис, ҳамиша Амир Темурга фидойи, хизматга иштиёқманд эканини бўрттиришга уринарди. Буни Ахий Жаббор баҳодир аниқ сезади.

Амирлар ўртасида, вақти келса, ҳеч нарсадан ҳазар қилмайдиган, шафқатсиз Шайх Нуриддин баҳодир ҳақида ҳар хил нақллар юрарди. Жетага юриш чоғида ўлжага тушган гўзал мўғул қизларидан бирини ёқтириб қолиб, руҳининг пойдорлигига путур етиб, бутанинг ортига олиб ўтибди-ю нафсини қондиришга киришибди... Шу палла қайдандир етиб келган мўғул навқари унга ташланибди. Баҳодир чап қўлини гўзал қизнинг қуймичидан олмай ўнг қўлида қилич тутганча, ҳалиги навқар билан саваша бошлабди. Икки томонлама жанг авжга чиқибди... Соҳибқирон аскарлари бундан хабар топибдилар ва бир лаҳзада

ҳалиги мўғулни орқасидан қилич уриб ўлдириб-дилар. Жазавага тушган Шайх Нуриддин баҳодир атрофдагилардан изо тортмай ишини давом этдирар эмиш...

Ёйилиб кетган бу воқеа кўп ҳазил-мутойи-баларга сабаб бўларди. Айримлар, нуфузли амирлардан бирининг бунчалар фосиқлигидан ирганиб гапирардилар, бошқалар буни жасоратга, эркакликка, ботирликка йўярдилар. Орқаворатдан шу ҳақда сўз чиққанини эшитиб қолса, баҳодир гап эгасини албатта топиб орани очик қилишга тиришгани тиришган эди.

Амир Шоҳмалик эса Ахий Жаббор баҳодирга нимаси биландир ёқади, у хушбичим, ҳамиша ораста кийиниб юрадиган Амир Сайфиддин некўзга ўхшаброқ кетади. Ўртачадан баландроқ бўйли, хуш тавозеъ, андишали, жасур, чаққон ва абжир бу йигит, жуда хушмуомала, одоб доирасидан чиқмайди, уни футувват соҳибларидан деб эшитган. Сиртдан қараганда нозикроқ, аммо аслида чайир, хушёр, ёшига қараганда кўзи пишган дейиш жойиз. Овозини кўтариб гапирмайди. Қорамтир юзлари чўзинчоқроқ, бурнининг сал каттароқлиги ҳам ўзига муносиб. Кўзлари катта-катта, қошлари қуюқлигидан қовоқлари қарийб йўқолиб кетгандай туюлади.

Ахий Жаббор баҳодир саломлашмоққа чоғланди. Лекин шу палла бозор ичидан ёприлиб чиққан бир кўп одамларнинг шовқин-сурони унинг хаёлини бўлди-ю ўша томонга қаради. Олдинда ўн икки ёшлар чамасида бир бола кўйлаги белигача тушириб қўйилган ҳолда келар, ёнида эркаксабзига ўхшаган, манглайи тиришларга тўла бир одам қўлидаги хипчин билан дам-бадам шўрликнинг елкасини савалаб қўяр, ора-орада: «Ҳали яна ейсан!..» дер, боланинг эса кўзларидан ёшлар оқарди. Хипчиннинг қаттиқ текканидан боланинг елкасида

иккита қизил чизиқ бўртиб чиққанди. Уларга эргашган ўн бешга яқин бекорчихўжалар ўзларини гўёки ҳеч нарса юз бермаётгандай тутишар, ҳеч ким болани ажратиб олиш ёки ҳалиги эркаксабзига ўхшаган бераҳм одамнинг танобини тортиб қўйиш ҳақида қайғурмасди. Фақат текин томошадан завқланишгандай, ҳар хипчин тушганда, «Ҳа!..», «Ҳа!..» дейишарди холос.

Ахий Жаббор баҳодир бироз ҳанг-манг боқиб турди. «Нега ёш болани уради?...», «Ҳеч кими йўқ болани нега уради?...» – деди ўзига ўзи кейин! Болалигида Марғинонда бир бойнинг уйида қароллик қилиб юрганида худди шундоқ ноҳақдан калтак егани эсига тушди. Ўшанда уни ҳам хипчин билан савалашган, ҳеч кимнинг раҳми келмаганди. Болага тушаётган хипчиндан унинг елкаси ачишаётгандай бўлиб кетди. У яқинлашиб қолган амирларни ҳам, кўришиш зарурлигини ҳам унутди.

– Тўхтангиз!.. Бу қандай гап? Ёш болани урасиз?.. – жаҳли чиқди Ахий Жаббор баҳодирнинг, изма-из Учқора, Йаналтекинлар ҳалиги одамга яқинлаша бошладилар. – Хипчинни бу ёққа берингиз! Синдириб ташлай, қани!.. Инсоф борму ўзи?

– Ёш болани топганини қаранг! Уришсанг биз билан уриш, дастингдан кетай! Қани, кел бу ёққа! – яниб деди Учқора.

– Уялмаганини! Уят-е! – қўшилди Йаналтекин.

Атрофда шовқин тинмасди. Эркаксабзига ўхшаган одам важоҳати хунук Ахий Жаббор баҳодирни асилзодалардан деб ўйлади-ю бир оз саросимада тўхтади.

– Ҳовлиқмасинлар, бек... Бекорга калтак емаётир бу... Бекорга эмас... – тушунтиришга уринди у.

– Нима, киссабурми бу?.. Бозордан бирон нарса ўғирлабдими? Тутиб олдингизми? Уни урасиз...

– Йўқ... Унақа эмас. Мен сизга тушунтирай, бек. Бизлар читтарлармиз...

– Читгарлар?..

– Ҳа, читгарлармиз...

– Хўш... Читгар бўлсангиз нима? Бўлсангиз бўбсиз! Осмон узилиб ерга тушибдимиз?

– Ол-а! Читгар эмиш! – деди Йаналтекин.

Эркаксабзига ўхшаган одам босиқ тушунтира бошлади:

– Бизлар читгарлармиз... Дастгоҳимиз Чокардиза мазорига етмасдан бери роқда чапдаги маҳаллада жойлашган. Ўзимизнинг расму русумимиз, қоидамизга қўра иш тутамиз. Ота-боболардан қолган-да. Касб низомимизда тўғри йўриқлар битиб қўйилган. Инсоф билан ҳалол ишлаш лозим. Дастгоҳнинг олдида, бисмиллоҳир раҳмонир раҳийм, деб таҳорат олиб бормақ керак. Гирромлик қилишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Бу бола шогирдим, билсангиз... У низомни бузиб қўйди, юзимни ерга қаратди. Тандачилардан роса уялдим. Чит тўқийтиб тандасига тоза ип ўрнига яширинча қаноп аралаштириб юборибди, эси йўқ. Арқоғига сифати паст, осон узилиб кетадиган ипдан қўшибди. Бу харидор ҳақида хиёнат, читгарлар шаънига исноддир. Ҳеч мумкин эмас. Унда егани ҳаром-да.

Ахий Жаббор баҳодир ҳайрон қараб турарди.

– ...Гуноҳкор елкаси яланғочланиб хипчинда саваланган ҳолда бозор ичидан олиб ўтилади. Токи унга сабоқ бўлсин, ҳамма кўрсин. Одамлар бизнинг ҳалоллигимизни билсин. Одатимиз шунақа. Биз ор учун курашамиз. Бундан кейин бунақа иш қилмайди...

– Шунақами... – деди Ахий Жаббор баҳодир тарвузи қўлтиғидан тушиб, дам елкалари қаварган болага, дам хотиржам устага қарар экан.

– Шунақа дегин... Вой, дастингдан кетай... – чаккасини қашиб қўйди Учқора.

– Ол-а... отангни арвойи... – бошини чайқаб Учқорага тикилди Йаналтекин.

Ҳалиги одам: «Яна ейсан!..» – дея шогирди-га навбатдаги хипчинни урди ва текин томоша ишқибозларини эргаштириб нуфузли амирлар келаётган томонга қараб йўлида давом этди.

Нохуш воқеадан кейин Ахий Жаббор баҳодирнинг негадир амирлар билан учрашиш истаги ҳам йўқолди ва Учқорага буйруқ берди:

– Тез такяхонага кетдик!.. Тез!..

– Устаникига! – деди Йаналтекин.

– Такяхонага, дастингдан кетай, такяхонага!.. – оғзининг таноби қочиб сўзланди Учқора...

Улар бозор ичига ўзларини урдилар.

II

Одамлар тўпланиб улфатчилик қилиб турадиган такяхонада турли табақадаги кишиларни – амирлару баҳодирлар, аҳли тижорат вакилларини, баъзан давлат одамларини ҳам учратиш мумкин. Такяхона кўкнорихоналик вазифасини ўтарди, айримлар наяки тортиш, кўкнори ичиш, таряк тотиш, ҳатто қора дори ейиш умидида ташриф буюрарди.

Гох-гоҳда «шайъанлилло»ни айтиб ридой муҳаммадийга бурканган, бошига кулоҳи аҳмадий кийган, елкасига кашкул илган белларига анвойи латгалар боғлаган қаландарлар ҳам жўшу хуруш ила кириб келишар, бир четда уларнинг ҳам ўз жойлари бор эди.

Одамлар бу ерда ўзларини эркин сезишар, ҳар ким ўз даврасида нақ подшо мартабасига минарди. Кўпинча, такяхоналарни хорижликлар очарди. Аммо бу ургутлик бир бадавлат одамга қарашли бўлиб, унинг Уста Шунқор деган гумаштаси бошқарарди. Самарқандда бундай жойлар анчагина бор эса-да, энг машҳури Ахий Жаббор баҳодирлар йўналган мана шу такяхона ҳисобланар, номини

айтиб ўтиришмас, қисқагина: «Устанинг такяхонаси» деб аташар, гаштак ҳақида гап кетса: «Устаникига борайлик!..» – деб қўйишарди.

Исмига яраша барваста, паҳлавон сифат, қайғуғамдан кейинроқ туғилган, жуда ҳам хушчақчақ, каттагина бурнининг учи ҳамиша қизариб юрадиган Уста Шунқор, келбатига қараганда қадам олиши чаққон одам эди. Такяхона ҳовлиси ёз вақтларида жаннатга айланарди, айниқса, ҳовлидан оқиб ўтган каттагина ариқ бутун атрофга файзу кўрк бағишларди. Қиш вақтларида ҳамма бўйи йигирма, эни ўн беш қадам чиқадиган каттагина хонага кириб олар, ўнта сўри доим банд бўлар, атроф галоғовурга тўлиб кетарди.

Ахий Жаббор баҳодир шериклари билан такяхонага кирганда, хонада биронта ҳам бўш сўри йўқлигини кўрди.

– Ассалому алайкум, уста!.. – деди баҳодир.

– Ва алайкум ассалом, баҳодир!

Уста Шунқор одатдагидек хушчақчақ тарзда меҳмонларни қарши олди.

– Ўнг бурчақдаги сўрига ўтаверингизлар, баҳодир жаноблари!.. Тишимни қавагида сақлаган жойим...

Авваллари тез-тез кириб турадиган Ахий Жаббор баҳодир Оққизга уйлангандан бери бу ерга қадам изи босмади. Чунки, унинг бор роҳат-фароғати Боғи Чинордан янги келин-куёвларга теккан, унинг учун маликалардан ортиқроқ Оққизи яшайдиган мўъжазгина хонада... Аммо Учқора, Йаналтекин ва бошқа сипоҳлари: «Муборак, муборак! Қачон бизни ўтиришга чақирасиз?..» – деб ҳол-жонига қўйишмади. Унинг устига, ўзи ҳам валламамлиги тутиб кетиб: «Бир зиёфат биздан!» – деб ваъда бериб юборган экан.

Ҳар сафар бу ерга келганда, сарбадорлар замонидаги Нозим Меҳмет қаҳвахонаси эсига ту-

шиб юраги орзиқиб қўяди. (Нозим Меҳметнинг қаҳвахонаси нариги кўчада жойлашган эди, у кўча ҳозир бузилиб кетган). Кейин хотиралар биринкетин жонланади. Доим чиройли гапиришга одатланган содда Абу Бакр Калавий, толиби илм Мавлонозода, мард ва жасур камонмерган Хўрдак Бухорий, Тун салтанати, Шаҳриёр, Калтатой, бошқа сарбадорлар... Ва, албатта, ёш умри хазон бўлган Жаҳон бика... Қандай замонлар эди! Энди бари ўтди, ўтди...

Йигитлар бурчакка йўналдилар.

Икки сўри нарида уч киши ўлтирарди. Йўғон овозли, чап кўзи сал ғилайроқ, чилим калла ориқ бир одам гап бермоқда, у қишин-ёзин бир хил – доим учта чопонни устма-уст кийиб юрарди. Ёнидаги пакана хўппасемиз киши дамба-дам унга нимадир дейди-да, суҳбатдошининг елкасига енгилгина уриб, ингичка овозда кулиб қўяди. Учинчиси гапга аралашмайди.

Ахий Жаббор баҳодир орқа ўтириб ўлтирган одамни ҳисобга олмаганда қолганларини авваллари ҳам бу ерда кўп кўрган. Зарофат эгаларидан Ориқ билан Пакана, давраларда ҳамиша қизиқ гаплар айтиб атрофдагиларни қулдиришар, янгиликлардан бохабар этиб туришарди.

– ... Тан олмай илож йўқ, Амир Соҳибқирон хотамтойликни ўринлатиб қўйди, тириклик кўзини нурлантиришга тиришди, бошини силади...– деди ориқ одам йўғон овозда.

Баҳодир гап Зиндачашм опардий ҳақида эканини фаҳмлади. Гапирган киши унинг исмини назарда тутаётганди. Чамаси, хийладан бери шу ҳақда мунозара борарди.

– Тириклик кўзи нобино бўлди... Саёқ юрган таёқ ер. Тўхтатайлик бу гапларни! Тағин бизга касофати тегиб юрмасин, ака! – қўл силтади ингичка овозли пакана одам...

– Гапинг тўғри, ука... – тасдиқлади Ориқ. – Қўй уни. Лекин бошқа нарсадан ташвишдаман...

– Нимадан экан, ака?

– Олтин Ўрда хони билан алоқа ёмон. Уруш чиқади-ёв. Уруш ёмон нарса-да. Ишқилиб, баттолнинг юзини тескари қилсун...

– Рост айтасиз, ака... – тасдиқлади Ориқнинг сўзини Пакана. – Эшитдимки, Қамариддин дуғлат Андижонга бостириб кирган эмиш...

– Оббо, лаънати-ей! Яна-я?

– Хоразмшоҳ Бухорога қўшин тортибди. Маҳмудшоҳ Бухорий дарвозани ланг очиб берибди.

– Маҳмудшоҳ Бухорий кетворган ўйинчи эди. – кулди Ориқ. – Амир Кайхусравнинг ўғли Султон Маҳмуднинг тўйида роса ўйнаган. Ўзим гувоҳман...

– Ҳа-а... Ўйинчилар кўп, ўйинчилар... – маънодор бош чайқаб қўйди Пакана.

– Думини туғиш керак даюсларни! Тушундик!.. – гапга аралашди орқа ўгириб ўлтирган одам.

Уларнинг нариги ёнидаги сўрида эса бешолти киши дунё билан ишлари йўқ, берилиб нард ўйнашарди.

Чап томондаги кунжақда энг охирги сўрида Наддофлар маҳалласида яшайдиган, Самарқандда таниқли, ёши саксонларни қоралаган аммо ҳали тетик, бақувват Эсон бува улфатларини йиғиб гаштак қиларди. Улфатларнинг бири зоминлик, иккинчиси ургутлик машҳур нашавандлардан бўлиб, тез-тез Эсон бувани кўргани келишарди. Учовлари дамба-дам чилим тортишиб, кўкнори ичишар, шакаргуфторликни авжига чиқариб, чархи кажрафторнинг шевалари ҳақида мириқиб суҳбатлашишар, ўзларини дунёнинг нақ тагига етгандай сезардилар.

Мана ҳозир ҳам улфати чор Эсон бувалар жамулжам ўлтиришган экан. Эсон бува сархонага тамаки-ю наша солиб наяки тортишга турди, чи-

лим хўриллай бошлади. Ҳар тортганда: «Ўҳ-хў!
Ўҳ-хў!..» деб йўталар, ўзи яхши кўрган, аммо маъ-
носини ҳечким, балки ўзи ҳам тушунмайдиган, ту-
шунишга уринмайдиган «Қуршо-о! Қуршо-о-о!..»
деган аллақандай сирли сўзлар оғзидан чиқиб ке-
тарди. Одамлар бунга кўникиб кетишганди.

Эсон бува ёнидаги Ахий Жаббор баҳодирларга
орқа ўгириб зоминлик улфатга чилимни узатди.
У обдан сархонани хўриллатиб бир-икки тортгач,
уругутликка тутди. Чилим давра айлана бошлади.

– До-од, поёнсиз дунё!.. Торга тор-у кенга –
кенг дунё! – деб юборди навбатдаги наякини тор-
тиб Эсон бува. – Оллоҳ қудратига имон келтирай
десанг – баланд тоғларга бор! Ўҳ-хў-ў!.. Ўҳ-хў-ў!..
Туби йўқ денгизларга бор, такадай сакраб, учқур
тойдай ўйноқлаб оқадиган шошқин сойларга бор...
Қуршо-о! Қуршо-о-о!..

Ахий Жаббор баҳодирлар дастурхонида ҳам
егуликлар пайдо бўлди, кейин бўйи беш қаричча,
қорнига чиройли гул солинган қулоқли кўзада
бўза келди. Учқора апил-тапил хизматга киришди.
«Хушбод ва нушбод» дея бир коса-бир коса бўзадан
отилди. Димоғлар исий бошлади.

Ахий Жаббор баҳодир кунжақдаги бангиларга
қараб тураркан, нимадир эсига тушиб қолдими,
шерикларига деди:

– Бир куни Эсон бува кўкнорининг ҳали пиш-
маган кўмкўк кўсақларидан бир нечасини косанинг
устига ёпилган даструмолга тутиб ивитибди, кейин
дастрўмолни яхшилаб тутиб обдон эзиб шираси-
ни чинни косага тўлдириб қуйибди... Жигарранг
қаҳрабодай тип-тиник кўкнорига термилиб хаёл-
ларга чўмиш – дунёнинг энг бебаҳо лаззатларидан
бири экан-да... Кўкнорини ичишдан эмас, балки ич-
гандаги завқ-шавқ, энг муҳими, ҳали бу фараҳбахш
онларнинг олдиндалиги хаёли гашти маст қилади
уларни...

– Оҳ, оҳ!.. – деб юборди чап томонда ўтирганлардан бири.

– Алқисса, Эсон бува чинни косани дастурхонга қўйиб кўзларини юмганча, ана шу косадаги кўкнорини ичсам, нечоғлик роҳатланаман, дея халларга ботибди. Шу палла бирдан катта семурғ қуш учиб келиб, Эсон бувага: «Оёқларимдан ушла!..» – дегандай ишора қилибди. Ақлли қуш-да. Эсон бува апил-тапил қушнинг оёқларидан ушлабди. Семурғ кўтарилай деганда, «Ҳай, мен ҳам бораман!» дея, қаёқдандир зоминлик улфати келиб қолибди ва Эсон бува оёғидан тутибди. Семурғ улкан қанотларини ёзиб осмони фалақда учиб кетаверибди, кетаверибди, ниҳоят бир жойга қўнибди. Қарашса, хумда тилла қайнаб ётган эмиш!..

– Қаердайкин, биз ҳам борардик... – гап қистирди кимдир ўнг ёқдан.

– Мени ҳам олиб кетингизлар!.. – қўшилди яна биров.

Гап қизиб, такяхонада ҳамма Ахий Жаббор баҳодирга қулоқ сола бошлади. Бундай ҳазилу тегажоқликларга ўрганиб қолган, баҳодирни аввалдан танийдиган Эсон бува уларга кулиб қараб турарди.

– ...Эсон бува улфати билан тиллага ташланибдилар, чўнтакларнинг бари тиллага тўлибди! – давом этди баҳодир. – Семурғ яна парвоз қилибди. Нақ кўк тоқига етганда Эсон бува зоминлик улфатига:

«Хумни қара катталигини! Бунақасини ҳеч кўрмагандим!.. Во-о-о!.. Худо берди-да!» – дебди мамнун.

«Жудаям катта эмасди... – минғирлабди зоминлик улфат. – Йўғ-е! Катта эмас... Оддий хумлардан-да».

«Катта эмасди, дейсанми? Э-э-э... Жуда катта!..»

«Хум кичкинагина эди! Кичкина! Ўзимиздаям бундақалари кўп! – бўш келмабди зоминлик ул-

фат. – Кў-е! Ҳатто оғзига қўл ҳам сиғмасди... Роса қийналдим-ку, тилла қўлимга илинмай...»

Баҳс қизигандан қизибди. Эсон буванинг фиғони фалакка чиқиб:

«Ҳай!.. Ие!.. Одамни бундай бўлма-да!.. Хит қиб ташлайсан-а кишини! – дебди. – Хумнинг катталиғини кўриб туриб йўқ дейсан-а! Мен сенга айтяпман-ку, хум тандирдай эди, деб!.. Ҳа, тандирда-а-ай эди! Ўзинг кўрдинг-ку! Катталиғи нақ мана бундай келарди!..» – Эсон бува жаҳл ичида қулочини катта ёзиб, семурғнинг оёғини қўйворибди! Иккиси ҳашпаш дегунча осмон-фалақдан ерга шувиллаб тушиб кетишибди!.. Жон ҳолатда кўзини очган Эсон бува ўзини ўнглаб қараса, олдидаги коса қийшайиб ётганмиш, ичидаги қаҳрабодай кўкнори ерга тўкилиб адойи тамом бўлибди! Хаёлда туртиб юборган экан...

Кучли қаҳ-қаҳа кўтарилди!. Сурон ичида Ориқ билан Пақананинг йўғону ингичка овозлари алоҳида ажралиб турарди.

Эсон буванинг ўзи ҳам, зоминлик билан ургутлик ҳам яйрашиб кулдилар.

Шу палла Ахий Жаббор баҳодирларга орқа ўтириб ўлтирган киши ялт этиб қаради. Баҳодир ҳанг-манг бўлди: у – Амир Мусо эди! Ўнбоши аввал эшитганди: қаршилиқ амир ўзининг жўралари Амир Кайхусрав, Зиндачашм опардий ва бошқаларни йиғиб вақти-вақтида шакаргуфторликда чилим тортишиб туришаркан. Чамаси, қадимдан ўрганганидан, пойтахтга келган пайтларида албатта бу ерга кириб ўтарди. Амир Мусо ўғлига Соҳибқирон қизини олиб бергандан кейин хотиржам шундай гаштакларга ружу қўйган шекилли.

Ахий Жаббор баҳодир ўзини кўрмаганга солди, дастурхонга эгилиб у-бу еган бўлди.

Бирдан нард ўйнаётганлар тепасида турганлардан бири сўз очди:

– Ундан аввал ҳам қизик ҳодиса юз берибди. Бир куни Эсон бува жўралари даврасида кўкнорини эзиб косага қуйиб, ўшандай ширин хаёллар оғушида ўтирган эканлар. Нимадандир қочган бир мушук елиб хонага кирибди. Улар «Ҳай! Ҳай!..» деб ҳайдай бошлабдилар. Ўзини қаёққа уришни билмаган мушук қочиб кетаётиб бир оёғи косага тушиб қолибди-ку! Жўраларнинг бошлари қотибди:

«Ие! Энди нима қиламиз? Кўкнори ҳалолми, ҳаромми? Ичиш мумкинми?.. » – дебди Эсон бува. Илгари бунақаси ҳеч учрамаган экан.

«Кўкнорини энди ичиш керакмас!..» – дебди бошқаси.

«Имом домладан сўраш керак, имом домладан!..» маслаҳат берибди учинчиси.

Имом домлага одам жўнатибдилар.

Имом домла: «Тез ўша мушукни топинглар ва косага тушган оёғини... кесиб ташланглар! Ҳаром бўлди!» – деган ҳукм чиқарибди...

Тагин гуриллаган кулгу овозлари эшитилди.

Кулгулар таъсириданми, Ориқ билан Пакана бир-бирларига маъноли қараб қўйдилар, ҳазил-мутойиба бошланиб кетди.

– Сен паканасан, мен ориқман, ука... – сўз бошлади Ориқ..

– Паканаман, ака...

– Худо бизларни шундай яратган-да, буни қара! Бари худодан. – деди Ориқ.. – Худди сенга ўхшаган пакана-ю менга ўхшаган ориқ одам бор экан...

– Шунақами... Оббо сиз-ей! – мийиғида кудди Пакана. – Сену мен, деяверинг-да, сўзни бежамай!

– Топдинг – сену мен! Шу десанг, мен ориқ доим сен паканани ўйлайман, шу укамнинг кўнгли чўкмасин, дейман-да. Бўйинг пастмасми...

– Ҳа... Паканаман, бўйим паст... Одамлар сўрайди-да, сен пакана қандай катта бўлдинг, вояга етдинг, дейди. Сизни кўрсатиб, шунинг кетидан одам бўлдим, дейман...

Қийқириқ овозлари атрофни тутди. Ориқ дар-
хол жавоб ҳозирлади:

– Менинг кетимдан одам бўлганинг тўғри. Энди
биров сўраса, тортинма, мени шу одам қилган, деб
дадил айтавер!..

Одамлар: «Ҳа, Ориқ улоқни олиб кетди, олиб
кетди!..» – дейишарди. Кулгудан барчанинг кўзлари
ёшга тўлди. Баъзилар юмалаб қолдилар.

– Зўр боғбонлигингизни яхши биламан, ака. –
янгисини бошлади Пакана.

– Ҳа, номи чиққан боғбонман-да.

– Жуда моҳир боғбонсиз. Музофотга донгингиз
ёйилган.

– Донғим ёйилган.

– Яхши боғбонсизу аммо суриштираман, боғин-
гиздаги ҳамма мевали дарахтларни нуқул биров-
ларга эктирар экансиз, ака... – чимдиб олганидан
мамнун деди Пакана. – Мен барини ўзим экаман.

– Шунақами? Ўзинг эқдингми? Мева қилдимми?

– Худо хоҳласа, келаси йил, ака...

Ориқ илжайди:

– Майли, ўксинма. Келаси йил қилади, деб
қараб ўтирасанми? Унгача бизникини еб турақол,
ука!..

Кулгидан такяхона нақ портлаб кетай деди Ку-
рашга тўймаган Пакана зарифларнинг чорасиз
пайтларда қўллайдиган усулига ўтди: ҳажв тигини
рақибининг нуқсига қаратди.

– Зўр созандалигингиз оламга машҳур, ака! –
кулгуларни босишга уриниб қичқирди Пакана...

– Зўр созандаман-да, ука.

– Бу уйда чолғу асбоблари кўп, кўзингиз яхши
илғамайди шекилли... – чандиб олди Пакана. –
Қўлингизга менинг асбобим тушиб қолганди,
ўзимники деб маҳкам ушлаб олиб ҳеч қўйиб юбор-
майсиз-а, ака...

Яна гуриллаган кулги кўтарилди. «Қиҳ!» Қиҳ»» деган Пақананинг ингичка овози ҳамманикининг ичида яққол эшитиларди.

– Гапинг тўғри, қаерданам сенинг асбобинг кўлимга тушибди, ўзим ҳам билмайман... – бироз ўйланди Ориқ. – Айтдим-а, негадир чоғроқ деб... Кўзимнинг ғилайлиги бор, яхши илғамайди-да... Бу уйда чолғу асбоблари чиндан кўп экан, ўнгдаям, чапдаям асбоблар қалашиб ётибди дегин. Камонни қидиряпман-да. Менга айт-чи: униси камонми, буниси камонми?..

Кучли қаҳ-қаҳадан эндигина шифтга кўнган мусича кўрқиб учиб кетди. Ориқнинг закийлик билан берган нозик жавоби барчани қойил қолдирди. Пақананинг бўйи яна ҳам пасайгандай кўринди. Амир Мусо кулгидан ёшланган кўзларини артарди.

Аския яна давом этиши мумкин эди-ку, аммо нард ўйнаётганлар ичида ихтилоф пайдо бўлиб, ҳамма нарсанинг белига тепди. Баҳс авжга чиқиб борарди.

– ...Бекор айтибсан! Тўпиқнинг гули мана бунақайди! – деди биринчиси овозини кўтариб.

– Билиб гапир!.. – сўзини кесди гунгурсдай одам биринчисига. – Унақамас, мана бунақа! Кўзми у? Ёки пўстакнинг йиртиғими? Нақши чиройлик, гули тепада, тепадан тушиб келганди, деяпман-ку сенга?

– Кўрганни эшитган енгибди!.. Тавба! Сен бундай гапирма-да! Гули пастда эди! Шундоққина пастда...

– Вей, мен сенга тепада эди, деяпман!..

– Пастда дедимми, пастда!

– Тепада, деяпман-ку сенга, каллаварам!.. Итимни чиқарма! Эси жойидами буни...

– Пастда!.. Мен пастда деяпман! Галварсни каранг! Ха-ха!..

– Нима, жиннимисан?!

– Ўзинг жинни! Билдингму?..

Гунгурсдай одам тоқати тоқ деди:

– Астағфурилло!.. Астағфурилло... Амир Темур Кўрагон боши билан қасам ичаманки, тўпикларнинг нақши чиройлик, тепада, тепадан тушиб келганди!.. – деб юборди қизик устида!

Буни эшитиб Ахий Жаббор баҳодирнинг юзига қон тепди! Шартта ўрнидан турди-да, «хе» йўқ, »бе» йўқ, бориб ҳалиги гунгурсдай одамнинг соқол аралаш юзига тарсаки тортиб юборди!

– Эй ножинс, кирчи хотиннинг ўғли! – бақирди Ахий Жаббор баҳодир. – Оғзингга қараб гапир! Ажалингдан беш кун бурун ўлмоқчимисан?..

Сўридаги одамлар ҳайратда донг қотиб қолдилар. Ҳамма: «Нима гап?..» дегандай шу томонга қаради.

– Ие! Ие!.. – дер эди гунгурсдай одам ҳанг-манг юзларини силаб, Ахий Жаббор баҳодир орқасидаги хезланиб турган Учқора ва Йаналтекинларга қараб қўяркан. – Мен... нима-а дедим?..

Ҳамманинг диққати уларга тортилди.

– Эй, кирчи хотиннинг ўғли, бадкирдорнинг валади! – фиғони чиққан Ахий Жаббор баҳодир гунгурснинг ёқасидан тутиб силтай бошлади. – Бефаросатлигингни қара, сен бу шаккоклигинг билан худди Мусо алайҳиссаломни Одам Отадан аввал қўйгандек бўлдинг! Яҳё алайҳиссаломни сўйиб, Закариёни дарахтга қўшиб арралагандек иш тутдинг! Ҳазрат Амир Темур Кўрагон номларини тилга олиш сендай бир кўски девонага муносибми?.. Оллоҳ таоло сизларни оталарнинг номи билан қасам ичишдан қайтарадир, деганлар пайғамбаримиз. Қандай журъат этдингки, сен, телба, Ҳазратнинг муборак бошларини ўртага қўйиб қасам ичасан? Сен кимсан ўзи? Каллангни сапчадай узиб қўлингга тутқазиб қўяйми?.. Нотавон кўнгилга қўтир жомашов! Сен ҳатто табаррук изларини

ўпишга ҳам нолойиқсан, билдингму? Ул зот шундай олиймақомдадурларки, сену бизнинг лафзимизга асло мухтож эмаслар! У Магрибу Машрик жиловини тутган Искандар Зулқарнайн, Кайхусравдек, Ҳорун ар-Рашиддек улуғвордир, Бухтаннасру Шаддоддан кўра ҳайбатлироқдир!..

Атрофдан: «Ҳой, уришманглар!..», «Муросага келинглар!..», «Айб бўлади!..» деган овозлар эшитилди.

– Тавба қилдим, бек! Тавба қилдим! Тавба қилдим! Ўйинни ҳам йиғиштирман мана...

Гунгурсдай одам шундай дер экан, Ахий Жаббор баҳодирнинг чангақдай қўлидан ёқасини бўшатишга уринарди. Амир Мусо мийиғида жилмайганча қараб турарди.

Одамлар ўртага тушиб уларни ажратиб қўйдилар.

*«Ер тўймайди ёмғирга,
Хотин эрга... тўймайди...» –*

минғирлади ўз севган қўшиғини Учқора.

Ианалтекин эса «Ол-а!..» – дегандай бош чайқарди.

Ахий Жаббор баҳодирнинг ҳаяжони ҳали бо-силмаганди. Улфатларнинг истироҳати бузилиб, ўтиришдан ҳам файз кетганлиги сезилди. Улар так-яхонани тарк этдилар.

ЎН ИККИНЧИ БОБ

I

Олтин Ўрда хони Ўрусхоннинг элчиси Идику Самарқандга ташриф буюрганда Амир Темур Бухорода эди.

– Бухорога борғоймиз, Кўка... – деди Идику афсуслангандек Кўкаманга. – Хон ҳазратлари тез қайт, деб амр этсалар ҳам, Амир Темур жаноби олийларини зиёрат қилиб кетмай иложимиз йўқ... Кўкаман ичида қувонди, чунки Бухорони кўрмаганди, баҳонада энди машҳур шаҳарга ҳам боради. Идику шу заҳотиёқ йўлга тушишга буйруқ берди.

Соҳибқирон Бухорони жуда эъзозлар, унда қурилаётган мадраса-ю хонақоҳларни зиёрат айлаш, фуқаро-ю мискин ҳолидан хабар олиш учун тез-тез бу ерга қадам ранжида қиларди. Ахир онаизори муҳтарама Тегина Хотун туғилган шаҳар-да! Дил тортиб туради. Маҳди улё Сароймулкхоним таваллуд топган Занжирсарой томонлардаги поёнсиз яйлов-ўтлоқларнинг баҳорда ям-яшил майсаларга бурканиши жуда чиройли, қишларда эса бу кенгликларда турли илвасинларни ўраб, қамраб шикор уюштириш бағоят ёқимли. Соҳибқирон Ўрусхоннинг элчиси Идику ташрифини эшитиб мамнун бўлди. Жўжи улусининг нуфузли амири элчи мақомида келаётган экан, бу унинг назарида яхшилик аломатидир.

Манғитлардан чиққан номдор амир Идику ҳақида баъзи маълумотлар Соҳибқиронга маълум эди. У ҳақда тингчиларидан кўп ва ҳар хил гаплар эшитганидан, хаёлида Идикунинг сиймоси шундай шакллади: бу ниҳоятда маккор, устомон, жасур, осмондан ташлаб юборсанг оёғи билан тушадиган, тегирмондан тирик чиқадиган, зийрак ва ақлли одам... У ўзини Тўхтамиш ўғлонга яқин олади, ле-

кин Тўхтамиш ўғлон бошида булутлар айланса, бошқа жойга интилиб қолади, аммо устомонлигидан буни подшоҳзодага билдирмайди. У Ўрусхонга суйкалишдан тортинмайди, лозим вақтда юз ўтириб ҳам кетаверади... Хоннинг ўғиллари Қутлут Буғага, Тўқтақияга, Темур Малик ўғлонларга ҳам бирдай жонкуяр кўрсатади ўзини. Агар бошқа бир ҳукмдор жаҳон майдонига кирса, унга ҳам талпиниб бораверади. Кўчқорларни бир-бирига гиж-гижлаб уриштириб, томошасидан завқланишни касб этган фосиқлардан бири. Табиийки, у Амир Темурга ҳам шундай муносабатда бўлади, деб кутиш мумкин.

Амир Темур Идикуни Бухоронинг шимолидаги шушманзара чорбоғлардан бирида қабул қилди.

Чорбоғнинг атрофида ўн икки минг қилич осган аскар соқчиликда турарди. Тузукда белгилангани бўйича, қаердалигидан қатъий назар, Соҳибқирон тўхтаган ерда, – у Кўксаройми, Боғи Баланд, Қаросмонми, Тошканд, – барчасида шунча аскар ўнг ва сўл тарафларда посбонликни адо этардилар. Ҳар куни кечаси минг норғул навкар соқчиликда банд, ҳар юз қиличли одамлар устидан бир юзбоши нозирлик қиларди. Келган-кетган одамлар махфий сўзлар, яъни ўронлардан фойдаланар эдилар.

Элчи ва унинг ҳамроҳлари чошгоҳ палласида чорбоққа яқинлашдилар.

– Оллоҳ улуғ, Амир Темур Кўрагон унинг ердаги соясидур! – деб қичқирди дарвоза тагида Идику манғитнинг одамларидан бири.

– Амир Темур Кўрагон Оллоҳнинг ердаги соясидур!.. – деган жавоб келди дарвоза ортидан.

– Олтин Ўрда хоқони Ўрусхон элчиси Идику жаноблари киришга ижозат сўрайдилар!

Мубашшир баҳодир билан Муҳаммад Чуроға додхоҳ элчини чорбоғ дарвозасида кутиб олдиларда, Соҳибқирон турган қаср томон йўналдилар.

Қаср эшигида ясовуллар Ўруسخон элчисига бе-
лидаги қилич ва шамширини топширишини
сўрадилар.

Аслида сипоҳийлар, амирлар, мингбоши, юз-
боши, ўнбошилар девонхонага, базм-мажлисларга
қулоқчинсиз, этиксиз, сармузасиз¹, бўрк ёқа чак-
монсиз киришлари мумкин эмас. Ёнларида албатта
бўкда² ва қилич тақсунлар... Лекин Зиндачашм опар-
дий воқеасидан кейин салтанатда саройга, Амир
Соҳибқирон ҳузурига кирганлар – бошқа мамла-
катданми, шу ерданми фарқи йўқ, – тигдан ҳоли
бўлишлари лозимлиги қатъий белгилаб қўйилди.
Идикунинг бундан хабари бор эди, у эгнидан паш-
минасини ечди-да, кўринишхонага кирди, юкунган-
ча заррин тахтда ўлтирган Амир Темурни зиёрат
этди ва Жўжи улуси хоқони номасини топширди.

– Оллоҳ мартабаларини бундан ҳам улуғ этсун! –
таъзим бажо келтирди эгилиб-букилиб Идику.

Амир Темур гарчи Жўжи улуси амири билан
аввал учрашмаган эса-да, ажабки, уни қаердадир
кўргандай эди. Идикунинг тутуми унга жуда таниш
туюлди.

Соҳибқироннинг икки мулозими ўртасида ўлти-
рар экан, Идику ичида ҳасади оловланиб, тахтда
савлат тўккан Турон султониға тикилди. У Амир
Темур билан учрашишни кўпдан кўнглиға тутиб
юрарди. Амир Темур шахрисабзлик оддий амир-
нинг ўғли, у на авлоди Чингиз, на авлоди Искан-
дар, ёлғиз ўзининг теран ақли-идроки, кучиға суя-
ниб, мамлакат маснадига чиқди, чиғатойлардан
хукмфармоликни олди, она юртини Чингиз эли-
дан тозалади, энди Турон унинг кўл остида... Ҳеч
қаерда тарихда шундай ҳол учрайдурмики, авомун-
нос улуснинг ичидан, раоё-бароё орасидан шундай
хукмдор чиқсин... Бу ғаройиб ҳодиса!

¹ Сармуза – кавушнинг бир хили.

² Букда – дудама.

«Мен ҳам ўшанга ўхшаган, раоё-бароё орасидан чиққанман, Жўжи улусида таниқли амир Болтачоқнинг ўғлиман... На авлоди Чингиз, на авлоди Искандар... – деб ўйлади Идику. – Мен ҳам Амир Темурга ўхшаб Жўжийлардан тахтни тортиб олмоғим керак! Аммо, қандай қилиб?.. Амир Мамоқ¹ ҳам ана шундай иддаоларини яширмайди. Энди Тўхтамиш ўғлон ўртага чиқди. Хожитархондаги қурултойда тўс-тўполонда Тўхтамиш ўғлонга қочишда ўзим ёрдам бергандим. Керакмиди ўшанда меҳрибонлик кўргизиш?.. Энди билсам, ўзимга рақиб орттирибман. Афсус...»

Узоқ мулоҳазалардан сўнг манғит амири шундай фикрга келди: у душманнинг ташида эмас, ичида бўлмоғи лозим, ўзини Ўрусхон доирасига урмоғи керак! Шунинг учун ҳам у Қутлуғ Буға отабегиси мансабини тилаб олганди. Ахир отаси амир Болтачоқ ҳам Жўжи улусининг бешинчи ҳокони Жонибекхоннинг отабегиси эди-да. Унинг садоқати афсонага айланиб кетганди.

Жонибекхон ўлдирилганда, душманлари нуфузли амир Болтачоққа бундай дейишибди:

– Агар Жонибекхондан юз ўгириб, бизга қўшилсанг, иззат-икромда юрасан, молу мулк оласан, юртни бошқарасан!

Идикунинг отаси истехзоли илжайибди:

– Агар қўл-оёғимни боғламаганларингда эди, бошқача жавоб берардим. Жонибекхон ўлди... Аммо мен, фақат Олтин Ўрда ҳоконининг навқариман! Сенларни ҳоқон ўрнида кўргунча бу кўзларим кўр бўлсин, дейман! Фармон қил, шу лаҳзадаёқ бошимни кессунлар! Аммо бир илтимос: подшоҳим бошини бошимга қўй, жасадини жасадим устига жойла, токи ундан кейин ўлсам ҳам, ерга олдинроқ кирайин!

Болтачоқнинг илтимосини бажо айлабдилар...

¹ Рус тарихида: Мамай.

Бу воқеа Жўжи улусида, Туронда машхур эди. Соҳибқирон элчининг ўша жасур Болтачок ўғли эканини ҳам яхши биларди.

Амир Темур Ўруسخон мактубини Муҳаммад Чуроға додхоҳга узатди. Даромадсиз бошланган қисқагина нома беписандлик намунасига ҳам ўхшаб кетарди, унда тақаллуфларсиз беш-ўн қаторгина сўзлар битилганди:

«Мақсуд буким, Тўхтамиш менинг суянган тоғим, чақнаган юлдуздек ўғлимни ўлдирди... Бас, у менинг душманимдир! Ўғлимнинг хуни унинг бўйнинда... Уни менга тобшурингиз! Йўқ эса, уруш ерини айтиб юборингиз...»

Амир Темурнинг кўнгли увишди: Ўруسخон ҳам ўғлидан айрилибди!

– Ўғли неча ёшдайди?.. – сўради Соҳибқирон бехтиёр.

– Йигирма ёшда, Амир Соҳибқирон... – қутилмаган саволдан шошиб қолди Идику. – Яхши ўғли бор эди...

«Унинг отабегиси бўламан...»– демоқчийди, негадир тили айланмади.

«Йигирма ёшда. Йигирма ёшда... Жаҳонгир Мирзога тенг экан. Худо сабр берсун...» – деб кўйди ичида Соҳибқирон ва Муҳаммад Чуроға додхоҳга юзланди:

– Вазири аъзамга айт, назорат этсун... Мавлоно Убайд бир нома битсунки, муруватлилик койда-русуми ва салтанат арбоблари одатларида бирор давлатдан паноҳ истагон кишини душман қўлига тобшуриш зинҳор раво кўрилмайду. Тўхтамиш ўғлон бизга сиғиниб келиб турур. У бизга меҳмондур, меҳмон даҳлсиздур. Уни ҳеч кимга бермасбиз! Аммо уруш десангиз, тайёр турубтурбиз!..

– Маъзур тутадилар, Амир Соҳибқирон! – ўрнидан кўзголиб қўл қовуштираркан деди Идику. – Чопар мақомида шундай ташвишли номани етказғонимдан хижолатдаман. Зинҳор буни истамас эрдим. Пошшолиқ ҳукми... Менга юклаб қўйдилар. Ниятим бошқачароқ эди ўзи.

Идику, Соҳибқирон бирон нима дермикин, деб оғиз пойлади, шунда ўз-ўзидан гап-гапга уланиб кетарди.

Амир Темур сўзга оғиз очмоқчи эди... Бирдан у нима учун Ўрусхон элчисини қаердадир кўргандай бўлаверганини, тутуми танишлигини эслади-ю тўхтаб қолди. Ё раббий! Идику ўз саъжияси, рафти-ангори билан... Амир Мусога ўхшаб кетарди! Агар Амир Мусонинг кўзлари ирғиб чиққандай эканини, Идикуникининг эса қисиклигини демаса, Ўрусхон элчиси айни қаршилик амирнинг нақ ўзи! Бўй-бастлари ҳам, дўнгманглайликлари ҳам бир-бирларига жуда ўхшарди. Аммо битта фарқи – Амир Мусо соддароқ, гўлроқ, Идику эса маккор, сувнинг бўйига олиб бориб суғормай келадиганлар хилидан.

Кўринишхонага жимлик чўқди. Шу палла чап томонда деразадан олисларда қандайдир отнинг, чамаси, қулунини излаб зорланиб кишнагани эшитилди. Амир Темурнинг юраги орзиқди, Хонўғлон оти эсига тушиб, негадир ўша от ёнига боргиси келиб кетди...

Ортиқ сўзга ҳожат йўқ эди. Идику ҳали замон таъзим бажо айлаб қайтмоқ онлари яқинлашаётганини сизди. Ҳолбуки, у Соҳибқирон суҳбатини олмоқ, шу баҳонада қудратли амир ишончига кирмоқ, унга яқин бўлмоқ орзусида юрарди. Аммо элчиликнинг ўз русуми, чегаралари бор, ундан чиқиш мумкин эмас.

Идику чорасиз қолди. Унинг Сарой-Беркага Амир Темур жавоб номаси билан қайтиши замона-

нинг икки қудратли подшоши ўртасида уруш бошланганини билдирарди.

Кўкаман хожасининг қисик кўзлари қисилиб, манглайи яна ҳам дўнграйиб кетгандай кўринганига боқди-ю, яхши кайфиятда чиқмаганини фаҳмлади, билинар-билинемас, қалин тук билан қопланган жигарранг холли бурнини жийириб қўйди.

II

Орадан бир неча ой ўтди. Ўрусхоннинг Жўжи улуси лашкарини бошлаб Сигноққа келиб тушгани хабари Амир Темур қулоғига етганда, Соҳибқироннинг катта қўшини алақачон Ўтрорга кириб улгурганди. Сигноқдан Ўтроргача йигирма тўрт йиғоч¹ йўл чиқарди.

Биринчи куниеқ ҳаво булутланиб ёмғир ёғишга турди, кечаси қорга айланди. Қаттиқ совуқ тушиб, ерлар музлади. Тунд об-ҳаво юракларни сиқар, лашкарларнинг юришга хоҳиши ҳам, мажоли ҳам йўқдай эди. Ҳеч ким жанг бошлашга журъат этмасди. Икки қўшин бир-бирига рўбарў саф тортганча уч ой ўтиб кетди.

Ниҳоят, хут ўрталарида Ҳумоюн ўрдудан Мубашшир баҳодир бошчилигидаги беш юз кишига жангари, жасур амирларни қўшиб душманга қарши илғор қилиш ва шабихун уришга фармон берилди. Амир Темур омад ҳамиша қутлуғ яловларга йўлдош эканлигидан, бахт-саодат ёрлигидан асло шубҳаланмасди. Тунда шиддатли кечган жангда Соҳибқирон лашкарига зафар ёр бўлди, душман қўшини парокандаликка юз бурди.

Тонг ёришиб келарди. Мубашшир баҳодир Жўжи улуси шаҳодаси Темур Малик ўғлонни аниқ мўлжалга олиб отганди, ўқ оёқдан ўтиб отга санчилди!..

¹ Йиғоч – Бир йиғоч салкам олти километр масофа.

Соҳибқирон отни совутмай Тўхтамиш ўғлон гажарчилигида¹ Ўрусхонни таъқиб қилишда давом этди. Ўн беш кун деганда Жайрон Қамиш мавзеига етдилар. Шу ерда бир оз нафас ростлашга тўхташди. Соҳибқирон Тўхтамиш ўғлон билан чодирда ўлтиришар, кейинги босилажак қадамлар ҳақида кенгашишарди. Эртадан кечиктирмай душман тарафга от солмак лозим, деган фикр қиёмига етди. Кутилмаганда мулозим кирди:

– Амир Соҳибқирон! Ўрусхон дунёдан ўтибди, ўрнига катта ўғли Тўхтақийё тахтга ўлтирган эмиш!

Буни эшитган Соҳибқирон энди савашда маъни қолмаганини англади.

– Ўғлим! – деди Тўхтамиш ўғлонга. – Сизга Дашти Қипчоқ подшоҳлигини тобшурдук, зеро сизга тенг келадиган куч энди бу ерда йўқ!

Тўхтамиш ўғлон Соҳибқирон қўлини ўпганча таъзим қилди. У ашаддий душмани бартараф этилганидан, ниҳоят Дашти Қипчоқ тахти қўлга кирганидан бемисл бахтиёр эди.

Амир Темур фатҳу нусрат, эъзозу икром ила Самарқандга қайтди. Бу тарих етти юз етмиш саккиз илон йили бошида, милодий 1377 йил март ойида юз берди.

Бироқ, Тўхтамиш ўғлон вилоятни қўлида тутиб туrolмади. Отаси ўлиmidан кўп ўтмай вафот этган Тўхтақийёдан кейин кенжа ўғил Темур Малик ўғлон Жўжи улуси тахтини эгаллади. У оёғидан ўтиб отга санчилган ўқ захмини ҳам, аламини ҳам ҳали эсдан чиқармаганди. Катта лашкар тўплаб Тўхтамиш ўғлон устига Ўтторга юриш қилди. Амир Темурнинг тутинган ўғли қолган-қутган аскарни билан тўртинчи бор валинеъмати хузурига қочиб жон сақлади...

Турон султони Боғи Баландда қаср олдидаги хаворанг шийпонда ўлтирар, кўк дафтарга туши-

¹ Гажарчи – йўлбошловчи, маъносида.

рилган саҳифаларни Мавлоно Убайдга ўқитар экан, фикру мушоҳадаларни бир-бир кўнглидан ўтказар, айрим жойларига ўзгартиришлар киритар, гоҳ-гоҳ суҳбатни ёнида жим тинглаб ўлтирган Муҳаммад Чуроға додхоҳга нималарнидир тушунтирар, аммо хаёлининг бир четидан Тўхтамиш ўғлон кетмасди.

Табиатга куз нуқси урган, айна пишиқчилик авжида...

Нарироқда нақшинкор хонтахта устида сипоҳлари терилган ҳолда шатранж тахтаси кўринарди, афтидан, Соҳибқирон одатдагидек номи чиққан шатранжчилардан бири Муҳаммад Чуроға додхоҳга қарши дона сурмоқ ниятида эди. У шатранж ва овни жуда ҳам ёқтирарди. Ҳар иккиси ҳам дунё ташвишларини бир оз унутишда, ҳам ҳарбу майдон санъатини ёдда сақлашда аҳамиятли эди. Фурсат етди дегунча, Ибн Ақил, Зайн ал-Яздий сингари замонанинг моҳир шатранжчиларини йиғиб «жанглар» ўтказарди.

Барча шатранжчилар ҳадисчи ва фикрчи аллома Хожа Али Шатранжий олдида қўл қовуштириб туришарди. У ўйнаганда чуқур ўйланиб ўлтирмас, бунга эҳтиёж сезмас, қаттиқ берилганидан ўзи ҳам гўё тахтадаги сипоҳларнинг бирига айланиб кетар, шартта-шартта юрар, бир вақтнинг ўзида беш-олти рақибга қарши дона сура оларди. Қувваи ҳофизаси зўрлигидан тахтага қарамаса ҳам рақиб доналарининг ахволи, вазият манзараси унга аён эди.

Алломанинг Зайн ал-Яздий билан ўйнаганда битта пиёдасини бериб қўйиши, Ибн Ақилга эса битта от қўйиб, устига «миниби» олиши (яъни енгиши), ҳатто филини ўрмонга «бўшатиб» юбориши (яъни филсиз ўйнаши) ҳамманинг оғзида афсона эди. Хожа Али Шатранжийнинг тушига Ҳазрат Али кирибдилар, амирал мўминийн унга бир халтада шатранж тутқазибдилар, дейишади. Шундан Хожани енгиш жуда қийин эмиш.

Амир Темур ва Хожа Али Шатранжийлар катта шатранж ўйнардилар. Шундай ўйинлар вақтида майдон атрофида жуда кўп тўпланган одамлар алломанинг узоқ-узоқ ўйга чўмганларининг шохиди бўлишар, Соҳибқирон шижоатига тасаннолар айтардилар.

Ниҳоят Амир Темур ва Муҳаммад Чуроға додхоҳ шатранж ўйинига ўлтирдилар. Соҳибқирон шоҳ олдидаги пиёдани олға сурди...

Соҳибқирон бу гал Тўхтамиш ўғлонни ҳузурига киритишга шошилмади, илк марта Тўхтамиш ўғлонни ўғил тутиб, унга умидлар боғлаётгани нечоғлик тўғри-нотўғри эканлиги ҳақида ўйланиб қолди. Бунинг сабаби нимада? Подшоҳзоданинг такрор қочиб келганими? Ҳа, дарвоқе, бунга Муҳаммад Чуроға додхоҳнинг ўйин бошланишидан аввал айтиб берган мана бу ҳикояси ҳам туртки бўлди шекилли.

...Тўхтамиш ўғлон Сиғноқ томонлардан қайтганидан кейин бир неча кун ўтса ҳам негадир ҳеч ким ундан хабар олмади. Гуё уни унутиб юборишганди. Одатда, Амир Темур дарҳол ҳузурига чорлар, ҳол-аҳволни суриштириб, чўккан кўнглини кўтарар, ҳеч нарсани юзига солмай яна қўшин бошида сафарга жўнатарди. Аммо бу гал тўрт кун ўтди, ҳали ҳеч кимдан дарак йўқ. Тўғри, Муҳаммад Мирак дарҳол келиб кўрди, аммо ундан не наф?..

Подшоҳзоданинг юраги сиқилди. Энди Соҳибқирон ёрдам қилмасмикинлар? Тўхтамиш ўғлондан кўнгиллари совудимикин?.. Неча марта қўллаб-қувватладилар, аммо не чораки, омад юз ўтирди. Энди бу ёғи нима бўлади?..

Кеча Муҳаммад Чуроға додхоҳни кўриб қолди-ю, бутун номаи аъмолини тўкиб солди, зинҳор чўчитиш учун айтмаётганини, бу ҳолатда ўзини бир нима қилиб қўйиши мумкинлигини таъкидлади. Йиғламсираб, агар Соҳибқирон ҳузурларига чор-

ласалар, оёғига йиқилиб узрлар сўрашини урғулаб гапирди... Чиндан ҳам унинг аҳволи ночор эди.

Муҳаммад Чуроға додхоҳ «Худо пошшо эгам...»-дан бошқа ҳеч нарса демади...

Икки кун ўтгач, бирдан Тўхтамиш ўғлонни тенгқурлари Боғи Нақши жаҳонга меҳмонга таклиф этишди, кўнгила сўраб, Жўжи улуси хони билан савашини тафсилотлари ҳақида саволлар ёғдиришди. Гурунг қизий бошлади.

Подшоҳзода мартабасидан паст тушгиси келмай, ўзини гўё ҳеч нарса юз бермагандай тутишга тиришди ва хотиржам деди:

– Жанг жуда оғир кечди... Душманнинг қўшини ўн чандон кўп эди. Ундан кейин номардларча ҳийла ишлашди, даставвал камгина қўшин билан жангга кириб бир оз фурсат ўтгач, қочиб қолди, биз эса тутамиз деб, кетидан қувдик, оқибатда пистирмага тушиб, лашкар қирғинга учради...

Ҳеч ким индамади. Подшоҳзода оҳиста гапини давом этдирди:

– Ростини айтсам, лашкаримнинг душманни-кидан кўра чўғи пастлиги аниқ билинди-да... Сал камроқ берилган экан. Агар навкарларим икки минг эмас, ўн минг бўлгандами, душманни бема-дол янчиб ташлардим...

Тўхтамиш ўғлоннинг сўзларини тишини тишига қўйиб эшитиб ўлтирган Умаршайх Мирзо энди ўзини тутолмай қолди.

Умаршайх Мирзо асли подшоҳзодани биринчи кўрганданоқ ёқтирмагани. Унинг кўнглига, тақабур ва калондимоғ, устумон подшоҳзода Турон салтанатига ҳеч ҳам суд қилмайдир, фақат зиён келтирадир, деган фикр муқим жойлашиб олди. Тўхтамиш ўғлоннинг кейинги қадамлари, жанг майдонидан қочишлар тобора амирзода фикрининг тўғри чиқаётганини кўрсатарди. У шундай одамга ишониб қараганидан падари бузрукворига

ачинар, айтай деса андиша қўймас, подшоҳзодага эса пинҳона нафрати тобора ортиб борарди.

– Сизга қўшин... камроқ берилгон эрканму, подшоҳзодам?.. – захархандалик билан чўзиброқ сўради Умаршайх Мирзо... У ғазабдан қисилган қўйники сингари кўзларини Тўхтамиш ўғлонга тикди.

Амир Сулаймоншоҳ ялт этиб Жаҳоншоҳ ибн Жокуга қаради, у доим шундай бир машмаша чиқмасин, деб чўчирди. Подшоҳзода ва амирзода ўртасидаги азалий сирка вақти-вақтида бижиб турарди, буни ҳамма биларди. Шайх Нуриддин баҳодир Амир Шоҳмалик билан беихтиёр кўз уриштирдилар, Муҳаммад Мирак йўқ чап қулоғини силар экан, «Ана, бошланди!.. Буёғи қандай бўларкин?..» – дегандай Муҳаммадбек ибн Мусога бақрайган кўзларини тикди... Чамаси, улар икки қўчқорнинг бир-бирига калла ташлашлари томошасига ишқибоз эдилар.

Тўхтамиш ўғлон ўзини эшитмаганга солди ва ёрқин кўзларини амирзодага қадаганча талмовсирагандай сўради:

– Нимани... камроқ, дедилар, амирзода жаноблари? Эшитолмай қолдим...

Ҳамма подшоҳзоданинг амирзода ғашига тегиш учун атай ўсмоқчилаётганини сезди. Амир Шоҳмалик подшоҳзода тутумига афсуслангандай қаради, Муҳаммад Мирак эса, аксинча, ичида: «Бопла, азамат!..» деб қўйди.

– У ҳолда... қулоқларини очиб қўймак керак эркан...– деб юборди ногаҳон Умаршайх Мирзо! Амирзоданинг чап қўли қилич дастасига таянганди.

Тўхтамиш ўғлоннинг тиниқ юзлари ғазабдан лов-лов ёнди:

– Шундоғму?.. – баъзур жилмайди Тўхтамиш ўғлон, кейин бирдан жиддий тусга кирди: – Биз-

нинг қулоғимизни очиб кўядурғон... ҳали онасининг қорнида ётибдур!..

Умаршайх Мирзога тиғ теккандай бўлди! Подшоҳзоданинг гаплари унга ботиб кетди, юмалоқ юзларига қон тепди. Бағоят газабланганидан шарт ўрнидан ирғиб турди-да, қиличини суғурганини билмай қолди!

– Мана, мен очиб кўямен! Очишни ўргатиб кўямен сен товуқмижоз лапашанга!.. Билиб оласен! Ҳа-ҳа-а!..! – деб бақирди бирдан.

– Ҳақорат қилмангиз!! – Тишларини ғижирлатиб ўшқирди Тўхтамиш ўғлон, у аллақачон қўлида қилич тутган, жангга тайёр эди. – Ҳақорат қилмангиз, деяпмен!!!

– Ноинсоф! – деди яна Умаршайх Мирзо, унинг жирракилиги тутиб кетди. – Отилмағон солқон ҳам бошга тегадур, ҳам кетга!.. Ҳа!.. Неча марталаб сен учун кўшинлар сафланди. Барида ҳам маъракаи майдондан тиррақи эчкидай шаталоқ отиб қочиб қолдинг! Уят борму?.. Тағин кўшин кам, деб нолийсен! Номуси йўқ, инсофсиз! Қўрқоқ!..

– Бу гапларни кимга сўйлаётирсиз, ҳей амирзода! Уйлаб гапирингиз! Билингизким, мен подшоҳзодаман, Чингизхон уруғи! Буни эсингиздан чиқармангиз!.. Эсингиздан чиқармангиз!! Индамаса гапираверасизму?..

– Подшоҳзодалигинг бир дирҳам, билдингму? Бу ҳам қисма-а-ат!.. – Умаршайх Мирзо ўзини худди донишмандлардай тутиб, яхши кўрган сўзларини чертиб-чертиб гапирди. – Сенинг ландовурлигинг туфайли Амир Улжайту опардий, Шодравон найман каби шерюраклар, афсуски, нобуд бўлдилар. Тўртта навкарни бошқара олмағон сендай подшоҳзодани қара-ю! Таъзирингни ейсан энди, нодон! Чиқ ташқарига!

– Пешонасида шундоқ ёзилғон! Менда не айб? Менда не айб?.. – ўзини оқларди Тўхтамиш ўғлон.–

Ие!.. Ҳали мен нодонму?.. Хо-хо-хо!.. Нодонлигимни бир кўрсатиб кўяр эканман-да!.. Чиқайми?.. Чиқсам, чиқавкераман, қочадиган йўқ!!

Унинг аламли овози чинқириб эшитилди.

Кўчқорчалар бир-бирига хезлана бошладилар. Ҳар иккисининг ҳам кўлида қилич ўйноқларди. Аввал Умаршайх Мирзо қиличи ярақлади, кейин Тўхтамиш ўғлон намойишкорона қиличини кўтариб ҳавода ўйнатди.

– Ҳай-ҳай! – қичқирди ҳайратда Амир Сулаймоншоҳ. – Тўхтангизлар!

– Айб бўладир! – аралашди Жаҳоншоҳ ибн Жоку. – Айб бўладир!..

– Маъзур тутингиз! Сизларга асло ярашмай-дур, амирзодам! – уялтиришга уринди Амир Шохмалик. – Асло ярашмай-дур...

Муҳаммад Чуроға додхоҳнинг йўғон овози барчани сергаклантирди.

– Тўхтангиз!!! Жаҳл келганда ақл кетадур! Шайтонга ҳай берингизлар! Подшоҳзода жаноблари! Сизни танимай турибман!.. Лоҳавла вала қуввата! Амирзодам, бу гапнинг Амир Соҳибқирон қулоқларига етиши мумкинлигини биласизму? Ҳеч оқибатини ўйлайсизму?.. Жаноби амирлар! Уларни тез ажратингиз! Ёки ҳаммамиз уларни уриштириб томошасини кўрдилар, деган маломатга қолиб ўлтирайликму? Худо пошшо эгам, деганлар!..

Шайх Нуриддин баҳодир шитоб Умаршайх Мирзо олдини тўсди, Муҳаммад Мирак Тўхтамиш ўғлонга ўзини қалқон қилди. Қолганлар ҳам ҳай-ҳайлашиб ўртага тушдилар ва амирзода билан подшоҳзодани ажратиб қўйдилар. Зиёфат ҳам захарга айланди.

– Билиб қўй... Ҳисоб китобим бор ҳали сенда! Ҳали якка-ёлғиз учрашажакмиз, подшоҳзодам! Эсингдан асло чиқарма! – зуғум билан деди алами ичида Умаршайх Мирзо.

Шундай дер экан, амирзода пайт топиб бу ҳақда Соҳибқиронга ёрилишни кўнглига тутди.

Тўхтамиш ўғлон бир хўмрайиб қаради-ю индамади...

Шатранж тахтасида жанг қизиб борарди. Муҳаммад Чуроға додхоҳ узоқ ўйланиб, тўртта пиёдасини бир-бирига боғлаб, қалқон қилиб майдон ўртасидан ёриб ўтишга интилган оқлар фарзинига мустаҳкам тўсиқ қўйди. Соҳибқирон, ҳалихануз «қантариқ»да ётган отини ўйинга ташларкан, кўзини шатранждан олмас, аммо хаёлини Тўхтамиш ўғлон ҳақидаги қарама-қарши фикрлар банд этганди.

Боғи Нақши жаҳондаги нохуш ҳодиса Амир Темур ўйларини тағин чигаллаштирди. Демак, Тўхтамиш ўғлонни тенгқурлари унча хушламайдилар... Бунга, албатта, унинг тутуми сабабчи. Лекин Дашти Қипчоқ томонларни тинчитмак керак, бу нарса салтанат учун бағоят зарур. Шу маънода, хўш, Тўхтамиш ўғлонга умид боғлаётгани тўғриму, йўқми?..

Мушкул жойи шундаки, Соҳибқирон Тўхтамиш ўғлон ҳақидаги ўйларини бировга айтолмайди, айтишга уялади ҳам. Ахир сарой аъёнлари олдада уни ўғлимга ўхшайди, ўғлим деб, кўкларга кўтариб, мартабасини осмон-фалакка чиқарган ўзи-ку! Жўжи улуси, Дашти Қипчоқ томонлар ташвишини бартараф этиш мақсадида Тўхтамиш ўғлонни ўзининг одамига айлантирмоқчийди. Лекин узоқдаги куйруққа ишониб қолган шекилли. Не-не уринишлар, саъй-ҳаракатлар, лашкарлар, мол-мулклар, умидлар, илинжлар, ниятлар бамисли кумга сепилган сувдек зое кетди...

Умаршайх Мирзонинг торинганича бор. Наҳотки унда ҳарбий салоҳият йўқ, лашкар бошқариш лаёқатига эга эмас?.. Чингизхон авлоди-ку ахир! Наҳотки, у қўлидан ҳеч иш келмайдурғон подшоҳ-

зодалардан бўлса? Амир Темур молу мулк, саъй-ҳаракатларга эмас, қадрига куюнадир, қадрига! Умидларига, орзуларига ачинадир. Унинг тутинган ўғли маъракаи майдондан фақат қочишни ўрганиб олган, деган дашномлардан изо тортадир холос!

Ёки... Тўхтамиш ўғлон хизматларидан воз кечиб кўяқолсинму? Эҳтимол, ҳеч рўёбга чиқмайдурғон ишга уриниб ётгондир? Осмондаги юлдузни ердан туриб урмоқчи бўлаётгондир?.. Шундоғ эса, Амир Соҳибқирон, ўзларига ҳазор уят, ҳазор уят! «Ат-танг!» дея манглайга бир урсунлар-да, эс-хушни ўнглаб олсунлар! Умид узиб, подшоҳзодани ёнларидан ҳайдаб юборсунлар!..

Шундай ёқимсиз ўйларга ғарқ, танг аҳволда турганда Ўрунг Темурнинг унинг қошига отлангани ҳақида даракни эшитди. Бу орада фарзини бурчакка қисилиб, йўллари беркилиб, ўровга тушиб қолди, эҳтиёт чорасини қилмаса, қурбон бериши мумкин. Вазиятдан чиқиш чорасини изларкан, кутилмаган мужда Соҳибқирон хаёлларини тум-тарақай этиб юборди:

– Амир Соҳибқирон!.. Амир Соҳибқирон!.. Хуш-хабар... – деди мулозим билан дарвозадан ҳаллослаб кирган Ахий Жаббор баҳодир ўзини Амир Темур пойига отаркан.

Орқама-орқа Амир Жоку барлос, Амир Довуд дуғлат ва девон котиби Давлатшоҳ баҳши уйғурлар ҳам ташриф буюрдилар. Ҳаворанг шийпон атрофи аста-секин одамга тўла бошлади.

«Илоё, хушхабаридан айирмасун!..» – деб қўйди ичида Амир Темур... Жаҳонгир Мирзонинг ўнбошиси ҳаяжоннинг зўридан гапира олмасди. Барча қандайдир саросимада унга қаради.

– Ўзингни бос, баҳодир! Ўрнингдан тур! – тинчлантирди Амир Темур. – Сўйла, не хушхабар экан?

Ахий Жаббор баҳодир Амир Темурни фавкуллодда меҳр билан эъзозлар, агар жонингни бер, деса шу лаҳза беришга тайёр эди. Қувончдан кўзлари ёшланган баҳодир таъзимда орқасига тисарилди:

– Суюнчи тилайман! Суюнчи тилайман, Амир Соҳибқирон!.. Пошшолик осмонида бир ёруғ юлдуз чарақлаб жамол кўргизмиш! Муборак юзлик фарзанд ғайб пардасидан ошкор бўлмиш! Салтанат сандиғидаги дуру гавҳарларга яна бир дурри бебаҳо қўшилмиш! Муҳтарама Билқиси замон Тағой Туркон оқа ҳазрати олийларига бир ўғил туҳфа этмишлар!..

Бу чиндан ҳам ажойиб мужда эди!

Қувонч устига қувонч деганларидай, шу пайт Тошканддан қайтган Муҳаммадбек ибн Мусо Чингизхон босқинида вайронага айланган кўҳна Банокат Соҳибқирон фармониға кўра қайта тиклангани, Сирдарё бўйида гўзал шаҳар қад кўтаргани ҳақида хушхабар етказди.

- Ўғил муборак, Амир Соҳибқирон!
- Шаҳар қутлуғ бўлғай!
- Шавкатларига шавкат қўшилибдур!..
- Илоё, узоқ умр кўрсун, ҳазратим!..
- Офарин! Офарин!

Ҳаворанг шийпондан ана шундай қутлов овозлари бутун боққа таралар, барча Соҳибқиронни гоҳ ўғил, гоҳ эса янги шаҳар билан қутларди.

Халлоқи безаволга салламно! Ҳаммаси яхшилик аломатидур!

– Худо ўғил ато этибдур, Жаҳонгир Мирзо ўрниға ўғил!.. Оллоҳға шукр!.. – пичирлади ичида Соҳибқирон кўзларига ёш келиб. Бир томчи ёш сирғалиб қора соқолидан ерга тушди...

Ғолибо, шатранж тахтасига боққанди, мужмалу мубҳам йўллар ногаҳон равшан тортди! Рақиб сипоҳлари майдон ўртасини эгаллаганди, нафас

олишга имкон йўқ, унинг устига фарзини ўровга тушган бир ҳолатда... Соҳибқирон кутилмаганда вазиятни буткул ўзгартириб юборадиган йўл топди: «от»га миниб олган шиддатли руҳи билан қоралар шоҳига ҳужум қилди!

– Бонуи Кубро Қутлуғ Туркон оқа эгачи жаноби олиялари, Амир Соҳибқирон шарафли ўғил исмини қўйиб берсунлар, деб ўтиндилар...– деди Ахий Жаббор баҳодир шу палла.

Амир Темур ҳам худди шу ҳақда ўйлай бошлаганди. Аслида, бу кўпдан унинг хаёлини банд этиб келарди.

Муҳаммад Чуроға додхоҳ икки-уч юришдан сўнг ўзининг шоҳи мот бўлишини аён кўрди: у рақиб фарзинини қўлга туширишга киришиб кетиб, ҳимояни эсдан чиқариб қўйибди. Бир оз ўйлангач, ўйинни бой берганини тан олмай иложи қолмади.

– Жоним сизга қурбон, Амир Соҳибқирон!

Соҳибқирон шатранж тахтасига мамнун назар ташлади-да, хитоб қилди:

– Боқингиз! Эгри-бугри йўлларга сира қадам босмайдургон рух шоҳни мағлуб этмиш! Шоҳни мағлуб этгон адолатпарвар рух! Ҳа, адолат ҳамиша енгадир! – Кейин шатранж тахтасидан кўз узиб, Мавлоно Убайдга ўтирилди. – Бас, ўғлимизнинг исми Шоҳрух бўлсун! Ҳамиша руҳдек тўғри йўлдан юргувчи подшоҳ! Тарих дафтарига битиб қўйингизким, Шоҳрух Мирзо ҳижрий 779 йил рабиус-сонийнинг ўн тўртида¹ дунёга келмишдир!.. Янги шаҳар ҳам амирзода шарафига «Шоҳрухия» деб аталсун!

Ҳамманинг тилида «Шоҳрух Мирзо», «Шоҳрухия» сўзлари янгарди.

– Суюнчисини ол, баҳодир!

Соҳибқирон ёнидан ақча тўла халтача чиқариб Ахий Жаббор баҳодирга ташлади. Ҳаяжонланган

---

¹ Милодий 1377 йил 20 август.

Ахий Жаббор халтачани ила олмай тушириб юборди. Динорларнинг бир қисми шийпон атрофига ташланган гиламга сочилиб кетди. Ахий Жаббор баҳодир уларни теришга тушди...

Қутловлар тутамай, боғнинг дарвозасида Ўрунг Темур кўринди.

Тўхтамиш ўғлон биринчи марта Соҳибқиронга ташриф буюрганида унинг ҳамроҳлари ичида ўзининг кўркмаслиги билан донг таратган амир Ўрунг Темур ҳам бор эди. Беомон жанг майдонида Қозончи баҳодир уни отнинг тагида йиқилиб қолганидан фойдаланиб асир олди ва Ўрусхон ҳузурига келтирди. Ўшанда Ўрусхон унинг гуноҳидан ўтганди.

Ўрунг Темур Сигноқда сабр-тоқат этагидан тугиб оғирликка чидаб яшади, аммо Самарқанд хаёлидан чиқмай, кўнгли пинҳона Соҳибқирон томонга талпинарди. Ниҳоят қочишга фурсат топди. Тўхтамиш ўғлондан кейин кўп ўтмай у ҳам салтанат остонасига бош урди.

Кайфи чоғ Соҳибқироннинг кўнгли яна ҳам ёришиб кетди. Бу йирик гавдали, кўсанамо, садоқатли, тўғрисўз амирни илк марта кўргандаёқ унинг ҳалол одам эканлигига амин бўлганди. Қани, ундан душман томондаги вазиятни яхшироқ билсинчи, шунга қараб фикр қилсин-чи, худо бир йўлга бошқарар...

– Ҳозир Жўжи улуси Темур Маликхон тасарруфидадур, – деди Соҳибқирон одатий ҳол-аҳвол сўралгандан кейин. – Хоннинг кйфияти нечук?..

Ўрунг Темур даставвал шундай қутлуғ соатда қадами етганига шукрлар айлаб, Соҳибқиронни қутлади, сўнг асосий мақсадга ўтди:.

– Тўхтамиш ўғлон енгилиб қочиб келгандан сўнг Темур Маликхон кибру ҳавога берилиб ўзини жуда қўйиб юборди... – Ўрунг Темур жилмайишга уринди. – Хоқоннинг кенжаси-да. Дунё билан иши йўқ...

Қаттиқ айш-ишрат ила машғул. Кечаю кундузи шароб базмида ўтадир. Чошгоҳгача ухлаб ётадур, дунёни босган сув агар хон ётган ерга киришига оз қолган бўлса ҳам, биров уйқусини бузишга журъат этолмайдир. Салтанат ишлари ўлда-жўлда. Юрту эл ундан батамом умидини узиб қўйган. Жўжи улусида, Тўхтамиш ўғлон ундан юз чандон яхшироқ, Тўхтамиш ўғлон тахтга минсун, дерлар, Тўхтамиш ўғлонни тиларлар...

Амир Темур эшитиб ўйга чўмди. Чиндан ҳам, қайси ҳукмдор салтанат низомига риоя қилмаса, ёлғиз ўз жони ҳузурини ўйласа, мамлакат биносига дарз етмоги аёндир.

Соҳибқирон шу палла давлати қўлидан кетган ҳоли афтода подшоҳлардан бири ҳақидаги нақлини эслади. «Салтанатингиз завоқ топишига сабаб нимадур?» – сўрабдилар кейин подшоҳдан. «Ҳар куни оқшомда шароблар ичардим, – дебди подшо. – Дарё-дарё май оқарди. Тунда айшу ишрат этагидан маҳкам тутардим, хурилиқолар билан базм айлаб чиқардим. Куннинг биринчи ярмини, табиийки, хориб-чарчаб маст уйқуда ўтказардим. Оқибатда салтанат беқарорликка юз бурди, давлатим либоси чок-чокидан сўкилиб кетди...»

Амир Темур Темур Маликхон давлатидаги вазиятни билди-ю толе ундан юз ўгирганини фаҳмлади. Тўхтамиш ўғлоннинг бахтиёр соатлари энди келибди! Бас, фикр қатъийлашди: Соҳибқироннинг ўзи Дашти Қипчоққа отланмайди, балки ўғли боради! Подшоҳзода энди Жўжи улуси тахтига минадир! Тўрт марта жангда енгилган эса-да, бешинчисида албатта салтанат тожини бошига киядир! Бу офтоб чиқиши янглиғ муқаррар нарса! Чунки Темур Маликхоннинг тез кунда давлати қўлидан кетган подшоҳ ҳолига тушмоғига шубҳа йўқ! Унинг аҳволи шундан далолат бериб турибди.

Хумоюн ўрдудан, черик йиғилсун, Тўхтамиш ўғлон иззату икромларга муносиб кўрилсун, Амир Довуд дуғлат бошлиқ амир Ўрунг Темур, Муҳаммадбек ибн Мусо, Гиёсиддин тархон, Муҳаммад Миракларни кўп лашкар билан Сиғноққа юборилсун, Тўхтамиш ўғлонни тахтга ўтказиб қайтсунлар, деган олий фармон эълон этилди. Соҳибқирон бу сафар Тўхтамиш ўғлоннинг Оқ Ўрда тахтига минишига асло шубҳа қилмасди, чунки Дашти Қипчоқда ҳозир унга тенглаша оладиган куч йўқлиги равшан бўлиб қолганди.

Шохрух Мирзо таваллуди шарофати билан узоқ вақт Хумоюн ўрду остонасидан мамлакатнинг турли пучмоғларидан қутлаб келгувчилар қадами узилмади...

ЎН УЧИНЧИ БОБ

I

Гарчи Тўхтамиш ўғлон ишлари бир қараганда олдинга силжигандай кўринса ҳам, Соҳибқирон назарида ҳали оламга жар солгудай даражада эмасди. Юрт дориломонлик палласига кирди, энди мамлакат ободончилиги билан шуғулланишга фурсат етди. Юртни фарзандлар обод этмоғи лозим, ишни Кешдан бошлаши керак. Кўпдан шундай паллаларни кутар эди Соҳибқирон.

Бироқ салкам олти ой аввал Хоразм томонларга вазиятни ўрганиш учун пинҳон жўнатилган Аббос баҳодир қипчоқ нохуш хабарлар келтирди. У Хоразмдан қайтганидан сўнг қаттиқ оғриб қолди, аммо Соҳибқирон талаб қилганида, оёққа туриб Кўксаройда ҳозир бўлди:

– Бизни қандай хабарлар бирлан сийлайдурсен? – сўради Амир Темур.

– Кейинги икки йил ичида хоразмшоҳ Юсуф Сўфи Бухорога ва Котга бир неча марта қўшин ташлаб, ғоратга юз бурибдур, Амир Соҳибқирон! – жавоб берди Аббос баҳодир қипчоқ, таъзим бажо келтириб. – Қўлига нима илинса олиб кетибдур. Хоразмшоҳда ҳали ҳам аввалгидек ёғийлик кайфияти ҳукмрондир, ҳатто бу нарса бадтар кучайгандек ҳам туюладур.

– Ҳа, қудамиз Юсуф Сўфи ёнидаги фитначилар асло тинчимаётирлар. Бари ўшаларнинг кирдикори... – деди оҳиста Амир Темур ва ортиқ чидаш мумкин эмаслигини, хоразмшоҳга дарҳол расмият юзасидан бир элчи юбориш лозимлигини англади. Элчи нуфузли кишилардан танланмоғи керак.

Унинг фикри Давлатшоҳ бахши уйғурда тўхтади. Шу куни Соҳибқирон Умаршайх Мирзонинг Жаҳонгир Мирзо ҳарами Бахт Малик оқага уйланиш тўйи эди, Соҳибқирон ўша ерда уни ёнига чорлатди ва хоразмшоҳ Юсуф Сўфи билан нималар ҳақида гаплашишни уқтирди, қудага қимматбаҳо тухфалар инъом этишни тайинлади. Милодий 1377 йил охирида Давлатшоҳ бахши уйғур Хоразмга жўнаб кетди.

Бахт Малик оқа ҳали ҳануз амирзода вафотидан сўнг ёлғиз яшарди.

– Эски удумларимиз бор, ака ҳарами унинг вафотидан кейин укага раво кўрилса мақбулдир, – кенгаш берди Қутлуғ Туркон оқа Соҳибқиронга. – Чунки набирамиз Пир Муҳаммад Жаҳонгир вояга етмоқда, валиаҳднинг ўғли ахир... Наҳотки етим бўлиб энди кимсанинг қўлига қараб қоладир?

Соҳибқирон эгачи маслаҳатига розилик билдирди.

Саратоннинг ўрталарида Амир Темур қурбон ҳайитига Кешга боришни ўйлаб қўйганди, Сароймулкхоним, Хонзода хонимларни ўзи билан бирга олиб кетди. Икки яшар Муҳаммад Султон Холдона биби қўлида маофада эди.

Амир Темур Шайх Шамсиддин Кулол, Тарағай баҳодир ҳамда Жаҳонгир Мирзо мазорларини зиёрат этишни дилга тукқанди. Ўтганларнинг пок руҳларига қурбонликлар қилиниб жонликлар сўйилди, худойиларда дуо-ю тиловатлар янгради. Шаҳрисабз аҳли оқиб келди.

Соҳибқирон мискину бечораларга хайру эҳсонлар кўргизди, ҳайитликлар тарқатди, фуқаро-ю мустаҳиқларга ҳадя-ю садақалар улашишда ягона бўлди. Шаҳрисабз ҳокими Амир Мусо ҳамиша Соҳибқирон ёнида юрди. У Шайх Шамсиддин Кулол ҳовлисига қўшни уйда яшарди. Ҳоким ўз уйига таклиф этганда, Соҳибқирон негадир рўйхушлик кўрсатмади.

Маликалар Жаҳонгир Мирзо қабри томон йўналдилар. Мақбарага яқинлашганларида Хонзода хоним эҳтиром ила маҳди улёни олдинга ўтказди.

– Зиёратни ўзлари бошлаб берсунлар, хонимойим ҳазрати олиялари!

Сароймулкхоним Хоразм маликасининг соғона бошига ёлғиз кириш одати борлигини яхши биларди, уни қистамади. Кейин Хонзода хонимга навбат етди. Малика бу гал ёлғиз эмас, Муҳаммад Султонни етаклаганча соғонага яқинлашди. Қуръон туширгач, қабрнинг совуқ тошларига гунчадек лабларини босди, нозик қўллари билан соғонани силаб чиқди, у-бу ғуборлардан тозалади.

У Самарқандда эканида кўнғелига туккан нијатини амалга оширди: икки йилдан бери кўз қорачиғидай асраган, Жаҳонгир Мирзонинг доимо юрак устида тақиб юрадиган уч бурчак қора бахмал туморини йиғлай-йиғлай икки ёшли ўғилчасининг бўйнига осиб қўйди.

– Руҳлари асло безовта бўлмасун, шаҳзодам! Бахмал туморингиз энди ўғлингизда! – йиғламсиради Хонзода хоним. – Юрагининг тепасида асраб юр-

сун, илоҳи! Сизнинг қолғон умрингизни ҳам унга берсун!

Кейин ўғлини кўтариб олди-да, суюб бурнига бурнини теккизиб:

– Асло бўйнингдан туширмагайсен, гиргитто-ним! – деди оҳиста. Кўзлари фавқулодда порлоқ Муҳаммад Султон онасининг ёшларга чўмилган юзларига хайрон қараб турарди.

Шу ерда ҳали ҳануз учрамаган бир ҳол юз берди. Малика ҳар гал тиловат тушириб, соғонани тавоф қилиб, йиғлаб-йиғлаб чиқиб кетаверарди. Бу сафар нечундир биринчи марта бошини кўтариб тепага қаради...

Шифтда Муҳаммад Мустафо ҳадисларидан бири ёзиб қўйилган экан: «*Ал-оқилу яъатамиду ала амалиҳи, Вал-жоҳилу яъатамиду ала амалиҳи...*»¹ Хонзода хоним унинг маъносини тушунди, тушунди-ю бутун аъзои бадани жимирлаб кетди! Рост, хою ҳаваслар қайдадир қолдилар, уларга ишониб яшамоқ нодонлик экан, ақлли бўлмоқ керак, ақлли!..

Шўрпешона малика ёрининг соғонасини кучоқлаб, унсиз-унсиз йиғлади. Йиғларкан, не-не армонлари унинг атрофида мунгсираб турганини ҳис этди. Муҳаммад Султон эса ҳеч нарсадан беҳабар мақбара ичида тетапоя ўйнаб юрарди...

...Шарқда ўтмиш подшолари орасида хориждан келган сайёҳ, дарвеш ёки қаландар бўлиб, билдирмай ўз юртини пинҳона кезиб юриш, ҳамма нарсани кузатиш, раёнинг турмушини ўз кўзи билан кўришга интилиш, гуноҳкорлар топилса, уларни жазолаш одати машҳурдир. Ҳорун ар-Рашид, Султон Маҳмуд Ғазнавийлар доим шундоқ йўл тутар эканлар. Буларнинг баридан яхши хабардор бўлган Амир Темури ҳам Самарқандда ёнига ҳеч кимни олмай пинҳона йилда бир марта бозорларни айла-

---

¹ «Ақлли одам ўзининг куч-қувватига ишониб яшайди, нодон – хою ҳавасларга суяниб яшайди...» (араб).

нар, нарх-навони кузатар, одамларга қарар, карвон-саройларни кезар, такяхоналарга кириб гапларга кулоқ соларди... Кейин эртасига кимнингдир боши кетарди, бошқаси эса зиндонга ташланарди. Буни ҳатто Сароймулкхоним ҳам, Муҳаммад Чуроға додхоҳ ҳам билмасдилар.

Соҳибқирон бу одатини Шаҳрисабзда ҳам канда қилмасди. Тағин шундай бўлди: зиёратлардан кейин, кийимларини ўзгартирди, дарвиш қиёфасида, бошида тит-питиси чиққан кулоҳ, эгнига уриниброқ қолган жанда илиб, ҳеч кимга билдирмай, бозору маҳалла-гузарларни айланиб чиқди. Уни бундай алпозда кўрганлар, сира Амир Темур демасди.

Соҳибқирон вақти-вақти билан танҳо кезиб, подшоҳ эмас, Оллоҳнинг гуноҳкор бир бандаси сифатида дунёга қарашни, ҳамма нарсадан холи бўлишни истарди. У ҳозир бутун Турон, наинки Турон, балки жаҳон юки зиммасига тушиб турган жаҳонгир эмас, ҳар қандай ташвишлардан холи бир дарвиш, кўнглида Оллоҳга илтижодан бошқа ғами йўқ бир банда, кифтида гарддек ҳам юки йўқ кимса...

У Симхона, Чақар, Дегрез, Кўкнорихона, Кунчиқар, Ҳазрати Имом ва бошқа маҳаллаларга борди. Ҳамма «дарвиш»га ҳайратда қарар, чурвақа болакайлар ортидан эргашишиб: «Дарвиш бобо! Дарвиш бобо!.. Таёғингизни беринг! Таёғингизни беринг!..», «Таёғини тортиб оламиз!» – деб унинг ортидан қолишмас, гоҳ-гоҳда:

*Анави бовани-я,
Кўзи олани-я.
Хом ошқовоқ,
Елпиш товоқ! –*

қабалида қўшиқ ҳам айтиб қўйишарди.

Ҳазрати Имом маҳалласига борганда болакайларга қараб, болалигини эслаб кетди. Бола бўлиш қандай яхши-я! Кошки эди, ҳозир ана шу болаларга қўшилиб кетишнинг иложи топилса!

Уша пайтлар ҳов анови эски масжиднинг орқа томонидаги кенг майдонда жаъми болалар йиғилишиб «подшо-вазир» ўйнашарди. Темурбек подшо бўларди, бошқа болалар эса – доно вазиру жасур амир вазифасини адо этишарди. Ёғоч қамишдан «одам» ясардилар. Подшо унга ҳар хил иш буюрарди. «Одам» ёрликқа қулоқ солмай, «гуноҳ» қилгач, подшо томонидан: «Боши кесилсун! Токи бундан кейин жаҳон аҳлидин бирон кимса ўзбошимчаликка юз бурмағай, шаҳаншоҳ ҳукмидан чиқмағай!» – дея фармон бериларди. Шундан сўнг ҳалиги «одам»нинг бошини кесардилар...

Кеш шаҳри бурунларданоқ уламои исломнинг ардоқли масканларидан эди. Бундан беш юз йиллар аввал машҳур муҳаддислар – Абу Муҳаммад аш-Кашший, Абдурахмон ад-Дорамий, Муҳаммад ал-Бухорийлар бу ерда яшаганларини Соҳибқирон яхши биларди. У маҳалларда атроф олам – ҳатто Машҳаду Нишопурлардан ҳам кишилар бу ерга оқиб келардилар. Муҳаддисларнинг сабоқлари ҳамиша гавжум кечарди. Шу важдан ҳам Кешни «Қуббатул илм вал адаб» – илм ва адаб қуббаси, деб улуғлардилар. Баҳор вақти шаҳар атрофи кўм-кўк туста киради, Шаҳрисабз деган ном ҳам шундан.

Ҳазрати Имом деб аталадиган зоти бобаракот Абу Муҳаммад аш-Кашший қабри атрофида бинолар қурилмоғи жойиз, масжид тикланмоғи зарур. «Дор ус-сиёдат» деб номланадиган бу маскан Амир Темурнинг ўз ҳазирасига¹ айланмоғи лозим. Жаҳонгир Мирзони шу ерга дафн этдилар, сўнг маҳобатли мақбара қад кўтарди. Нарироқда Соҳибқирон ўзи учун бир дахма тиклатмоғи керак...

¹ *Ҳазира* – хиёна.

Ҳеч ким бу дунёга устун бўлмаган, бўлолмади ҳам. Кун етиб, Оллоҳ ҳузурига қайтса, то рўзи маҳшаргача она шаҳри бағрида тинчгина ётсун...

«Дарвиш» ҳассасини дўқиллатиб кезиб юраркан, шаҳарнинг шимоли-шарқидаги бош майдонда, асл-зодалар маҳалласи ёнида бир лаҳза тўхтаб қолди. У она шаҳри Шаҳрисабзни яхши кўрар, дунёдаги энг доврўқли шаҳарлардан бири бўлиши керак, деб ҳисобларди. Қараса, ҳали унга анча бор экан. Шаҳарларнинг кўрки – унинг муҳташам бино-ю иморатларида. Бундай иморатлар эса ҳозирча Шаҳрисабзда йўқ. Соҳибқирон кўнглида бир орзу яшайди. Даставвал энг маҳобатли сарой айнан шу жойда бунёд этилиши керак. Амир Темур барини ўйлаб қўйган. У беихтиёр хаёлларга беридди...

Қурилажак сарой жуда улўвор, гўзал буржлари маҳобатли бўлади, баландлиги юз газдан ошади. Унда гумбазли девонхона, турли бўлмалар, ҳарам жойлашади. Деворлари, беҳисоб хоналари мутаносиб ислимий гириҳлар, нақшларни ўзида акс этдирган сиркор парчинлар билан қопланади.

Ранг-баранг кошин-ғиштлар безаган гумбаз ичи ва ташқи айлана манзараси афсундай кўзларни қувнатади. Ҳар бурчақдаги куфий хатларга тўла силлиқ ғишт ва феруза парчинлардан зийнатланган миноралар худди йўгон маҳобатли кўк белбоққа ўхшаб кетиши лозим. Фақат куфий эмас, сулс ёзувлари ҳам ишлатилади, ранглар ўзаро уйғунлашиб, жилвалар ичра инжа ёғдулар таратади. Улкан қаср ой ёруғида ажабтовур жилоланиб оқариб кўринади, ярақлаши атроф борликни ёритади, номи шундан «Оқсарой» деб аталади...

Сарой тепасида бунёд этиладиган ҳовуз доим лиммо-лим тўлиб туради. Кўрўгошин қувурларда Тахти Қорача довонидан олиб келинадиган сув ҳовуздан ошиб шаршара бўлиб пастга тушади ва

ҳовлидаги ранг-баранг хонбалиқлар сузиб юрадиган нақшинкор кошинлар билан қопланган ҳовузчаларга қуйилади...

Амир Темур ширин энтиқди. У шу кунларда негадир маъюс эди, Тўхтамиш ўғлондан ҳалигача хабар йўқ, бу гал омади чопдимикин, шундан яна кўнгли нотинч... Хоразмга элчи юборди-ю, натижа-си қандайлиги номаълум...

Соҳибқирон хаёлларни нари қувиб, атрофга назар ташлади. Ажабо, Шаҳрисабз чеккасидаги пирлари Шайх Шамсиддин Кулолнинг чорбоғига келиб қолибди. Бирдан бундан йигирма беш йиллар чамаси нарида ўтган воқеалар эсига тушди. Юраги бир орзиқди. Ўшанда ҳам шундоқ авжи саратон палласийди, чорбоғ ҳам ўша, шайхнинг уйига дарахтлару гуллар орасидан кириб бориларди, йўлак бошида ҳовлидан берироқда кичиккина ариқ оқиб ўтарди. Ариққа иккита энсиз ёғоч ташлаб қўйилганди. Ва унда... қирқ кокил ойимча сув ўйнаб ўлтирарди...

Ҳа, бари ўтди кетди, энди улар йўқ...

Боғ ҳамон ўшандай гўзалмикин, гуллар очилиб-сочилиб ётибдимикин?.. Киши ҳамиша болалигига қайтишни истайди, хотираларини титкилашга иштиёқманд...

Соҳибқирон беихтиёр йўлакка бурилди. Оҳиста қадам ташлар экан, шу палла йўлакнинг бошида етти ухлаб тушига ҳам кирмаган ҳодиса кутаётганини мутлақо билмасди.

Уни инсон ақли бовар қилмайдиган фавқулодда мўъжиза кутарди!

Йигирма беш йиллар муқаддам қўлида тол хипчин тутиб ўтган ўн беш ёшли йигит энди ҳассага суянган қирқ икки ёшли «дарвиш» бўлиб борарди. У ғарқ пишган меваларга, олтиндай олмалар, нок-нашватиларга қарар, боғ ўша-ўша, аввалгидан ўзгармагандай эди.

Бундан ажабланган Соҳибқирон бепарво йўлак бошидаги ариққа яқинлашди-ю қотиб қолди! Кўприкнинг ёнида қизил бахмал дўппи кийган, узунгина сочлари майда ўрилган ўн икки-ўн уч ёшлар чамасидаги бир қиз лим-лим тўлиб оқаётган ариққа қараб сув ўйнаб ўлтирарди. Қиз эгилганда уч-тўртта чилвир сочи сирғалиб сувга тушар, ҳар сафар ҳафсала билан уларни орқасига ташларди. Кўзлари шахло, суюклук, юзлари ширмой нондай хушрўй бу ойимча қиз Амир Темурга тенги йўқ дурри якто, офатижонлардан ҳам аъло кўринди!

Ойимчанинг жозибасиданми ёки кун иссиғида салқин сувга қўл ювиб бироз роҳатланмакчи бўлдими, ҳарқалай, кўприк устида чўнқайди-да, муздек сувга қўлини солди... Қирқ кокил ойимча шу пайт жилмайганча дарвишга боқди, унинг самимий табассуми ўзига шундай ярашдики, Амир Темур ҳайратга тушди. Ойимча қизнинг чиройли кўзларида қандайдир фавқулодда бир сеҳр, нур жилваланиб турарди. Амир Темурнинг юраги орзиқиб кетди, бутун вужудига ғаройиб титроқ кирди!..

Халлоқи безаволга салламно! ...Бу – ўша қиз, йигирма беш йиллар аввал кўрган, ўзига зору мубтало айлаган фаришта! Ўша қиз... Йўқ,... у эмас, аммо нақ ўшанинг ўзи! Фақат унда дўпписи кўк эди, энди эса қизилидан кийиб олибди. Яна худди шу ерда... Ўша қиз, аниқ ўша! Орадан гўё шунча вақт ўтмагандек... Бировга айтса ишонмайди. Ё раббий! Ё раббий! Бу ўнгми, туш?.. Туш шекилли. Мана ҳозир уйғониб кетадию бирдан бари ғойиб бўлади. Йўқ, тушимас, ўнги!.. Нималар юз бермакда ўзи? Барига ўзинг қодирсан, эй парвардигор!.. Ҳамма нарса ёлғиз ўзингнинг измингда, нима қилсанг ўзинг қиласен! Бунга асло шак йўқ!..

Чунон уринса ҳам, Амир Темур бу ғаройиб синопатни ўйлаб ўйига етолмади.

– Исмингиз нима экан, ойим қиз?... – сўради энтикиб Амир Темур, эътиборсизлик қилиб аввал кўрган қизнинг исмини сўрамагани эсига тушиб.

Одатда, дарвишу қаландарлардан кўрқиб чўчимасдилар, уларга худонинг беозор бандалари деб қараларди. Қирқ кокил ойимча исмим дарвишга нима учун керак бўлибди, деб ҳам ўтирмади, аввалгидан-да жозибалироқ жон офати табассуми ила деди:

– Туман оқа...

«Туман оқа... – ширин югинди Соҳибқирон... Қизнинг овози жуда майин эди, мойдай ёқиб кетди, кўнгил лавҳига маҳкамроқ муҳрлаш учунми, беихтиёр исми такрорлади: – Туман оқажон... Кимнинг қизи, қаерданлигини ҳам билиб олишим керак...»

Амир Темур бу қизни илгари кўрмагани, фавқулодда ҳаяжонга тушганидан ёш ошиқлардай тили боғланиб қолди. Шу палла қизнинг ўзи жонга оро кирди:

– Шаҳрисабз ҳокими Амир Мусо жанобларининг ожизасимен... Онамлар Орзумулк оқа Хўжанд ҳокими Амир Боязид жалойир дилбандидурлар... – худди ўргатиб қўйгандай деди чарсиллаб.

«Ие!.. Амир Мусо ожизасимен, дейдирму?... Орзумулк оқа қизи?... Вожаб!..» Унинг бадтар ҳайрати ортди. Соҳибқирон азали тақдир хоҳиши шундоқлигини дарҳол фаҳм этди. Йўқ эса, худо Амир Темур тилини боғлаб қўйиб, унинг сўрамоқчи бўлган нарсасини Туман оқа дилига жойлармиди!..

Ногаҳон бир воқеа Соҳибқироннинг эсига тушди. Бундан ўн уч йил муқаддам Қарши қалъаси учун Амир Мусо қўшинига қарши саваш курдилар. Бешафқат жангда инояти илоҳий шарофати сабаб албатта, Амир Темур икки юз қирқ уч кишидангина иборат чериги билан Амир Му-

сонинг ўн икки минг кишилик кўшинини енгиб тўзитиб юборди, шаҳар ҳисорини эгаллаб, аёлларини асир қилди... Талотўпда кўплар тумтарақай қочмоққа юз бурдилар. Иттифоқо, Амир Мусонинг ҳарами, Боязид жалойирнинг қизи Орзумулк оқа, канизақларини Ошиқ деган навкар кўриқлаб борарди. Соҳибқирон ёлғиз улар ортидан от кўяркан, навкарга қичқирди:

«Сенинг гуноҳингни кечдим! Хотинлар орасидан чиқ!...» Ошиқ дарҳол тўдадан ажралиб, бошқа ёққа кетиш ўрнига, беписанд орқасига ўтириди. Темурбекка кўзи тушгач, кўрқмай ёйини унга тўғрилаб мўлжалга ола бошлади.

«Оббо!.. Мабодо бу навкар отса-ю, ўқ тегса, кейин Соҳибқирон бир хотин таъмаида ўққа учди дейдилар-да...» – деб ўйлади Амир Темур ўзи олдида ўзи хижолат. Бу эр киши шаънига ярашадурғон иш эрмас... Нима қилиш керак? Тўхтасинму? Ортга қайтсинму?.. Қайтса, кўрқди, дейди. Соҳибқирон учун бундай тавқи ланъатдан оғири йўқ.

Шу пайт қаёқдандир Давлатшоҳ бахши уйғур етиб келди ва қалқон тортиб, Ошиқ ортидан от кўйди. Ошиқ саросимада шоша-пиша Соҳибқиронга қараб ўқ отди ва, хайриятки, бу ишда беҳунарлиги яққол билинди: мўлжалга теккизолмади. Давлатшоҳ бахши уйғур «Ҳай-йой!..» деганча уларни қувиб кетди, аммо ҳарчанд чиранса ҳам етолмай ортига қайтди.

Халлоқи безаволга салламно! Унинг чеварлиги шундан аён бўлдики, у пайтда Орзумулк оқа мана шу фарзанди саодатманд Туман оқага юкли эди, шу туфайли таадди¹ қўли уларга тегмади шекилли!

Соҳибқирон Туман оқани ҳарам соҳиббасига айлантиришни кўнглига тутди. Тамом! У шу малак сиймони ўз ақди никоҳига киритади! Малак сиймо ҳарамининг безаги бўлади!

¹ Таадди – тажовуз, зулм.

Чиндан ҳам, азалда ул давлатманд малакнинг ақди Соҳибқирон толеига боғланган экан-да! Амир Темур Оллоҳнинг иноятидан ҳайратда ҳанг-манг эди...

Қўлларини сувга солган ойимча қиз Соҳибқирон кўнглида кечаётган хаёллардан мутлоқ беҳабар бу ғаройиб жуддирвоқи дарвишга ҳамон табассум ила қараб турарди.

Амир Темур худди бошқа одамга айланиб қолгандай бўлди. Ўтганларнинг руҳларини ёд этиб хайру садақалар қилганиданми ёки неча йиллар кутган армони ушалиб, қирқ кокил ойимчасини «топиш» насиб этганиданми, ҳарқалай дунё кенгайиб кетгандай туюлди назарида...

II

Сарой хонимлари бу янгиликни эшитганларида ҳар кимда турли фикрлар уйғонди. Ҳурилиқо канизақлар кўнгилларига аллақандай ғашлик ва ҳасад оралаб кирди, оромлари бузилгани сезилди. Сароймулкхоним барчасини киши билмас кузатиб борарди. У Дилшод оқада катта ўзгаришни пайқади. Саҳройи офатижоннинг куюнчалиги ичида, шунданми камсуқум, гапга ҳадеб аралаша-вермас, қоп-қора чиройли кўзлари кўпинча ерда бўларди. Аммо гапирса чақиб оларди.

– Ҳазратим... янги ғунчага қўл узотибдиларму, хонимойим?... – ердан кўзини узмай ийманибгина сўради Дилшод оқа. – Ким экан, ул бахти чопғон?..

Уч йил олдин Соҳибқироннинг саҳройи офатижон билан тўйлари ўтганда, Дилшод оқа кенжа малика ҳисобланарди. У ўзидан олдингиларни иложсиз тан олар, аммо кейин келаётганларга бефарқ эмасди.

– Ҳа... – деди маҳди улё. – Туман оқа тоғамиз Амир Мусо жаноблари зурёдлари, дугонам Орзу-

мулк оқа қизлари. Бошига чиндан ҳам бахт қуши кўниб, олий назарга мушарраф бўлибди.

– Шунақа, денг?.. Тоғангизнинг қизлариму ҳали?.. – ажаблангандай сўради Дилшод оқа. – Оқа бегим қайинсинглиси? Хабаримиз йўқ экан... Омадини берсун!

Дилшод оқанинг кўнглидан, хонимойим Соҳибқиронга ўз жиянларини топибдилар-да, деган фикр ўтди. Бу Сароймулкхоним назаридан қочмади.

– Ҳа, тоғамизнинг қизлари. Оқа бегим кўёви эса тоғамизнинг биринчи хотинларидан кўрғон ўғли. Бу ёғини сўрасангиз, ўзим ҳам янгиликни сиз билан бирга эшитиб турибдурмен... Маликам! Ҳазрати Соҳибқироннинг учқур чавандоз эканларини хўп биламиз-ку... Учқур чавандозга янги майдонлар керак. Тойчоқ чопамен, деса ким уни тутиб тура оладур? Ҳарам боғи янги гулғунчалар билан безалиб турмоғи лозимлигини англамайдурмусиз? Ундан кейин... – Маҳди улё қулимсиб, маъноли давом этди. – Янги гунчада, янги очилғон гулнинг бебаҳо бўйи, таровати бўлғай, аввал очилғон гуллар эса муаттар ҳидни қарзга олиб юрғайлар...

Дилшод оқанинг юзига қизиллик югурди ва жилмайганча бош эгди:

– Узримни қабул айлангиз, хонимойим ҳазрати олиялари! Густоҳлик қилдум. Не ҳаддим бор эрдик, ўзларини бундай саволга тутдим...

Амир Қамариддин қизи кўнглида озгина ўксиклик борлигини Сароймулкхоним яхши биларди. Дилшод оқанинг ҳарамга қадам қўйганидан бери уч йил ўтди, аммо ҳамон фарзанддан дарак йўқ. Ўша кунларда анови канизак «лўп» этиб сурсурдай ўғил туғиб берса бўладими! Ёш малика шундан кейин кўп эзилиб юрди. Энди эса, устига янги кундош келаётир. «Ноумид шайтон, дейдилар. Худо бериб қолар...» деб юпантирди сахройи офатижонни бу савдоларни ўзи бошидан кечирган Сароймулкхоним.

Бирдан Боғи Чинорда Наврӯз кунлари сумалак сайли ўтказгани маҳди улёнинг эсига тушди. Барча маликалар, Соҳибқирон қизлари ва келинлари йиғилишиб келдилар. Боғ ўртасидаги тубига зангор лаппакчалар қопланган ҳовуздан чап томонда гулбоғчаларга яқин ерда дошқозон осилди. Кун ҳам ажойиб, ҳаводаги аллақандай ёқимли илиқлик қайноқ ёз даракчисидай туюларди. Опа-сингиллар Оқа бегим ва Султон Бахт бегимларнинг сочларига боғланган чиройли толкучук баргак уларни бошқалар ичида ажратиб турарди.

Ўн иккига кирган Мироншоҳ Мирзо икки ёшли амирзодалар Муҳаммад Султон билан Пир Муҳаммад Жаҳонгирларни етаклаганча, ҳовуз атрофида шовқин солиб юрибди. Шохрух Мирзо эса энага қўлида йўрғақда...

Ўчоқ бошида кайвонилардай ўтирган Қутлуғ Туркон оқа қўлидаги узун капкирни дошқозонга солиб сумалак таги куймасин учун ташланган майда тошларни шалдиратиб кавлаб-кавлаб қўярди. Бонуйи кубро маликалару келинчақлар, ёш-ялангларни ўз оғзига қаратганча, расулуллоҳ билан чорёрлар қиссалари, Биби Сешанба ривоятлари-ю Биби Ойша разияллаҳу анҳу фазилатларидан ҳикоялар сўйларди.

Айниқса, Ҳазрат Али ва Биби Фотима тўйлари қиссаси ҳаммани ўзига ром этди. Биби Фотимани узатиб бораётганларидаги ёр-ёрлар жаранлаганда маликаларнинг кўнгиллари ийиб беихтиёр кўзлари ёшланди.

Улус оқа, Дилшод оқа ва Тағой Туркон оқалар ўчоқ олдида ўтга қарашар экан, қулоқлари бонуйи куброда эди. Омонатгина чўккалаган Бахт Малик оқа ва бошқа канизаклар нарироқда тахланган, нақ ўн сумалакка етарли ўтинлардан танлаб-танлаб ўчоққа ташлашади. Сароймулкхоним, Орзумулк оқа, Хонзода хонимлар рўбарўда туриб қасрни томоша қилишади.

Хоразм маликасининг ҳам Боғи Чинорга кўпдан бери биринчи ташриф буюриши. Улар ўнг томонда тарвақайлаб ўсиб кетган «ота-чинор»га боқишиб, чапдаги энди йўқ иккинчи «бола-чинор»ни эслашар, аммо ҳеч нарса дейишмасди.

Ҳовуз олдида ипак тўшаклар ташланган, парқув ёстиқлар қўйилган дастурхон ёзилган сўри... Дастурхон ноз-неъматларга тўла, айниқса, Кониғил ёқлардан, Ургут тарафлардан, адирлардан терилган исмалок, жағ-жағ, отқулоқ, ялпиз ва бошқа кўклардан пиширилган сомсалар ҳиди анқиб, диққатни ўзига тортар, иштаҳаларни баттар оширарди.

Хонзода хоним ийманиб, пинҳона гаплари кўп икки сирдош дугонани ёлғиз қолдираркан:

– Бонуйи кубро жаноби олиялари ёр-ёрларини эшитмак истаймен. Маъзур тутғойсиз... – деди ва ўчоқ бошига шошилди.

Қорамағиздан келган Орзумулк оқа ёши ўтган сари сипо тортиб, сулувлашадиган аёллар сирасидан эди. У ҳамон диркиллаган, сийналари тирсиллаган, қадди-қомати расо дўндиқ қизларни эслатарди.

– Тобора ёшариб кетяпсиз, момоқиз! – мақтади дугонасини Сароймулкхоним.

– Ишрат замонида Амир Соҳибқирон ўзларини... – гап бошлади Орзумулк оқа. Сароймулкхоним шартаки дугонасининг нима демоқчилигини дарров фаҳмладию тўхтатмоққа уринди:

– Вой, нималар деяпсиз, афтингиз қурмасун, момоқиз бўлмай ўлинг! Қўйингиз бу гапларни!

Орзумулк оқа чекинадиганлардан эмасди:

– Момоқиз, иккимизнинг сиримиз бир-ку. Амир Соҳибқирон маҳрами бўлмоқ – худонинг улут марҳамати. Сиз Ҳазрат шабистонининг пориллаган шами, шами эмас, офтоби эрурсиз! Ҳаммага ҳам

насиб этавермайди, ҳа! Энди, қизиқ-да... Бунинг айби йўқ, Оллоҳ ҳар нарсани жуфти билан яратган. Қовушиш ҳаммада бор, момоқиз.

Орзумулк оқа мийиғида кулиб қўйди, кейин мавзуга йўл очиш учун давом этди:

– Мен сизга айтсам... Амир Қозоғон жанобларини ҳар куни тўртта канизак уқаларкан. Олампаҳоқ биттасини танлар эканлар. У ёғига тонггача базм... Тармаширинхон гўзал қизларни боғдаги тип-тиник сувли ҳовузда чўмилтириб томоша қиларкан. Ёқиб қолганига олма отиб чақиртириб оларкан. Кейин...

– Вой дугонажоним-ей! Шуларни ҳам биласиз-а!.. – ёйилиб бораётган Орзумулк оқанинг гапини кесди Сароймулхоним.

Икки дугона ҳеч ким йўғида кўришганларида шундай кўнгил изҳорлари бўлиб турарди. Унчалар ҳам андиша-пандиша деб ўтирмайдиган шартаки Орзумулк оқа чиройли кўзларини ўйнатиб, Амир Мусодан нолир, сира ухлатмайди, канизакка йўлласам ҳам, «Ўзинг яхшисан!..» – деб охири эрилади, қабилда мақтанарди. Кейин Султон Махмуд Ғазнавий, Чингизхон, Чиғатойхон, Кепакхон, Амир Қозоғон ва бошқалар ҳарамидаги турфа хил ишқий ҳангомалардан сўз юритарди. Уларни атайлаб йиғиб юрадимиз ёки бошқалардан эшитганлари эсида қоладимиз, Сароймулхоним буни билмасди, эшитаркан: «Ёмонсиз-а, момоқиз, ёмонсиз» дер, қистовга дош беролмай, баъзан сирларидан ёрилиб қоларди.

Дугонаси ўз мақсадига етмагунча тинчимасди ҳам. Аммо малика, айтганлари Орзумулк оқанинг ҳангомалари қаторига қўшилиб бошқа ерларда ҳам жаранглашини билар, шу сабабдан хушёр турар, меёрни эсдан чиқармасди. Улар ўттиз олти ёшда эдилар, бу фаслда, албатта, дилкаш суҳбатга қизиқ мавзулар топиш қийин иш эмас.

– Амир Соҳибқирондан сўйлангиз, момоқиз!

– Амир Соҳибқирон... бизларга жуда меҳрибонлар...

– Ҳўш... қўш ҳайдашлари қалай?.. – чиройли кўзларини айёрона қисиб тегажоғлик билан сўради бирдан Орзумулк оқа.

– Вой, ўлай! Анови момоқизни уялмағонини!.. «Қўш...» эмиш-а! Вой, афтингиз қурмасун сизни!.. Доим шундай қиласиз!..

Маҳди улё шундай деса ҳам, бундай гаплар унга да ёқиши сезиларди, дугонаси буни биларди.

– Қўшни... чуқур... ҳайдайдиларму? А?.. – тегажоғлигини қўймасди Орзумулк оқа чиройли кўзларини ўйнатиб.

– Ие!.. Вой, ўлмасам...

Сароймулкхоним чиройли қўли билан оғзини беркитди. У «қўш»нинг нималигини бир лаҳза тасаввур этди-ю, ёш қизлардай қизариб кетди.

Орзумулк оқа эндигина дугонасидан тундаги хангомалару фароғатли лаҳзаларнинг ипидан игнасигача бирма-бир сўрашга, кейин ўзи ҳам анчагина йиғиб қўйган, дилни аллалайдиган нозик воқеалардан айтиб Сароймулкхонимнинг оғзини очиб қўйишга шайланиб турувди, кутилмаган можаро қаймоқ боғлаб келаётган ширин суҳбатнинг белига тепди.

Сароймулкхоним боғ этакроғида эгнига пушти тўн ташлаган Дилшод оқа билан кўк абришим либосдаги Тағой Туркон оқаларнинг бир-бирларига тиклашиб турганларига кўзи тушди.

– Тағин кундошлар орасида ғалва чиқди шекилли, момоқиз... Тез борайлик! – деди маҳди улё.

Орзумулк оқанинг чиройли чехрасида ранжиш аломатлари кўринди. «Яйраб суҳбатлашишга ҳам қўйишмайди-я!.. Бир-бирининг гўрига ғишт ташиб чарчашмайди-я, ҳе, қўшмозор бўлгурлар!» – оғринди ичида у.

Икки дугона ўша томонга ошиқдилар.

– ...Энди битта туғиб бердим, деб бошимизга чиқиб олмоқчимусен?.. – дерди Дилшод оқатитраб-қақшаб, овози сал кўтарилиб кетаётганини ҳам сезмай. – Чиқиб бўпсен! Сени чиқариб қўядирган лақма йўқ, кўнглингни тўқ қил! Ҳадеб битта туғиб бердим, деб...

– Ҳа, туғдим-да! Туғиб бердим!.. Ажаб қилдим! Хўб қилдим!.. – тап тортмай тик қараганча гарсиллатарди Тағой Туркон оқа. – Яна туғамен!.. Куйиб ўласен!..

– Беҳаё! Уятсиз! Ҳазрат Соҳибқирон маликаларига тап тортмай гапиришини!.. Канизаклигингни унутма!

– Канизак эмасмен! Сендан суюклироқ дилдорларимен, билдингму?

– Вой!.. Шунақа де?.. Бети йўқ, қаланғи-қасанғи бўлмай ўл!

– Қаланғи-қасанғи эмасмен! Нуфузли маҳалла оқсоқолининг қизимен! Жа-а-а оқсуяқлардан экансен, нега туғмайсен? – фиғони фалакка чиқди Тағой Туркон оқанинг. – Аламми? Алам қилса, сенам туғиб бер! Туғиб бер-чи қани!..

Бу гап Дилшод оқанинг жон-жонидан ўтиб кетди. Худди лўкиллаган ярасига тиғ теккандай ҳис этди-ю шартта Тағой Туркон оқанинг сочига ёпишди! Канизакнинг қўли эса малика ёқасига чўзилди!..

– Ҳай-ҳай!.. Бу нима қилик? Айб эмасму? – ҳаяжонланганча деди етиб келган Сароймулкхоним. – Хайриятки, атрофда эшитадурғон одам йўқ, ҳамма ўчоқ бошида. Овозингизни чиқармангиз! Ҳазрат қулоқларига бу гап етса, уят бўлади-я!

Сароймулкхонимнинг секин, шивирлашдан баландроқ босиқ овози дарров малика-ю канизакни ўз қилмишларидан изо тортиб, ерга қарашга мажбур этди.

– Уят бўлади-я! Қўйинглар!.. – гапга қўшилди Орзумулк оқа ҳам.

Аламлари ортган Дилшод оқа билан Тағой Туркон оқа бамисоли тўлиб, тегсанг тўкиламан, деб турган косаларга менгзардилар. Канизак чидамади, бошини маҳди улё тўни пешига буркаганча, ўқсиб йиғлаб юборди.

– Хонимойим хазрати олиялари! Ахир менда не айб? Ўтирсам ўпоқман, турсам сўпоқ... Доим шунақа. Гапиришгани гапиришган.. Нима қилай ахир, нима қилай? Худо фарзанд ато этса менда не айб? Тўғри юрсанг ҳам эгрига чиқаверасан...

– Ким бўпти ўзи?.. Ҳаммани оёқ учида кўрсади. Гердаийб юрғонини кўрингиз! Худо бизга ҳам бериб қолар ахир... Бериб қолар...

Дилшод оқанинг охирги сўзлари йиғига қўшилиб кетди. У маҳди улё кўксига бош қўйганча чексиз изтиробларини ичига ютиб, унсиз-унсиз йиғлади...

Сароймулкхоним: «Ие! Ие! Айб бўлади!..», «Биров билмасун...», «Йиғламангиз!..» – дея нечоғлик кундошларини юпатишга уринса ҳам, сўзлари қумга сепилган сувдек бесамар кетишини яхши тушуниб турарди.

...Амир Темур маъсуд туйғулар оғушида Шахрисабздан Самарқандга қайтганида Сигноқдан чопар келган экан. Тўхтамиш ўғлон ўз валинеъматига ёзган бахтиёрлик хисларига йўғрилган мактубида, аълоҳазратга фатҳ муждасини етказиб, қутлаб, ҳар лаҳза олисда тоғдек устивор турган Амир Соҳибқироннинг мадади кўнглига улуг шижоатлар жойлагани, Темур Маликхонга юзлашиб бир ҳамладаёқ асфаласофилинга жўнатгани, ғолиблик камарини белига мардонавор боғлагани ва музаффарият ила Сигноқ тахтини эгаллаганини маълум қилганди.

Бу муждадан Амир Темурнинг чехрасига нур югурди, бағоят хурсандлиги ортиб, «Хайрият!.. Шу кунларга ҳам етдик...» дея Оллоҳга шукрона-

лар келтирди. Энди унинг ўғли «Тўхтамиш ўғлон» эмас, балки «Тўхтамишхон» деган юксак номга эгадир! Бир лаҳза кўз олдида шимолий сарҳадлари кўрғонланган, хавфу хатарлардан холи, дориломон Туронзамин намоён бўлди... Энди юрт дориломонликка юз тутмоғи шубҳасиздир.

Соҳибқирон бир неча кечаю кундузни Боғи Чинорда айш-ишрат ва фароғатда ўтказди. Вазири аъзамга, Қурбон ҳайити шарофати билан, зиндондаги маҳбусларни озод қилиш ҳақида фармон тайёрлашни топширди. Тўхтамишхоннинг чопари Тармочукқа катта илтифотлар кўрсатиб, эгару от, заррин хилъату мурассаъ камар тухфа айлаб, иззату икромда Сиғноққа кузатиб қўйишларини буюрди. Иттифоқо, шу вазифа Амир Муҳаммад Мирак зиммасига тушди.

Орадан бир ой ўтар-ўтмас, сунбуланинг ўрталарида Кониғилда янграган карнай-сурнай садолари Соҳибқирон Амир Темур Кўрагон билан Шаҳрисабз ҳокими Амир Мусонинг қизи Туман оқалар тўйлари бошланганини элга овоза қилди. Эндигина Маккаи Мунаварадан қайтган ҳожи Амир Сайфиддин некўз тўйбоши этиб тайинланган эди.

Аркини давлат вакиллари, Самарқанднинг казозазолари, вилоятлар ҳокимлари, атроф қишлоқлар, маҳаллалар кадхудолари, турку тожик, арабу ажам барча-барчаси Турон подшосини шарафлаш учун Оқ уй тикланган Кониғилга ошиқдилар.

Қирқ қулоқли дошқозонлар бир ҳафта ўчоқ бошидан тушмади, етти кеча-кундуз савту наволар тинмади, машҳур муганнийлар хизматда бўлдилар. Дор, олов пуркаш, афсунгарлик, кўз боғлаш, чинни ўйин, ёғоч от ўйинлари барчани ўзига чорлайди, хўроз ва қўчқорлар жанги эса жуда мароқли...

Бир томонда икки доирачи билан найчи хизматда, учта ёш бола эса рақсга тушишмоқда. До-

ирачилардан бири ҳазил қўшиқ айтарди. Болалар қўшиқ оҳангига мос муқом қилиб ҳаммани қулдиришарди.

Бошқа томонда – чўққи қалпоқли забардаст доирачи, ҳўкиз ниқобини кийиб, терига ўранган бақалоқ, уларнинг ёнида бошига гулдор мўғулча қалпоқ қўнқайтирган шолвордаги киши – бари бир бўлиб атрофларига одамларни йиғиб масхара ва муқаллид санъатини намойиш этишарди.

Ҳов нарироқда Конибил ичкарисиди эса пойга, кўпқари, қовоқ ўйин, тирандозлик, кураш, зўрғарлик, чавгон томошалари авжда. Чор атрофда сурон қўпган. Ҳар ёқдан қийқириқлар, хайрат садолари эшитилади. Хосу ом катта-ю кичик ҳамма ўзини эркин сезар, дастурхонлар мўл-кўл эди.

Еттинчи кун, оқшом пайти, тўй томошасига иштиёқманд порлоқ юлдузлар кўк тоқиди аллақачон тўпланишиб кўзлари нигорон қутишарди. Маликалар ва канизаклар оппоқ ҳарир либосдаги Туман оқа ўлтирган, олтин юганли туяга ўрнатилган маофа атрофида «ёр-ёр ўлан»лар билан Оқ уйдаги гўшангага қараб юрдилар. Олтин юган ой нурида ярақлаб борарди. Сайхонликда катта гулхан ловуллаб ёниб, чехраларни ёритарди.

*Ҳай-ҳай ўлан, жон ўлан-о,
Киройи қиз, ёр-ёр...
Уна-элик кераксиз-о,
Чиройли қиз, ёр-ёр...–*

янғрарди ўлан садолари Конибил узра...

Еру кўкда бу палла фақат икки ой ҳукмронлик қилардилар холос. Кўкда – ой, Ерда – ҳурилиқо келинчак...

Ёр-ёр садолари яқинлашгани сари куёвнавқарлар қуршовидаги эғнига зар ёқаси шуъла таратиб турган оқ авра чопон ташлаган жигарсўхта куёвнинг юраги гурс-гурс ура бошлади!

Нихоят маофа яқинлашди...

Соҳибқироннинг ярим йил аввал кўрган тушида ғаройиб ҳодиса юз берганди – осмондан ой тушиб унинг кўйнига кирганди! Туши ўнгидан келганидан боши осмонда Амир Темур суюкли ойимчасини маофадан кучоқлаб даст кўтариб олди ва «ёр-ёр»лар, қий-чуву қийқириклар остида гулхан атрофини уч бор айлангач, гўшанга томон йўналди...

ЎН ТЎРТИНЧИ БОБ

I

Ҳали тўй авжида эканидаёқ элчиликка юборилган Давлатшоҳ бахши уйғур билан ўн кишидан иборат ҳамроҳларининг Хоразмга борганлари-ю хоразмшоҳ Юсуф Сўфи томонидан зиндонга ташланганлари ҳақида хабар қулоқларга етиб улгурганди. Аммо буни Амир Темурга билдирмадилар.

Тўй ўтгандан кейин Амир Сайфиддин некўз билан Муҳаммад Чуроға додхоҳ қандай йўл тутиш, вазиятни Соҳибқиронга қандай тушунтириш ҳақида ўзаро кенгаш қурдилар.

– Ҳазратга бу гапни ким айта олади? – сўради Муҳаммад Чуроға додхоҳ қўй кўзлари жавдираб. Унинг овози одатдагидан ингичка тортиброк чиққандай туюлди Амир Сайфиддин некўзга. – Хоразмдан яхши муждалар кутилмоқдайди, Юсуф Сўфи албатта инсоф этагидан тутуди, адоватнизолар орадан кўтарилиб кетади, деб юргандилар Соҳибқирон. Охири бахайр бўлсин, деб тургандик...

– Аслида-ку, хусуматларни сулҳу сафога алмаштириш вақти аллақачон етган... Киши англамаса қийин экан-да... – афсусланганини яширмади Амир Сайфиддин некўз. – Хўш... Ким айта олади?

– Бонуйи кубро улуғ эгачидан сўралса-чи? – сўз қўшди Муҳаммад Чуроға додхоҳ бир оз ўйлаиб.

– Давлат ишлари бағоят зил-замбилдур, аёл кишига оғирлик қилур. – Амир Сайфиддин некўзга таклиф унчалар ёқмагани сезилди. – Бу вазифа пири муршид Мир Саййид Барака ҳазратлари насибаси, назаримда. Хў-ўш...

– Ахир қариндошинг мухолифат этагини тутмоғи лозимму? – куйинганча деди пири муршидга Амир Темур нохуш хабарни эшитар экан. – Ёки тақдирда ёзилғони шундоғму? Кимники ферузбахту саодатманд айлади, у жаҳон ичра тахт соҳиби бўлди. Кимники хору ғамнок қилди, унга хосу омга баббаравар сочилган офтобнинг нури ҳам тегмади!

– Амир Соҳибқирон! Бандасининг тутумлари-га ажабланмағайсиз... – таскин бергандай давом этди Мир Саййид Барака. – Азим тоғлар ҳаракатга тушса йўлини тўсгувчи қумтепалар қандоғ чора топгай? Оллоҳ шоҳид, ўз саъжиянгизга муносиб кечиримлилик этокини тутиб келмақдасиз... Кенгашим шудурки, Юсуф Сўфига яна бир мактуб битилсун. Қариндошимиз-да, ҳамиша инсоф сари қадам ташлар, деган умид дилимизни илтиб турадир. Эҳтимол, англашилмовчилик юз берғондир... Ахир бегуноҳ қонлар тўкилмоғи жоизму?.. Алҳамду лиллаҳир раббил оламин!

«Маъқул дедилар!», «Айни муддао!» қабилда пири муршидни кўллаб-қувватлашди Амир Сайфиддин некўз билан Муҳаммад Чуроға додхоҳ.

Ғазаб отига минаётган Соҳибқирон бу сўзлардан кейин хаёлга чўмди. «Балки, ростдан ҳам, хоразмшоҳ Юсуф Сўфи вазиятни нотўғри тушунғондур, ўз хатосини кейин англаб етғондур. Балки жаҳл устида шундай қадам ташлағондур...» – деб ўйлади у ва Мавлоно Убайдни чорлатиб, яхши мактуб ёздирди.

Шу куниёқ Ахий Жаббор баҳодирни Хоразмга элчи қилиб жўнатди.

Бу сафар энди Соҳибқироннинг кўнгли тўқ эди, Юсуф Сўфи мактубни олгач, албатта адолат сасига кулоқ осади, инсоф йўлига юз буриб Давлатшоҳ бахши уйғурни зиндондан чиқаради ва омон-эсон юртга қайтаради...

Ахий Жаббор баҳодир ўз йигитлари билан Хоразмга етиб борганда, мезоннинг охирлари эди.

– Даставвал Гурганждан чиқаверишдаги машҳур Шайх Нажмиддин Кубро мақбарасини зиёрат қилгаймиз, сўнг аср намозини шайхнинг ҳамиша гавжум хонақоҳига кириб адо этгаймиз! – уқтирди Ахий Жаббор баҳодир шерикларига.

– Ҳаво совибди, дастингдан кетай. – сўзланди Учқора.

– Наврўздан сўнг қиш бўлмас, мезондан сўнг ёз, дейдилар машойихлар..– жавоб берди Ахий Жаббор баҳодир. – Олдинда қиш турибди ахир.

– Йаналнинг қунишиб турганини кўрингиз, баҳодир жаноблари. Совуққа йўқ-да...

– Вей, Йанал ҳеч қачон қунишмайди, жони қаттиқ, билдингму, отангни арвойи! – астойдил жаҳли чиқди йўл азобидан ҳориб-чарчаган Йаналтекиннинг.

– Ҳай-ҳай, секин!.. Ҳазиллашдим, ҳазиллашдим, дастингдан кетай... – қутилишга уринди Учқора. – Нима, гапириб ҳам бўлмайдими?.. Ҳеч нарса ёқмайди-я!

– Кераксиз баҳсларни тўхтатингиз! – кесиб кўйди баҳодир.

Ахий Жаббор баҳодир хоразмшоҳлар пойтахти Гурганжга кўп бор сафар қилган. Қутлуғ Темур минораси ёнгинасида жойлашган Қайсария карвонсаройи шаҳарга алоҳида кўрку салобат бахш этиб туради. Бу ер билан Султон Такаш мақбараси орасида карвонсарой ва бозор жойлашган. Хоразмшоҳлар саройига боришда карвонсарой чапда қолади, бозор ўнгда...

Олти йил аввал бозор кичикроқ эди, энди кенгайиб, дарвозаси ҳам ўзгарибди – жез дарвоза ўрнига нақшиннигор гужум дарвоза ўрнатилибди... Зангори кўлга отланишган Хоразм маликаларини «қароқчи»лардан қутқарганлари ҳов анови муюлишдан кейин юз берган эди-да.

Ахий Жаббор баҳодир ўша кунларни эсларкан, мийиғида кулиб қўйди.

Хоразмшоҳ Юсуф Сўфи Ахий Жаббор баҳодирни келганларининг еттинчи куни – пайшанбада қабул қилди. Одатда, шу куни элчилар қабулга кираар эканлар.

Элчилар кўп эди. Ҳеч ким ҳеч ким билан гаплашмас, барча хоразмшоҳ хузурига чорлашларини кутарди. Ахий Жаббор баҳодир бирдан тўртта одам нарида яшрингандай ўзини орқароққа тортиб, ерга қараб ўтирган Тармочуққа кўзи тушди-ю анграйиб қолди! У кейинги пайтларда Тармочуқнинг Тўхтамишхон қиличини чопиб юрганлигини яхши биларди.

«Бу бетайин кимларнинг қиличини чопмади-я! – ичида ғижинди Ахий Жаббор баҳодир. – Лекин қандай эҳтиёж туғилдики, Амир Темур Кўрагонга тутинган ўғил Тўхтамишхоннинг элчиси Соҳибқирон билан уруш ҳавосидаги хоразмшоҳ Юсуф Сўфи қошига келади?.. Яқингинада Самарқандга борганди. Нимага бу ерда ивирсиб юрибди?..»

Шу палла Тармочуқни ичкарига чорладилар. Ахий Жаббор баҳодир, хоразмшоҳ кўринишхонасига кириб чиққач, албатта Тармочуққа учрашишни ўйлаб қўйди. Ундан сўрайдиган нарсалари бор.

Амир Темур элчисига бешинчи бўлиб навбат етди. Сарой кўринишхонаси узунлиги ўттиз газ, эни йигирма газ чиқадиган, баланд шифтли деворлари инжа нақшлардан ораста кенг хона эди.

Меҳроб олдида заррин тахтда хоразмшоҳ Юсуф Сўфи мағрур ўтирибди. Ўнг томонда уламо-ю фузало, чап томонда амир ул-умаро, бекларбеги ва нўёнлар саф тортишган.

Ахий Жаббор баҳодир улар орасида бекларбеги Хожа Шайхзода, шайхулислом Киромиддин ас-Самарқандийларни кўрганига ҳайрон қолмади. Аммо эски танишларини бу ерда учратаман, деб асло ўйламаганди. Сафда ўзларини Амир Темурдан азият чеккан деб ҳисоблаган, шундан бир-икки йилдан бери шу ерлик бўлиб қолган Маҳмудшоҳ Бухорий, Абу Исҳоқ Ясурий, Султон Маҳмуд ибн Кайхусравлар аёёну акобирлар қаторида қад ростлаб турардилар.

Уни, айниқса, бу ерда Султон Маҳмуд ибн Кайхусравни учратгани ажаблантирди. Ажабо, унга нима бор Хоразмда? Баланд бўйли, шокоса кўз, шошилиб тупук сочиб гапирадиган, бир гапни икки марта такрорлайдиган бу нокас беш-олти йил аввал Алуфа тавочига ҳам ҳамроҳлик қилди. Ўшанда ҳам кимлар биландир учрашиб, пичирлашиб юрди.

Ахий Жаббор баҳодир юкунуб бориб хоразмшоҳга таъзим этди ва Соҳибқирон мактубини узатди. Юсуф Сўфи мактубни шу заҳотиёқ ёнидаги мулозимга узатди ва «Ўқи!» ишорасини қилди. Юзи япалоқдан келган хоразмшоҳ сал озганиданми ёноқ суяклари бўртиб чиққан, соқолига битта-ярим оқ ҳам оралаган...

Амир Темур Кўрагоннинг Хоразмшоҳга мактубида даромаддан кейин шундай сўзлар битилганди:

«...Подшоҳлардин раво эрмаским, хабарчи элчини банд қилгайлар. Сабабки, уларда гуноҳ бўлмас, зеро холис кишилардур. Подшоҳлиқ русумида бундоқ одат иқдур. Бас, лозимдурки, элчи Давлатшоҳ бахшии уйгурни бизга йиборгайсиз, ортиқ бундай ишларга қўл урмагайсиз, токи пушаймон бўлмагайсиз...»

Кўринишхонадаги жимликни фақат хоразмшоҳ Юсуф Сўфининг тиш ғижирлатишлари бузиб турарди холос.

Ҳеч ким чурқ этмасди.

– Подшоҳлик русумини бизга ўргатибдиларда... – бироз жимликдан кейин деди нафратини яширмай Юсуф Сўфи. – Элчини юборайликму?... Бундай ишларга қўл урмайликму?... Пушаймон бўламизму?... Оқсоқ подшонинг меҳрибончилигини кўрингиз! Хо-хо-хо!.. Бир насиҳат айлай дебдилар-да...

– Насиҳатлари керакмас!

– Меҳрибончиликларини ўзларига раво кўрсунлар!

– Хо-хо-хо!.. Ана, Темир оқсоқнинг марҳамати!

– Шохимиз насиҳатга муҳтож эмаслар!..

Атрофдан ана шундай сўзлар ёғилар, Ахий Жаббор баҳодир ўзини игна устида ўлтиргандай сезарди. Кўтарилган сурон тинмади, ҳар ким нимадир деб ўз норизолигини, таажжубини ошкор айлади.

Ғазаби қайнаган Юсуф Сўфи уч бор қарсақ урди. Эшикдан аввал мулозим, кейин икки ясовул кириб келдилар.

– Тездан Тўй Буға ўғрини чорла! Уни тўхтата оладиган куч йўқ! Буюрғилки, Бухоро томонларга от солсун! Вилоятни ғорат этсун, турку тожикнинг мол-мулк, теваларини суриб қайтсун!..

Ахий Жаббор баҳодир қотиб қолди! Нахотки Хоразмшоҳ бундай тутумнинг оқибати ёмонлигини идрок этмаса! Қариндошнинг юзига оёқ қўйиш Оллоҳга ҳам, бандасига ёқмаслигини англамаса! Мадҳиябоз хушомадгўйлар сўзига қулоқ осса!.. Амир Темур элчиси Тўй Буға ўғрини ўтакетган шафқатсиз каллакесар деб эшитганди.

– Мана бу элчини эса... – Ахий Жаббор баҳодирни кўрсатиб деди бирдан хоразмшоҳ. – Шерикларининг ёнига, зиндоннинг энг чуқур катагига таш-

ла! Каналарга таланиб ётсун! Бундан кейин дағдағали мактублар кўтариб юрмайдурғон бўлади!..

Ахий Жаббор баҳодир Хоразмшоҳнинг охири ўйланмай қилинган фармонидан ҳанг-манг эди. У бирон нарса деб ҳам улгурмади. Икки ясовул унинг қўлларини қайириб диканглатиб олиб чиқиб кета бошлади. Ахий Жаббор баҳодирнинг кўзи, иттифоқо, Султон Маҳмуд ибн Кайхусравга тушди: у мийиғида кулиб қараб турарди.

Султон Маҳмуд ибн Кайхусрав хоразмшоҳга юзланди:

– Ҳимматларига офарин! Ҳимматларига офарин! Шавкатли подшоҳнинг тутуми шундоқ бўлади! Кўнглимизда худди шуни тилаган эрдик. Бу бадбахтнинг тўғри жазосини бердингиз!

– Темурланг нимасига чиранидир?.. – озгин, новча, эркаксабзига ўхшаган, тепакал Маҳмудшоҳ Бухорий битта ҳам сочи йўқ тақирбошга айланганди. – Ўзи яримжон, бир оёғи чўлоқ, бир қўли ишламайди... Ҳе-ҳе-ҳе... Агар жанг қилсам борми, ўзим бир бурчакка тиқиб ташлардим. Ваҳмаси зўр холос. Ундан асло ҳайиқмаслигимиз керак, подшо ҳазратлари!

Абу Исҳоқ Ясурий ҳам нимадир деб минғирлади, аммо гапини ҳеч ким тушунмади.

– Нима десам... – сўзга қўшилди барваста келбат бекларбеги Хожа Шайхзода. – Тўхтамишхоннинг элчи юборгани кутлуғ қадамдир. Чунки Амир Темурдай подшо билан ёлғиз савашиш мумкин эмас, бизга шериклар керак. Тўхтамишхоннинг бизни қўллаши, албатта, қўлимизни узун, белимизни бақувват қилгусидур.

Бошқалар гапга қулоқ солиб туришар, аллақандай истиҳолада сўзга қўшилишмасди.

Юсуф Сўфи тишларини бир ғижирлатиб қўйди, бу хоразмшоҳнинг сўзга оғиз очишидан далолат эди. Барча унга юз бурди.

– Бир ой аввал Тўхтамишхон жанобларига элчи юборгон эрдим... – деди Юсуф Сўфи. – Ва унга, таваккал худо, деб ашаддий душманимиз оқсоқ Темурга қарши бирга курашишни таклиф этгондим. Албатта, у тутинган ўғил, лекин ўғиллар... айниқса, тутинғони отага энг биринчи душмандир. Буни билишимиз керак. Ҳе-ҳе-ҳе... Ахир «ота» соҳиби давлат, ўғил эса қарам ҳисобланадур. Шайхулислом жаноблари не дейдилар бунга?

«Офарин!», «Мантикнинг теранлигини кўрингиз!», «Ақлу идрокларига ҳасанот!» сингари мақтовлар эшитилди.

– Подшоҳим... – сўзга чоғланди шу пайтгача жим ўтирган корсондай салла ўраган шайхулислом Киромиддин ас-Самарқандий. Унинг енглари хўржундай осилиб турарди.

Шайхулисломнинг аждодлари асли самарқандлик эдилар. Муҳаммад Хоразмшоҳ замониде бешинчи бобоси шайхулисломлик мартабасини эгаллаганди, падари бузруквори тақводор Жалолиддин ас-Самарқандий эса буюк сўфий мақомида, Шайх Нажмиддин Кубро зовиясида шайхлик қиларди. Машхур араб сайёҳи Ибн Баттута милодий 1338 йилда Хоразмга келганида айнан шу шайх уйида меҳмон бўлганди.

– Подшоҳим... – Киромиддин ас-Самарқандий бир оз сукутга берилди. У «Амир Темурни ота тутиб, унга вафо қилмагон одамга ишониш мумкинмикин?.. Ҳарнечук, ҳушёрлик жойиздур...» – демокчийди, лекин негадир фикридан қайтди ва қўлини кўксига қўйиб деди: – Биздан кўра ўзлари йироқни авлороқ кўрадурлар, биз ақли қосирлар илғамаган ерларни фаҳму идроклари ила осонроқ илғаб оладурлар. Ақлу идрокингизга тан бермай илож йўқ, хоразмшоҳ ҳазратлари!..

Киромиддин ас-Самарқандий ортиқ бирон сўз демади.

Даврада хоразмшоҳларнинг бош меъмори қисик кўзи, бургутбурун Уста Матпано ўлтирар, мабодо сўраб қолишса, нима дейиш кераклигини ўйлар, шайланарди. «Илоҳи, ўртада уруш бўлмасун!» – демокчийди у. Аммо унга ҳеч ким ҳеч нарса демади.

– Тўхтамишхон ҳозир Сарой мамлакатига борди, амир Мамоқ элини мусаххар қилди, Жўжи улуси барчаси унга муте... – Хоразмшоҳнинг мамнунлиги кўриниб турарди. – У энди Мангқишлоқ ҳокими Тўйхўжа ўғлон фарзанди эмас, балки бир пайтлар Ўзбекхон тасарруф этган Олтин Ўрда хони! Ўзининг ақду идроки, ботирлиги билан Ўрусхонни тахтдан ағдарган валлакат! Кейин улуғ Чингизхон авлоди Тўхтамишхон қандайдир даштдан чиққан номсиз амирнинг ўғли мартабасига муҳтож эмас! Олтин Ўрданинг хони бировнинг етовида юрар эмишму?.. Ҳеч жаҳонда шундоқ бўлганму?.. Асло! Асло!

Хоразмшоҳ Юсуф Сўфининг гаплари мантиқли эди, бу ҳаммани ўйлантириб қўйди.

– Шохим! – Яна мурожаат этди Султон Маҳмуд ибн Кайхусрав таъзим бажо айлаб. – Шохим!.. Ўзингиз биласиз, падари бузрукворимиз Амир Кайхусрав Хутталоний Кўрагоний худо раҳмати хоразмшоҳ Ҳусайн Сўфи жаноби олийлари билан эскидан садоқатли дўсту кадрдон эдилар, дўсту кадрдон эдилар. Жойлари жаннатда бўлсин. Улар бизга ибратдирлар... Тўхтамишхон жаноблари билан «борди-келди»мизни яхшилашимиз даркор! Эҳтимол доимий бир қўлингиз, қўл эмас, қўлингиз унинг ҳузурида юрсун, дердим, ҳузурида юрсун, дердим... Лозим топсангиз, каминани ўша юмушга жўнатингиз, у ерда кўз-қулогингиз бўлайин, ҳамма нарсадан хабарлар етказиб турайн, жону имонимни бериб хизматингизга бел боғлайин, бел боғлайин!.. Тўхтамишхонга ахир Туронзаминга от

солса ғажарчи ҳам керак. Бунга каминадан зўри йўқ. Амир Темур падари бузрукворимиз Амир Кайхусрав Кўрагон Хутгалоний хизматидан роса фойдаланиб тахтга минди, фойдаланиб тахтга минди. Кейин уни қатл этдирди, қатл этдирди... Ҳа-а! Ҳаммаси эсимда...

Султон Маҳмуд ибн Кайхусрав жануб ёқдаги деразага тикилганча негадир Юсуф Сўфига ўхшатиб тишларини ғижирлатиб қўйди.

Хоразмшоҳ «Маъқул!» дегандай билинар-билинемас бош ирғади.

II

Тарих 780-ҳижрий қўй йили, шаввол ойи¹ кун Хут буржигга етганда Амир Темур зафарқарин қўшинни бошлаб, қайдасан Хоразм, деб йўлга чиқишга мажбур бўлди.

Хоразмшоҳ Юсуф Сўфининг кажбахслиги, сўзида турмаслиги, кераксиз тутумлари, элчиларга ўтказган ўринсиз зуғумлари, Кот, Хива ва Бухоро вилоятларига чопқунлар уюштиргани, мусулмонларнинг молларига таъма кўзи-ла қарагани Соҳибқиронни бағоят ғазаблантирди.

– Юмушимиз фақат Хоразм бўлиб қолдимиз энди, жаноблар?.. Яхши гапга боқмаса, оқ ниятда боргон элчиларимизни таомилга қарши зиндонга солса... – деди машваратда Амир Темур. – Қандай йўл тутмак керак?..

Ҳамма нима дейишни билмай жим ўтирарди.

– Хоразм хусусинда давлат ишларининг тўққиз улуши ҳам кенгашга берилғонига гувоҳдурбиз... – сўз олди пири муршид Мир Саййид Барака. – Энди фақат бир улуш қолди холос, қиличга суюниш... Афсус... Кимки оқил сўзингизга қулоқ солмаса, гуноҳи унинг бўйнига тушғай...

¹ Милодий 1379 йил, март-апрел ойлари.

Машварат кўпга чўзилмади. Ҳамма нарса рав-
шан эди.

– Чоршанбаи муродбахш куни йўлга отла-
нилсун! – дея амр этди қатгий Соҳибқирон. –
Подшоҳлик бўстонининг гули, жаҳон амирзода-
си Умаршайх Мирзо, Амир Жоку барлос, Амир
Сайфиддин некўз ва бошқа номдор амирлару
баҳодирлардан таълаб жанг ўрамига киритилсун!..

Фармон қазодай кескин жаранглади.

...Жавзо охирларида ададсиз қўшин Хоразм
қалъасининг баланд дарвозасига етиб келди, атроф-
даги йўлларга қоровуллар қўйилди. У ёқдан-бу ёққа
гуррас-гуррас юрган лашкар кеча-ю кундуз сурон
солар, ваҳима кучаяр, олам зилзилада қолгандай
титрарди.

Хоразмшоҳ Юсуф Сўфи пойтахт остонаси-
даги улкан лашкарни кўриб турар, қўшин бу-
тун шаҳарни қуршлаб олганидан юрагини тобора
қўрқув-ҳарос қамрар, умидга жилла бўлсин жой
қолдирмасди. У Амир Темур шундоқ катта қўшин
бошлаб келади, деб асло ўйламаганди.

Баридан ҳам, душманнинг қалъа қаршисида
катта иморат тиклашга киришганлари ошиб туш-
ди. Очиқдан-очиқ ҳисор қуришмоқда! Тингчилар,
Турон султони бу қасрни ўз хоссаи шарифи учун
қурдира ётганини айтишди. Эшигининг таги-
да душман куппа-кундузи, хотиржам ўзига сарой
кура бошласа!.. Бу билан Амир Темур икки куённи
урмоқчи. Аввало, мен Чигатоёи улуси ворисимен, бу
жойлар меники, хоҳласам уй қурамен, хоҳламасам
йўқ, демоқчи; сониян, Турон султони хоразмшоҳ
Юсуф Сўфини мутлоқ назарига илмаганини
кўрсатиб қўймоқчи!

Юсуф Сўфини қазаб исканжага олди. У бетиним
тишларини гижирлатарди.

Шошилич машварат чақирилди.

– Нима десам... – сўз бошлади бекларбеги

Хожа Шайхзода. – Нима дейишга ҳам ҳайронман... Шохим! Бир қошиқ қонимдан кечсунлар, аммо бу беаёв қўшинга ҳеч нарса бас келолмас-ов... Чора – сулҳ тузмакда, дейишга журъат этаман...

– Жангга! Жангга! Сулҳ тузмаймиз!.. Ўлсак – ўламиз, қолсак – қоламиз! – хезланди ғазабланган Маҳмудшоҳ Бухорий.

Хожа Шайхзодага бу сўзлар ёқинқирамади, аммо унга эътироз билдиришга ботинолмади.

Хаёлларга чўмган Юсуф Сўфи индамасди. Шайхулислом Киромиддин ас-Самарқандий гапга аралашди:

– Хоразмшоҳ ҳазратлари! Бу тўфонга рўбарў бўлмакдан худо асрасун! Кўнгилни чўқтирмангиз! Қадим паҳлавон подшоҳларнинг ғаройиб тутумлари бор...

Шайхулислом ниманидир демоққа чоғланди-ю негадир ўзини тийди. Шу палла Султон Маҳмуд ибн Кайхусрав дадил сўз олди:

– Шайхулислом жанобларини тушундим, шохим!

Фикримча, рост дедилар! Қадим паҳлавон подшоҳлар тутумини қилайлик! Хоразмнинг паҳлавон подшоҳи эрурсиз ахир. Эски тажрибаларни ҳам унутмаслик керак. Мен сизга айтсам, ҳеч тап тортмай Амир Темурнинг ўзини жангга чақирингиз! Ҳа-ҳа, ёлғиз ўзини жангга чақирингиз!

Ҳамма ялт этиб хоразмшоҳга қаради. Султон Маҳмуд ибн Кайхусрав бундан руҳланиб кетди:

– Рост! Рост! Уни албатта жангга чақирингиз! Бу мардоналик, жасорат аломати бўлур! У яримжон, бир оёғи чўлоқ, ногирон, юганда ҳам оқсаб зўрға юради. Унг қўли майиб, ишга ярамайди... Яримжон одам-да, яхши биламан! Қандай жангга чиқади?.. Йў-ў-ў-ўқ! Чиқолмайди! Ахир қилични унг қўлда тутиш боболардан бизга мерос-ку! Аввало, у жуда ориятли одам, шармандаликдан қўрқади. Борди-ю отилиб чиқса ҳам, сиз ўз шижоа-

тингиз билан бешубҳа уни енгасиз, енгиб чиқасиз!.. Янчиб ташлайсиз! Унинг нима-а-а жони бо-о-ор!..

Таклиф оҳанрабодай барчанинг диққатини ўзига тортди. Маҳмудшоҳ Бухорий ичида: «Лекин Амир Темур икки қўлда ҳам барабар қиличбозлик қила оладиган паҳлавон-ку!.. Тенг келармикин? Султон Маҳмуд нима қилмоқда ўзи?..» – деб қўйди. Айгиб юбормоқчи ҳам бўлдию бироқ ўзини тийиб қолди. Ҳаммага қарши бормоқ ғирт аҳмоқликнинг ўзи эканини у биларди.

Шайхулисломнинг кўнглидан: «Балки адолатли йўл шуддур... Икки ҳукмдордан бешак-шубҳа, биттаси ғолиб чиқади. Юрт, элу халқ омон қолади-ку!..» – қабилида сўзлар кечди.

– Камина ҳам сулҳ тарафдоридурман! – бирдан ўз фикрини ўзгартириб деди шайхулислом бекларбегини қўллаб-қувватлаб. – Олампаноҳнинг ҳимматларини кўрсатадур бу!

Султон Маҳмуд ибн Кайхусрав сўзламоқчи эди, оғзини очганча қолди, улгурмади:

– Подшойи олам! – сўзга аралашди бош меъмор Уста Матпано. – Шайхулислом жаноблари сўзлари бағоят ўринлидур... Сулҳ тузилса, энг одил қадам қўйилғон бўлур!

Султон Маҳмуд ибн Кайхусрав сабрсизларча қичқирди:

– Йўқ, йўқ! Сулҳ ҳақида сўз очилмасун!! Сира очилмасун! Ожизлик аломатидир бу! Шаҳаншохимизни чўчийди, демоқчимисизлар? А-а?

– Подшойим ҳеч кимдан кўрқмайдилар! – гапга пишанг берди Маҳмудшоҳ Бухорий. – Туғри айтдилар! Шунгайм ўйланиб ўтирасизму, подшоҳим! Бир шармандаси чиқсун ҳамманинг олдида! Оҳ, сиздан товукдай писиб қочганини, ялиниб-ёлворганини бир кўрсам эди, армоним қолмасди! Кўрсам эди!.. Аммо унинг юраги бетламайди, чиқмайди! Чиқиш учун юрак керак! Эҳ-ҳе!..

Маҳмудшоҳ Бухорий бўркини олиб, терлаган тепакал бошини ҳузур қилиб артди.

– Агар олампаноҳ маъкул топсалар, ўзим бораман ўша оқсоқ билан савашга! Ўзим осонгина уни гумдон қиламан, гумдон қиламан! – гердайганча мақтанди Султон Маҳмуд ибн Кайхусрав, қарсақ чалгандай, мамнун кафтларини бир-бирига уриб. – Ким бўпти у? Мучали сичқон-ку!.. Сичқондай қочираман, чийиллатиб!.. Чий-чий қилиб қочардида ўзиям, қочса! Ҳе-хе-хе!

– Уники сичқон бўлса, сизники йўлбарс, подшойим! – орага гап қистирди Маҳмудшоҳ Бухорий.

Бошқалар ҳам кўпдан қўл етмас нарсасига энди эришган одамдай мамнун хоразмшоҳга тикидилар. Ҳамма бу таклифга олий ҳазрат жаноблари қандай қарар эканлар, деб жонҳалак эди.

Чошгоҳга бормай Амир Темурга хоразмшоҳ Юсуф Сўфининг қисқа мактубини тутқаздилар:

«...Биз икки кишини деб, қачонгача мусулмонлар азоб чекадурлар, икки одам деб бир жаҳон хароб бўладур? Бас, Ҳаққа таваккал қилиб, эл олдида ялғуз иккимиз майдонга тушиб урушқайбиз!.. Кўрайлик-чи, тақдир кимга жабру кимга меҳр инъом айлагай, кимни сарбаланду кимни хор этгай...»

Амир Темур мактубни ўқиб, қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборди. Бу кулгуга аччиқ заҳарҳандали оҳанг қоришиб кетганини ҳамма сизди. Амир Жоку барлос ичида: «Аттанг!..» деб кўйди. Амир Сайфидин некўз кўп кузатган, бундай ҳол Соҳибқиронда камдан-кам юз берарди. Атрофдаги бекларнинг барчаси Соҳибқиронга таажжубда қарадилар.

– Тангридан ушбуни тилар эрдим, жаноблар! Халлоқи безаволга салламноки, тилагимга еткурди! Жангларга кирмағонимга хийла вақт кечди. Соғиниб қолдим. Қудамиз бизнинг ташвишимизни чекиб, жанглар русумини унутмаслигимизни истаб,

ҳиммат кўргизиб, майдонга чорлабдур... Бағоят мамнунмен! – Амир Темурнинг катта-катта кўзлари чарақлаб ёнарди. – Хоразмшоҳ Турон султонини ёлғиз жангга чорламакчи эканлар! Ўзим ҳам шундай орзуда эрдим, бироқ қариндошлиқ эҳтироми юзасидин андишага борур эрдим холос. Тездан уруш анжомимни еткурингиз!..

Соҳибқирон шиддат билан отга минди ва ҳисор томон юра бошлади. Ҳанг-манг бўлган беклар йўлни тўсишга уриниб: «Амир Соҳибқирон! Бу феълингиздан қайтингиз!», «Тўхтангиз!..» «Маслаҳат бермасбиз!..» қабилида ёлвордилар, аммо улуғ амир ҳеч бирига қулоқ солмасди.

Умаршайх Мирзо илтижоли кўзларини Амир Жоку барлосга тикди, у эса ўз навбатида Амир Сайфиддин некўзга қаради, ҳушёр Амир Сулаймоншоҳ ҳаммасини кузатиб турарди. Амир Жоку барлос жойидан жилмади, чунки бундай ҳолларда Соҳибқиронни йўлдан қайтаришга уриниш бефойдалигини яхши биларди. Амирзода билан икки амир беихтиёр Соҳибқирон отининг жиловидан тутишиб, йўлга туриб олдилар.

– Ҳазрат Соҳибқирон! Шафқат айласунлар! – зори тавалло қилди Амир Сайфиддин некўз... – Бу қандай гап ахир? Фалокат оёқ остида, дейдилар. Бизни гуноҳларга ботирмасунлар! Катта гуноҳнинг тагида қолғоймиз! У дунё-ю бу дунёмиз куйиб кетади-ку ахир! Оллоҳга шукр, ҳали ўлғонимиз йўқ! Ёнингиздамиз. Қуллари тирик туриб, ҳазратнинг урушмоқлари раво эрмасдур!.. Келсун, ким бўлса, савашга тайёрдурмуз!

Амир Сайфиддин некўз Амир Темурнинг чап қўли билан ҳам бемалол қиличбозлик қила олишини билар, бироқ барибир ўнг қўли ногиронлигидан ташвишланарди.

– Бизларни хижолатдан қаро ерга киритмасунлар эй валинеъмат Соҳибқирон! – ялинди Умар-

шайх Мирзо... – Ёлборамен! Мени жўнатсунлар!
Ахир мен бормен-ку! Мен!..

Амир Сулаймоншоҳ ҳам узангига қаттиқ
ёпишди:

– Мен чиқаман, Амир Соҳибқирон! Мен! Нега
қараб турар эканман!..

Атрофдан: «Биз бормиз!», «Биз бормиз!..» «Са-
вашамиз!», «Тайёрдурмиз!», «Мен чиқаман!» –
дейишарди бошқа амирлар ҳам илтижолар ила
Соҳибқирон отини ўраб олишаркан.

Амир Темурнинг кўзларида фавқулодда қаҳру
ғазаб учкунлари чақнади. Унинг чеҳрасида ҳалиги
мамнунликдан асар ҳам кўринмасди.

– Четланингиз!!! Турон султони Амир Темур
Кўрагонни шарманда-ю шармисор қилмакчиму-
сенлар?!.. Майдонга тушмакка журъат этмади,
жангдан қочди, қўрқди, писди, деган тавқи ланъ-
атни унинг бўйнига илмакчимусенлар?!.. Бундоқ
бўлгандан кўра майдонда мардона ўлмак афзалдур!
Бас! Қочингиз йўлдан!.. Четланингиз!.. Четланин-
гиз, деяпмен!!!

Амир Темур отига қаттиқ қамчи урди! Қанча
қаттиқ тутмасин, отнинг жилови Амир Сайфиддин
некўзнинг қўлидан силтаниб чиқиб кетди! Атроф-
ни қамраган Турон қўшини, амирлару баҳодирлар,
навкарлар барча юракни ҳовучлаб Соҳибқиронни
кузатиб туришарди. Чунки кўзи пишган, жанглар
ҳадисини олган саркардалар ҳам шундоқ – худ-
ди эртақлардагидай икки подшоҳнинг куппа-
кундузи лашкарлар кўз ўнгида саваш курганларини
кўрмаган эдилар.

Бир зумда хандаққа етган Амир Темур ҳисор
томонга қараб қичқирди. Унинг ўктам овози
борлиқни жаранглатиб юборгандай бўлди:

– Хоразмшоҳ Юсуф Сўфига айтингиз: биз унинг
сўзини ерда қолдирмай маъракаи майдонга чиқдук!
Унинг шавкат соҳиби эканини билурбиз! Бас! Ваъ-
дага вафо, деган гап бор, қалъадан чиқиб маъракаи

майдонга тушсун! Кўрайлик, толе кимнинг мағ-
лайини силагай!

Атрофга сукунат чўкди. Саф тортган Хоразм
ва Турон аскарлари нафас ҳам олмай вазиятнинг
қандай тугашини кутардилар. Осмон тип-типи,
вақт чошгоҳдан ўтган...

Аммо ҳисордан ҳеч ким чиқмади. Соҳибқирон
оти бир жойда тўхтамасдан бесабр ер тепиниб ў-
ёқдан-бу ёққа юрганидан, дамба-дам жилвоб
тортиб-тортиб кўярди. Атрофдан ҳеч қандай саз
эшитилмас, хандақ ёнлари, теварак майдон сўз се-
пилгандай жимжит эди.

Хануз хоразмшоҳ Юсуф Сўфидан жавоб кел-
масди.

Бир оз фурсат кечди.

Амир Темур юқоридаги даъватини яна такрор-
лади. Бу сафар унинг овози негадир салобатлироқ
жаранг берди.

Хоразмшоҳ барини ҳисордан кўриб турарди.
У таваккалчиликка бориб, Амир Темур зинҳор май-
донга чиқмайди, деган ўйда ўзининг ноўрин гурурига
берилиб, эҳтиётсизликка йўл қўйганини фалмади.
Баҳодирона қуролланган Соҳибқироннинг майдон-
га дадил кириб келиши, ҳайбати хоразмшоҳнинг
кўнглига қаттиқ кўрқув солди, ичида ўз тутумидан
пушаймон еди. Аммо энди кеч эди. Уни бу жангга
ғиж-ғижлаганлар эса лом-мим дея олмасдилар.

Амир Темурнинг:

– Ҳар кимки сўзига вафо қилмас, тирик юрған-
дан кўра ўлғони яхшироқдур! – деган сўзлари
Хоразмшоҳ қулоғига етди шу палла...

Соҳибқирон, курашга тушиб талабгор чиқмагани
полвондай мағрур майдонни яна бир неча ўр-
айланди, сўнг қийқириқлар остида қолбона
қўшин ёнига қайтди. Барча амирлардан тортиб
навкарларгача Соҳибқироннинг журъату жасорати-
дан ҳайратда қолдилар. Фавқулодда гурур уларнинг
юрақларини тўлиқтириб юборди. Сўрон кўчили:

- Соҳибқиронимиз омон бўлсунлар!
- Баҳодирликларига офарин!
- Офарин! Ур-ҳо-о!..
- Аҳсанта! Аҳсанта!..
- Дунё тургунча турсунлар! Ур-ҳо-о-о!..

Кўнгиллари яшнаган беклар ҳайратда, қўрқмай майдонга чиққан Амир Темур узангисига лаб қўйишар, довудий совут пешини тавоф айлаб ўпишар, фахру ифтихор туйғуларини аён этишарди.

Атрофдан ёғилаётган, қулоқларни тешгудай олқиш садолари ҳисор девори оша Юсуф Сўфига ҳам баралла эшитиларди.

Шу пайт мамлакатнинг жанубидан – Термиздан «омонлик-сомонлик»қа эрта пишган илк қовундан юборганларини маълум қилдилар. Юртда йилнинг энг биринчи пишган мевасини Турон султони Амир Темур Кўрагонга илиниш одат тусига кирганди, подшо қаерда бўлса шу ерга элтишар, энг аввал Соҳибқирон татиб кўрарди. Хоразмда ҳали қовун пишмаганди. Амир Темур қувониб кетди:

– Бу яхшиликкадур. Юсуф Сўфи бизга ўтру ўлтирибдур. Ўринсиз муҳолифатни қўяйлик, қариндош эканлигимизни унутмайлик. Биринчи қовунни қудамиз бирлан тановул айлайлик... – деди. – Қовунни олтун табаққа солиб қудамизга юборилсун!

Хоразмшоҳ тутумидан кўнгли зада Амир Сайфиддин некўз эътироз билдиришга журъат этди:

– Бир қошиқ қонимдан кечгайлар, Амир Соҳибқирон. Олтун табақ ҳожат эрмас шекилли. Хў-ў-ўш... Ёғоч табақда берсак кифоядур, балки...

Соҳибқирон қовоқларини уйди:

– Йўқ... У ҳолда ҳимматимиз қусурли бўлиб қоладур. Юсуф Сўфи хоразмшоҳ эмас, энг аввало худо бергон қудамиздур, некўз жаноблари! Буни унутмасунлар!

– Узр сўрайман, Амир Соҳибқирон! – бош эгди Амир Сайфиддин некўз.

«Юсуф Сўфи бундан кейин бизга дўстдай қарамоғи аниқдур! Худо инсофидан айирмасун... – хаёлидан кечирди Амир Темур. – Ёғийлигу адоват унсу улфатга айлансун, орага ширинлик кирсун, деб қовун йўлладим... Дарҳол таъзиму ҳурмат мақомида узр сўрайдур ва қариндошларча кучоқ очиб келадур!»

Амир Сулаймоншоҳ қовунни Соҳибқирон айтгандай хандақ бошига элтиб қўйди-да, ҳисор томонга қараб қичқирди. Унинг бўйдоқларникидек дўриллоқ овози хийла салобатли эшитилди:

– Амир Соҳибқирон ҳазратлари биринчи қовунни илиниб қудаларита юборди-а-а-ар!.. Юсуф Сўфи жаноби олийлари насибаларини олсунла-а-ар!

Узилган ипни улаш, қариндошчиликни тиклашнинг яхши имкони туғилганидан барча мамнун эди.

Хоразмшоҳ Юсуф Сўфи бу пайт алам ичида қоврилиб ётар, жангга қўрқиб чиқмай шарманда бўлганидан, душмани шуҳратига шуҳрат қўшганидан ўзидан ўзи қаттиқ ғазабда, боши қотган эди. Шундай ҳолатда шайтон киши ҳушини ўғирлаб, ақдини терс ишлатиб қўяди.

Ажабо, асалдай ширин қовун худди заҳарлангандай хоразмшоҳ қаҳрини бадтар аланга олдириди. Назарида, Амир Темур унинг устидан кулаётганга ўхшаб кетди. Кулганда ҳам, роса масхара-ю мазах қилиб кулмоқда! Қовун эмас, гўё ит олдига сўнгак ташлагандай туюлди хоразмшоҳга... Гўё, мана бу қовунни егину сасингни чиқарма, дарров бўйин эгиб қалъангдан чиқ, дейилаётгандай эди.

Юсуф Сўфининг сабр косаси тўлди: токай у, Хоразм эли оқсоқ Темурдан азоб чекадур, харосу қўрқувда титраб қақшайдур? Хавфу ҳадиқда кун кечирадур?..

– Биз оқсоқ Темурнинг илтифотига муҳтож эмасмиз! – деб юборди бирдан Юсуф Сўфи ғазаб билан тишларини ғижирлатиб. – Қовунни хандаққа

отингиз! Олтун табақни дарвозабонларга ташлангиз!.. Муҳтожлигимиз йўқ!.. Билмаганлар билиб қўйсун: мени хоразмшоҳ дейдилар, улуғ подшолар авлодидурман! Бекларбеги Хожа Шайхзода жаноблари! Дарвоза очилсун! Урушқа отланиб турган номдор мардлардан иборат Хоразм лашкарини жангга бошлангиз! Ёғийга омон йўқ!.. Омин, Оллоҳу акбар!..

Шайхулислом Киромиддин ас-Самарқандий: «Ҳай! Ҳай!..» – деганча сўзи оғзида қолди.

«Сулҳдан яхши йўл йўқ-ку...» – дея пичирлади ўзига ўзи Уста Матпано.

«Аттанг... Ярашмоқлик фурсати қўлдан кетди, яхши фурсат эди-я!..» – афсусланди Хожа Шайхзода ичида. У аламдан бирон нарса деб юбормаслик учун тишини тишига қаттиқ босди, орага кириб қолган қалин лаблари қонаб кетди.

Ҳар томонда: «Ёғийга омон йўқ!», «Ур-ҳо! Ур-ҳо!..», «Омин, Оллоҳу акбар!..» сингари хитоблар янгради.

...Амирзода Умаршайх қўшини Хожа Шайхзода лашкарига рўбарў чиқди. Қирғину қатли ордан олам қоронғу бўлди.

Шаҳар қамали уч ярим ой давом этди. Хоразм қўшини матонат кўрсатиб жанг қилди, уч ой давомида душманни сира қалъага яқинлаштирмади. Юсуф Сўфи мамнун эди.

Бироқ тўртинчи ойга ўтганда қўшиннинг шиддатлари сусаяётгани сезила бошлади. Егулик-озикнинг чўғи камайди, сув танқислиги пайдо бўлди, ташналик эса ғанимдан ҳам бадтар, тилсиз ёв эди...

Катта манжаниқдан отилган тошлар хоразмшоҳнинг кўрган буржида жойлашган қасрини кўпоришга турди. Чанг-тўзон ичида нақшиннигор дарвоза қулагандан кейин, барча Амир Темур қўшинининг қозонажак зафарига имон келтирди.

Юсуф Сўфи аҳволни кўриб, руҳан эзиларди. Оқибатда бедаво дард унинг ёқасидан тутди, ададсиз ғаму андуҳда жон омонатини ўз эгасига топширди.

Соҳибқирон бу хабарни эшитиб изтиробда қолди. Ҳарнечук, қуда-қариндош эдилар... Инсон қисмати ҳақида ўйлар экан, хаёлидан шундай ўйлар кечди:

«Эй инсон, худонинг бечора бандаси! Сен ўзингни биласенму? Сен вужуд қафасида бир сониялик нафасдурсен. Умринг чохи адам сари бир қадам холос. Кечадан кундузга, кундуздан кечага ета олишингга асло ишонч йўқ бўлган ҳолда, нечун ўз вужудингни ҳирсу ҳузурларга чирмайсен, қалбинг тубини гардуннинг турфа хою ҳаваслари ила тўлдирасен?..»

Бу гаплар, барчага, жумладан Юсуф Сўфиға ҳам, ўзига ҳам тегишли эканини Соҳибқирон юракдан ҳис қилди.

Зафарқарин кўшин шаҳарга ёприлиб кирди. Ҳисор деворининг кўп жойларидан раҳналар очилди. Гуриллаб яшнаган Гурганж харобага айланди, кўп одамлар нобуд бўлди, асир олинди, талон-торожда ҳадсиз молу манол ғолиблар қўлига тушди.

Ҳумоюн ўрдудан олинган дастлабки фармонга кўра, бир неча ойдан бери Хоразм зиндониде ётган Давлатшоҳ баҳши уйғур, Ахий Жаббор баҳодирлар ва уларнинг шериклари ҳибсдан озод этилдилар.

– Амир Сайфиддин некўз билан Умаршайх Мирзоларга шаҳар донишмандлари, меъморлари, ҳунарманд ва касб-кор усталарини биронтасининг ҳам бурнини қонатмай Самарқанду Шаҳрисабзга кўчириш вазифаси тобшурулсун! – буюрди Амир Темур. – Шаҳрисабзда мустаҳкам қалъа солингай ва дунёда ягона ҳашаматли Оқсарой иморати бунёд этилгай!..

ЎН БЕШИНЧИ БОБ

I

Ушбу воқеалардан йигирма уч йил муқаддам Амир Темур Шахрисабзда Бобо Али Шоҳ деган авлиё зиёратига борганда, авлиё унга: «Тангри таоло буюрганки, агар кўкда икки худо бўлса жаҳоннинг иши бузилур!» – деганди. Кейин Қуръони каримдан фол очганда, «Инна жаалнока халифатан фил арз!», яъни: «Сизларни Ер юзида халифа қилдук» ояти чиқди. Йигирма тўққиз ёшли амирлашкар ўшанда ҳайратидан ёқа ушлаган, шижоати ортиб, кўнглидаги мақсадлар йўлида интилишлари қатъийлашган эди.

Соҳибқироннинг фикрича, дунё учун бир подшо кифоядур, шунда эл, улус, раоё ва бароё хотиржам яшайди, чунки бир-бирига дахл этгувчи подшолар йўқ, турфа иддаолар йўллари берк, урушнинг дасти қирқилади, қон тўкилмайди, олам бузилмайди, адолат устунлари устивор қолади.

– Хуросон, Эрон, Мозандарон ва бошқа мамлакатларда ҳар музофотда бир кас бош кўтариб подшоҳлик мақомини олган экан... – деди Амир Сайфиддин некўз ҳаж сафаридан қайтганда. – Ҳар бир кенту шаҳар фитналар уясига айланган, юртлар бесаранжомлик ва жанжаллар тўрига чулганган. Айни пайтда Эрону Хуросон тарафлардан юртимизга таҳдидлар хавфи ҳам бордур. Бунинг, албатта, олдини олиш лозим...

Дўстининг сўзлари Амир Темурнинг ёдида эди. Унинг устига, Соҳибқирон ҳали Самарқандда турганида Ҳирот малиги қароқчилар уясига айланган итоатсиз Фўшанж қалъасини тинчитишни сўраб, чопар юборганди. Дарҳол Хуросон томонларга отланиш керак, деб ўйлади у, бироқ шу ондаёқ Турон мамлакати тўла мусаххар бўлмаганлиги сабабли ҳали бунинг фурсати етмаганини идрок этди. Бас,

жаҳонгирлик орзуси энди уни дадил қадам ташлашга ундамоқда...

Хуросон тарафларга от суришдан аввал, Соҳибқирон ўн тўрт ёшли амирзода Мироншоҳ Мирзони Хуросонга жўнатишни мақбул топди.

– Музофотда амирзодани ноибликка номзод қилдук. – амр этди Соҳибқирон Кўксаройдаги машваратда. – Амир Сайфиддин некўз, Амир Шоҳмалик, Амир Оқ Буға найман, Мубашшир баҳодир ва бошқа кўп номдор амирлару баҳодирлар амирзода мулозаматига бел боғласунлар. То бизнинг қадамимиз етгунча, вазиятни теран билсунлар!

– Фармонингиз бош устига! Бағоят мақбул қарордир! – маъқуллади Амир Сайфиддин некўз.

Амирзода Мироншоҳ Мирзо қишни Балхда ўтказди.

Тарих милодий 1381 йил баҳорида, табиат ям-яшил либосга ўранган, анвойи гуллар очилган бир фаслда Соҳибқирон Хуросон томонга йўлга чиқди. Товуқ йили эди, бу лашкар орасида бироз мутойибага йўл очди:

«Ҳазрат Соҳибқирон шердай душманларини қувишга борадилар!..»

«Шердай босиб борадилар, улар товукдай писиб қочиб қоладилар!..»

«Бу йил – душманларга қочадиган йил!..»

Бундай сўзлар фақат навкарларга эмас, лашкар-бошиларга ҳам шуш ёқарди.

Лашкаргоҳга айланган Қарши чўли чодиру байроқлар, оқ уйлару боргоҳлар, олачиқу шомиёналардан обод бўлиб кетди. Ҳар ёнда лашкару сипоҳ гуррас-гуррас кезиб юрар, йўлга чиқиш ҳақидаги олий фармонни интиқлик билан кутарди.

Ниҳоят чўл осмонида бурғулар овози янгради ва беҳисоб қўшин йўлга чиқди. Омуй¹ сувига етган-

¹ Амударёни ўрта асрларда шундай деб ҳам атардилар.

да кечувдан олдин кўшин озгина нафас ростлашга тўхтади.

Кун исиб кетди.

Дарё бўйлаб гўзал манзара кўзга ташланарди. Томоқлари ташналиқдан қақраган ададсиз навкарлар дарёдан қалқонларда сув олиб ичардилар. Сонсаноксиз отлар худди онасининг елинини туртиб-туртиб эмган қулундай, она дарёга тумшуқларини ботириб чанқовини қондиришарди.

Кўшин уч кундан кейин Андхойга етиб келди. Андхой пири муршид Мир Саййид Баракага Ҳумоюн ўрдудан суюрғол қилиб берилганди. Соҳибқирон, пири муршиднинг кенгашини эсда тутиб, Андхойда номи чиққан Бобо Сангув деган авлиё ҳузурига йўналди.

Замона авлиёларидан саналган, дунёдан Холиқи аъзамга муҳаббатдан ўзга илинжи йўқ Бобо Сангув етмишларни қоралаган нуроний бир мўйсафид эди.

У шаҳар четида, ташландиқ боғ этагидаги вайрона янглиғ кулбада гўшанишинликда ҳаёт кечирарди. Парвардигорнинг ўзига така қилган авлиё азбаройи ишқининг оташноклигидан тез-тез жазаба ҳолатига тушар, шавқ ила айтилаётган такбирлар садоси гоҳ-гоҳда кўчага ҳам эшитилиб турарди. Соҳибқирон оҳиста кулбага яқинлашар экан, шундай сўзлар қулоғига чалинди:

– Ёлғиз ўзинггагина сиғинурман, ҳеч нарсани шерик тутмасман!..

Бобо Сангув соч-соқоллари ўсган ўртача жусса-ли одам бўлиб, унинг бутун шижоати ёшига номуносиб чарақлаган катта-катта кўзларида мужассам эди. У Соҳибқиронга бамисли вужудини тешиб юборадиган алпозда кўзларини қадади:

– Баракалло!.. Сидқу ихлослари пок қалбларида мужассамдур! Аён! Аён... Ота-онам сизга фидо бўлсун! Бир қатим зиёрат этгонларига қуллуқ!..

Амир Темур бу сўзлардан қалбида меҳр туйди. У авлиёнинг қўлини ўпди, этакларини кўзларига суртди.

Шу палла қутилмаган воқеа юз берди. Бобо Сангув кулбага кирди-да, янги сўйилган кўй тўшини олиб чиқиб, Соҳибқиронга узатди. Бу гўшт қайдан келди, ким сўйди, каби иштибоҳлардан таажжубга тушган Амир Темур беихтиёр тўшга қўл чўзди ва буни яхшилик аломати деб билди. Авлиёнинг тутуми қандайдир сирли эди.

– Хуросонким, ер юзининг тўши эрур, тангри сизга инъом этгувсидур!.. Иншооллоҳ, Хуросон кўлингиздадур! – каромат қилди авлиё.

Бобо Сангув Соҳибқиронни кўпдан-кўп дуолар билан сийлади.

Амир Темур кўчага чиққанда авлиёнинг таважжуҳ ила: «Ёлғиз ўзинггагина сиғинурман, ҳеч нарса ни шерик тутмасман!..»– деган сўзларини эшитди.

Амир Темурнинг ҳукмдор сифатида Хуросон томонларга илк марта чиқиши эди, илк қадамнинг бундай қутлуғ келиши уни бағоят руҳлантириб юборди.

Ногаҳонда Ҳирот яқинидаги йўлтўсарлар ва қароқчилар маконига айланган Фўшанж қалъасида ўзбошимча бир жамоанинг мухолифат кўргизиб хуруж қилгани, оқибатини ўйламай қадам босгани, қилични қинидан чиқаргани ҳақида хабар етди. Ҳирот малигининг бу ҳақдаги илтижоси Соҳибқироннинг ёдида турарди. Ҳатто Амир Сайфиддин неқўз ҳам Хуросондан ёзган мактубида шу қалъадан сўз очганди.

Зафарқарин кўшинга Ҳирот сари юришга фармон берилди. Ҳамма, Фўшанж қалъасига ҳужум бўлади, деб турганда, кўшин Ҳиротни шимол ёқдан четлаб ўтиб, Амир Темурнинг пири Зайниддин Абу Бакр Тайободий қишлоғи томон бурилди.

Хуросоннинг саромади замона шайхларидан, пок эътиқодли мавлоно, улуғ шайхулислом За-

Йниддин Абу Бакр Тайободий умр бўйи Ҳерируд водийсидаги Тайобод қишлоғида муқим яшаётган зоти бобаракот эди. Номи Эрону Туронда маълуму машҳур шайх манглайини танғиб, эрта-ю кеч ўзининг боғидан чиқмай меҳнат қилар, узоқ-яқиндан ташриф буюрадиган меҳмонларнинг оёғи узилмасди.

Темурбекнинг азалдан азиз-авлиёларга ихлоси баланд эди, қаерга борса қадамжоларга иззату икром кўрсатиб зиёрат қилар, тавоф этарди. Йигирма уч ёшдалигида Тайободлик донгдор шайхнинг ҳам этагини тутиб, муридлик ҳирқасини эғнига идди.

Ўшандан бери пир ва мурид ўртасида мактублар қатнови тингани йўқ. Закий қалбли шайх Зайниддин кешлик Темурбекни илк кўргандаёқ, фавқуллоҳда шуур билан унинг манглайи порлоқ эканлигини англади... Қўлини Темурбекнинг кенг пешонасига қўйиб, узоқ хаёлга чўмди. Манглайига нималар ёзилганлигини пайпаслаб билиб олмоқчи эдим...

Темурбекнинг яхши эсида, ўшанда бошини пирнинг қўли эмас, балки бағоят маҳобатли оғир бир юк босгандай туюлди...

«Ҳа, фурсат келиб, ҳимматли бу ёш амирзода, – деб ўйлади шайх Темурбекнинг манглайдан қўлини олмай, унинг одобию тутумини, босиқ феълли эканини мамнун кузатар экан, – иншооллоҳ, худонинг ердаги сояси бўлгай, салтанат соҳиби, дину дунё кутбига айлангай, ҳамиша расулуллоҳ амалларини адо айлагай, расулуллоҳ фарзандлари Биби Фотиманинг авлодлари – саййидларга юксак иззат-икром кўргизгай, ҳамма жойда адолат русумини устивор этгай...»

Машҳури офоқ шайх шу сабабдан муридига ёзган мактубларида, нафи тегиб қолар деб, давлатни бошқариш хусусида бебаҳо кенгашлар берарди.

«Абулмансур Темурбек, салтанат ишларида тўрт нарсага риоя қилсунлар, – деб ёзганди пири комил ўз мактубларидан бирида. – Биринчиси – ўзлари бирлан кенгашсунлар; иккинчиси – ўзгалар бирлан машварату маслаҳат айласунлар; учинчиси – ҳушёрлигу мулоҳазакорлик, тадбиркорлик бирлан қатъий қарорга келсунлар; ва ниҳоят, тўртинчиси – ҳамиша эҳтиёткор бўлсунлар. Мазкур важҳдин, салтанат бошқаришда машварату маслаҳат ва тадбиркорликни икки ёнларидаги икки устун деб билсунлар, токи оқибатда пушаймонга юз бурмагайлар... Тагин дилга тугиб қўйсунларки, салтанат ишларининг бир улуши сабру тоқат, яна бир улуши эса ўзни билиб-билмасликка, кўриб-кўрмасликка солмак ила адо этилур... Вассалом!..»

Шайх Зайниддин Абу Бакр Тайободий айтган пурмаъно сўзларининг салтанат ишларида катта нафи тегди. Соҳибқирон давлат ишларининг бир эмас, икки эмас, тўққиз улушини кенгашга, фақат бир улушинигина қиличга қолдирди. Ҳар қандай душманга юзлашганда ҳам ишни кенгашдан, кечиришдан, олийҳимматлиликдан, уни дўстга айлантиришдан, куда-кудағай, дўст-қариндошлиқдан бошлайди. Чораси топилмаган ҳолдагина қиличга суянади холос...

Агар Соҳибқирон бир киши бўлиб, минг кишига, балки туманга иш буюрар экан, бу ўша оқил кенгашлар ҳосиласидир. Амир Темур фикрича, соҳиби шижоат, азми қатъий, тадбиркор, мард, удабурун ва ҳушёр бир киши минг-минглаб тадбирсиз, лоқайд кимсалардан аълороқдир.

Соҳибқирон ҳар қадамда пири комилнинг тажрибалар қаймоғига айланган кенгашлари ниҳоятда тўғри ва адолатли эканлигига имон келтирарди. Тарих милодий 1361 йилда Мўғулистон хони Туғлуқ Темурхон Мовароуннаҳрга бостириб кирганида,

Хўжанд сарҳадидан мамлакатнинг номдор амирларига ёрликлар жўнатиб, шитоб ҳузурига етиб келишларини талаб қилди.

Амирлар шошиб қолдилар. Хўжанд ҳоқими Амир Боязид жалойир билан Кеш ҳоқими Ҳожи Барлослар душманга юзма-юз келишдан кўрқиб Хуросон томонга қочдилар. Темурбек ҳам иккилана бошлади ва маслаҳат сўраб пири комилга мактуб йўллади. Шайх ўз жавоб мактубида бундай ёзибдилар: «...Ҳазрат Алидан сўрабдурлар: «Агар осмон – камон, ер – камон ипи, бало-қазолар – ўқ, инсонлар ул ўқ-ёйларга нишон бўлса, отгучи – Оллоҳ эса, бандаси қаерга қочмоғи керак?...» деб. Тангрининг қошига қочсунлар, деб жавоб берибдур халифа жаноблари. Бас, ўзлари ҳам Туғлуқ Темурхон ҳузурига қочсунлар! Ва қўлидаги ўқ-ёйини тортиб олсунлар!»

Шундан кейин Соҳибқирон юраги қувватланиб, дадил Мўғулистон хони ҳузурига боришга ўзида шижоат сезди ва адашмади...

Турон қўшини Ҳерируд водийсини манзил қилди.

Шайх Зайниддин Абу Бакр Тайободий етмиш бешлардан ошган ўрта бўйли калладор одам эди, қалин оппоқ соқоли селкиллаб кўкрагига тушиб турарди. Бошидаги кичкина кўк салла, эгнидаги оқ ридо ўзига жуда ҳам ярашганди. Ғайратли шайхнинг нуроний чехрасига боққан кишининг кўнгли ёришарди.

Шайх Зайнидин Абу Бакр Тайободий Амир Темурни бағрига босар экан, узоқ қўйиб юбормади, катта-катта кўзларига лим-лим тўлган севинч ёшлари эрталабки офтобда ялтирарди.

– ...Алқисса. Оллоҳга шукрки, ўзи етказди, дийдорлашиб турибдурбиз, Амир Соҳибқирон! – ишқом тагидаги чорпоёга бошларкан, деди мамнун пири комил. – Ахир амирларнинг олийжаноби

фақирнинг остонасида, фақирнинг ёмони амирнинг остонасида турар эмиш... Олийжаноб киму ёмон ким?..

– Мулозаматлари учун куллуқ, пирым!

Фотиҳага қўл очдилар.

Соҳибқирон Турон мамлақати мусаххар этилганлиги ҳақида сўзлади, Хуросон музофотларига отланганини айтиб, пири комилдан фатво тилади.

– Ҳа... Ҳа... Турону Эрон ҳали ҳеч кимнинг ақду никоҳига кирмаган икки бўй етган санамдек гўзалдур... – кулимсиради шайх. – Уларни мусаххар айламак учун адолатли сиёсат лозимдур. Алқисса... бу бешак-шубҳа, жаҳонгирлик ибтидоси бўлур!..

Шайх аллақандай таважжухда қўйнига қўл солиб ридонинг ички чўнтагидан нимадир олди. Бу катта қизил ёқут кўзли чиройли олтин узук эди, унга «Рости-ю русти»¹ сўзлари ўйиб ёзилганди.

– Ташрифингизни фаҳм этдим... – пири комил жилмайди. – Бир туш кўрдумки, нақ Дажла соҳилида эмишмиз. Дажлалиги аниқ, ҳозиргидек кўз ўнгимда... Айқирган сув бўйида кулиб қарадингиз. Сув – йўл, кулишингиз – келишингиз... Алқисса... Йигирма беш ёшингизда дийдордашганимизда бир узук бердим, дуолар айлаб, бошингизга кулоҳ кийдирдим, белингизга камар боғладим. Энди ўша эски узукни янгилладим, номи чиққан машхур заргарга ясаттирдум. Ўзларига туҳфамиз деб...

Олтин узук Соҳибқирон қўлига қўйиб қўйгандай мос тушди.

– Рости-ю русти... Ҳа... Куч адолатда... – шивирлади Амир Темур аллақандай таважжухда узукдан кўз узмай оҳиста силар экан. Ақиқдай ёқут кўзи ярақлаб ёнган узук кун нурида хилма-хил товланиб кўринарди. – Куч адолатда!.. Адолатда...

¹ Яъни – «Куч адолатда»

– Ташрифингиздан бир кун муқаддам Куръонни мингинчи марта хатм этиб бўлгондим. Худо дилимга солгани бежиз эмас. Илалабад адолат этагини тутсунлар! – деди шайх худди муриди кўнглидагини сезгандек. – Куч адолатда! Аммо адолатни ушлаб турмак осон эрмас... Афсуски, осон эрмас! Тан олмак жоиздурки, адолат ҳам аслида нисбий нарса. Бу узук ҳамиша кўлингизда юрсун. Агар адолатдан чекинсангиз, кўзи хира тортиб қоладур...

– Бағоят миннатдормен, пирим! Қуллуқ! Қуллуқ!..

Соҳибқирон узукка тикиларкан, хаёлидан, шайх ҳазратлари ҳазиллашаяптиларми ёки чин гапиряптиларми, деган сўзлар ўтарди.

Шайх бир зум ўйланди-да:

– ...Ҳазиллашмакчи эрсам, бошқа гап топилғай эрди... – деди бирдан! – Дилингизга иштибоҳлар кирмасун, деб ташвишланаман...

– Узр сўрайдурмен, пирим!.. – Амир Темур шайх тўни пешини ўпиб кўзига суртар экан, унинг кўнглида кечган гап пирига аён бўлганидан ҳайратда эди. – Шаккоклигимни кечирсунлар, пирим!.. Гуноҳкор бир бандамен!..

– Илоҳи, имонимизга путур етмасун... Имон Муҳаммад Мустафо саллалоҳу алайҳи васалламга тегишлидур. Имон бамисли бир шаҳардурким, унинг ташқарисидагилар: «Ло илоҳа илло Оллоҳ» дейдилар. Ичидагилар эса: «Илло Оллоҳу ло илоҳа», деб такбир туширадурлар. Аҳли шаҳар «Ло илоҳа илло Оллоҳу Муҳаммадун Расулulloҳ» деган калимаи таййибани ўқурлар...

– Ло илоҳа илло Оллоҳу Муҳаммадун Расулulloҳ! – такрорлади Амир Темур...

– Гуноҳнинг даъвоси тавбадур, Амир Соҳибқирон. Тавба қилайлук...

– Ҳамиша тилим тавбададур, пирим!..

Шайх бир неча ракаат намоз ўқиди, Амир Темур ҳам унга қўшилди.

– Агар биз шайхлик мартабасини маҳкам тутганимизда ўзгаларга мурид қолмас эрди... – Шайх жойнамоздан турмасдан, ўтган гапларни ёддан чиқаргандай давом этди. Бу билан, кечирдим, демоқчийди. – Оллоҳга шукрки, ниятимиз беадад мурид орттириб оламга мақтанмоқдан мутлоқ йироқдур!.. Ниятимиз мўмин-мусулмонларни зулму зуғумдан ҳимоя қилмақдин иборатдур холос. У дунёдан ҳам, бу дунёдан ҳам умидимиз бордур, иншооллоҳ. Ушбулар важҳидин, биз соҳиби салтанатлар, подшоҳлар ила дийдорлашувимиз, уларнинг қаҳру ғазаб ила лутфу марҳамат қоришиқ қалбларини кашф айламагимиз лозимдур. Ана шунда мўмин-мусулмонлар ҳифзу ҳимояда бўлурлар. Ана шунда биз ҳам ислом талабларини адо этган ҳисобланурмиз...

Улуғвор сўзлар Амир Темур кўнглига ғурур хиссини бағишлади. У шайх ҳазратларини яхши билади, ул зот сўфийликни қаттиқ ушлаган донишманди замонадурлар. Сўфийлар дунё ташвишларидан ёлғиз ўзларинигина халос айламайдурлар, бу халослик дунёни қутқармоқлари учун даркор...

Орага бир неча лаҳзалик жимлик чўқди.

– Ажабки, шайхларнинг раоё ва бароё ташвишлари туфайли подшоҳларга арзи ҳол қилганлари жуда кам учрайдур, Амир Соҳибқирон! – давом этди пири комил. – Аммо бизнинг йўригимиз бошқа. Ҳирот малиги Ғиёсиддин Курт шаҳар ҳимояси учун янги девор тиклатиб, қалъани ўратди. Ҳирот халқи кўп машаққатларга дучор бўлди. Кўнглимиз тилинди. Дарҳол Малик Ғиёсиддин Пир Али Куртга бундай мактуб йўладим: «Англагилким, ҳеч қандай девор Оллоҳнинг балоофатидан қутултира олмайди! Кўнглингдаги ҳавойи ғурурдан юз ўтиргил! Бас, элга ортиқ азоб бермагил!» Малик Ғиёсиддиннинг жавоби жанобингизни ғазаб отига миңдурди! Малик бундай деб-

ди: «Имомларнинг салтанат юмушларига аралаш-шишларига асло ҳожат йўқдур...» Бағоят ғазабим кўзиди! Тунда ой ёруғида мазористонга бориб Оллоҳга ёлвордимки, Малик Гиёсиддинни тахтдан мосуво қилгил, Амир Темур Кўрагонга ато айла-гил, деб! Алқисса... Пайғамбарлар иши – мўъжиза, авлиёлар иши – каромат...

Шайх Зайниддин Абу Бакр Тайободий ойдин кечаларда тез-тез қабристонга борар, унга шу ерда Оллоҳ билан мулоқот қилиш осондай туюларди. Атрофда ётган не-не одамлар орасида, уларнинг гувоҳлигида Бируборга муножот қилиш шайхга бе-мисл саодат эди.

– Умрингизга умр берсун, илоҳи, пирим! Ҳа-миша хизматингиздадурмен!..

– Амир Соҳибқирон! Огоҳ бўлсунлар: Ҳиротни забт этганларида, буюрингизким, шаҳар бузили-шига йўл қўймасунлар! Авомунносга азоб берма-сунлар!..

– Пирим! – сўради Амир Темур. – Нега Малик Гиёсиддинга ҳам шундай насиҳат этмадилар?

– Насиҳат этдим, этдим!.. Қулоқ солмайду-р. Аҳволи энди оғир кечгай... – Шайхулислом бир оз тўхтади. – Оллоҳ сизнинг шамингизни ёндур-ди. Ўзларига ҳам насиҳатим: Ҳирот аҳлини зинҳор изтироблар чекишга қўймасунлар! Йўқ эса, худо кўрсатмасун, маликнинг ҳолига тушиб қолурлар...

Амир Темур индамай бош эгди. У пири комил-нинг сўзларини қаттиқ кўнглига тугди.

Соҳибқирон Ҳирот малигини аввал баҳордаги курултойга чорлатганини эслади. Зоҳирида бағоят миннатдорлик билдирган малик Ҳумоюн ўрду эл-чисига ўтиниб: «Агар Амир Сайфиддин некўз кел-салар, ул зот ёнида остона ўпишга етиб борғумдур», дебди. Соҳибқирон ҳар бир одамнинг ичидагини кўриб турса ҳам, сабр-тоқат қилар, зора у инсофга келса, деб умидвор бўларди.

Тезда Амир Сайфиддин некўз Ҳиротга бориш ҳақида буйруқ олди. Малик: «Пешкашларим ҳали бут эмас...», «Сихҳатимни яхшилаб олайн...», «Яқинда йўлга чиққаймиз...» қабилидаги баҳоналар қилиб элчини қўйиб юбормади. Аммо шаҳарни шитоб девор билан ўратаётгани, ичини ола мушук таталаётгани Амир Сайфиддин некўз назаридан қочмади. У ўшанда билдирмай Ҳиротдан чиқиб кетган, Соҳибқиронни Ҳирот малигининг афъоли ва кирдикорларидан огоҳ этганди.

«Ўзи асли гумроҳлардан эрқандур... – хаёлидан кечирди Амир Темур. – Улуғ шайхулисломдай зотни ранжитғон эрқанда, бас, дуоибадга қолмоғи аниқдур. Бир йилдан бери бизларга ҳам мулозамат йўқ...»

Метиндай Фўшанж қалъаси олингандан сўнг, Ҳиротга юз бурган Соҳибқирон шаҳар дарвозаларининг худди юзга ёпилгандай тақа-тақ берклигидан ҳайрон қолмади. Малик Гиёсиддиннинг чиндан ҳам қалъасига бино қўйиб, ўзини қўл етмас, осмони фалакда фаҳмлаётгани аён бўлди.

II

Чоршанба куни чақинқадам черик бурғулар чалиб Ҳиротга яқинлаша бошлади. Ҳайбатли қўшин тездаёқ йасол тортиб қалъанинг яқиндагина тикланган баланд деворлари рўпарасида бўй кўрсатди. Ўша куни жанг бўлмади. Амир Темур тўртбурчакнусха шаҳарнинг йигирма минг қадамча чиқадиган атрофини айланиб, кирарчиқар жойларни кўз остига олди, нозик нуқталарни белгилаб чиқди. Кечқурунги машваратда Мироншоҳ Мирзо, Амир Сайфиддин некўз, Амир Оқбуға найман, Мубашшир баҳодир ва Амир Муайяд арлотнинг ўғли Мирзо Алибекларга кўп нарсаларни уқтирди.

Тонг отар-отмас: «Тўш-тўшдан жангга кирилсун! Қалъа деворига чиқилсун!» – деган фармон берилди. Мубашшир баҳодир фавжи чап томондан, Мироншоҳ Мирзо кўшини ўнг томондан ҳужумга шайланди. Амир Оқбуға найман навкарлари айла-ниб кунботар томонга ўтдилар, жануб тараф Мирзо Алибек чекига тушди. Амир Сайфиддин некўз фавжи рўпарадан жангга киришди. Қалъа девори тепасида қулай жойлашишган Малик Гиёсиддиннинг уришқоқ ва жангари аскарлари эса сира ён беришни истамасдилар.

Уруш оҳанглари ортиқ авжга минди.

Шоҳчодирдан жангни кузатиб ўлтирган Соҳибқиронга Самарқанддан чопар борлигини маълум қилдилар. Маҳди улёнинг хос мулозими Сарой-мулкхонимдан мактуб тутқазди. Амир Темур бир лаҳза суюкли хонимнинг гўзал чехрасини кўз олди-га келтирди ва аллақандай титроқли туйғу билан мактубни очди:

«...Баландпарвоз шоҳбозимиз, тоғлардан ҳам ортиқ суюнчимиз, кўнглимизнинг султони, дийдамизнинг оқ нури, умримизнинг сурури Ҳазрат Соҳибқирон жаноби олийларига кўзлари йўлларида нигорон маликаи муҳтарамаларидан деб билсунлар.– қабилида бошланган эди мактуб. – «...Мен сизлардан бу учун ажр-мукофот сўрамаймен, фақат қариндошчиликдаги дустлик-яқинлигингизни талаб этамен...»¹ – деган ояти кариманинг теран мазмунини дилларига жо айлаган аҳли ҳарам раънолари сизга ўз дуои саломларини йўллайдурлар... Бонуи кубро Қутлуг Туркон оқа эгачимга бир оз дайди дард эпкини тегиб, азиз бошларида бир муддат оғриқ турди... Хонзода хонимнинг ёлғиз юпанчлари шаҳзода Муҳаммад Султон... Шаҳзодам беш ёшга қадам қўйдилар, Оллоҳ умрларини берсун, андоқ ақлидуруларким, қараб ихтиёрсиз

¹ Куръони карим. Шўро сураси, 23-оят.

яқо тутгаймен, ҳам кўнглимга ҳарослар тушадур...
Пир Муҳаммад Мирзо Туман оқа кўз қирида Боги
Биҳиштни суронга кўмиб юрибдур... Султон Бахт
бегимни кўрганда, илоҳи, тенгини топиб узататургон
кунларга етказсун, деб яратганга илтижолар айлай-
мен. Каминангиз Шоҳрух Мирзо бўйларига қараб ку-
ним ўтадур. Тагин... Ҳазратим, айтмогимни Қутлуг
Туркон оқа эгачимиз ҳам тайин этмушлар, исмат
пардасидаги ожизамиз Оқа бегим, бонуйи некужамол
вужудлари чаманида озроқ малалати¹ зоҳир эрмиш.
Аммо кўзи ўтқир ҳозиқ табиблар доим назорат этиб
турурлар. Қутлуг сафарларида ҳамроҳ бўлиб юргон
муҳтарама малика саҳройи оташафзо Дилшод оқага
согинчли саломимизни еткургайсиз, Оллоҳ паноҳида
тўрт мучалари соғ юрсунлар.

Тиллари санода, қўллари дуода аддои чўрингиз
Биби...»

Мактубни ўқиб Амир Темурнинг юраги
сиқилди. Ҳа, ўзи ўйлагандек, Самарқандда анча-
мунча ташвишлар бор. Оқа бегим ҳам, ёш нар-
са, негадир касалга чалиниб туради. Шу туфайли
куёви Муҳаммадбек ибн Мусони Ҳирот сафари-
га қўша олмади. Набираси Султон Ҳусайн Мирзо
Амир Мусо хонадонида Орзумулк оқа қўлида тар-
бияланади... Барча-барчаси Соҳибқиронни қаттиқ
ўйлантиради.

Ҳирот фатҳ этилгандан сўнг фурсат ўтказмай
пойтахтга қайтмоғи керак. Тезроқ қайтмоғи ке-
рак. Ёш келинчак Туман оқа ҳам тез-тез кўз ол-
дидан ўтадиган бўлиб қолди кейинги кунларда.
Соғинибди шекилли...

Амир Темур чодирда ўтиролмади, сабри чи-
дамай чиқиб кетди ва қалъага қараб юрди. Гўёки
шундай қилса, савашиш тезроқ тугар эди унинг
назарида. Қалъа теварагида юраркан, тўхтаб жон

¹ Яъни, дард, касаллик маъносида.

олиб жон бераётган навкарларни руҳлантирар, тасаннолар айтар, Ҳазратнинг ёнларида эканлигидан кўнгли кўтарилган баҳодирлар сурон солишиб жидду жаҳд билан ёғийга ташланардилар. Қалъа тепасидан тош ва ўқ ёмғирдай ёғиларди. Икки ўқ ногаҳонда Соҳибқироннинг қалқонига қарсиллаб урилди. Амир Темур парво қилмай олға борарди.

Бир оздан кейин отининг олдинги ўнг оёғига ўқ тегиб, оқсоқланиб қолди. Дарров отни алмаштирдилар.

Итирқин жанг гирдобида негадир бирдан Хонўғлон отини эслади. Хонўғлон! Куюндай чопарди, унинг ақли-фаросати, номини ҳайвон демаса, одамниқидан кам эмас, зийраклигидан ҳеч қачон ўзига ўқ теккизмас, шувиллаган ўққа чап бериб ўтарди. Гоҳ-гоҳ Кўксарой ёнидаги сайисхонага борганда юраги орзиқиб кўяди. Хонўғлон от эмас, дўст эди. Айнан мана шу Ҳирот яйловларида шаталок отиб юрган қулун эканидан ёдига тушдими...

Амирзода Мироншоҳ Мирзо баҳодирлари алақачон қалъа деворининг тепасида юришарди. Ахий Жаббор баҳодир, унинг ёнида Йаналтекин билан Учқоралар аёвсиз жанг қилардилар. Учқора рўпарадаги душманга қараб, мазахлаб: «Келақол, дастгинангдан кетай, келақол! Ўзи кўзим учиб туврди!..» – дер, қилич урар, сал вақт мусоид этди дегунча, минғирлаб ўзининг суюмли кўшиғини бошларди.

Бирдан Ахий Жаббор баҳодир навкарларга карата қувонганидан:

– Баҳодирлар! Қарангиз, Амир Соҳибқирон!.. Амир Соҳибқирон ёнимиздалар! Амир Соҳибқирон ёнимизда-а-а-ла-ар!.. Баҳодирлар, дадил бўлингиз! Оллоҳ, Ватан ва подшоҳ учун жон бахшида! – дея қаттиқ қичқирди. Унинг овози яқин-йироққа, қалъа ичида ўлар-тириларига қарамай савашаётган ёғий аскарларига ҳам етиб борди.

– Оллоҳ, Ватан ва подшоҳ учун жон бахшида!
– Амир Соҳибқиронга жонимиз фидо!
– Амир Соҳибқирон! Амир Соҳибқирон! – деган овозлар янгради навкарлар орасидан. Сурон кўтарилди.

Майдонда чарх уриб юрган ўн беш ёшли амирзода Мироншоҳ Мирзо падари бузрукворига ёлбориб деди:

– Валинеъмат Соҳибқирон! Сабру тоқат иззатгоҳида шоҳчодирда турсалар!.. Шоҳчодирга қайтсала-а-ар!..

Амирзоданинг овози суронлар ичига сингиб кетди. Амир Темур эшитди, аммо жавоб бериб улгурмади, шиддатли тулпори қалъа атрофи бўйлаб ўқдай елар, изидан элликка яқин хос навкар от кўйганди.

Амир Сайфиддин некўз баҳодирлари қалқонларини пана қилиб узун шотилардан ўрмалаб кўрқмай юқорига чиқишар, онда-сонда ўқ текканлар ерга қулаб тушарди. Мубашшир баҳодир фавжи Соҳибқирон маслаҳатига кўра шаҳарга оқиб кирадиган тезоқар анҳордан ичкарига йўл топди...

Қамал ҳамма томонни қамраганидан, мудофаачилар кўшинининг кучи қирқилиб, тарқаб кетган, шаҳар катталигидан бир-биридан хабар олиш мушкулликлар туғдирарди. Кўчаларда девордан ошиб ўтган, анҳордан битта-яримта кириб олган Турон навкарлари пайдо бўла бошлади. Аҳволни кўрган Малик Ғиёсиддин ҳарам билан жон сақлаб ичкари ҳисорга беркинди.

Шаҳар Соҳибқирон кўшинлари қўлига ўтгандай эди.

Намози асрда жанг суронлари эшитилмай қолди.

Ҳирот навкарларидан икки минг асирни тутиб Амир Темурнинг шоҳчодири рўпарасида майдонга келтирдилар. Асирлар ичида мардона ўлимга

тик қараганлар ҳам, кўзларидан ёш оққан, аччиқ қисматдан қочиб кетолмаган бечоралар ҳам кўп эди. Амирлару баҳодирлар ичида ҳеч ким ҳалигина тош ва ўқ отган, кўп навкарларни ер тишлатган бу қаттол душман кишилари битта ҳам қўймай тиғдан ўтказилишига асло шубҳа қилмасди. Аммо пири комил шайх Зайниддин Абу Бакр Тайободийнинг насихати Амир Темурнинг эсида турарди.

Соҳибқирон ўйга ботди. Атрофга жимлик чўкди... Гоҳ-гоҳда узоқдаги отларнинг пишқиришларигина сукунатни бузади.

Соҳибқирон асирларга нигоҳ ташлади. Турли ёшдаги одамлар, ёши бор, кексаси ҳам... Булар беғуноҳ одамлар... Гуноҳкорларигина жазоланишлари керак! Фақат гуноҳга йўл қўйганлари! Лекин... Агар уларга тегилмаса, у ҳолда ширин жонларини аямай сўғишган аскарлар, нега ёвуз душман омон қолади, деб норози бўлишлари аниқ. «Қатл этилсун!», қабилида фармон берилса, бу ёқда улуг шайхулисломнинг: «Навкарларингиз Ҳирот аҳлига азоб бермасунлар!...» – деган насихатлари турибди. Унинг устига, бандаларга жонни худо берган, нега у олиши керак?.. Олса, худонинг ўзи олсун! Мана шу охириги фикрнинг асил ҳақиқат эканлигини Соҳибқирон дил-дилидан сезади...

Шу палла пири комилнинг: «Адолат ҳам аслида нисбий нарса... Адолатни ушлаб турмак осон эрмас!» деган сўзларини эслади. Адолатни ушламак осон эрмас... Нечоғлик доно сўзлар экан-а! Ажабо, агар асирлар жазоланса, бу навкарлар назарида адолатли бўлади, агар жазо берилмаса – асирлар учун адолат тантанасига айланади. Қандай йўл тутмоқ керак? Биров учун адолатли туюлган нарса бошқа учун адолатсизликнинг ўзгинаси экан-да... Ҳамма учун бирдай ардоқли, тан олинадиган ягона адолат қаерда?.. Қаерда ўша адолат?..

Икки ўт ўртасида қолган Амир Темур бирдан котибга ўтрилиб бундай хат ёзишни буюрди:

«...Ғофил қолмасунларким, шаҳар элидин кимки, ташқарига чиқмай ўз уйида ўлтурса, жони-хонумони омонда бўлғай! Ва ҳар кишиким, чиқиб Амир Темур қўшинига тиг кўтарса барини ўзидан кўргай!...»

Одамлар асирларга жазо берилишини кутаётганда, унга ҳеч дахли йўқ бундай хатнинг ёзилишига ажабландилар. Лекин алоқадор эканлиги кейин билинди.

Соҳибқирон асирларга баланд овозда деди:

– Барча асирларнинг гуноҳларидан ўтдук!.. Ҳар бирингиз мана бу хатдан олиб, бутун шаҳар халқига тарқатиб чиққойсиз! Элга кўрсатғойсиз! Англатингизким, тўғри йўлни топиб олсунлар!..

Ҳали замон ўзларини ўлимга маҳкум, деб ҳисоблаган асирлар Соҳибқироннинг бундай ҳимматидан хурсандчиликлари ортиб, кўнгиллари ёришиб, осмонни бошига кўтаргудек ҳайқира бошладилар:

– Амир Соҳибқирон салтанатларини ўз паноҳида асрасун!

– Худо ўз паноҳида асрасун, илоҳи!

– Соҳибқирон! Соҳибқирон!..

Майдон узра ана шундай дуолар янгарди.

Амир Темур қўлидаги узукка секин қараб қўйди: олтин узук ярақлаб турарди.

Асирлар, энди асир эмас озод қушлар, Оллоҳга ҳамду санолар айтиб, шаҳар оралаб, учраганни огоҳ этиб, уйма-уй кириб чиқдилар.

Хатни топширар эканлар, Амир Темур Кўрагон ҳазратлари уларнинг гуноҳларини кечирганлари ва шаҳар элига ҳимматларидан ошиб-тошиб гапиришарди. Кўчаларда ваҳима ичида гангираб юрган одамлар ҳам хатни ўқишгач, шукр қилишиб, барчаси хотиржам ортиқ кўчага чиқмасликни кўнгилга туғиб уй-уйларига равона бўлардилар.

Ичкари ҳисорга беркинган қирқларга борган барваста келбатли, табиатан қўрқоқ ва ҳадик-гумонларга қўнгли очик Малик Гиёсиддин бало-офатнинг бошига ёприлганини қаттиқ ҳис этди. У бундай оқибатни асло кутмаганди. Шайх Тайободий сўзларига парвосиз қараганига, улуғ зотни ранжитганига ичида афсуслар чекди. Ҳа, шайхулисломнинг дуоибадига қолди!.. Бу кундай равшан У ўзини мағрур одам санарди, аммо бу ғурур шароит билан ҳисоблашишга, вазиятни чамалаб қадам ташлашга ҳамиша ҳалал берарди. Одатда, ғурур ўнг томонга бошласа, соҳиби ғурур жасоратлар майдо-нида жавлон уради, чап томонга юрилса телбалик саҳросига элтади. Ҳамма гап қайси тарафга қараб қадам ташлашда...

Ҳирот малиги дарҳол шаҳар элини ҳисорни ҳимоя қилишга чақириб маҳаллаларга одамлар жўната бошлади. Аммо ҳисорга биронта ҳам одам келмаганидан таажжубланди. Кўчаларда ҳам ҳеч ким йўқ эмиш.

Шу пайт унга Амир Темурнинг шаҳарда одамлар қўлида юрган хатини тутқаздилар. Эҳ, ғаним одамларни ўзига оғдиришда топқирлик кўргизибди! Малик Гиёсиддин кеч қолибди. Унинг дунёси қоронғи бўлди. Ҳайҳот, душманга сиғиниб, ялтоқланиб боришдан бошқа йўл йўқ эди унинг олдида!

Малик олтмишларга кирган онаси малика Султон Хотунга буюргандай деди:

– Муҳтарама волидам! Аҳволимиз тангдур... Кўриб турибсиз. Мен жилсам, ҳисор қўлдан кетгусидур. Сиз Амир Темур Кўрагон хузурига борингиз! Қудангиз ахир. Катта ўғлим Пир Муҳаммадни ёнингизга олингиз, Соҳибқироннинг куёви... Бошқа чора йўқ!

Малика Султон Хотун ажабсиниб: «Ўйлаб гапирапсизму?» дегандай ўғлига қаради.

– Бошқа чора кўрмайдурмен! – такрорлади малик онасига тик қараб.

– Нималар деяпсиз, подшойим?.. – эътироз билдирди ҳайратда Султон Хотун чиройли шахло кўзларини катта-катта очиб. – Мен Амир Темур хузурига борар эмишманму? Аёл бошим билан-а?..

– Малика ҳазрати олиялари, ҳозир баҳслашиб ўтиришнинг вақти эмас! Қудангиз ахир... Ҳа, айтгандай, Пир Муҳаммад келинимиз Севинч Қутлуғ оқани ҳам бирга олсун. У Темурбек синглиси Ширинбиканинг қизи-ку! Жиянлари. Ахир уч йил аввал Соҳибқирон таклифига кўниб қуда бўлганмиз. Ўзлари ўртада бегоналик, ётликни хеш-ақраболикка айлантиришни истаган эрдилар. Эсларига солингиз...

– Ахир... мен... қандай...

– Нега тушунмайсиз, онажон? Жойимдан жиламсам ҳисор қўлдан кетадур, деяпман-ку? Шуни истайсизми? Борсангиз, қудангизнинг олдига борасиз-да...

Мўғул хони Тоғай Темурхоннинг қизи, ёшлигида кўрку латофат соҳибаси экани кўришиб турган Султон Хотун бошиданок ўғлининг тутумига қарши эди, қудалар билан ортиқча довлашиш зинҳор керак эмаслигини, яхши алоқа боғлаши лозимлигини айтганди. Ўғли қайсарлик қилди. Энди бўлса юртга бостириб кирган подшо хузурига бориш маликанинг зиммасига тушиб турибди. Қандай боради? Муслмончиликка ярашадурғон ишми бу?..

Малика Султон Хотун ўғлининг бу қадар кўрқок ва журъатсизлигини билмаган экан. Кўнгли оғриди. Аммо маликнинг аянчли аҳволига, чекаётган изтиробларига қараб онаизор чидаб туrolмади. Ўғлига дашномлар бериб, ота-боболар шухратини эслатиб, қалбида жасорат ва журъат уйғотишга уринишнинг бенафлигига имон келтирди. Андишани бир чеккага йиғиштириб қўйиб, дарҳол набираси-ю келини-

ни чорлаб, хос навкарлар кузатувида Амир Темур чодирига йўл олди.

Олий қароргоҳда, уларни чиндан ҳам қариндош сифатида очиқ чеҳралик билан қаршиладилар. Малика бундай муомалани асло кутмаганди. Соҳибқирон барчага шафқат кўргизиб, турфа тухфалар билан сийлади; Султон Хотунга бир шода марварид инъом этди, кўёви маликзода Пир Муҳаммад белига олтин камар боғлади. Севинч Қутлуғ оқанинг манглайдан суюб ўпиб қўйди. Унинг қулоғида пурқудрат тоға ҳадя қилган тилла балдоқ ялтиради. Малика Дилшод оқа кудалар атрофида парвона эди.

– Малик Ғиёсиддинга айтингиз... – деди Соҳибқирон Султон Хотунга. – Унга хусуматимиз йўқ. Ҳисордан чиқиб ҳузуримизга келсун. Келмаса ўртада уруш чиқар, кўп одамнинг қони тўкилур, мусулмоларнинг аҳли аёли, хонумони хароб бўлур... Ва барчасининг ёзуқ-гуноҳи анинг бўйнига тушгай!

– Қуллуқ Амир Соҳибқирон ҳазратлари! Ҳузурларига юбораман! Албатта, юбораман!.. Ҳимматларига қуллуқ!.. – қўли кўксига аста чекинарган, малика Султон Хотуннинг чиройли кўзлари беихтиёр ёшланди.

Малик Ғиёсиддин ичида зир титраса ҳам, иложсиз Амир Темур ҳузурига, Ҳиротнинг хушманзара масканларидан бири Боғи Зоғонга йўл олди.

– Қилмишимдан тамом пушаймонман, Амир Соҳибқирон! – деди малик йиғлаганча узру зорини қилиб. Ичида: «Омон қолсам, бўлди... Омон қолсам бўлди...» дерди. – Айрим нокаслар нодуруст кенгашлар бериб йўлдан урдилар, бошимни айлантирдилар ғанимлар...

Амир Темур гапиришни лозим кўрмадими, ҳеч нарса демади. Малик гуноҳидан кечиб, хосса хилъатлари олтин камарлар билан сарафроз айлади ва шаҳарга қайтишга ижозат берди. Чиқишдан ол-

дин Малик Гиёсиддин ўзини ерга отиб, қайта-қайта Соҳибқирон оёғини ўпди.

Бирдан Амир Темур хаёлига «Гулшани хазойин» сандиғи шу Ҳиротда эмасмикин, деган гумон келди. Аммо шу заҳотнинг ўзидаёқ бу фикрнинг ғози йўқдай туюлди...

Бомдод намозидан кейин шаҳарнинг саййид ва қозилари, фузало-ю машойихлари, аъёну акобирлари йиғилишиб Турон султони мулозамати-га етишдилар. Кўп навозишлар ила зийнатланган издиҳом шомгача давом этди.

Соҳибқироннинг қўлидаги узук ярақлаб турарди.

ЎН ОЛТИНЧИ БОБ

I

Амир Темурнинг кичик қизи Султон Бахт бегим шунчаки қизларга ўхшамас, серғайрат, бир оз эркакшодароқ бўлиб ўсди, сал қайсарлиги ҳам йўқ эмасди. Болалигидаги ерга урсанг осмонга сапчиши хали ҳам гоҳ-гоҳда кўриниб қолади.

Шаддод қиз от минар, қилич чопар, лозим эса савашилларда қатнашарди. Бу маънода у раҳматли онаси Улжой Туркон оқадан ҳам ўтиб кетди. Табиийки, тўй ҳақида, куёвга узатиш борасида гап кўзғолса, хуркак охудай дарров ўзини нари оларди.

Соҳибқирон қизини тергамасди. Асли фарзандга ташна Улуғ амир болаларини авайлашни, ардоқлашни яхши кўрар, уларнинг кўнглини оғритиб қўйишдан чўчирди. Унинг ёлғизгина қизи қолди энди...

Вовайлдоларки, Хуросондан қайтганидан сўнг, кўп ўтмай Соҳибқирон бошига қайғули қора кунлар тушди.

Катта қизи ҳалим табиат, камгап, юмшоқ кўнгил, тортинчоқ, поклик энагаси эмизган Оқа бегимни – уни асил номи Тағайшоҳ хоним эди, – аммо Соҳибқирон суюкли қизини, чамаси, эркалаб, шундай атарди – Муҳаммадбек ибн Мусога узатдилар, худо Султон Ҳусайн Мирзо деган ўғил ато этди. Бирок, умр бевафолик қилди – Оқа бегим раббоний қазо ҳукми билан шифосиз дардга чалиниб, мизожи заифлашди, сарвдай нозик адо қадди ниҳоли ногаҳонда букилиб фано тупроғига юз бурди.

Турмиш оқадан туғилган икки фарзанд Жаҳонгир Мирзо ҳам, Оқа бегим ҳам, ажабо, бири йигирмада, иккинчиси йигирма учда, шундай ёш туришиб дунёдан кўз юмдилар. Жаҳонгир Мирзо мусибатидан куйиб-ёнган Оқа бегимнинг қуруқ суяги қолди. Энди эса ўзи ўлими билан ўзгаларни қоқ суюкка айлантириб кетди...

Соҳибқиронни шундай изтироб чулғадикки, уни юпатиш мушкул эди. Тунда кўкка боқса, у ҳам қорага бурканган, ой юзини йиртган, Зухро сочларини юлган, осмон кўк кийиб олган...

Илоҳий қазога рози бўлмай илож қанча?..

Оқа бегим Амир Темур юрагига яна бир битмас чандиқ солди.

Кейинги воқеалар ҳам Соҳибқирон юрагини тобора тошга айлантириб борарди. Улуғ амир одатича, сафарга чиқиш олдидан қайси хотинини танлаш мақсадида қуръа ташлатар, кимга чиқса, ўшани ўзига ҳамроҳ этарди. Маликалар бундай дамларни безовта бир ҳаяжонда кутардилар. Ҳатто яширинча фол очтирганлар ҳам учрарди.

Бу гал қуръа Дилшод оқа чекига тушган, саҳройи офатигон ҳамманинг кўзини куйдириб Амир Темур ёнида сафарга жўнади. Эронда Туршиз қалъаси қамали бошланган пайтда Дилшод оқада мараз¹

¹ Мараз – касаллик.

пайдо бўлди, уни шитоб Самарқандга юбордилар. Бироқ, муолажалар нафи тегмади, саҳройи оташафзо малика бандаликни бажо келтирди. «Ўзига катта баҳо бериб юборди. Кўз тегди, кўз тегди...» – деди маликалардан бири. Бошқасининг фикрича эса, у ҳарамда «кичик малика» тахтини Туман оқага бўшатиб берганидан сўнг, қаттиқ изтиробларга тушганидан ўйлайвериб, ич-этини еб қўйганмиш, шу уни адои тамом этганмиш...

Олдинда эса Соҳибқиронни яна ҳам мудҳишроқ, етти ухлаб тушига кирмаган ҳодиса кутарди. Оқида эгачи, беминнат маслаҳатгўй, бонуйи кубро, улуғ хотун Қутлуғ Туркон оқа кўққисдан дунёдан кўз юмди!..

Амир Темур бошига нақ бало-қазо ёприлди! Кечагина Оқа бегим мусибатида дунёдан дилни совутмак, кўнгилни чўқтирмак бандасига номуносибдир, ғам-андухдан асло наф йўқдур, агар шундай давом қилсалар, олам чок-чокидан сўкилгай, дея Соҳибқиронга далдалар берган эгачининг ўзи энди бу дунёдан умид узиб кетди...

Негадир бир ой аввал Қутлуғ Туркон оқа атай Кўксаройга қадам ранжида айлаб, ўзидан ўзи келини Хонзода хоним йигирма тўртта кирганини, лом-мим демай, оғринмай етти йил ёлғиз ўтирганини айтиб, Соҳибқиронга ёрилиб қолди.

– Бир пайт Хонзода хоним ҳақида сўз кетганда, буни биз аёлларга топширингиз, дегандим... Ёдингиздаму?.. Энди фурсат етди, – деди эгачи. – Маҳди улё келинимиз Сароймулкхоним билан узоқ кенгашдик...Бағоят зукко аёлдур. Амир Соҳибқирон! Маъкул десалар, Хонзода хонимни ота-боболар удумини тутиб Мироншоҳ Мирзога никоҳлаб қўйсак... Ака оламдан ўтса, унинг аҳли аёли ташвиши ука зиммасига тушадур!.. Амирзодам балоғат пиллапоясини босиб ўтдилар, ўн етти ёшга кирдилар.

Амир Темур ҳеч қандай эътироз билдирмай катта-катта кўзларини эгачига тикди. Уларда ризо-

лик аломатлари намоён эди. Соҳибқироннинг ўзи ҳам бу ҳақда кўпдан ўйлар, ўйлаб ўйига етмасди. Эгачининг таклифи унга маъқул кўринди. «Қизим эмас, ўғлим, деб атаганим, суйган келиним Хонзода хоним, хайрият, даргоҳимдан кетмайди, яна ўз бағримда бўлади, мустарлик кўрмайди...»

– Муҳтарама эгачим! Қуллук! Қуллук! Худо умрингизни зиёда этсун! – деди у.

Қутлуғ Туркон оқа кўзлари ёшланди.

– Опажон, кўнглим енгил тортди. Энди... ўзингиз айтдингизки, Мозандарондан бир бебок жамоа чиқиб мусулмонларни бесаранжому бехонумон қилмақдалар экан, деб... Сеистон ҳам нотинч, ундан Мозандаронга ўтиб бузғунчиларни бартараф айлаб келишимни уқтирдингиз... Сиз...

– Йўқ, инижоним... – қутилмаганда сўзни кесишга журъат этди Қутлуғ Туркон оқа. – Аввал тўйни ўтказайлик, кейин борингиз...

Амир Темур эгачига қаради: илтижоларга тўла катта-катта чиройли кўзлар унга умидвор тикилиб турарди. Бонуйи кубро ҳеч қачон «инижоним» сўзини бунчалар синиқ ва ёлвориш оҳангида айтмаганди. Эгачи негадир маюс эди.

Энди эсласа, бонуйи кубро жудолик онларининг яқинлигини, фурсат ғаниматлигини, Хоразм маликаси муаммосини бир ёқди қилмай бу дунёдан кўз юмолмаслигини сезгандай тутган экан ўзини.

Хонзода хоним билан Мироншоҳ Мирзо тўйлари Кониғилда ўтди. Бахти барқарор бўлгур Мироншоҳ Мирзога Хуросон мамлакати волийлиги топширилганди, келин-куёвлар дабдаба-ю асбасалар ила Ҳиротга жўнашлари керак.

Келинлик либосидаги Хонзода хоним етти яшар Муҳаммад Султонни бағрига босаркан, ҳеч кимга билдирмай ич-ичида мунграб, ўксиб, бағри ўйилиб йиғлади, ўғлининг юз-кўзларидан тўймай ўпди, негадир ўзини умрбод хайрлашаётгандай ҳис этди.

Ёри жони олам шаҳзодаси Жаҳонгир Мирзодан ёлғиз ёдгори энди Самарқандда қолади...

«Не чорам бор, Оллоҳнинг хоҳиши экан, фақат ёдингизни ўзимга ҳамроҳ тутиб, бу дунёдан ёлғиз ўтишга тайёр эдим, шаҳзодам! – Муҳаммад Султонни бағрига босганча, хаёлан Жаҳонгир Мирзога таважжуҳ айлаб дерди шўрлик Хонзода хоним. – Ким биландир яна ёстиққа бош қўйиш ниятим ҳам, истагим ҳам йўқ... Йўқ.! Аммо хоҳламасам-да, узатилмақдамен... Мендан сўрамасалар ҳам, Амир Соҳибқирон ҳазратларини ўйлаб, ичимда бунга розилик билдирдим. Ҳиротга қуруқ вужудим борадир холос, бироқ қалбим, руҳим сўнгги нафасимгача ёнингиздадур, шаҳзодам!»

Етти яшар Муҳаммад Султон қандай воқеа юз бераётганини англаб-англамай ҳайрон, отасиникидай чакнаган кўзларини бир кунда бегонага айлашиб қолган онасига тикканча индамай қараб турарди.

Амир Темурга буни айтганларида юрак-бағри эзилди. Дарвоза олдидаги шоҳона катта сўрида меҳмонларни кузатиб ўлтираркан, ҳар қанча тиришса ҳам кўзларидан томган битта-яримта ёшни тўхтатолмасди. Соҳибқирон Жаҳонгир Мирзо ва Хонзода хонимни ўйлаб аламдан йиғлар, Хонзода хонимни Мироншоҳ Мирзо ёнида кўриб қувончдан ёш тўкар, аламу қувонч ёшлари бир-бирига қоришиб кетаётганини асло сезмасди...

Бир йил ўтиб Хоразм маликаси Соҳибқиронга Халил Султон отлик набира ҳадя қилди...

Бу кейин. Ўшанда Қутлуғ Туркон оқани Шоҳизинда қабристонида Қусам ибн Аббос мазорига яқин ерда дафн этдилар. Бонуйи кубро ўн йиллар аввал ёш кетган қизи Шодимулк оқага атаб мақбара қурдирган эди. Ўзининг васиятига кўра қизи ёнига қўйдилар.

Муқаррар кун етгач, бандасини ҳеч нарса асрай олмас экан – бунда молу мансаб ҳам ожиз, қавму қариндош ҳам, тожу тахт ҳам... Соҳибқирон кутилмаган бу фожеага ортиқ чидолмасам керак, деб ўзидан кўрқарди.

Чиндан ҳам Соҳибқирон табиатида хиёл ўзгаришлар кўрина бошлади. Жудолиқлар, ишонган кишилар хиёлати, оламнинг беқарорлиги дунёдан кўнглини совутишга ундар, равшан дилига-ю муборақ хотирига ваҳшату нафратлар йўл изларди. Уни ҳорғинлик қамраб, оромсизлик ўз забтига олди, изтироблар борлигини чирмаб ташлади. Умидсизлик дунёни кўзига қоронғи қилиб қўйди.

Қабристондан мархуманинг Кўксарой тарафдаги ҳовлисига қайтишаркан, пири муршид Мир Саййид Барака ва шайхулислом Хожа Абдулмалик дилтанг Амир Темурни, унинг ёнида мунғайган Амир Довуд дуғлатни юпатишга тиришардилар.

Аркони давлат, сарой аъёнлари, вазирлар, амирлар, беқлар, Самарқанднинг казо-казолари, олис-яқиндан келган нуроний оқсоқоллар, кадхудолар ва калонтарлар қўл қовуштиришиб Арк кўчасининг бир томонида қатор тизилишган. Келганлар фотиҳа ўқиб чиқишгач, кетишмас, балки аста-аста саф тортганларга бориб қўшилишарди.

– Амир Соҳибқирон! – деди пири муршид. – Ўзингизни эҳтиёт этингиз...

– Ҳазрат Соҳибқирон! – қўшилди шайхулислом Хожа Абдулмалик. – Қайғурмангиз, уриниб кетмангиз. Хожаи коинот амридур...

– Дунё ишларига ҳам эътимодим йўқдур, пирим, ҳар нарсадан кўнглум совуғон... – сўзланди ҳолсиз Соҳибқирон.

– Мискину фақир, авомуннос минг изтиробда сизга умид кўзини тикмишдур, Амир Соҳибқирон! Ғам уммониға чўкмак эмас, раёнинг ғамини чекмак дардингизга энг аъло шифо бўлур! Ҳа, ҳа, ғам

уммонига чўкмак эмас, раоё ғамини чекмак, Амир Соҳибқирон! Алҳамду лиллоҳир раббил оламин!

– Бағоят ҳақ гапни сўзладилар Мир Сайид Ба-
рака жаноблари! – кўллаб-кувватлади шайхулис-
лом кўлидаги гулдор тасбиҳни оҳиста ўгираркан. –
Раоё ғамини чекмак ҳамиша вазифангиздур!

– Қазо ўқига қалқон йўқ, чора чорасизликда,
Амир Соҳибқирон жаноблари! Ахир фоний дунё-
да кимки хешу акраболаридан кейин қоларкан,
айрилиқ азобларини мардона ўз зиммасига олмоғи
лозим, бу Одаматодан бизларга меросдур!..

Пири муршид шундай дер экан, давлат иш-
ларидан илик тортиб, кўкракни захта бериб ётиб
олишга тайёр турган муриди-ю муҳибига қаттиқ
ичи ачир, унга фақат яхши сўзлару насихатлар ай-
тишдан ўзга ҳеч қандай ёрдам беролмаслигини би-
либ руҳан эзиларди.

Амир Темур уламолар сўзи шунчаки далда учун
айтилмаганини, балки улар заминиди ҳеч қаёққа
силжитиб бўлмас аччиқ ҳақиқат ётганини англа-
ди. Чиндан ҳам, чора – чорасизликда... У беихтиёр
юзлари изтиробдан бўғриқиб кетган Амир Довуд
дуғлатга қаради:

– Сабр этсунлар, амир жаноблари! Сабр бер-
сун. Сабр берсун... – поччасининг кўнглини кўтарди
ўз дардини унутиб Соҳибқирон ва ёнида турган
кўзлари қизарган жияни Амир Сулаймоншоҳни
оҳиста бағрига босди.

Дардлар эскирмай, Соҳибқирон синглиси Ши-
ринбика ҳам жон омонатини эгасига топширди...

Ғамларга чулғаниб, букилиб қолишлар эр ки-
шига, айниқса Соҳибқирондай ягонаи замонга
сира ярашмаслигини, дунёнинг ишлари эса тўх-
тамаслигини англаб етган Амир Темур яна салтанат
ишларига майл кўргизди. Қалашиб ётган минг бир
ташвиш Соҳибқирон йўлида кўндаланг эди.

Уч кундан кейин Амир Темур отини ўз ҳолига
кўйганча мулозимлар кузатувида Кўксаройга борар

экан, кўча-кўйни тўлдирган фақиру мискин, раоё кўл қовуштириб, ундан кўнгил сўрарди. Амир Темур хиёл бош тебратиб борарди. Уни хаёллар ўз домига тортди.

Шундоқ экан... Соҳибқирон Оллоҳга шукрлар қилсун, зинҳор нолимасун. Шунчалар қилганига шукр десун. Жаҳонгир Мирзо ўғли валиаҳд Муҳаммад Султон етти ёшга кирди, Пир Муҳаммад Жаҳонгир ҳам... Эртани ўйламак керак, эртани...

Пайшанба куни оқшом, ҳали кечки салқин тушмаганди, Боғи Чинорда Сароймулкхоним билан ўлтиришаркан, Соҳибқирон маҳди улёга деди:

– Оллоҳ бизни қаттиқ синовлардан ўтказди, Биби. Бу дунё синов дунёси экан. Бу дунёнинг синови ҳам осон эмас...

– Кўнглингизни чўқтирмангиз, ҳазратим! Марҳумларнинг жойлари жаннатда бўлсун, қолғонларнинг умрини тилайлик...

Амир Темур маъюс бош тебратиб қўйди:

– Биби, демак... ўзимнинг ҳам гуноҳларим кўп... Қандай гуноҳларим бор, эй парвардигор? Ҳа-а... гуноҳкор бандадурмен. Биламен, гуноҳларим кўп... Бари ўшаларнинг жазоси... Бандангни ўзинг кечир, Оллоҳим! На илож, Биби! Ожиздурмен, кўрдингизму, ожиздурмен...

Сароймулкхоним Соҳибқиронни юпатишга уринди:

– Бошимиздаги соябонимиздурлар, ҳазратим... Ундоқ демасунлар! Асло ожиз эмасдурлар! Ҳазратимнинг ожизликлари ўзгаларнинг баҳодирлигидан юз чандон ортиқдур! Минг чандон ортиқдур!..

Сароймулкхоним бирпас Амир Темурнинг ўнг елкасига юзларини қўйиб суянганча жим қолди. Кейин Соҳибқирон сўзга оғиз очиб улгурмай, уни мавзудан чалғитмоқчи бўлди-да, деди:

– Келсунлар, оёқларини бир уқалаб қўяй... Ҳм-м... Ҳазрат, Султон Бахт бегим қизимиз вояга етибдур, қарасам... Хотирларидан кўтарилдиму,

дейман. Аввалроқ ҳам айтғондим. Эсимга солсунлар, деб тайинлағондилар ўзлари. Тенгини топиб узатсак, девдим. Амир Жоку барлос жаноблари ҳам шу ҳақда бир нима деб юрғондилар шекилли...

Ялт этиб катта хонимга қараган Соҳибқироннинг жонланиб, кайфияти ўзгаргани сезилди:

– Ҳа, ҳа, Биби! Деган эди. Деган эди... Султон Бахт бегим қизимнинг тўйини ўтказмак керак.

Шу пайт Холдона биби етти яшар Муҳаммад Султонни етаклаб кирди. Соҳибқирон ясангириб қўйилган валиаҳд набирасини кучиб бағрига босди. Манглайдан суюб-суюб ўпди. «Бошинг тошдан бўлсун, илоҳи!.. – дея пичирлади ичида... – Бошинг тошдан бўлсун! Шаҳзоданинг кўрмаган умрини ҳам сенга берсун!...»

Кўзлари чарақлаган сухсурдай бола қоплаб қўйилгандай Жаҳонгир Мирзонинг нақ ўзи эди! Жаҳон шаҳзодаси билан дунё маликасининг покиза зурёди чиндан ҳам султон бўлгудай шахту шижоатли, шўх, тиниб-тинчимас, кунлар келиб қадамидан ўтлар чақнаши ҳозирданоқ билиниб турарди. Унга боқиб олис келажак ҳақида ширин хаёлларга берилар экан, соҳир туйғулар Соҳибқироннинг шикаста кўнглини майин аллалаб эркалаб ўтди.

Бобо ва набирани жим кузатаркан, Сароймулк-хонимнинг ийиб кўзлари ёшга тўлди.

...Орадан бир йил ўтгандан кейингина Кони-гилда тўй тортиб, ёши йигирма тўртларга борган Султон Бахт бегимни Соҳибқироннинг эски дўстларидан амир Шер Баҳромнинг ўғли Муҳаммад Миракка узатдилар. Қизнинг рўзгор қилмакка ҳеч раъйи йўқ эди, розилигини олиш чўзилиб кетди.

Амир Муҳаммад Мирак Хутталон вилояти ҳокими эса-да, кўп вақти бошқа ерларда Соҳибқирон юришларида ўтар, Самарқандда бўларди.

Тўйдан кейин Боғи Баланд қасрида яшашаётган келин-куёвлар тарих милодий 1385 йил бошида пойтахтдан Хутталон, қайдасан, йўлга чиқдилар.

II

Хутталон ҳокими Амир Муҳаммад Миракнинг саройи вилоят маркази Хулбук шаҳрида жойлашганди. Вилоятнинг энг катта шаҳри Мунк ҳисобланса-да, лекин Хутталон амирларининг қароргоҳи одатда Хулбукда жойлашарди.

Йигирма-ўттиз йиллар аввал бу мухташам иморатда Туронзаминнинг номдор зодагонларидан Амир Кайхусрав ва унинг иниси Амир Кайқубодлар яшардилар. Муҳаммад Миракнинг отаси Шер Баҳром машҳур амирнинг хешу ақрабolarидан эди.

Муҳаммад Мирак билан Султон Бахт бегим тўйларидан кейин Соҳибқирон кўнгли бир оз таскин топди, чунки қизи муаммоси кўпдан бошини оғритарди. Ахир ёш нарсанинг ўксиб қолиши ҳамма нарсадан ҳам оғирроқ. Соҳибқирон бунга тоқат қилолмайдди.

Келин-куёвлар тўйи Хулбукда бир ҳафтага чўзилди.

Амир Кайхусравни Амир Ҳусайннинг хунталаб навкарлари у дунёга равона этганларидан кейин, Соҳибқирон: «Бу жой Амир Шер Баҳром жойи эди, бас, унинг ўғли Муҳаммад Мирак ҳоким бўлсун!» — дея фармон чиқарди. Шу тариқа Шер Баҳромнинг ўн тўққиз ёшли ўғли Хутталон ҳокими мартабасига минди.

Ўша воқеалардан, чамаси, ўн йиллар ўтгандан кейин бир куни Боғи Баландда суҳбатлашиб ўлтирардилар, Амир Сайфиддин некўз ҳам бор эди, гап айланиб фарзандларга тақалди-ю Умаршайх Мирзо, Мироншоҳ Мирзо, Султон Маҳмудхон ибн Суюрғатмишхон, Амир Сулаймоншоҳ, Мирзо Алибек, Жаҳоншоҳ ибн Жоку, Мубашшир баҳодир, Муҳаммадбек ибн Мусо ва Муҳаммад Мираклар ҳақида сўз кетди.

Соҳибқирон келгусида салтанат ташвишларини азод кўтарадиган амирзодаларнинг ҳар бири ҳақида тўлқинланиб гапирди. Амир Жоку барлос сўз орасида Шер Баҳромни эслаб ўтди. Кейин кутилмаганда бундай деди:

– Агар бир қошиқ қонимдан кечсалар, бир нарса таклиф этмоқчийдим...

– Десунлар, эй амир ул-умаро! – Соҳибқирон шундай деркан, гарчи ҳозир лавозими ўзгарган эса-да, салтанатда мард ва садоқатли Амир Жоку барлоснинг нуфузи ҳамиша баландлигини таъкидламоқчи эди. – Буюрсунлар!..

– Парвардигор ҳар бир махлуқни ўз жуфти билан яратган. Гапни мухтасар қиламан. Муҳаммад Мирак ва қизимиз Султон Бахт бегим бошларини қовуштириб қўйсақ... Шер Баҳромнинг руҳи ҳам шод бўлур эрди. Совчиликни каминага тобшурсалар.

Бу таклифни эшитган Амир Темур даставвал куёвини эмас, балки дўсти Шер Баҳромни кўз олдига келтирди. Шер Баҳром унга гўё: «Биздан ҳимматингизни дариғ тутмангиз, Амир Соҳибқирон! Муҳаммад Мирак ҳам ўз фарзандингизда...» деяётгандай туюлиб кетди. Унинг устига Амир Жоку барлос илтижо айлаб турибди.

Соҳибқирон розилик берди.

Афсуски, совчилик Амир Жоку барлосга насиб этмади. Кейинги пайтларда Амир Жоку барлос кўп сирқовланар, ёши ўтган сари сафарларга ҳам гоҳ-гоҳда боролмай қоларди. Соҳибқирон унга Кобулистон вилоятини топширган, ўша атрофга кўз-қулоқ бўлиб туриш вазифасини юклаганди. Ёзга чиқар-чикмас амир ул-умаро уч кун касалланиб кўрпа-тўшак қилиб ётди-ю бандаликни бажо келтирди. Соҳибқирон Жаҳоншоҳ ибн Жокуга отасининг чеки – Кобулистон вилояти ҳокимлигини топширди.

Муҳаммад Мирак асли Соҳибқирон қизини ёқтирмасди. Унча-мунчага бўйин эгавермайдиган қиз билан бир ёстикқа бош қўйиш мушкуллигини яхши биларди. Лекин подшога яқинлашиш истаги бундан устун келди, эрта бир кун қачондир у шу Хутталондай чекка бир вилоятда ўтиравермаса керак ахир. Ҳатто отаси Шер Баҳром Амир Ҳусайнга яқин бўламан, деб Хутталондан чиқиб кетди, ўзини ўтга-чўкка урди, гоҳ уни ташлаб Амир Темурга ёндошди, унинг ишончини қозонди. Соҳибқирон Шер Баҳромни яхши кўрарди. Кейин яна Амир Ҳусайнга юз бурди. Икки кемани тутмоқчийди, охир оқибатда қатл этилди. Отасининг бир гапи доим эсида: «Ўғлим, – деганди Шер Баҳром. – Ҳар бир амир ичида ўзини пошшо чоғлайдир! Пошшоликнинг завқи бошқа... Пошшолик бамисли қуёш: яқинлашсанг куйдириб юборади, узоқлашсанг совқотмоғинг аниқдур...»

Келин-куёвлар тўйдан кейин икки ой давомида фароғатда яшадилар, меҳмондорчилик, сайру саёҳатдан бўшмадилар. Аста-аста Муҳаммад Миракнинг мизожида¹ хийла ўзгаришлар сезила бошлади. Лекин писмиқ амир барини яширишга уринарди.

Соҳибқироннинг қизи даставвал тўй завқидан боши айланиб қолдими, кўп нарсаларга эътибор бермади. Назарида, ўша паллалар куёви жуда меҳрибон, муомалалари ҳам мулойим эди. Ёки тўйнинг ҳали йироқ кетмаган файзу шукуҳи, нашу наъмоси сабабчимиди бунга... Нохуш жойи, аёл зотига муккасидан кетганлардан экан, баъзан кундузлари ҳам қайлиғига иддао қилиб келарди.

– Маликам... соғиниб кетдим... – бақрайган кўзларини қисганча тап тортмай дерди Муҳаммад Мирак...

¹ Мизож – киши табиати.

– Нарн туринг-э!.. – рўйхушлик бермасди малика оғриниб.

– Сиз меникисиз... Отангиздан сотиб олганман, ҳа-ҳа!.. – ўз мақсадига эришмагунча кўймасди уялмаган бетавфиқ эр.

Кун ора аҳвол шу...

Султон Бахт бегим ҳали куёвининг сийрату сажиясини тузук англаб етиб улгурмай, Соҳибқироннинг Эронга уч йиллик юриши бошланди. Ҳумоюн ўрдудан барча вилоятларга тарқатилган сафарбарлик фармони Хулбукка ҳам етиб келди.

Хутгалон ҳокими Муҳаммад Мирак ўз кўшинини жам этиб, Ҳирот яқинидаги катта лашкаргоҳга жўнади. Ўзи билан негадир янги келинчак Султон Бахт бегимни олиб кетмади, балки кундоши хинд аёли Мадху бонунн ортидан ияртирди. Кундоши яхши аёл, ғайирлиги йўқ... Дарвоқе, бепарда гапларни ёқтирадиган Муҳаммад Мирак бу бечора аёлни минг азобга солар, «Ҳе, оғзинга фалон!» деб сўкар ҳам эмиш. Ёш келинчак буни канизаклардан эшитди.

Даставвал, четлаб ўтганлари учун маликанинг жаҳли чиқди. Кейин ўйлаб-ўйлаб, куёви янги келинчак баланд-чақир йўлларда уриниб-нетмасин, дея уни аяган, деган хулосага келди. Кейин ўзини ову-тадиган яна бир сабаб ҳам топди. Ахир падари бузруквори Амир Соҳибқирон ҳам сафарларга ҳамма завжалари, канизакларини олиб кетмайдилар-ку. Гоҳ Туман оқани, гоҳ Дилшод оқани эргаштирадилар, аммо ҳеч қачон маҳди улё Сароймулкхонимни Боғи Чинордан жилдирмайдилар. Хонимойим доим Самарқанди фирдавсмонандда қоладилар, кутиб олишларда эса ҳамма маликаларни бошлаб ҳазрат истиқболларига пешвоз чиқадиладар. Султон Бахт бегим ҳам ўшандай мақомда-да!

Бир йилга бориб-бормай куёвлиги эътиборга олиндики ёки Хутгалон вилояти ҳам муҳим мавзе-

лиги назарда тутилиб муҳофаза ташвиши чекилди-ми, ҳарқалай, Эрондан Муҳаммад Мирак кўшинига ортга қайтиш ҳақида ёрлиқ берилди. Навкарлар орасида: «Ҳар ким ҳам Соҳибқирон куёви бўлсин экан, жангни ҳам эплаган эплайди, қайнотасига ялиниб-ёлворганми, мени қайтариб юборингиз, деб...» қабилида майда-чуйда гаплар, висир-висирлар ёйилиб кетди.

Султон Бахт бегим бундан беҳабар канизаклари қуршовида ҳам падари бузрукворини тавоф айлагани, ҳам куёвини зиёрат қилгани Эрон тарафга йўлга чикди. Бунга маҳди улё Сароймулкхонимнинг Самарқанддан жўнатган чопари сабаб бўлди.

– Бибихоним ҳазрати олиялари Наврўз айёмига Амир Соҳибқирон ҳузурига отланмақдалар, – кўли кўксида деди чопар. – Соҳибқирон эъвозли маликалар, оқа ва бегимларни Кўкча денгиз¹ соҳилига етиб келсунлар, деб буюриб-дурлар. Маликаларнинг кўришмағонларига ҳам бир йилдан ошибдур. Амир Соҳибқирон келини Хонзода хонимнинг шижоат ила Султониядан йўлга чиқғонларини билдиргил, ҳамда шаҳзода Муҳаммад Султон, амирзодалар Шохрух Мирзо, Султон Хусайн Мирзо ва Ҳалил Султон баҳодирларни олиб бораётғонимни айтгил, камоли эҳтиром ила суюкли Султон қизимни ҳам шу сафарга чорлағонимни етказгил, деб уқтирдилар... Хуросону Мозандарондан барча те-мурий маликалар ўша ерда тўпланармишлар...

Султон Бахт бегим қувониб кетди. Оҳ, қандай яхши! Барча билан дийдорлашади, дил ёзишиб гаплашади, дардлашади...

Бироқ маликага бориш насиб этмади. У канизаклари ва хизматкорлари билан Термизга етганда, куёви Муҳаммад Миракнинг қайтиб келаётгани ҳақидаги хабарни эшитди.

¹ Севан кўли.

Султон Бахт бегимнинг ҳафсаласи пир бўлди. Улар Термизда учрашдилар. Султон Бахт бегим, Сароймулкхоним, Туман оқа ва бошқа маликаларнинг Самарқанддан анча узоқларда, Дизақ ёки Тошқандда Соҳибқиронни кутиб олганларига ҳавас қиларди.

Кутилмаганда Муҳаммад Мирак сулув келинчагини кўриб қувониш ўрнига, бақрайган кўзларини пирпиратиб:

– Қаён отландилар шу кетишда?.. Ким сизга шундай қилгил, деди ўзи?.. – деб ўшқириб берди. – Нега Хулбукда тинчгина ўлтирмайсиз?

– Мен... истиқболларига чиқаётган эрдим...

– Ким сизни чиқ, деди?

Малика ноқулай вазиятга тушганидан хижолат ерга қаради.

– Ўзбошимчаликни жуда ёқтирасиз! Ҳа, қуш уясида кўрганини қилур!

– Ие! Бу нима деганингиз?.. Қуш уясининг нима дахли бор? Кутиб олишнинг нимаси ёмон экан?

– Э, валақлашиб ўтиришга вақтим борми! – сўзни кесди куёв бетакаллуфларча. Сўнг бепарво йироқроқда тўхтаган навкарларга буюрди: – Тайёрланингизлар! Жўнаймиз!

– Кутиб олишнинг нимаси ёмон экан? – такрорлади яна иззат-нафси лат еган Султон Бахт бегим. – Ана, Сароймулкхоним жаноби олиялари ҳам ҳамиша Амир Соҳибқиронни кутишга нақ Тошқандга борадилар-ку...

– Э...э... уларга ярашадур! Аммо мен Соҳибқиронмасман, сиз жаноби олиялари эмассиз!.. Ҳали бунга бир неча қовун пишиғи бор!

Малика аччиқдан лабларини бурди-ю ортиқ индамади.

Сафарда нимадандир кўнгли хуфтон бўлганми, ҳарнечук, Муҳаммад Мирак бобиллаб, маликага ортиқ оғиз очиргани кўймади.

Палағда бир кайфиятда Хутгалонга қайтдилар. Бу нарса Султон Бахт бегимни қаттиқ таажжубга солди.

Бир куни ярим тунда Муҳаммад Мирак уйку ичида алахсирай бошлади:

– Қоч! Қоч!.. Қоч! Ана! Ана... Ҳим-м! Ҳим-м!.. Ҳе, модарингни! Ушла! Ушла... Султон Маҳмуд! Тўхтамишхон қани?..

Келинчак қўрқиб кетди. Қараса, куёви жикқа терга тушибди. Сал тинчлангандан кейин унинг бир маромдаги хурраги эшитилди.

Шу палла ховлида бедор юрган қоровулнинг аста томоқ кириб қўйгани кулоққа чалинди. Маликанинг уйқуси ўчди. Бурчақдаги шам хонани хирагина ёритиб турарди. У куёвининг тутумига таажжубланди, чунки авваллари ҳеч бундай ҳолни кузатмаганди. Тўғри, унда гоҳ-гоҳ ғамгинлик, бадгумонлик, нимадандир хавфсираш аломатлари, айрим ғайритабиий ҳаракатлар сезиларди. Малика барини ўткинчи ҳолатларга йўярди.

Алламаҳалда куёв оғзидан алмойи-алжойи сўзлар чиқиб, яна алахсирай бошлади:

– Ҳа, ҳа, сенми?.. Сенми?.. Ким? Искандар Зулқарнайн?.. Хо-хо-хо! Мен Искандар Зулқарнайн! Мен!..Сен?! Мен!! Сенми?.. Сен-а?!.. Сен-а?!..

Муҳаммад Мирак сапчиб ўрnidан туриб кетди ва жойнинг бир четида чўчиб омонатгина ўтирган Султон Бахт бегимга ташланди:

– Сен-а?!.. Сен-а?!.. Мен Искандар Зулқарнайн! Мен!.. Сен-а?!.. Сени...

Султон Бахт бегим қараса, куёви билибми-билмайми, унинг томоғига ёпишиб бўғмоққа уринмоқда! Балки уни Искандар Зулқарнайн деб ўйлаётгандир? Нима, куёви восвос касалига учрадимми, телба бўлдимми, молихулиёликданмики, ўз қайлигини ҳам танимас даражага етибди?..

Малика даставвал бақирай деди, лекин шу ондаёқ тун-кечада бундай қилишнинг яхши эмаслигини идрок этди ва томоғини Муҳаммад Мирак қўлларидан қийинчилик билан бўшатишга уринди. У жасур қиз эди, авваллари савашиларда қатнашгани, бир оз эркакшодалиги ҳам қўл келди. Фавқулодда ғазаб унга қуч-қувват берди, бақрайган кўзлари ортиқча чақчайиб кетган, йиртқичга айланган Муҳаммад Миракни қаттиқ силтаб жойга итариб юборди. Куёви боши ёстиққа тегди-ю яна хуррак ота бошлади.

Малика эрталаб суриштирганда, Хутталон ҳокими ҳеч нарсани эслолмаслигини, кечаси уйкудаги ҳаракатларини билмаслигини айтди, воқеани эшитиб ҳатто ҳайратга тушди.

Султон Бахт бегим авваллари бунга ишониб юрди-ю барибир куёвининг шайтон йўлига кирганлигини фаҳмлай бошлади. Бунга бир воқеа қаттиқ туртки бўлди.

Орадан икки ҳафта ўтар-ўтмас, малика Хутталонга Тўхтамишхон чопар жўнатганини эшитиб қолди. Чопар Муҳаммад Мирак мактубига жавоб олиб келган экан... «Кошқийди, унда нима ёзилгонини билсам! Мактубни қўлга туширишим керак!.. – хаёлидан кечирди малика қандайдир нохуш нарсани сезиб. – Албатта, қўлга туширишим керак!..»

Мактубда Олтин Ўрда хони салтанат ишлари яхши кетаётгани, бу томони Табриз, у ёғи Московия унинг қўл остига ўтгани ҳақида фахр билан ёзаркан, шундай давом этганди:

«...Сиздан бағоят миннатдорман. Соҳибқиронга мухолифлигингиз айна муддао бўлибдур, чунки бундай ҳукмдорга қарши барча бирлашмай туриб кураш олиб бормак мушкул. Шижоатлар бир жойга қўйилмоғи керак. Худо хоҳласа, Турон салтанати сизнинг насибангиздур. Фақат озгина фурсат бор. Тез кунларда, ки-

шиларимиз тарафидан Тўхтамишхон Хоразмга катта юриш қилур, деган ёлгон хабар тарқатилур. Амир Темур, шубҳасиз, бутун диққатини Хоразмга қаратгай ва ўша ёққа жўнагай... Мамлакат холи қолгай. Фурсат етгани шулдур. Жанобларидан лозимдурки, шиддат кўргизсунлар, тарафдорларни йигсунлар, Бухоро ва Самарқандга чопқун солсунлар, тахтни қўлга киритсунлар... Амир Темур Хоразмдан қайтгунча, бизлар Туронзаминни забт этгаймиз... Дийдорлашув – Самарқанди фирдавсмонандда, Кўксаройда...»

Муҳаммад Мирак мактубни ўқиб, қувонганидан кўзлари ёшга тўлди. Лекин шу онда кўнглидан: «Тўхтамишхон айёрлик қилмаяптимикин? Тахтни қўлга киритгандан кейин... тортиб олмасмикин? Муҳаммад Мирак яна Хутталонда ҳокимлигича қолиб кетмасмикин?.. Ҳатто ўз аканга, уканга ишониш қийин бир замонда бу гапларга суяниш мумкинмикин?..» қабилида иштибоҳлар кечди. Қайта-қайта мактубни ўқишга киришди, ҳар ўқиганда шубҳа-гумонлар кам-кам ортга чекинарди.

Дарров иниси ва сирдоши Абулфатҳни ёнига чорлади. Озғиндан келган ундан олти ёш кичик укаси, ўзича ҳеч нарсага дадил қадам босолмайдиган, журъатсиз, кўрқоқ бир йигит эди. Акаси нима деса, шуни маъқуллар, ҳечқачон эътироз билдирмасди.

Улар амирнинг уйида меҳмонхонада ўлтиришарди. Иттифоқо, Султон Бахт бегим меҳмонхона ёнидан ўтаётганди, ичкаридан чиқиб турган гангир-гунгир овозлар эътиборини тортди. Меҳмонхона эшиги зич ёпилганидан сўзларни тушуниб бўлмасди. Фақат ора-орада «Тўхтамишхон...», «чопар», «Самарқанд» деган сўзларнигина англади холос.

– Олтин Ўрда хоқони Тўхтамишхон бирлан қалин дўстман, дўстман! Мактуб юборганини кўрдингму? Ҳаммага ҳам ёзмайди... – ўзини осмонда сезиб мақтанарди Муҳаммад Мирак.

Шу палла меҳмонхона эшиги сал очилиб қолди шекилли, Султон Бахт бегим энди гапларни аниқ эшита бошлади. Хутгалон ҳокими Абулфатҳга Тўхтамишхон мактубида акс этган режаларни очилиб-сочилиб гапириб берди. Барибир кўнгли тўлмади, мактубни ўқий бошлади. Охирида гурурланганча:

– Соҳибқирон салтанатини ўзим эгаллайман! – деб юборди!

«Вой! Ул, жинни!.. Бефаросат!..» – куюнди ичида Султон Бахт бегим...

– Сенга айтайми, дунёнинг роҳати нимада?.. О, сен билмайсан... – деди бирдан Муҳаммад Мирак.

Абулфатҳ бу гапларни юраги така-пука бўлиб эшитар, умуман оғасининг фосиқ одамлигини кўриб турса ҳам, ҳеч нарса демас, ундан кўрқарди.

– Моҳичехралар жони дилим! Моҳичехралар!.. – дерди Хутгалон ҳокими. – Уларни товукдай босишдан кўра ҳам, қийнаш, қийнаш мен учун роҳатдир! Роҳат! Оҳ! Яхши зиёфат бўлса... Қўй ёғида ош, кази-қарта, жигардан кабоб, каклик қовурдоқ... пўст думба сомса... Шароб ила май... Тўйиб есанг, ичсанг! Хо-хо-хо! Кейин сархушу сармаст жононни кучоққа олсанг, қийнасанг, гулдай эсанг, азобласанг, яна қийнасанг! Айниқса, Амир Соҳибқирон кизини! Ахир Соҳибқироннинг жигарини қийнаяпман-ку! Қийнаш... қийнаш... Яйрайман-да! Завқ-шавқларга тўламан! Жоним кирадир! Жононни қийнасам жоним кирадир!.. Жонон – жон! Жонон – жон! Хо-хо-хо! Биласанми, қийнаганимдан сўнг иштиёгим беҳад ортадур, бе-е-еҳад ортадур! Шер бўб кетамен-е! Оҳ!..

Муҳаммад Миракнинг ёниб турган бақрайган кўзлари тез-тез пириллар, бемисл завқ-шавқни ифода этарди.

Абулфатҳ индамай эшитарди.

Султон Бахт бегим «Вой ўлай!.. Бетавфиқ!..» дея юзларини тўсиб, уялганча меҳмонхонадан йироқлашди. У куёвининг шайтон йўлига кирганига аниқ ишонди. Ўша-ўша, маликанинг ташвишлари кўпайди.

– Сиздан бир нарса сўрамоқчийдим, амирим... – деди бир куни Султон Бахт бегим мулоим оҳангда куёвининг жаҳлини чиқариб юбормаслик ниятида. – Нима учун тушингизда ҳамиша кимдандир қочиб юрасиз?.. Майдонларда от чоптирасизми-ей... Ҳамма нарсадан ҳадиксирайсиз, тавба...

– Ҳадиксирайсиз?.. Йўқ, йўқ...

– Кеча кечаси уйқунгизда яна алланималарнидир айтиб чиқдингиз. Авваллари ҳам кўп марта шундай бўлгон. Сизга гапирмагонмен. – Куёвига кийик кўзларини тикди Султон Бахт бегим.

– Нималарни айтиб чиқибман?.. – йўқ қулоғининг ўрнини силаркан ғижиниброқ сўради Муҳаммад Мирак.

– «Осмон тушиб кетса қайга қочаман?..», «Ер ютса нима қиламан?..». Гоҳ-гоҳ Амир Соҳибқирон номларини ҳам гапириб кўясиз, «Подшо бўламан! Подшо бўламан!..» – дейсиз. Қаерга подшо бўлмоқчисиз?..

Муҳаммад Мирак худди уят жойи очилиб қолгандай кўзлари чақчайди:

– Тафтиш этишни қайдан ўргандилар, маликам?.. Ёки онангиз сизни шунга туққанмилар? Узатётган вақтларида Соҳибқирон: «Тафтиш эсингдан чиқмасун!», деб қулоғингизга қуйиб қўйганмилар? Завжамисиз? Тафтишчимисиз? А?.. Яна нималарни тайинлаганлар? Қайга борганимни, босган қадамимни санаб юришни ҳам айтганмилар? Қанча қадам босдим, нафас олдим, нима қилдим, нима қўйдим... Шундайму?.. Гапирсинлар-чи, маликам?

Хутталон ҳокими бетоқатликдан кўзининг бурун томон бурчаклари қаттиқ ачишиб кетганини

сезди ва беҳузур тебрана бошлади. Қараши одамларникига эмас, йиртқичларникини эслатарди. Чуқурлашгандай туюлган кўзлари тез-тез пир-пирар, қошларини дам-бадам қўли билан юқори кўтаришга уринарди. Бари молихулиё касаллиги белгиларига ўхшарди. Султон Бахт бегим бир пайт буларни Бу Али Сино китобида ўқиганини эслади. Бундай кишилар кўпинча кўрқоқлик, бадгумонликка бериладилар, бадфёellik этагидан тутадилар, одамдан қочадилар, ўринсиз хавфсирайдилар, ўзларини гоҳ подшо, гоҳ шайтон, гоҳ хайвон деб хаёл қиладилар...

Султон Бахт бегим шавҳарини танимай қолди. Наҳотки, куёви шундай касалликка чалинган? Унда шўрлик Султон Бахт бегимни худо уриб қўйибди-да! Э, худо!..

Куёвининг ёмон хотинларга ўхшаб шаллақилигини илк марта кўриб турган келинчак тонг котди:

– Вой, тавба!.. Танимай қоляпман сизни... Нималар деяпсиз, амирим? Бу асло сизга ярашадурғон иш эмас! Дунёда йўқ гапларни гапирасиз-а! Кошки, буларнинг ўндан бири тушимга кирғон бўлса!..

– Ҳа, тушингизга кирсинму? Кирсинму?.. А?.. Ҳали шуни истар экансиз-да, а?..

– Вой... мен...

Келинчакка оғиз очирмаган куёв зуғум билан деди:

– Остонамга қадам қўйганингиздан бери оромим йўқ, ишингиз фақат тергашдан иборат... Тергаш, тергаш!.. Отингизни Султон Бахт бегим эмас, «Султон Тергаш бегим» деб аташ керак ўзи, маликам! Англаймиз... ахир биз ҳам тоғдан тушган эмасмиз, фаҳмимиз етадур, олгон нафасимизгача Хумоюн ўрдуга бориб турибдур... Ёки Амир Соҳибқирон сизни менга жосусликка берганмилар?..

Кейинги гап Султон Бахт бегимга ботиб кетди. Шу ергача тишини тишига қўйиб келган малика энди чидолмай қолди. Унга алам қилгани – куёвининг ҳеч бўлмаган ишни рўкач айлаши, айниқса, Соҳибқирон шаънига теккизиб гапириши, «жосус...» деб кесатиши эди. Ҳар иккиси ҳам қизиқ устида эр-хотинлар ўртасидаги авайлаб сақланадиган нозик парданинг аста-аста очилиб бо-раётганини сезмасдилар.

– Ие! Жосус?.. Вой! Сиз кимдурсизки, жосусга арзийдурғон!.. Ўзларини катта баҳолаб юбордиларку! – аламдан қаҳ-қаҳ урди Султон Бахт бегим. – Худо урди!.. Яхшиликка ёмонлик экан-да?.. Қандай яхшиликлар кўргиздилар сизга Амир Соҳибқирон ҳазратлари! Сизгина эмас, эшитғонмен, муҳтарам падари бузрукворингизга ҳам. Андишанинг отини кўрқоқ демангиз, амирим!..

– Нима-нима?.. Яхшиликлар кўргизди?.. Қанақа яхшиликлар?.. Хо-хо-хо!.. Яхшиликлар эмиш! Савашларда жонингни жабборга бериб, ўзингни ўтга-чўкқа урасан, ўлар-тирилариингга қарамай от сура-сан, аммо шараф бошқаларда!.. Қурултойда отинг ҳам чиқмайдур!.. Ҳамиша шундоқ: биз қилич ту-тиб, қонимиз тўкилур, лукмани ўзгалар ер, кийим кияр... Мана, Эрон юришида ўзимни аямай не ба-лаларга урмадим. Аланжуқ қалъасини қамал эт-дим! Ўҳ-хў!.. Қандай қалъа! Шаддоди Однинг ўзи бино қилган, ҳа!.. Қалъага нақбалар¹ солиб, сувини сўриб олиб тўрт ёндан от солиб мусаххар айла-дим! Қалъа доруғасини қўлини кишанлаб Ҳумоюн ўрдуга келтурдим. Йў-ў-ў-ўқ!.. Соҳибқирони ком-кор буларга қарамадилар! На машваратда номи-миз чиқди, на бирон ерни суюрғолга бердилар бизга... Мени қўллаб-қувватласалар, куёвлариман-ку ахир! Бегонага кетармиди? Шуми куёвга

¹ Нақба – лаҳм, маъносида.

хурмат? Куёвни пайғамбар ҳам сийлаганлар-ку!
Э-э-э!.. Адолат, адолат, дейдилар. Адолат! Қани
адолат?.. Адолат осмонда!..

– Хутталондай катта вилоят ҳокимисиз-ку ахир!
Бунга нима дейсиз? Бошқаси ҳам бўлар...

Муҳаммад Мирак телбаларча хохолади:

– Вилоят ҳокими эмишман!.. Вилоят ҳокими!
Хутталон қадим-қадимдан менинг ота-боболарим
юрти. Отангизнинг зиғирча ҳам ҳаққи йўқ!.. Ва у
киши, айтиб қўйингиз, менинг ҳимматим, деб
оғиз кўпиртирмасунлар! Соҳибқирон куёви эмиш-
ман!... Мен, билсангиз, уйланаман, деб кўзим
учиб турмағонди асли!.. Ҳеч ким олмағон ожиза-
сини ялиниб-ёлвориб узатдилар!.. Ҳа-ҳа!.. Отан-
гизнинг ўзлари бердилар! Ўтмас матосини бизга
ўтказдилар...

Малика фавкулудда вужудини чулғаган қахру
ғазабдан телбаланди, қўлида қиличи йўқлигидан
каттиқ афсус чеқди, акс ҳолда шартта урмоғи
муқаррар эди! Унинг назарида, шунча гапни эши-
тиб, «ўтмас мато» бўлиб жим ўтириши энди мум-
кин эмас, у нимадир қилиши шарт!

Султон Бахт бегимнинг кўзларида ўт чақнади:

– Нима-нима?.. Вой, бевурд! Вой, бетамиз!.. – деб
юборганини билмай қолди малика. – Юзсизликни
қаранг-а! Уят ҳам йўқ... Бет йўқ!.. Вой, ўл!.. Эркак
бўлмай ўл!..

Муҳаммад Мирак қараса, малика Султон Бахт
бегим ғазабдан қийиқ кўзлари қисилган, юзлари-
га ол ранг югурган, чеҳрасида худди жаҳли чиққан
ёш сулув кизчанинг гўзал ифодаси кўринди. Куёв-
нинг бирдан меҳри товланиб кетди, гўзал малика-
га тикилганча чақчайган кўзлари хирсдан ёна бош-
лади... Шарму ҳаёсиз амир эркаклигини кўрсатиб
қўймоқчидай шартта маликани кучоқлади ва
типирчилатиб хона ўртасидаги устунга маҳкам
боғлади... Сўнг бир челақ сув келтириб бошидан

қуйиб юборди! Унинг тутумлари соғ одамникига ўхшамасди.

Маликанинг пуштиранг ҳарир кўйлаги ҳўлликдан чиппа баданига ёпишди, унинг анордай сийнаси, хушбичим сонлари алоҳида-алоҳида ажралиб куёвнинг кўзларини ўйната бошлади. Узоқдан томоша қилиб турган Муҳаммад Мирак, гўё бир оз олдин орада ҳеч қандай аччиқ-тирсик гаплар ўтмагандек, «Маликам... Маликам... Қандай гўзалсиз, ўзимнинг маликам!..» дея шивирлади, аллақандай хирс исканжасида устунга яқинлашдида, оёқлари билан ер тепинаётган маликанинг пуштиранг кўйлагини ёқасидан ушлаб икки томонга тортиб парчалаб ташлади! Бу унинг энг ёқтирган қилиғи эди. Кейин алламбалоларни шивирлаганча, куёвининг ғайритабиий ҳаракатларидан ҳайратда, лом-мим демай тошдай қотган маликанинг ярим очилиб қолган, бундан беқиёс гўзаллик касб этган соҳир сийнасига очофатларча ёпишди...

ЎН ЕТТИНЧИ БОБ

I

Уч йиллик Эрон юришидан қайтар экан, Соҳибқироннинг кўнгли ғаш эди. Тингчиларнинг хабарларига қараганда, унинг шарқдаги душманлари Қамариддин, Анқо Тўралар ҳамон қиличларини кинига солган эмаслар. Уша ёқлар ҳали-ҳануз нотинч ва таҳликали... Устига устак, хоразмшоҳ Сулаймон Сўфи атрофига йиғилиб олишган Султон Маҳмуд ибн Кайхусрав, Маҳмудшоҳ Бухорий қабилар тинимсиз уни йўлдан уриб, Амир Темурга қарши қайраш-ла оворалар...

Ўтрор яқинидаги Чукалак мавзеида юз берган жангда Соҳибқирон кўшини пароқанда бўлибди... «Уғли» Тўхтамишхоннинг иддаолари ҳам куча-

йиб бораётир. Хоразмга босқин уюштиргач, Тўхта-мишхон хоразмшоҳ иккиси бузғунчилик ҳой-ю ҳавасларини бирлаштириб бир-бирлари кўнглига йўл топган эмишлар. Бухорони босибдилар, Занжирсаройга ўт қўйиб кетибдилар.

Кўксаройда ўтган машваратда аркони давлат вакилларидан ташқари Чукалак жанги иштирокчилари ҳам қатнашдилар. Соҳибқирон барчасини тафтиш учун чорлатганди. Даставвал Эрон юриши ҳақида сўз кетди.

...Амир Темур Самарқандга қайтар экан, Калот йўлида Абу Муслим Марвазий мазорига тушди ва зиёрат қилди. Соҳибқирон умавийлар халифалигига қарши курашган, Турон юртининг қарамликдан чиқишини истаган, йигирма саккиз ёшда қатл этилган асли Исфаҳондан чиққан қул бўлган Абу Муслимни мард ва шижоат соҳиби экани учун яхши кўрарди. У ҳақда «Абумуслимнома» қиссасидан кўп нарсга билиб олгани ёдида.

Арзинжон ва Арзирум ҳукмдори Тахуртан Соҳибқирон ҳукуматига қуллуқ қилиб, итоат камарини белига маҳкам боғлади. Гуржи подшоси Баграт мусулмон бўлди. Ироқи Араб, Форс, Шероз ва Исфаҳон шаҳарлари салтанат қабзаи ҳукмига олинди.

Шулар ҳақида гапираркан, Соҳибқирон хаёлга чўмди-ю Шерозда Хожа Ҳофиз лақабли шоир билан мулоқотини эслади. Ҳа, у Шерозга борганида бу шоирни топиб ҳузурига келтиришларини буюрди.

Хожа Ҳофиз машҳур шоир эди. Соҳибқироннинг улуғ пойтахтида ана шундай шоирлар истиқомат қилишлари керак, туркигўй, форсигўй, арабий шоирлар! Ҳиротда, ўзи ёш, аммо ҳозирдаёқ малик ул-калом дейишга арзигулик туркигўй бир шоирни айтиб қолдилар, аниқроғи, шайхулислом Хожа Абдулмалик қувониб деди:

– Ҳазрат Соҳибқирон, бир шоирнинг туркий ғазали дилимга қаттиқ ўрнашмишдур. Бу ғазални кўча-кўйда айтиб юришибди. Содда ва гўзал ифода этилмушдурки, руҳингиз ором оладур. Ўзи ёш, балки йигирмаларда, аммо худо берган соҳиби истеъдод экан, асли Шошдан эмиш, ҳозир Ҳирот ёнидаги Деҳи Канор қишлоғида яшармиш. Хайрият, ўз тилимизда шундай байтлар пайдо бўлмақдадур. Бари сизнинг шарофатингиз, Амир Соҳибқирон...

Соҳибқирон шайхулисломнинг ўзи ҳам пинҳона ғазаллар тўқиб туришини, «Исомий» деган тахаллусдан фойдаланишини эшитганди.

– Ҳўш... Байтни айтсунлар-чи...

– Узримни қабул айлангиз, чўзиб юбордим...
Байти мундоқ:

*«Аёқингга тушар ҳар лаҳза гису¹,
Масал борким: «Чароғ туби қоронгу»...*

Амир Темур шайхулисломга таажжубда қаради:

– Фақат бир байтму?..

– Бир қошиқ қонимдан кечсунлар... – деди шайхулислом ва ғазални бошидан ўқиб бошлади:

*Аёқингга тушар ҳар лаҳза гису,
Масал борким: «Чароғ туби қоронгу»...*

*Тутармен кўзки, кўрсам оразингни,
Ки дерлар: «Оққан ариққа оқар су».*

*Юзингни тутгум ортуқ ою кундин,
«Киншининг кўзидур, оре, тарозу».*

*Кўзинг қонимдин ийманмас, ажабтур,
Ки «Кўрқар, қайдаким қон кўрса ҳинду».*

*Тилар васлингни Лутфий, қил ижобат,
Ки айтурлар: «Тилагонни тилагу»...*

¹ Гису – урилган соч.

Диққат билан тинглаган Амир Темур мамнун бош тебратди ва оҳиста деди:

– Лутфий... Тахаллусни яхши танлабдур, бу шоирга лутф этмак жоиз. Каломи маънилик... Чароғ туби қоронғу... Оққан ариққа оқар сув... Ундан бохабар бўлсунлар, шайхулисом жаноблари! У бамисли бир ниҳол, унга парвариш лозимдур, у миллату улус шарафидур! Унутмангизким, ҳар бир истеъдод соҳиби, Оллоҳ томонидан сийланадурғон сиймодур ва бу айрича салоҳият унга бежиз берилмағондур. Қадрига етмак керак!

Табиатан илму маърифатга мойил Амир Темур Низомий Ганжавий, Шайх Саъдий, Жалолиддин Румий, Хусрав Деҳлавий ғазалларини мутолаа қилишни ёқтирарди. Икки йил бўлди, шундай кунлардан бирида Соҳибқирон Ҳофиз Шерозий девонини ўқир экан, ғаройиб байтга кўзи тушди.

Байтга такрор синчиклаб қаради. Ҳа, адашгани йўқ, шоирнинг ўзгалар ҳисобига саҳийлиги жуда ҳам меъридан ортиб кетибди! Саҳийлик ҳам эви билан-да... Соҳибқирон, худди шоир унинг икки буюк шаҳрини бугун-эрта тортиб оладигандай ғазабланди ва қўли иягига чўзилди.

У Самарқандни оламнинг маркази қилишга бел боғлаган, меҳрибону мушфиқ онаизори Тегина Хотун туғилган Бухорои шарифни ислом динининг қувватига айлантиришга аҳд айлаган. Самарқанд – салтанат пойтахти, Бухоро – волидаи муҳтарамасининг она шаҳри. Бу қандай кўргуликдурки, машаққатлар чекиб обод этган икки шаҳарини зигирча андишага бормай бир гўзалнинг қаро холига бериб юборибдурлар?..

Шоирни туш маҳали шоҳчодирга олиб келдилар. Рўпарада етмишлардаги, бир пайтларги мағрур қаддини фоний дунёнинг азоб-уқубатлари букиб қўйган озғингина одам турарди.

У Ҳофиз Шерозий эди; эгнига наमतдан тикилган фақирона ҳирқа ташлаган, ҳассага таянган, дарвиш либосидаги бу мўйсафид номи чиққан «Ринди Шероз»га сира ўхшамасди. Амир Темур оламшумул соҳир ғазалларни шу бечораҳол нимжон, мункайган одам ёзганига ишонинкирамай қаради. «Халлоқи безаволга салламно!..» – деди ичида.

Бир оздан кейин Соҳибқирон бирдан ғазал ўқий бошлади:

*«Агар он турки Шерози ба даст орад дили моро,
Ба холи ҳиндўяш бахшам Самарқанду Бухороро»¹.*

Бу байтни сен иншо этганмусен, эй банда?.. Менинг шаҳарларимга тил теккизишга қандай журъат этдинг? Албатта, сиз шоирлар худо билан гаплашиб турасизлар, илҳомни яратгандан оласизлар, сизларни тушуниш ҳам қийин...

Ҳофиз Шерозий қўлини кўксига қўйиб:

– Ҳа, каминаи камтарин битғонмен, Соҳибқирон ҳазратлари, гуноҳкор бандадурмен...– деди-да, бош эгди. У жаҳонгирнинг ғазабидан кўрқарди. Кўнглидан, «Ўксинма, эй Ҳофиз, ҳатто подшолар ҳам байтингни айтиб юрадурлар...»– қабилида фикр ўтди.

– Бир гўзалнинг қаро холига икки улуғ шаҳримни бериб юборибдурсен?.. – сўради Амир Темур. – Саховатда Ҳотами Тойни ҳам ортда қолдириб кетибсен-ку?..

Шоир назар ташлаб, Соҳибқироннинг жиддий қараб турганини кўрди. Кўнглига бир фикр келди. Шу заҳотиёқ ичида машҳур байтни бундай тузатди:

*«Агар он турки Шерози ба даст орад дили моро,
Ба холи ҳиндўяш бахшам як сарқанду ду хурморо»².*

¹ Агар кўнглимни ололса шерозлик турк жонони,
Қаро холига бахш этгум Самарқанду Бухорони.

² Агар кўнглимни ололса шерозлик турк жонони,
Қаро холига бахш этгум як сарқанду ду хурмони.

Ҳофиз Шерозий, байтимни ғанимлар ўзгартириб юборибдурлар, аслида мана бундай эди, деб янги таҳрирни ўқимоққа чоғланди-ю аммо Соҳибқироннинг унчалар ҳазилни ёқтирмаслигини эшитганидан, салобати босиб айтишга ботинолмади. Таъзим қилди-да, ювилавериб ранги ўчган хирқасини очиб, яланғоч қоқ кўкрагини кўрсатди:

– Амир Соҳибқирон! Рост дедилар! Ҳотами Тойни ҳам ортда қолдириб кетибсен, деб мақтагонлари учун куллуқ! Ундан ҳам ўтиб кетдим! Ахир машҳур Ҳотами Той ҳеч қачон яланғоч юрмагон... Каминага боқсунлар! Қўли очиқлигимдан, сахийлигимдан ҳамма нарсани бериб юбораверганимдан шу қадар фақир бўлиб қолдимки, мана, ҳатто кийғони яктагим ҳам йўқ!..

Амир Темур сезилар-сезилмас мийиғида жилмайиб қўйди. У донишманднинг ҳозиржавоблигига тан берди ва жазосини карамга алмаштириб, Муҳаммад Чуроға додхоҳга юпун шоирни сарполар билан сийлашни бужорди...

– Булбулиғўё шоирнинг девонини Кўксарой кутубхонаси учун олдиришни унутма! – уқтирди яна.

Соҳибқирон ўшандан кейинги воқеаларни эслани асло истамасди. Кошкийди, эсламасликнинг иложи топилса!..

Кўксаройга жимлик чўкканди. Барчанинг кўзи хаёлга ботиб деразадан узоқларга тикилиб турган Соҳибқиронда эди.

– Бу юришнинг изтироб чекадиган жойи бор... – деди ниҳоят Амир Темур. – Изтироб чекадиган жойи Исфаҳон воқеасидир, жаноблар, у ерда ноҳақдан қон тўкилди, шаҳар қиёмати сағир бўлди...

Соҳибқироннинг хаёлга берилганини машварат аҳли ўзича мана шу машғум воқеага йўйди.

...Ўшанда, Ҳамадон шаҳридан Соҳибқирон лашкари Исфаҳонга йўналди. Одатда, Амир Темур

қаерга бормасин, ҳеч қачон шаҳарга қўшин киритмас, балки шаҳар ташқарисига қўнар, даставвал кенгаш йўлини тутиб, элчи жўнатар, муаммони қон тўкмасдан ҳал қилиш чораларини изларди. Соҳибқироннинг фармонида шундай сўзлар жой олган эди:

«...Турон салтанати тан олинсун ва бир йиллик хирож товон тўлансун... Шаҳар, бас, Турон салтанати ҳимоясида бўлур!.. Кимдаким ушмундоқ кенгашга қулоқ солмай, итоатдан бош тортса, гоҳлик этиб бўйсунмаса, мухолифат кўргизса, вилоятини талон-торож қилсунлар; кимки вазиятни англаб этиб, мураса-ю мадора йўлини тутса, азиз тутиб ўзлари билан бирга олиб юрсунлар, вилоятига заррача зарар-заҳмат еткурмасунлар...»

Исфаҳон улуғлари кенгашга қулоқ осиб, Заънилобиддин ибн Шужоънинг тағойиси, шаҳар доруғаси Сайид Музаффар Коший бошчилигида жамулжам Соҳибқирон қошига келдилар. Уларнинг ичида акобирлар, сайидлар, уламо, шайху-лислом, қозикалон, муҳрдор, ясовуллар бор эди.

– Шаҳар аҳли «Тақа баҳоси», яъни омонлик пулини тўлашга розилик билдирадур, Амир Соҳибқирон! – таъзим ила қўл қовуштирди шаҳар доруғаси.

Соҳибқирон мамнун бўлди, шаҳар улуғлари кўп сийловларга муносиб топилиб, подшоҳона лутфу карамдан сарафроз этилдилар. Барча мамнун эди.

– Бир тилагимиз бордур. Йармоқни¹ йиғиш учун муҳассиллар зарурдир, – дея ўтинди шаҳар доруғаси.

Ўтинч қабул қилинди. Олий фармонга кўра, ажратилган уч минг забардаст навкар уйма-уй маҳаллаларда мол йиғмакка тарқалди...

¹ Йармоқ – товон маъносида.

Ҳамма бало кечаси бошланди. Чорсу маҳалласида қоқ ярим кечада қаёқдандир етиб келган баланд бўйли, овози кучли Али Кўчапо деган бир киши ўз атрофига одамларни йиғиб, очиқдан-очиқ Соҳибқироннинг турли маҳаллаларда ғафлат уйқусида ётган навкарларини жойида пинҳона ўлдиришга чақирди.

– Қатли ом! Қатли ом! – деб сўзини тугатди Али Кўчапо.

Кўпчилик ул беоқибат жоҳилни қўллаб гапира бошлади. Одамлар ўртасида ғалоғовур кучайди.

Шошилинч етиб келган шаҳар доруғаси Сайид Музаффар Коший ва шаҳарнинг бошқа улуғлари уни инсофга чорлаб, бузғунчиликни тўхтатишни буюрди:

– Бундоқ гаплардан тийил! Оғзингни ёп! Қайси маҳалладансан ўзи?..

Доруғанинг сўзлари Али Кўчапога бамисли ўчираман деб пуфлаганда лангиллаган оловдай таъсир қилар, у овозини яна ҳам баландроқ кўтариб шовқин соларди:

– Нега Темурлангга бош эгар эканмиз? Яна бир йиллик товон тўлаш керак эмиш... Йўқ, асло! Қарангиз! Душманнинг уч минг аскари кўлимизда, ғарқ уйқуга банд. Худонинг ўзи қўлламоқда! Уч минг аскар-а! Уларни ўлдирсак, бас! Турон қўшини пароканда бўлади! Кейин у ўз юртига қайтиб кетади! Ҳа, ҳа, қайтиб кетади! Қатли ом, ёронлар! Қатли ом!..

Сайид Музаффар Коший унинг сўзларини кесишга уринди:

– Ҳай-ҳай!.. Бадбахтнинг овозини ўчиринг, эй муслмонлар! Ким у, ҳеч ким танимайдиган бир бетайин-ку! Кўзингизни очинг! Уни шайтон йўлдан оздирган! Кўрмаяпсизму? Шайтоний нафснинг фириби, васвасасига алданган у! Бошимизни балога тикиб, ҳаммани хонавайрон қиладур!.. Телба-ку бу!

Амир Темур кўшинига бас келиш қийин!.. Сулҳ тузилгани аъло иш бўлди! Шайтонга ҳай беринг, ҳой мусулмонлар!.. Эй навқарлар, тутинг буни! Боплаб бурнини ерга ишқала! Таъзирини есин!

– Бошимизга бало олиб келган биз эмас, мана шулар! – деб юборди бирдан Али Кўчапо шаҳар улуғларини кўрсатаркан, ўзини оломон ичига уриб. – Бизни авом ҳисоблаб, тақдиримизни ўзларича ҳал қилмоқчи бўлганлар шулар! Мана шулар ҳаммани хонавайрон қилади, ҳа! Сулҳ дейди. Бошдан-оёқ сарполар кийишиб, ҳаммамизни сотиб келишди! Ҳайданг, бу сотқинларни! Ҳайданг буларни!.. Изини қуритинг!..

Туз ташласа сачрайдиган доғ ёғни эслатувчи чирсиллаб турган халойиқ гувиллаб доруға ва унинг шериклари томонга ўтирилди!

– Ҳали шунақами! Доруғани ур! Доруғани!.. – деб кичқирди шу палла кимдир. – Бизларни сотган шу!.. Сотқинларни ур!

– Нимага бизларни сотади?..

– Доруғани ур!..

– Ур!.. Жон жойига ур!.. Ур, баччагарни!.. – кичқира бошлади бошқалар ҳам.

Шу заҳотиёқ бир барзанги чиқиб Сайид Музаффар Кошийнинг ёқасидан тутди, «ҳай-ҳай!..» деганига қарамай, гарданига мушт туширди. Биров тўғри келган жойига тепди, иккинчиси унга кўшилди... Кейин бошқалар ёпирилишди. Бирпасда оломон орасида қолган бошдан оёқ қонга беланган доруға зарбаларга дош беролмай жон таслим қилди. Бошқа шаҳар улуғлари шитоб қочишдан ўзга чора топмадилар.

Фавқулодда ғазаб бирпасда вазиятни яхши англаб-англамаган исфаҳонликларни ваҳший оломонга айлантирди кўйди. Ноғоранинг тантанали садолари остида, маҳаллаларни оралаб, қайси уйларга киришиб, Турон одамларини излаб топишиб битта ҳам қолдирмай кўйдек бўғизлаб ташладилар,

найзаларга илиб, нимта-нимталаб, хор-зор қилиб ўлдирдилар. Тасодифан шу кеча юмуш билан банд бир неча муҳассилгина қочиб қутилди. Бир кечада черикдан уч минг киши зойеъ бўлди...

Воқеани кўрқа-писа Соҳибқиронга билдирганларида, Амир Темурнинг ғазаб томирлари кўзғолиб, бутун борлигини зирқирата бошлади. Авваллари ҳечқачон шундай аҳволга тушган эмас. Тили калимага келмас, аламига чора тополмасди. Тахтда ўтиролмамай шоҳчодирдан ташқарига чиқиб кетди ва соқолини тутамлаганча Исфаҳон томонга тикилиб узоқ туриб қолди...

Сўнг амирлару баҳодирларни чорлатди. Ҳамма йиғилди, ҳамманинг боши эгилган. Соҳибқирон ҳеч нарса демади, чунки бундай ҳолларда сўз айтиш, ҳол сўраш аламни бадтар чуқурлаштириш билан баробарлигини биларди, фақат одамларнинг кўзларига қаради. Қутилмаган фожиа одамзоднинг кўзида ҳамиша бўладиган сўнги шафқат учқунларини ҳам сўндириб улгурганди. Амирлару баҳодирларнинг нигоҳлари: «Қасос! Қасос!» дер, аёвсиз ўч олиш ҳисси билан ёнарди...

Амир Темур аҳдни бузганларни жуда ёмон олар, аҳдни синдирган кишини эр санамасди. Доим: »Кимки ўз аҳдини бузса, фақат ўз зиёнига бузгай, дейилмишди каломуллода...» – деб таъкидлаб юрарди.

Қандай йўл тутмоқ керак? Уч минг бегуноҳнинг қони кимнинг гарданига тушади энди? Бебоку бебошларга қандай жазо лозим? Яна кечиримлилик йўлини тутсинму? Кўра-била туриб шундай ноинсофларни кечирса, уни худо кечирармикин, бегуноҳлар руҳи уни тинч қўярмикин? Бунга амирлару беклар, раоё нима дейдир? Қани адолат, адолат йўлини тутмадингиз, бузғунчилар жазосини бермадингиз, куч адолатда эди-ку, Амир Соҳибқирон, демайдиларму?

Исфаҳонликларнинг тунда маккорларча муҳасилларни ўлдиришларидан ҳам кўра, уларнинг оқшомда аҳди паймонга бош уриб, офтоб чиқиб улгурмай поймол қилишлари, ваъдага вафосизликлари, фирибгарликлари – бир томондан, шундай нотайинларнинг сўзларига чиппа-чин ишониб қолгани бошқа томондан Соҳибқирон дилини қиймалар, изтиробларга солар, қаҳрини боз-боз оловлантирарди.

Ногаҳон қадимий нақл эсига тушдию Амир Темур истехзо аралаш жилмайиб кўйди. Ҳорун ар-Рашидга бир донишманд шундай деган экан: «Қайси фуқароки, подшоҳнинг сийлов-марҳаматини кўрса, раҳм-шафқатидан баҳраманд бўлса, шуни била туриб, душманлик аён этаверса – у чиндан-да шайтоннинг нақ ўзидир. Қайси подшоки, ана шундай шайтоннинг кирдикорларини кўриб, қаҳр ғазаб отига минса-ю, бироқ шижоатсизлик мақомига юз буриб, бепарволик қилса – у ростдан ҳам эшак ва ҳўкиз саноғидадир».

«Рост, шайтоннинг жазосини бермаган подшо, шубҳасиз, эшак ва ҳўкиз саноғидадир!» – деди ўзига-ўзи қатъий Амир Темур. У ана шу санокқа тушиб қолишни асло истамасди.

– Керак эрса, кўнглимизга чўккан доғи ҳасрат изларини оламшумул қиличимизнинг суви билан ювмакка бел боғлайдурбиз! Зарур бўлса, қиличимизнинг шуъласини душманзимизнинг қизил қони билан бўяйдурбиз!.. Яхшиликни билмағон кўрнамаклар! – деди қаттиқ ғазабланган Амир Темур. – Бас, жаҳон халқига маълум бўлсинким, одамлар ўзларининг қилмишлари учун азоб тортадилар. Қазо янглиг раъй тақозоси шундоқ: шайтон жазосини олмоғи даркордур! Шаҳарнинг тасхирига¹ юрилсун! Бузгунчилар бош-

¹ Тасхир – забт этиш.

ларидан жудо қилинсун! Шайху уламолар уйлари сақлансун!

Шериклари ва сафдошлари хор-зор ўлдирилганларидан дарғазаб, тишини тишига қўйиб кутиб турган амирлару баҳодирлар шу заҳотиёқ шаҳарга от солдилар. Черик бир лаҳзада оломонга айланди. Чап томонда иниси шу тунда исфаҳонликлар томонидан ўлдирилган, бундан қаттиқ алам чеккан Мубашшир баҳодир қилич ўйнатиб борарди. Ўнг томонда ғазаб отига минган бешафқат Худойдод Хусайний черик бошида эди.

Қиёмат қойим кўпгандек, еру осмонни чанг-тўзон тутди. Одамларнинг оҳ-воҳи, дод-фиғони қулоқларни батанг қилди.

Бу пайт қатли омни Соҳибқироннинг ўзи ҳам тўхтата олмасди. Тунда қочишни ўйлаган бир жамоат киши жон сақлаб пана жойга яшринибди. Иттифоқо, кечаси қор ёққан экан, қорда қолган излардан бориб топишиб барини қатлга тортибдилар. Кўчаларда каллалар сапчадек узиларди. Улар ичида оқибатини ўйламаган Али Кўчапо ва шерикларининг ҳам каллалари бор эди. Баридан минора ясаш қийин иш бўлмай қолди...

Икки навкар ўзаро шундай сўзлашарди:

– Бу нечук аҳвол, ҳей гушна? – дерди биринчиси. – Қонлар дарё-дарё оқди, эл-юрт хонавайрон... Ўзимиз ҳам не-не каллаларни уздик. Нахотки Амир Соҳибқирон бу хангомалардан огоҳ эрмас?..

– Э, каллаварам, – уни тинчлантирди иккинчиси, – билмайсанму, подшоҳлик жиҳати шуни талаб этади-да. Сиёсатсиз эл тузалмайди. Мамлакат забти учун шу керак. Қаҳру ғазабни ҳам Амир Соҳибқирон ўйлаб топмаган, бу ҳам бир худонинг қудрати. Донишмандлар деганлар-ку: «Мулкни барқарор айлай десанг, тигни беқарор қилғил...» деб!

Сурон ичида уларнинг гапини ўзлари ҳам зўрға эшитардилар.

Кейин фожеа қандай юз берганини батафсил тунтирганларида Соҳибқирон сесканиб кетди...

– Мусулмонлар бошини кесишларини буюрмағондим-ку, Мамат!.. – Соҳибқирон балад овозда қичқирди Муҳаммад Чуроға додхоҳга. – Бузғунчилар жазолансун, қатл этилсун, бадбахтлар кўриб қўйиши учун ўша ўлганлар бошидан хавосатга бир қубба ясалсин, дегандим холос!..

Аммо ғишт қолипдан кўчганди.

Соҳибқиронни алам ҳисси забтига олди. Э, аттанг!.. Ахир ўлганларнинг ичида қанчадан-қанча бегуноҳлар, билмасдан аралшиб қолган ғофил бандалар ҳам учрайди-ку. Улар ахир салтанатнинг фуқаролари эдилар-ку. Ҳа, қуруққа қўшилиб ҳўл ҳам ёнди, бўлар иш бўлди, бўёғи синди...

II

Бу ҳодиса то Самарқандга қайтгунча ҳам Соҳибқирон хаёлидан кетмади, унинг қош-қовоғи очилмади. Муҳаммад Чуроға додхоҳ эса у ҳақда иложининг борича сўз очмасликка тиришди. Аммо ўша даҳшатли воқеалар ҳозиргидек унинг кўз олида турарди. У бир нарсадан таажжубга тушди: кимдир ўлганларни санаб чиққанмиш, етмиш минг калла эмиш... Бу гап тарқалиб кетди. Ёпирай!

Муҳаммад Чуроға додхоҳ шундоқ тўполон, ит эгасига боқмас ур-йиқитда кимнингдир тоқат қилиб каллаларни эринмай санаб чиққанига асло ишонмайди! Ҳеч кимга буюрилгани ҳам йўқ эди бундай юмуш... Шаҳарнинг ўзида шунча одам йўқ-ку! Агар Исфаҳонга Ҳамадонни қўшса бақадриҳол шунча одам чиқиши мумкиндир. Лекин кўпнинг оғзига элак тутиб бўлмайди. Санаганлар ваҳима қилиб, ўз «хизмат»лари баҳосини ошириб юбо-

рибдилар шекилли...¹ Афсуски, яхши назорат қилмадим, бепарво қарадим, деб ўз-ўзини ичида койиди додхоҳ. Замонлар ўтиб, бу бепарволик, кишиларда нотўғри тасаввурлар туғилишига олиб келиши мумкинлигини у хаёлига ҳам келтирмасди.

...Кўксаройда ҳали ҳам жимлик ҳукм сурарди. Барча сукутга кетган Соҳибқирондан сўз кутар, у эса шу палла худди ичи гапга тўлиб кетгану нимадан бошлашни билмай қийналиб турган одамга ўхшарди. Амир Сайфиддин некўз буни пайқади, Амир Темур руҳиятини теранроқ тушунганидан азият чекиб турган дўстига кўмакка шошилди:

– Маъзур тутадилар, Амир Соҳибқирон... Юрт тинчлиги учун ҳамиша қаттиққўллик лозимдур. Табиб ҳам аввал жонни оғритиб жароҳатни тозалайдур, сўнг даволайдур. Бу ёшга ҳам, қарига ҳам аён. – журъат этиб сукунатни бузди Амир Сайфиддин некўз. – Хўш... Агар Оллоҳнинг ўзи қўллаб, тақдир ҳукми ақлу идрок билан бирикса, хўп-хўп, қиличга қўшилса, эл ҳолига вой, деяверинг! Бари худодан...

Соҳибқирон уйқудан уйғонгандай хушёр тортди:

– Рост дедилар. Гап ўшанда, некўз жаноблари, тақдир ҳукми, афсуски, қиличга қўшилди... – вазмин оҳангда сўз бошлади у. – Қуръони каримда дейилмишки, Оллоҳ ўзи хоҳлаган кимсаларни мана шундай йўлдан оздириб қўяр, деб... Буни Оллоҳнинг ўзи истадимми? Ҳазрат Жабборнинг хоҳиш-иродасидан ул шаҳар хароб бўлмағи керакмиди? Шаҳар аҳлининг бирон гуноҳ-ёзуғи бор эдимми?.. Билмакка ожиздурмен. Бу ёлғиз Ўзига аён. Не чорадурки, тушунмағон авбошлар туфайли ноҳақ қон тўкилди. Аввал уч минг мусулмоннинг қони, кейин эса ўн чандон...

---

¹ Москвалик археологлар Исфаҳонда қазилма ишларини олиб борганларида, шунча калла суяги чиқмаганини айтганлар (*Таҳририят*).

Соҳибқирон ўзини оқлашга ҳаракат қилмас, ҳақиқатга юз ўтирмай гапирарди. «Инсофли одамда, Амир Соҳибқирон... Фалокатдан дили озурда...» – ўйлади ичида пири муршид ва фожиани эшитиб унинг ҳам кўнгли оғриган эди. Қўллаш маъносида сўз оларкан, катта-катта кўзларини Амир Темурга тикди:

– Амир Соҳибқирон! Масални билурсизки, авом халқнинг бир кунлик шарру шўри, харажу маражидан¹ подшоҳларнинг бир йиллик жабр-зулми яхшироқ, деган... Адолатли жазо ҳам аслида савобдур. Не чора борки, барига йўлдан адашғон мусулмонларнинг ўзлари сабабчи бўлсалар?.. – чертиб-чертиб деди Мир Саййид Барака. – Исфаҳонлик гажирлар иши бамисли саҳродаги саробга ўхшабдур, ташна одам уни сув деб ўйлайди-ю олдига келгач, ҳеч нарса топмайдур... Ғофил авомнинг билиб-билмай қилган шарру шўри шу-да...

– Уларнинг пешонасига битилган, Амир Соҳибқирон, таассуфки, бартараф этмакка бандаси ожиздур. Барчаси замона ҳолидан ғафлатда қолган мардумнинг иши. Хожаи коинот хоҳиши... – сўзга қўшилди Хожа Абдулмалик шайхулислом.

Амир Темур унинг учли иягидаги тўртта-бешта соқолини силаган гулдор тасбеҳ тутган қўли хиёл титраётганини кўрди.

Барча жим, айтилган сўзлар мағзини чақишга уринарди.

Амир Темур бу ҳақда қанча сўз кетса, шунча бағри ўйилишини, қўлини қиёқ қийгандай жони қийналишини идрок этарди. Бироқ Исфаҳон воқеасини машварат аҳлига билдирмаслик ҳам мумкин эмасди. Соҳибқирон салтанатида пинҳона ишларга ўрин йўқ, барчаси кенгашда ошкор этиладур...

¹ Шарру шур, харажу мараж – ёмонлик, бошбошдоқлик, бузғунчилик.

У тезроқ мавзуни ўзгартириш керак, деган қарорга келди.

– Муҳтарам машварат аҳли! Ўзимизда ҳам Исфаҳондан машғумроқ ҳодиса юз берди...

Ҳамма сергакланди.

– Вожаб! – давом этди Амир Темура. – Бизнинг черигимизда қай маҳал кўрилғонки, аскаримиз душманга орқа ўгириб, отининг эгари қийшайиб қочсун? Ким сизга буни ўргатди? Ел қанотида тура олмағон чибиндек кўрқиб қочдингизму?... Энди бунга не дейин? Ахир қаерга қадам қўйсақ, ул ернинг пастқамида эмас, ўркачида ўлтириш толеимиз эдику? Борғон еримиздан фатҳу нусрат ила қайтмак ҳамиша насибамиз бўлғон-ку!.. Чиндан ҳам, туркларнинг ҳафсалалари кўзларидек тангу тордур. Қачон бу машғум одатни аритасен?... Қачон?.. Эй парвардигор!

Умаршайх Мирзо бошлиқ Чукалак жанги иштирокчилари машварат аҳлидан этакроқда ўлтиришар, кўплар шундай аччиқ гапларни эшитиб тургандан кўра ўша жангда ўлибгина кета қолмаганларидан афсус чекардилар.

...Соҳибқироннинг Эронда эканидан фойдаланиб Тўхтамишхон Сигноққа кўшин жўнатди. Умаршайх Мирзо шитоб Самарқандга чопар елдирди, ўзи эса Ўтрор ёққа отланди. Амир Сулаймоншоҳ ва Аббос баҳодирлар ҳам Самарқанд черигини жамлаб йўлга чиқдилар. Тошкандда уларга Амир Халил кўшилди.

Икки черик Ўтрордан беш йигоч нарида кунчиқар томонда Чукалак деган ерда учрашдилар. Йасоллар тортилиб, баронгор ва жавонгор сафлари тузилди.

Жанг бошланиб кетди.

Умаршайх Мирзо тез, шартаки эмасми, сабри чидамай баҳодирлиги тутиб ўзини ёғийнинг ғулига¹

¹ Ғул – марказий кўшин, маъносида.

урди! Шиддатидан сафни ёриб ўтди, ўтишга-ку ўтди, аммо ўз черигидан узилиб қолганини сезмади. Сардоридан айрилган черик эса ваҳимага тушди ва тездаёқ боши олинган танадек шижоати кесилди.

Қочишни ҳаммадан олдин, душман ҳавосатидан қаттиқ кўрқиб кетган, жанг тизгини қўлдан чиқди, енгилдик, деб ўйлаган Амир Халил бошлаб берди. Буни кўрган аскарлар орқа-олдига қарамай тирақайлаб ҳар қаёққа тарқалиб кетдилар. Аввалроқ Аббос баҳодирга ўқ тегиб захмлик бўлганди, шундан жон омонатини эгасига топширди. Боши қотган Амир Сулаймоншоҳ эса нимадир қилишдан ожиз эди. У ҳам кўпчилик нима бўлса шу-да, деб ёвга орқа ўтириб қочишдан бошқа йўл тополмади.

Куппа-кундузи танг аҳволга тушиб ўтирганидан Умаршайх Мирзонинг жиззакилиги тутиб кетди. Лапашанг, лаңдовур, деб койинаркан, ўзини ўзи ғажиб қўйгиси келарди. Ахир ёш бўлмади, Пир Муҳаммад, Рустам ва Искандар деган ўғиллари бор. Лекин майдонда савашиш санъатини ҳам билиш керак экан. Жанг русуми, қўшин ҳолати, майдонни бошқариш жуда муҳим. Тўғри, эрка амирзоданинг мардоналиги, шаддодлиги бор, бироқ ўсмирлигида атқаси ҳарбий машқларни ўргатганида, ўйинларга берилиб, теранроқ ёндошишга вақт топмаган кўринади. Мана, ўшанинг касри тегди. Аттанг!..

Энди Соҳибқироннинг суянган ўғли, зафарқарин лашкар соҳиби Умаршайх Мирзо саҳродаги ёлғиз йинғилдай шомирзаи қоққуруқ бўлиб ўлтирибди... Ҳали валинеъмат Соҳибқирон кўзига қандай қараркин?..

Алами бисёр ортган амирзода пана-пастқам йўллардан юриб ит азобида Андижонга етиб олди. Қоронғи тушишини кутиб, ҳеч кимга кўринмай ўрдасига киришга улгурди. Вазият дарҳол черик

йиғишни тақозо этарди. Бироқ, Анқо Тўранинг Жета ёқдан катта лашкар билан Сайрам ва Тошкандни босиб, мусулмонларнинг хонумонини куйдираётгани ҳақида хабар етди. Чидаб туrolмади. Дарҳол Ўзганд черигини Хўжад томонга бурди...

– Барчангизни изза қилмак лозим!.. – дарғазаб деди Соҳибқирон. – Аммо қизармоққа ҳам юз керак. Чехраларингизда ўлим ҳамиятини асрагудек шахту шижоатингиз қаёқда қолди? Номардларча қочгонларингиз дунёга ёйилди-ку! Қандай бош кўтариб юрасизлар энди? Кўтариб юришга арзийдурғон бошми ўзи? Мард Аббос баҳодирни қарангиз! Ана буни баҳодирлик дейдилар!

Соҳибқирон Аббос баҳодир қипчоқ билан фахрланганини яширмади. Қандай садоқатли йигит эди баҳодир! Сал кам йигирма йиллик қадрдони, дўсти!.. Самарқанд сарбадорлари орасида тинғчи бўлиб юрганининг ўзи бир дoston, Бухорода Темурбек ва Амир Хусайн баҳслашганларида, Арслонхон минорасидан Соҳибқирон сўзини икки қилмай, ҳеч ўйланмай ўзини пастга отгани бир дoston. Ана шу шижоати учун у баҳодирлик унвонига эришганди. Ҳамма ҳайратга тушган, Амир Хусайн эса ичида тан берганди ўшанда...

Ҳали Темурбекнинг қайсар амирлар бошини бириктираман, деб юрган пайтлари эди. Бир неча ой вазиятнинг мужмаллигидан Балхга яқин Дараи Арсаф деган мавзе тарафларда қолиб кетдилар. Мўғуллардан хабар келтириш учун Аббос баҳодирни Тошканд томонга юборди.

Чинозга борганларида, мўғулларнинг эл ора-лаб, юртни талаб юрганларини кўрдилар. Шитоб қайтиб, Темурбекка хабар бериш лозим эди. Дараи Арсафга йўл Шаҳрисабздан ўтарди. Уйи яқинида оға-ини, қариндош-уруглари кутиб олишди. «Уйингга тушиб ўт, болаларингни кўриб, дийдорлашиб кет!..» – деганларида, Аббос баҳодир хожасига

ихлосини маҳкам тутиб: «Амир Соҳибқирондай зот уйдан йироқда бўлатуриб, унинг навқари уйига кириши муносиб иш эрмас...» – деди ва уйига кирмай Дараи Арсафга йўналди.

– Чекинғондан, қочғондан кўра ўлмакни афзал билибдур Аббос баҳодир! Қай юз билан борамен, Соҳибқироннинг кўзига кўринмағоним маъқул, деган-да. Афсус, ёш кетди...

Амир Темур хийла куйиниб гапирди, кейин барча амирларни чўби ясоққа етказишни буюрди. Умаршайх Мирзо ва Амир Сулаймоншоҳлар дарҳол келиб Амир Темурга бош эгдилар:

– Валинеъмат Соҳибқирон!.. Чукалак жангида қўшинимизнинг пароканда бўлишида каминанинг катта айби бордур! Бу ҳам қисмат... – Умаршайх Мирзо қўл қовушгирди. – Душманга алданиб қолдук. Амирларим бамисли шердай саващдилар, бироқ мен... Жазони даставвал мен олмоғим жоиздур. Чўби ясоққа мен муносибдурмен! Амирларимга эмас, фақат каминани жазоласунлар, деб талаб этамен!

– Амирзодамнинг сира айблари йўқ, Соҳибқирон ҳазратлари! – эътироз билдирди Амир Сулаймоншоҳ. – Чукалак воқеасига сабаб бус-бутун каминанинг лаңдавурлигидур. Лақиллаб ёғийнинг даб-дурустдан шабихун урганини сезмадик... Каминани жазоласунлар, шунда адолат қарор топғусидур... Ўтинаман!.. Фақат мен айбдорман!..

– Қулоқ солмасунлар, валинеъмат Соҳибқирон ҳазратлари!... – ўтинди яна Умаршайх Мирзо бош экканча.

– Мени жазоласунлар, Амир Соҳибқирон ҳазратлари!.. – такрорлади Амир Сулаймоншоҳ.

Икки амирзода ҳар бири айбни ўзига тилаб, тиз чўкканча ерга қарашган, машварат аҳли уларга ҳайрат билан боқарди.

Амир Темур амирзодалар тутумидан кўкраги

кўтарилгандай бўлди, бу инсоф намунаси эди. Аммо буни ҳеч кимга сездирмади, қовоғини уйганча қараб тура берди. Ҳар иккиси ҳам «кўпга келган тўй»дан четда қолмадилар, чўби ясоқнинг нималигини умрларида илк марта татиб кўрдилар.

Маъракада қўрқоқлик намоён этиб қочишни бошлаб берган Амир Халилнинг эса соқолини қириб, юзига упа-элик суриб, рўмол ўратиб шаҳар айлангирдилар. Ўтган-кетганлар, шўрлик амирнинг ҳоли ҳеч кимнинг бошига тушмасин-да, кейин қандай бош кўтариб юраркин, деб қўйишарди.

Бир кундан кейин Амир Халил ҳақида ноҳуш хабар тарқалди. Шўрпешона амир кечкурун уйига қайтгач, хотинлари-ю болаларидан уялиб гўшанишин ётиб олибди. Ҳеч кимни ёнига йўлатмабди.

Эрталаб ҳовлининг этагидаги отхонага кирганларида мудҳиш ҳодиса устидан чиқибдилар: Амир Халил кечаси ўзини катта харига осиб қўйибди...

ЎН САККИЗИНЧИ БОБ

I

Дашти Қипчоқда «шимолий сарҳадларни тинчитдим, сопини ўзидан чиқардим», деб юрган Амир Темур даставвал «ўғли»нинг қора ниятларини англамагандай иш тутди. Нафсиламрини айтганда, кўнглида Тўхтамишхонга қанча ишонч бўлса, шунча гумонлар-да бор эди, аммо катта умид боғлаганини ҳам яширмайди. Бир қараганда, бу умидлар рўёбга чиқаётгандек ҳам туюларди. Тўхтамишхон ўтган йиллар ичида мунтазам равишда элчилар, чопарлар, тухфа-ю тансуқотлар юбориб, ҳар хил ёлғон маълумотлар бериб қиблагоҳига садоқат кўргизиб турар, буларнинг бари Соҳибқиронни хотиржам-

ликка ундарди. Ҳарнечук «ўғил»лик бурчи адо этилаётир...

Бу орада Тўхтамишхон Олтин Ўрдани яна бирлаштириш, уни Ўзбекхон замонидаги сингари қудратли давлатга айлантириш қайғусини чекди. Калка дарёси бўйида Олтин Ўрданинг асосий даввогарларидан бири – амир Мамоқ енгилиб, Кафага қочди ва ўша ерда ўлдирилди. Бошқа нуфузли амир Идику эса ўз иддаоларини бировга билдирмади.

Янги хон мамлакат ҳудудини кенгайтириш мақсадида, Қофқоз ва Озарбайжон ерларига қўшин ташлади, Табризни босиб олди. Сўнг шимолга, тарқоқ рус князликлари ерларига кўз тикди, у пайтлар чокқина бўлган Московия шаҳрини талон-торож этди, ўт қўйди... Тўхтамишхоннинг давлати ортгандан ортиб, шавкатига шавкат қўшилиб борди, бемисл қудратга эга ҳукмдорнинг ўзга элларга ғайир кўз билан қарай бошлаши ўз-ўзидан аён нарса...

Соҳибқирон бу ишлардан бохабар эди. Тўхтамишхоннинг кучайиб боришини худди Турон салтанати қудрати ошаётгандек ҳисоблар, аммо гоҳ-гоҳда кун келиб барчаси ўзига бир бало бўлиб қайтмасмикин, дея ўйланиб қолса-да, бунга ишонинқирамайроқ қарарди. Турон султонидай қудратли ҳукмдор билан баҳс бойлашишга Тўхтамишхоннинг юраги бетламаса керак ахир...

Тўхтамишхон даставвал Соҳибқирон ҳузурига келганида, кейинроқ Оқ Ўрдани қўлга киритганида Жўжи улусининг оқил ва зукко амирлари Алибек қўнғирот, Оқ Буға баҳрин, Ўрунг Темур кабилар унинг ёнида ҳозиру нозир эдилар. Улар ёш ғайратли хонзодадан ҳамиша хабар олишар, вақтивақтида маслаҳатлар ҳам бериб турардилар.

Подшоҳзодада ўзига ортиқча бино қўйиш ҳолларини пайқаган Алибек қўнғирот бир куни бундай деди:

– Хоқоним! Амир Соҳибқирон сизга кўп яхшиликлар қилди, эзгулик этагин тутиб, хорзорлигингизда манглайингизни силади. Валинеъматнинг тузу тарбият ҳаққини унутмаслик ҳам фарз, ҳам қарздир. Олий зот муруввати ва унга сидқидил ихлос туфайли давлатингиз байроқлари хилпираб балқидан асло тинмагай, олам аҳлининг таҳсинлари сиз томон йўллангай...

– Замон аҳли ўзгарувчандир, олам вазияти хамиша беқарор... Худо кўрсатмасин, агар бошингизга, хоқоним, фалокат тушса, фақат Соҳибқирон ҳазратларига суянишингиз мумкин. – сўз кўшди Оқ Буға баҳрин.

– Ҳаргиз кўнгли бузуқлар сўзига қулоқ солмангиз! Ул зотни валинеъмат бузруқвор сифатида мақомларини юксак тутингиз!.. – кенгаш берди Ўрунг Темур.

Кўп ўтмай Оқ Буға баҳрин жангда ҳалок бўлди. Ўрунг Темур ҳам ҳақ раҳматига борди.

Шу пайтлар Тўхтамишхон атрофини манкутийлар қавмига мансуб беоқибат ва ёвуз кишилар ўраб олдилар. Улар хон хизматига йўл топиб нойиблик мансабига эришдилар. Бешафқат Қозончи баҳодир катта нуфузга эга бўлди. Айни палла Соҳибқироннинг эски мухолифлари Маҳмудшоҳ Бухорий, Султон Маҳмуд ибн Кайхусрав, Абу Исҳоқ Ясурий, Қамариддин, Анқо Тўралар ҳам Тўхтамишхон саройида «кунда-шунда» эдилар. Хон билан уларни Амир Темурга нафрату алам бирлаштириб турарди. Тухматга учраган Алибек кўнғирот эса саройдан четлаштирилиб, сўзи кесмайдиган бўлиб қолганди.

Олтин Ўрда кўшини Табриздан ғолибона қайтган паллалар... Бутун мамлакатда шодиёна ҳукмрон... Ҳожитархондаги ҳашаматли ҳоким саройида улкан зафар шарафига зиёфат берилди. Унда улуснинг энг нуфузли нўён ва амирлари йиғилди.

Сарой ўша-ўша эди хон назарида. Йигирма деразали кўринишхона. Ҳали ҳам кунботишдаги деворда буғунинг сершоҳ калла суяги осиглик. Тўрда олтин тахт...

Қизиқ экан-да. Тўхтамишхон шундан ҳайратда. Ажабо, бор-йўғи ўн йил аввал худди шу ерда ўтган қурултойда отаси, Мангқишлоқ ҳокими Тўйхўжа ўғлон Московияга юришининг ҳожати йўқ деб, Ўрусхонга қарши чиққан ва шу туфайли қатл этилганди. Энди эса Тўхтамишхоннинг ўзи Московиянинг кулини кўкка совуриб қайтди. Олтин Ўрданинг доврўғи-ку оламга ёйилди, аммо оқибатда Тўхтамишхон худди отасининг тутумига қарши боргандай бўлди... Олтин Ўрда хони бу ҳақда эсламасликка тиришади.

Ўтгизларни қоралаганига қарамай илк сабза урган мўйлаби ҳали хануз сақланган, бироз тўлишган Тўхтамишхон олтин тахтда мамнун савлат тўкиб ўтирарди. У йироқдан кучга тўлган, йигитлик мақомига эришган, ғайрати жўшган бир ҳолда кўринарди. Лекин яқиндан қараган одам унинг гижимланган юзларида кеча ҳарамда янги дурри носуфта билан қилган айшгу ишрат ҳорғинлиги изларини илғарди. Московиядан олиб келинган ўн икки ёшли ўрис гўзали уни ўзига ром қилди. Хон олтинранг сочли, чарос кўзли диркиллаб турган дурри якто хурилиқонинг чаман-боғини бир неча марта сайр айлади...

– Буюк хоқоним! Ўрусхон қилолмаган ишни сиз ўринлатдингиз – ўрисларнинг энг катта шаҳри Московияни мусаххар этдингиз! Катта шаҳарини мусаххар этдингиз! Ўрусхон буни бир умр орзу этиб ўтди-ку! – мақтов сўзларини аямади Султон Маҳмуд ибн Кайхусрав, гарчи ўзи у шаҳарни кўрмаган эса-да. – Жаҳон қудратингиз олдида бош эғди, бош эғди!..

– Жаҳон қойил қолди, хоқоним! – ялтоқланди Маҳмудшоҳ Бухорий. – Салтанатингиз доврўғи жумла жаҳонга кетди!..

– Ҳа, ҳа, жумла жаҳонга кетди!.. Ундан ҳам ўтиб кетди!.. – деб кўшилишди бошқалар ҳам.

Қаҳ-қаҳа овозлари янгради.

– Самарқандга ҳам етиб борсайди!.. – жўрттага оловга мой қуйгандай гап қистирди орага Амир Қамариддин. У кейинги пайтларда Мўғулистон хонлигидан айрилиб, қуч-қуввати қирқилиб ноилож Тўхтамишхон ҳузурига паноҳ тилаб келганди.

– Етиб борадур!.. – қўллаб-қувватлади уни гунгурсдай Анқо Тўра. – Етиб борадур! Борганда ҳам, нақ оқсоқнинг ўзига! Ҳа!!.. Тўғри гапирдимми, Қозончи баҳодир жаноблари?..

Тўхтамишхоннинг улуғ беги Қозончи баҳодир мамнун мўғулистонлик амирларга боқди: улар диққатни ўзларининг ашаддий душманлари Амир Темурга қаратмоқчилар. Қозончи баҳодирнинг дилида ҳам шу гап аслида, лекин Тўхтамишхонга буни қандай айтишни ўйлаб қийналиб юрарди. Бир марта Амир Темурга мактуб жўнатаётиб, синашга Соҳибқирон ҳақида сал поядор гап қилганди, хон унга олайibroқ қаради... Тўхтамишхон Амир Темурнинг тутинган ўғли, отанга қарши чиққин, дейиш осон, аммо бунга буюк ҳоқон қандай қараркин?..

Баҳодирнинг ўзига қолса-ку, бу жуда қийин иш эмас. Мана ўзи: ҳали Ўрусхон замони эди, отаси унга бир нарсани илтимос этганди, нечундир эътибор бермади. Умидвор ота иккинчи марта ўз истагини билдирди, тагин натижа бўлмади. Иззатнафси лат еган ота энди ўғлидан озгина ўпка-гинага оғиз очганди, Қозончи баҳодирнинг жаҳли чиқди:

– Отам мени тинч қўядими, йўқми! Неча йиллардан буён, менга у бер, бу бер, дегани деган! Жонимга тегди-ку!..

Дарғазаб шафқатсиз ўғил ва падаркушликдан тап тортмай, шу ондаёқ жаллодга буюрди:

– Отам қартайиб, анча қийналиб қолди, бориб бошини танидан жудо қилиб кел!

Бу воқеа улусда ёйилиб кетган, биров ишонар, биров эса ишонмас, қаттиқ нафратлар, одам боласи шунчалар ҳам ўз отасига бешафқату бераҳм бўладими, деб ёқа тутар, аммо ҳодиса кўз ўнгиларида юз берганидан тан олмай иложлари йўқ эди.

Қозончи баҳодир доим ўзини ҳушёр тутарди. Замонлар ўзгариб, лиқиллаб қолган Жўжи улусининг тож-тахти ҳали Тўхтамишхонга насиб этмай туриб, омал унга юз бураётганини фаҳмлагач, Темур Маликхондан юз ўтирди. Бир пайтлар Довдирсойдан от солиб ўтаётганда, билагидан ярадор қилган Тўйхўжа ўғлини энди ардоқлаб, мойиллик кўргиза бошлади. Қийинчилик билан алоқа боғлагач, Тўхтамишхонни вақти-вақтида Олтин Ўрдадаги аҳволдан огоҳ этиб турди.

Сўнги жангда, нозик вазиятда Қозончи баҳодир Темур Маликхонни чув тушириб, ўз бўлугини олиб Тўхтамишхон тарафга ўтди. Шундан кейин жангда тарози посангисининг Тўхтамишхон томони босиб кетди.

– Садоқатингни асло эсдан чиқармайман, баҳодир! Бу қадамнинг Олтин Ўрда тақдирини ҳал қилишдаги аҳамияти бебаҳодир! – деди Тўхтамишхон мамнун.

Қозончи баҳодирнинг хизмати муносиб тақдирланди: у хоқоннинг ишончли одамига айланди.

– Ҳозир дунёда буюк хоқонимизнинг шаън-шавкатига етадигани йўқ! – деди Қозончи баҳодир. – Ахир хоқон Тўхтамишхон улуғ Чингизхон тахтида ўлтурибдурлар! Ҳа-ҳа, Соҳибқирони муаззам Чингизхон тахтида! Энди анови оқсоқ Темурга, бир оддий бекнинг ўғлига элчи йўллаб, эгилиб-

букилиб, итнинг кейинги оёғи бўлиб ялиниб-ёлбориб юришимиз эшитган кулоққа уят, уят! У ялинсин, у инъомлар қилсин! Чингизхонга менгзайдиган буюк хоқонимиз бир амирнинг чўлоқ ўғлига бош эгадурму?.. Буюк хоқоним! Биз элчи эмас, лашкар юборишимиз шарт! Ҳа, ҳа, лашкар! Лашкарнинг ҳам зўрини!.. Энг зўрини!..

Таклиф барчага маъқул тушди шекилли, ҳамма томондан қўллаб-қувватловчи садолар янгради:

– Катта лашкар юбориш керак!

– Элчи керакмас!..

– Лашкар! Лашкар!

– Тез! Тез!..

– Энг зўрини!..

– Эртагаёқ йўлга чиқсун!..

– Мени юборингиз, хоқоним! – Бу Амир

Қамариддиннинг овози эди. – Барини пистапўчоқдай чакиб ташлайман! Ҳисоб-китобим бор, ҳа!..

– Бориш керак! Бориш керак!.. – ҳаприқди Султон Маҳмуд ибн Кайхусрав.

Маҳмудшоҳ Бухорий ҳайқириқларни эшитар экан, сувсар телпагини ечиб терлаган тепакал бошини артиб роҳатланарди.

Фикрлар бир жойдан чиққанга ўхшарди.

Кўзлар буюк хоқон Тўхтамишхонга қадалди...

Шу ерга келганда хоннинг сал ланжлиги ёзилгандай бўлди. «Ҳа... Гапираверинглар, гапираверинглар.. – истехзо билан пичирлади ичидан Тўхтмишхон. – Барингни дардинг маълум... Ҳамманг Амир Темурдан мушт егансан. Жойи ачишиб турибди. Энди мендан истифода этиб, ундан ўчингни олмоқчисанлар, ўлаксаҳўрлар! Иккита бургутни уриштириб, сен қузғунлар, ўзингга ем топмоқчисанлар. Ҳаммангни яхши биламан, ҳаммангни...»

– Менга ишонингиз!.. – ҳаприқди яна Амир Қамариддин. – Мени юборингиз, хоқоним!

– Менга ишонингиз, валинеъмат! – ортда қолмади Султон Маҳмуд ибн Кайхусрав ҳам.

...Московияга ўт қўйишга буюрганда ва, айниқса, ўриснинг ёғоч иморатлари ғасирлаб ёнганда лангиллаган оловнинг қўкка ғолибона ўрлаганига мағрур боқаркан, Тўхтамишхон ўзини бағоят кудратли сизди. Кейин Озарбайжонга босқин уюштирди, қўлини Табризга чўзди, бутун Дашти Қипчоқ эса оёғи остида... Тўғри, энди қиблагоҳи билан ҳисоб-китоб вақти етди. Ортиқ қарамсифат бўлиб юрмаслиги лозим. Бой мамлакат бўлган Туронзамин Чигатойхон улусига қарарди, у ердан чингизийлар изи супуриб ташланди, Хуросону Мозандарон Ҳалокухон тасарруфида эди, у ердан ҳам чингизийлар қадами қирқилди... Тўхтамишхон буюк хоқон Чингизхон салтанатини тиклайди, Мўғулистону Дашти Қипчоқ, Турону Хуросон томонларни ҳам ўз ҳукми қабзасига киритади. Аммо бунинг учун у энг катта тўсиқни олиб ташлаши керак! Бу – Амир Темур Соҳибқирон...

Ана ўшанда йирик савдо йўллари Тўхтамишхоннинг мулкига айланади. Ахир сир эмас, милодий 1335 йилда элхонийлар салтанати парчаланганидан сўнг Осиёни фаранг мамлакатларига боғлайдиган савдо йўллари Чингизхон авлодлари қўлидан чиқиб кетди. У йўллардан олинадиган бож ҳамиша давлат хазинасини бойитарди.

Бундай йўллар иккита эди; бири – Қора ва Қулзум денгизлари соҳиллари бўйлаб, иккинчиси, Шом, Онадўли, Қофқоз, Форс, Самарқанд ва Тошканд шаҳарларини қамраб ўтарди. Ҳозир бу йўлларнинг катта қисми Амир Темур қўлидадир. Бойиса, унинг хазинаси бойимоқда. Ахир азалдан Амир Темур аждодлари ҳамиша салтанатда амирлашқарлик вазифасини адо этиб келганлар, ундан нарига ўтмаганлар. Қандоқ қилиб Чингизхон авлоди Тўхтамишхон унинг хизматкори бўлади? Йўқ,

у адолатни ўз ўрнига қўйиши, ўз ҳаққи-ҳуқуқини таниб олиши керак. Буюк Чингизхоннинг руҳи ҳам буни кечирмайди.

Олтин Ўрда хони Хоразм расман Соҳибқирон салтанати доирасига кирса ҳам, бироқ киши билмас муҳолифатга юз бурганидан хабар топганди. Даставвал хоразмшоҳга қарши синашга кичиккина қўшин юборди. Самарқанд томондан ҳеч қандай сас-садо эшитилмади, чунки бу палла Соҳибқирон Эрон юришида банд эди.

– Қозончи баҳодир! – буюрди бирдан Тўхтамишхон хаёлларини нари қувиб. Ҳамма сергак тортди. – Султон Маҳмуд ибн Кайхусрав ғажарчилигида катта қўшин билан Турон ичарисига қараб юрилсун!

Хоқон шаънига олқишлар янгради.

– Ишончингизни оқлайман, худо хоҳласа, хоқоним! – таъзим бажо этди Султон Маҳмуд ибн Кайхусрав.

Қўшин Бухорони ғорат қилди. Вилоятнинг элу халқи ҳар қаён қочиб жон сақлади. Шу палла Амир Темурнинг Эрондан қайтаётгани ҳақида чақиндай хабар тарқадди. Тўхтамишхон ўз қўшинига тезлик билан Занжирсаройни забт этиб, ўт қўйиб кулини кўкка созуришга, шундан кейингина ортга қайтишга фармон юборди.

– Занжирсаройни Амир Темур бағоят ёктирадур, жуда ёктирадур... Баҳодир жаноблари, мен сизга айтсам, у ерга қишлагга тез-тез келиб турадур, ҳа... – деди Султон Маҳмуд ибн Кайхусрав Занжирсаройга яқинлашганларида. – Лекин ўзиям сўлим жойлар-да... Кошки айланиб чиқсанг...

– Фурсат йўқ, Султон Маҳмуд жаноблари – гаши келди Қозончи баҳодирнинг. – У гапларни қўйинг. Вазифамиз бошқа... Соҳибқироннинг мана бу атроф яйловда шикор солишини мен ҳам яхши биламан. Тезроқ фармонни адо этайлик. Зан-

жирсаройдан битта ҳам ғишт қолмасун! Бари ёндирилсун!

– Занжирсарой ёндирилсун! – қичқариб юборди Султон Маҳмуд ибн Кайхусрав. – Битта ҳам ғишт қолмасун!

«Ёндирилсун!» «Ёндирилсун!» – деган садолар янгради атрофда.

Култепаларни шамол тўзғитиб ўйнаганини кўрганда, Амир Кайхусравнинг ўғли кўнгида худди бутун Соҳибқирон салтанатини ёндириб кул қилиб ташлагандай фароғатга чўмди...

Шу кунларда Ҳожитархондан қутлуғ хабар келди: Султон Маҳмуд ибн Кайхусрав Мўғулистонга ҳоким этиб тайинланибди. Фармон қўлига етган янги ҳоким дарҳол Мўғулистонга отланди ва ҳокимиятни бошқариш ишларига киришиб кетди.

Кўп ўтмай, хон чопари бундай фармон етказди: Мўғулистон ҳокими ўз лашкари билан шай бўлиб турсин, буюк хоқон тез кунларда йўлга чиқадилар, Сигноқда тўпланган катта қўшин билан Туронга бостириб борадилар. Тошканд томондан Тўхтамишхон, у томондан Амир Муҳаммад Мирак юртни забтга оладилар ва Самарқандни ишғол этадилар...

Ҳалигача Тўхтамишхон Турон юртига қўшинлар юборарди холос. Бу қудратли Олтин Ўрда хонининг икки дарё орасига биринчи марта от солиши бўлади.

II

Тарих милодий 1388 йил баҳори.

Олисдаги Ургут тоғларининг ёнбағирлари кўм-қўқ майсаларга бурканиб улгурган... Боғи Биҳиштининг меҳмонхонасидан ажойиб кўнгилтортар манзара шундоққина кўзга ташланар, уни Амир Темур томоша қилишни яхши кўрарди. Соҳибқирон мулозимга хос котиб Мавлоно Убайдни пешиндан кейинга чорлашни буюрди. Пири комил Зайнид-

дин Абу Бакр Тайободий ҳазратларидан бир ажойиб мактуб олган, ҳали ҳануз ўшанинг завқ-шавқида юрибди. Унда тарих дафтарига тушириладиган оқил кенгашлар битилганди.

Мавлоно Убайд кейинги пайтларда Кўксаройда салтанатнинг илк куниданоқ очилган муҳташам кутубхонада Абу Наср ал-Форобий ат-Туркийнинг бир рисоласидан тухфа учун нусха кўчириш билан кун ўтказарди.

Соҳибқироннинг Боғи Биҳиштда Ургут тоғларининг чиройли манзараларини томоша қилишдан бошқа ёқтирадиган жиҳати ҳам бор. Бу – сўлим боғ маликаси Туман оқа... У Туман оқани бағоят севади! Не-не йиллар йўқотиб қўйиб, ногаҳонда худо қайтариб берган маликаси! Бошқа маликаларни ҳам севиб ардоқлайди албатта. Аммо, Туман оқанинг йўриғи бошқа...

Муҳаммад алайҳиссалом ҳовли-ҳаёти ҳақидаги бир рисолада, агар Соҳибқирон ёдида бўлса, «Тафсири Табарий» эди шекилли, айнан расулуллоҳ ҳазратларининг оилавий турмуши, аҳли аёли билан муносабатлари таърифланганди. Рисола Ферузқўҳдаги жангда қалъа беги буюмлари қаторида ўлжага олинганди. Ўшанда жуда кўп китоблар кейин Кўксарой кутубхонаси жовонларини тўлдирди.

Пайғамбаримиз Биби Оиша разияллаҳу анҳуға бошқа хотинларидан кўра кўпроқ меҳр қўйгандилар. Аммо доим навбатни эсдан чиқармай, адолатни қаттиқ тутишга тиришардилар. Ушбу рисолада расулуллоҳнинг самимий дил изҳори шундай битилмишди: «Ё. Оллоҳим, иқтидорим борича хотинларим ўртасида адолат қилурмен. Аммо, сенинг қўлингдаги, ихтиёримдан четдаги нарсага мени гирифтор айламагил, яъни (очиқ айтилса) ҳаммаларини бир хил сева олмаймен, мени афв этгил, чунки дили-нафсим ўз қўлимда эрмас...»

Бу сўзларни эслаганда Соҳибқирон ҳамиша пайғамбарнинг инсофу адолатига қойил қолади.

Хонсолор нонушта тайёрлади. Чеккалари зар ҳошияли дастурхон ташланган хонтахтанинг усти ноз-неъматлар билан тўла. Асалу мураббо, анжир-қоқи-ю майиз дегандек...

Иссиқ тахмон патирдан кейин меҳмонхонани тандирдан янги узилган кўк сомса ҳиди тутиб кетди. Пуштиранг кўйлак устидан кўк бахмал нимча кийган, узун сочларини одатдагидек қирқ кокил қилиб ўриб орқасига ташлаган – чунки бу Соҳибқиронга жуда ёқарди – Туман оқа Амир Темурнинг чап томонида ўлтирар, гоҳ нон синдириб, сомса узатиб, хожасига илтифот кўргизар, гоҳ узум ёки ўрик шарбатидан қуйиб берарди.

Амир Темур Туман оқага зимдан боқди. Кўзлари шахло, суюклик, юзлари ширмой нондай қип-қизил, ўша ўн йил илгари қандай бўлса шундай... Бироқ энди малика камолига етиб ҳуснига ҳусн қўшилиб, сулувлиги ортиб, оламнинг дурри яктосига айланган, дилтортар бир балойи офатигон эди, қарашлари Соҳибқиронни энтиктириб қўярди. У суюклисини оғушига тортганида роҳат-фароғатларга чўмар, дунёнинг бор лаззати унинг оғушида мужассам эканлигига иймон келтирар, Оллоҳнинг кўргизган лутфу карамига шукроналар айтарди. Ишрат замонини ато этганингга шукр!.. Оҳ, хонтахта атрофида хотиржам, сўлим дилдорингга термулиб тўймай, янги келин-куёвлардай қимтиниб ўлтиришдан ортиқ завқу сурур топилиши мумкинмикин?..

Ердан кўз узмаган Туман оқа Соҳибқирон назарини сезиб турарди. Шундай ҳолларда у ҳам ўнғайсиз аҳволга тушади, ҳам бемисл бахтиёрлик туйғуларига йўғрилади. Ҳар икки ҳолда ҳам ўзини қўйгани жой тополмай қолади. Чунки севгани, ардоқлагани унга меҳр билан қарамоқда! Ҳа, ҳа,

мана йиллар ўтиб билдики, у Соҳибқиронни жонидан ортиқ севар экан! Севар экан! Шунинг учун малика ҳамиша Соҳибқироннинг дуои жонини қилади. Ҳар доим саккиз қават ипак кўрпали жой солиғлик хобхонасига у ҳам Сароймулкхонимдан улги олиб, Соҳибқирон сиймосини чиздирди. Унда Амир Темури худди ҳозиргидек жилмайиб маликасига қараган, «Ёнингиздамен!» дегандай меҳр-ла боққан...

Ўтган куни Ҳумоюн ўрдудан хос мулозим хуш-хабар етказди:

– Эртага Амир Соҳибқирон ҳазратлари Боғи Биҳиштга ташириб буюрадилар!

Туман оқанинг юраги ҳап-риқиб, нозик вужудига ширин титроқ югурди. Ўзи ҳам шуни кутиб турарди. Хобхонага кирди-да, жойга чиқиб ўтирди ва девордаги Соҳибқирон суратига тикилди. Кейин турли кийимларини кийиб кўрди, тақинчоқларини тақиб чиқди... Ҳаёлида эртаги висол айёми, ширин эркалашлар, қайноқ оғушлар сурури бир-бир жонланди. Шу лаҳза негадир тўй кечасида юз берган воқеани эслашни истаб қолди. Туман оқа нафсини ҳазратга бахшида этган кечани элаганда доимо ёқимли туйғуларга чулғанади...

...Соҳибқиронга тушганида эси йўқ, ҳеч нарсани ўйламайдиган бир қиз эди-да Туман оқа... Дуркунлигидан худди бўй етган қизларга ўхшарди. Аммо қурчоқ ўйнашни қўймасди. Қўғирчоқлари кўп, катта, кичик, қора, қизил, олақуроқ... Ҳатто тўй кечаси ҳам ёнида суюмли олақуроқ қўғирчоғи «ҳамроҳ» эди. Ҳали эсласа, кулади.

Ўшанда янгалар шоҳона жойга киритиб қўйдилар. Соҳибқироннинг ҳаяжонлангани сезиларди. Ёнида ҳуриликоси, меҳригёси, суюклиси ётарди. Куёв энтикканча уни бағрига тортди ва юз-кўзларидан, нозик дудоқларидан муччилар олиб, силаб-сийпалаб эркалай бошлади. Ҳар ўпганда:

«Худо берганим!..», «Худо қайтиб берганим!..» – дея шивирларди ютоқиб. Туман оқа баҳор гулидай тоза, тонг насимидай майин, наво янглиғ хушбар эди... Гулгун қизнинг дами тошни эритарди. У қаршилиқ қилмас, иштиёқ ҳам кўргизмас, бефарқ, келин-куёвлик мана шундай ўпиш-эркалашлардан, навозишлардангина иборат бўлса керак, деб ўйларди.

Кўп ўтмай қизнинг вужудида унга мутлақо нотаниш, кўнгилни аллалайдиган ёқимли туйғулар уйғона бошлади. Ишқдан сармаст Соҳибқироннинг эркалашлари хуш ёққанидан, нозик қўлларини оҳиста куёвтўранинг бўйнига ташлаганини билмай қолди. Бирдан унга нимадир қаттиқ урилди-ми, бағри ўйилди-ми, ҳарқалай кўзларида ўт чакнаб кетди! Жони халқумига келганидан ихраб юборганини билади, у ёғи эсида йўқ... Ҳушидан мосуво Туман оқа ўлиқдай жонсиз ётарди.

Куёвтўра янгаларни чақирди, ўзи ювиниш, таҳорат олиш учун ҳовлига йўналди. Янга Холдона биби: «Ўзим айланай, қоқиндиқ!..», «Чучундим, Оллоҳнинг суйгани экансиз, гиргиттон!»– дея келинчак юзига оз-оз совуқ сув сепа бошлади.

Анча вақтдан кейин келинчакнинг ҳуши ўзига келди, аммо қимирлай деса мажол йўқ, уриб-эзиб ташлангандай зил-замбил эди.

– Маликам! Ширин маликам!.. – дерди янга келинчакнинг оқариб кетган юзларини оҳиста шапатилар экан. – Гўзал маликам!..

Овоз келинчак кулоқларига элас-элас чалинарди.

Туман оқа кўзларини баъзўр очди.

– Менга... нима бўлди?.. – унинг ҳолсиз сўраган биринчи саволи шу эди.

– Келинчак бўлдингиз, жоним гиргиттон сизга! Ширин келинчак! Чучундингизми? Ҳарам маликаси бўлдингиз-да, қоқиндиқ! Малаклар фалаклар-

да таҳсинлар ўқидилар!.. – деди Туман оқанинг қўллари ва оёқларини майин уқаларкан Холдона биби. Кейин ўзига ўзи дегандек, қўшиб қўйди. – Ҳа, ростдан ҳам қиз боланинг умри бир лаҳзалик-да...

Барини эсласа ҳали ҳозир уялиб кетади.

– Узум шарбатидан берайми, ўрик шарбатидан, ҳазратим?.. – шикаста овозда сўради Туман оқа Соҳибқиронга жилмайиб боқаркан. Маликага ҳозир ҳамма нарса ярашарди: шикаста овоз ҳам, сеҳрли савол ҳам, ерга қараб ўлтириш ҳам, жилмайиш ҳам, нозу навозиш ҳам...

– Меҳр шарбатидан берингиз! Меҳр шарбатидан!.. – деди Амир Темур дўндиқ маликадан интиқ кўзларини узмай. Туман оқа шамани тушунди, тушунди-ю юзига қон тепиб қизариб кетди. Гарчи тун-оқшом чавандозликни қойиллатган бўлсалар ҳам, Соҳибқиронда яна иштиёқ борлиги Туман оқани ич-ичдан яшнатиб юборди.

Амир Темур кўринишдан жиддий одам эди, аммо хилватда маликалар билан дийдорлашганда тамоман бошқа одамга айланарди, меҳрибон, хушчақчақ ва ҳазилкаш, суюкликларига тегажоғлик қилишни ёқтирар, ширин сўзлар айтар, бундан кўнгли фароғатларга чўмарди. Зоҳирда эса ҳеч ким ҳамиша қовоғи солиқдай юрадиган Соҳибқиронни шундай хушчақчақ одам сифатида тасаввур эта олмас, у фақат қилич тутишдан бошқани билмайдиган қаҳрли саркарда бўлиб туюларди.

Ерга қараган Туман оқа ўз ҳаддида туриб, таннозларча карашма қилиб деди:

– Ҳазратимнинг ўзлари ҳарбу жанглар, мусаххар майдонларни дийдоримиздан ортиқроқ кўрдиларку... Ҳм-м... Берилғонлари... камму, ҳазратим?..

Соҳибқироннинг кўзига малика яна ҳам суюмлироқ кўриниб кетди.

– Кам, маликам! Кам... Айниқса, сизники, қирк кокил ойимча!

Қачонлардир ўқиган бир рисолада тахминан шундай сўзлар қайд этилгани ҳозиргидек Соҳибқироннинг эсида. Заифалар ўн ёшдан йигирма ёшгача амният ва умид соҳибаларидурлар; йигирмадан то ўттизгача толибларнинг ороми дили ва роғибларнинг лаззати жони, ўттиздан қирққача молу фарзанд эгаси, қирқдан элликкача нангу номус ва ризки солус¹ бандидадурлар; эллиқдан олтимишга борганда уларни қора меҳнат, қаттиқ офат кутади, улар бамисли хазон етган гулшан, ўти ўчган гулхан, кўзи кўмилган чашма, харобага айланган кулбага менгзарлар...

Бас, Туман оқа, қирқ кокил ойимча, йигирма икки ёшда... Соҳибқироннинг ороми дили-ю лаззати жонидур. У жўшиб кетди, ҳозироқ маликани хобхонага олиб кириб кетмоқчи бўлди. Тунда ишрат замонида камон тобда, ўқ ҳам ҳаданг эди, отилган ўқлар бари мўлжалга тегди... Аммо Соҳибқирон ҳозир ўзини тийди. Уларнинг висол онлари ана шундай интиқлик билан кечарди.

Соҳибқирон суҳбат мавзуини ўзгартирди:

– Пир Муҳаммад Жаҳонгир набирамиз қалай?

– Оллоҳга шукр! Ўн икки ёшга қадам қўйдилар амирзодам.

– Муҳаммад Султон Мирзо, Пир Муҳаммад Жаҳонгир Мирзо... Суюкли ўғлимдан ёдгор улар. Ёнларида Шоҳрух Мирзо ҳам бор... – маъюс тортди Соҳибқирон. – Умидим катта... Оқа бегимнинг ўғли Султон Ҳусайндан ҳам.

– Ҳазратим! Амирзода Пир Муҳаммад Жаҳонгирга Форс пошшосининг қизини сўратдиргон эрдингиз... – эслатди Туман оқа. – Келиннинг сепи бирлан келғонига уч йилдан ўтди... Ёдингиздан чиқиб қолмадиму тағин?

– Рост, Форс ҳукмдори Шоҳ Шужоънинг қизига оғиз очқон эрдим...

¹ Солус (форс.) – тилёгламалик, хийла, маъносида.

Туман оқа улар тўйини ўтказиш ҳақида ўйлайди. Хонимойим Сароймулкхонимнинг ризолигини олиб ҳам қўйган. Ҳозир жуда айтмоқ фурсати эди, чунки ҳазратнинг кайфлари чоғ, кулфи диллари очилган, истироҳат онлари, салтанат юмушларини ҳам бир оз эсларидан чиқарганлар...

Малика оғиз очмоққа чоғланди, аммо шу заҳотиёқ фурсатни бой берганини англади. Мулозим кириб, Хутгалон вилоятдан Соҳибқироннинг қизлари муҳтарама Султон Бахт бегим ташриф бурганларини билдирди.

«Тагин куёвидан шикоятмикин?...» – хаёлидан кечирди Соҳибқирон. Аввалги сафар, оиланинг ўзига яраша сир-асрори, ташвишлари борлигини айтиб, маслаҳатлар бериб қизининг кўнглини тинчитганди. Ёшлиқда шундай ҳоллар учраб туради-да. Агар яна ўша машмаша бўлса, Соҳибқирон қизига такрор насиҳатлар қилади, ётиғи билан тушунтиради ва уйига қайтишга ундайди, вассалом.

Туман оқа ижозат сўраб, меҳмон истиқболига ошиқди ва бир оздан кейин бегойимни бошлаб кирди.

– Ассалому алайкум, валинеъмат Соҳибқирон!

– Ва алайкум ассалом...

Узун қора барқут авра тўн Султон Бахт бегимга бирам ярашган эдики, хушбичимлигини яна ҳам бўрттириб юборганди. У чаққон келиб падари бузруквори чопони пешига лаб босиб, кўзларига суртди-да: «Давлатлари зиёда бўлсун, илоҳи!...» деб қўйди пичирлаб.

Соҳибқирон қизининг манглайдан ўпди.

– Қадаминга ҳасанот, қизалоғим! Қани, бу томонимга ўлтир-чи! – жой кўрсатди Амир Темур. – Соғиниб ҳам қолғондим сени...

Соҳибқирон рўбарўга чўк тушган Султон Бахт бегимга назар ташлади. Қизининг юз-кўзларида катта безовталиқ излари аниқ сезилиб турарди.

Ҳозир кўзлари ёшланади-да, арзини айтади, деб ўйлади у ва беихтиёр юпатишга керакли сўзларни қидира бошлади.

Нафсиламрини айтганда, шу қизининг ташвиши аримади, ўзи кеч уй қилди, тўйдан кўп ўтмаёқ оила нотинчликка юз бурди. Султон Бахт бегим ҳозиргача турмушидан икки марта нолиб келди...

Фарзанднинг, айниқса, ожизанинг пешонасини худонинг ўзи ёрлақасин экан. Ёрлақамаса, бари бекор. «Нима учун норизосен?..» – деб сўраганларида, қизи сабабини айтмас эмиш, фақат йиғлаб: «У ерда яшолмаймен...» дермиш холос. Ҳатто кейинги сафар қайтаётганида: «Хонимойим, агар аҳволимдан хабар олмасангизлар, мендан умидларингизни узингиз!..» – деб очиқ гапирганмиш маҳди улё Сароймулкхонимга. Гап куёвда шекилли. Нима бўляпти ўзи?..

Аммо бегойимнинг бу гал ташвиши мутлақо бошқача эди:

– Муҳтарам падари бузрукворимиз! – деди у жиддий. – Ошиқиб келганимнинг сабаби кўнгилсизроқ... Куёвингиз Хутталон ҳокими қандайдир нохуш юмушларга бош қўшмақда чоғи. Ёмон йўлларга кириб қолди. Хаёлида бузғунчилик ниятлари борга ўхшайдир. Бор, бор... Нияти бузуқ, аниқ бу...

– Нияти бузуқ?.. – сўради Амир Темур ҳайрон. – Қандай нияти бузуқ? Ахир куёвим-ку!..

– Ҳа, куёвингиз...

Султон Бахт бегим шу топда шавҳарининг барча кирдикорларини очиб-очиб ташлагиси келди, фитнага ружу қўйганини, ёмон одамлар билан бирлашиб қолганини, қайинотам демай Соҳибқирон шаънига таъналар билдирганини, инсон сифатида фосиқ бир банда эканини, тутумлари зинҳор одам боласиникига ўхшамаслигини, ўзининг азобу изтиробларда яшаётганини, соябони – отаси номига

доғ тегмаслиги учунгина чидаб юрганини, ададсиз аламларини – бари-барини бир-бир тўкиб солай деди-ю падари бузрукворини аяб гапирмади. Буларсиз ҳам Соҳибқироннинг ташвишлари бошидан ошиб-тошиб ётибди. Куюнчак қиз барини яхши тушунарди.

– Ҳа, валинеъмат Соҳибқирон, куёвингиз нияти бузуқ! Уйқусида гапирадурғон одат чиқарғон. Уйқусида шундай гапларни айтиб чиқадики, илонлар пўст ташлайди. Қайсарлик, телбалик аломатлари аён... Ўйламай гапиреди. Яқинда Тўхтамишхон чопар юборғонини эшитиб қолдим. Мактуб олиб келганмиш. Олтин Ўрда хони мактубни ўзларига юборишлари лозим эди-ку, Амир Соҳибқирон? Нечун чумчуқнинг қанотидай чекка вилоят ҳокимини танлайди?.. Унга нимани ёзади? Ким у?.. Бирон фитна йўқмикин? Қўрқаменким, эй падари бузруквор, салтанатга қарши фитна чиқармасунлар тагин, деб. Шунга ошиқдим-да...

Амир Темур: «Биламен...» – дегандек бош тебратди ва хаёлидан: «Тафтиш этмак жойиз, наҳотки?.. Шер Баҳромнинг ўғли-я?.. Отаси ҳам сал шунақароқ эди. Тутинган ўғли Тўхтаомишхон ҳам. Буңдоғ кишилар бамисли ширинликка ёпишган пашшадай... Ширинликни еб бўлгач, дастурхон эгасини чақадурлар...» – қабалида сўзлар ўтди. Аммо меҳрибон қизига ҳеч нарса демади, фақат пешонасидан ўпиб, бошини силаб-силаб бирнеча лаҳза бағрига босиб турди.

Яқинда Мубашшир баҳодирнинг тингчилари Тўхтамишхоннинг Хоразмга босқин уюштираётгани ҳақида хабар етказдилар. Энди ўз «ўғли»га қарши боради шекилли... Яширишнинг ҳожати йўқ, Сулаймон Сўфи раҳнамолигида Хоразм яна фитначилар маконига айланиб қолди. Тўрт марта Хоразмга юрилди, тўрт марта! Тинчликка зришмоқ учун уруш қилмоқ керак экан, ёрабий!

Бас, марҳаматнинг, кечиримлиликнинг ҳам чегараси бор. Худо раҳмати Амир Жоку барлос жаноблари: «Малҳам наф бермаса ярага тиг урмак жоиз, бўлмаса бутун вужудга касри тегади.»– дерди. Малҳамларнинг нафсизлиги-ку аниқ. Суюкли қизининг гаплари рост. Ўша фитначилар ичида Муҳаммад Мирак йўқмикин?..

Султон Бахт бегим кетишга изн сўради. Соҳибқирон ўрнидан турди:

– Келиб яхши қилибсен. Хушёр бўл, қизалоғим. Келиб тургин.

– Худонинг ўзи асрасун сизни... – таъзим бажо қилди бегойим. У: «Айтиб келишим шарт эмас эди, барини падари бузрукворимнинг ўзлари менадан ҳам яхши билишларига шубҳам йўқ, аммо... кўриб, гапирмай қандай чидаб тура оламен...» – деди ичида.

Туман оқа уни кузатиб чиқди.

ЎН ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

I

Бандасига азалдан ношукрлик, куфрони неъматлик хос. Оқ, беақд инсон ўзига ўзи шундай ёмонликларни тилаб оладики, душман душманига раво кўрмайди. Форсдаги музаффарий Шоҳ Шужоё авлодлари шунга бир мисол, аммо уларнинг ирганч кирдикорлари ҳақида ҳозир Соҳибқироннинг асло эслагиси йўқ...

Рост, Туман оқанинг айтганича бор, уч йил аввал Балҳда турганда Шоҳ Шужоё қизини набираси амирзода Пир Муҳаммад Жаҳонгирга сўратиб Алуфа тавочини Шерозга юборганди. Айри соқолли, чап кўзи ожиз тавочи сафардан қайтиши билан тафтиш қилинди ва қатл этилди. Совчининг сафар

асносида ўзига бино қўйиб, ҳаддан зиёд дабдабага берилгани, одобсизлик каби ножўя ҳаракатлари ҳақида Соҳибқиронга маълумот етган экан. Тўғри чиқибди. Одамлар ичида: «Алуфа тавочи кўзига қараб юрмабди-да...» – дея афсусланганлар ҳам, «Бир кўз билан қараш қийин-да ахир!..» – қабилида кесатганлар ҳам топилди. Ўшанда пири муршид Мир Саййид Барака Соҳибқиронга шундай деганди:

– Амир Соҳибқирон! Подшоҳлар қошида ҳар киши одобу эъзозни шиор этсун, ўз ҳаддини билсун. Суяксиз тилни маънисиз қаломдан, оч кўзни хиёнатдан, кўнглини нифоқу низодан йироқ тутсун, ўзига бино қўйишдан тийилсун, ноўрин ғурурдан йироқ қочсун. Ўшанда ўтар дунёнинг иззати, охирагининг бахайрлиги меърожи уники бўлур!..

Амир Темур бош тебратиб пири муршиднинг сўзларини маъқуллаганди.

Меҳрибон қизи Султон Бахт бегим кетгач, Соҳибқирон ўрнидан турди-да, ўйга чўмганча у ёқдан бу ёққа юра бошлади. Хаёли нотинч эди.

«Ҳа, замона одамлари мизожида хиёнат, ёвузлик, вафосизлик иллатлари азалдан жойлашиб олган... – деди ўзига ўзи. – Мана, куёви Мухаммад Мирак тутумлари ҳеч бир ақлга сиймайди. Тўхтамишхон ҳам бундан мустасно эмас... Улар ўзаро тил топишмақда шекилли... Бу аниқ!»

Тўхтамишхоннинг ножўя қадамлари илк марта Амир Темур кўнглига оғир ботди. Ҳали у захри морни чўнтагида олиб юрибдиму? Наҳотки, Тўхтамишхон туз қадрини билмас нокаслардан бўлса? Чингизхон авлоди-я?.. «Кўрнамак!» – деб юборишига оз қолди, аммо шайтонга ҳай бериб, ўзини тийди.

Гапнинг сирасини айтганда, салтанатлар сиёсатида бундай ўғринча йўл – элчи юбормай, орани очик қилмай, ғафлатда қўйиб қўшин тортиш

Ўзини ҳурмат этадиган ҳукмдорга номуносиб иш. Кўксаройда аркони давлат олдида: «Сиз отам-сиз, валинеъматимсиз, отам қилмаган яхшиликни қилдингиз!..» деб, Соҳибқирон тўни пешини ўпиб уч марта кўзларига суртган, ўзини ўғил деб атаганди. Ушанда Тўхтамиш ўғлоннинг Жаҳонгир Мирзоникига ўхшаш ёрқин кўзлари севинч ёшларига тўлганди. Ё подшоҳзода фитнага алданиб қолганмикин?.. Аввал тафтиш қилмак керак, бу бузғунчиларнинг кирдикорларидур балки. Бегуноҳнинг қонини тўкиш ҳеч қачон кечирилмайди.

Соҳибқирон шундай иккиланиб турганда, «ўғли» ҳақидаги фикрини қатъийлаштиришга ундаган бир воқеа эсига тушди. Бир йил аввал милодий 1387 йилда Амир Темур қўшини Озарбайжонда Бардаъа музофотида эди, Тўхтамишхоннинг шуни била туриб, атай Дарбанд йўлидан келиб, Кура дарёси соҳилига черик ташлагани ҳақида хабар етди. Ҳумоюн ўрдудан: «Жаҳоншоҳ ибн Жоку лашкар билан сувнинг нариги ёғига ўтсун!» – деган фармон содир бўлди.

– Чор атроф таҳқиқ¹ этилсун! – тайинлади Амир Темур. – Тўхтамишхон кишиларини кўрсангиз, қилични қиндан чиқармангиз, ўқни ёйдан айирмангиз. Ҳарқалай, ўғлимиз... кўрайлик... Биламен, Тўхтамишхон Ҳалокухон улусини тиклаш ниқоби остида бу музофотга босқинлар қилаётир. Биз эгаллагон савдо йўлларини тортиб олмакчи. Эронга уч йиллик юришимизнинг сабаби ҳам Тўхтамишхонни бу ерларга киритмасликдир аслида...

Лашкар жўнаб кетгандан сўнг Соҳибқиронни яна қандайдир гумонлар чулғади, кўнгли тинчимамай, жаҳон амирзодаси Мироншоҳ Мирзо ва Амир Сайфиддин некўзларни ҳам бир жамоат киши кузатувида улар ортидан жўнатди.

¹ Таҳқиқ этиш – текшириб кўриш, маъносида.

Жаҳоншоҳ ибн Жоку лашкари Кура сувидан ўтиб илгари силжирди. Олисдаги силлиқ қобиргалари тўлқинланиб кўзга ташланадиган хушбичим адир ёқдан гоҳ-гоҳда сурон садолари эшитилиб қоларди. Тингчи черик Тўхтамишхонга тегишли эканини аниқлаб қайтди. Олдинда, ана, уч ўқ отим ерда от солмоққа шай ёғий кўшинининг буй-басти ҳам кўринди...

Олий ёрлиққа кўра, Жаҳоншоҳ ибн Жоку лашкарга жангга киришмай ортга қайтишни буюрди. Душман буни ўзича тушуниб, улар савашидан кўрқиб қочдилар, деб хаёл қилди ва майдонда жавлон уриб ўқлар ота бошлади. Урушмоқ ҳукми берилмагани учун навқарлар от чопмоққа жой танглигидан ўзларини, ким чангалзорга, ким сувга урарди. Қирқдан ортиқ навқар талаф¹ бўлди.

Асло қочмоқ одатлари йўқ Соҳибқирон баҳодирлари бундай кўргилиқдан хижолат, бир-бирларига қарай олмасдилар. Йўлда Мироншоҳ Мирзо кўшинига кўзлари тушиб беҳад қувониб кетдилар.

– Амирзодам! – мурожаат қилди Жаҳоншоҳ ибн Жоку ер ёрилса ерга кириб кетгудай уялиб. – Амир Соҳибқирон... Тўхтамишхон кишиларига қилич кўтармангиз, деб буюрғондилар...

– Маъзур тутғойсиз, амир жаноблари! – деди ғазабини баъзўр босиб Мироншоҳ Мирзо. – Лекин ғаним найза ўқталиб турса, олдида шаталоқ отиб қочиб қол, демағонлар шекилли?..

– Қочмаймиз! Душманни қийратамиз!

– Қийратамиз! – хезланишга турди навқарлар ҳам.

Жаҳоншоҳ ибн Жоку бу аччиқ таънага қандай жавоб беришни билмасди. Амир Сайфиддин некўз индамай ерга қараб турарди.

Шу палла душманнинг олисдан от солдириб келаётгани аниқ кўзга чалинди. Мироншоҳ Мирзо ҳайқирди:

---

¹ Талаф – ўлмоқ, йўқ бўлмоқ. (араб).

– Оллоҳ, Ватан ва подшоҳ учун жон бахшида!
Ёғий устига!

– Оллоҳ, Ватан ва подшоҳ учун жон бахшида!

Оллоҳу акбар!!

– Ёғий устига!

– Ёғий устига!..

Мансур черик қайрилиб аллақандай шижотда Мироншоҳ Мирзо лашкарига кўшилди ва Тўхтамишхон аскарлари томонга юз бурди.

Сурон авжга чиқди.

Ёғийни Дарбанднинг тор еригача қувиб борган Мироншоҳ Мирзо кўп кишиларни асир олиб шомда Соҳибқирон ҳузурига қайтди.

Амир Темур бегуноҳ асирларни асло ўлдиртмас, барининг худо олдида жавоби бор, дер эди. Душман навқари бизга қарши қилич кўтарган эса, ўз юртининг туз ҳақини ҳалоллаган бўлади. Шундай кишилардан биронтаси жанг вақтида қўлга тушса, хизмат ихтиёр этса, уни вафодор одам санаб, мартабасини ошириб, азиз тутсунлар, деб уқтирарди Соҳибқирон ҳамиша.

Соҳибқирон бандилар гуноҳидан ўтди. Ким билсин, балки бундан Тўхтамишхоннинг хабари йўқдир, бу орани бузмоқни ният қилган нобакорлар ишидур. У асирларга кетишга ижозат берар экан, бундай деди:

– Бир нарсани сизларга айтишни истаймен. Тўхтамишхон билан орамизда ота ва ўғил ҳаққи бордурки, уни унутмак мақбул эрмас... Нима сабабдан уйқуда ётгон фитна-фасодни уйғотишимиз керак? Расулulloҳ: «Фитна ухлаб ётгон кишига ўхшар, токи уни уйғотмасалар турмас... Уни уйғотгон кишига Оллоҳнинг лаънатлари бўлсун!» деганлар. Унга айтингизлар, бу йўлдан қайтсун, парвардигорнинг лаъъатидан қўрқсун. Бурунги аҳдимиздан ва мувофиқат йўлидан четга чиқмасун. Бориб анга сўзимизни етказғойсиз...

Тақдирнинг бу қадар илтифотидан шод-хурсанд асирлар баб-баравар тиз чўкиб таъзим этдилар ва Соҳибқирон сўзларини хонга етказишга ошиқишганча йўлга отландилар.

Тўхтамишхоннинг сўнгги ҳаракатлари ҳам билмасдан қадам босиб қўйган одамга асло ўхшамасди. Айниқса, Соҳибқирон ёқтирадиган, қайин отаси Қозон Султонхон бино қилган Занжирсаройга ўт кўйиб кетганларидан кейин, у аниқ ишонди: тан олиш керак, Тўхтамишхон душманга айланибди! Афсуски, душманга айланибди...

Бу душман, Малик Ғиёсиддин, Амир Қамариддин ёки Анқо Тўра эмас... Укинадиган жойи шулки, бу душманни Амир Темур ўз бағрида ўстирди, ош-нон берди, обрўй берди, одам қилди. Хонлик тахтига миндирди. Энди димоғига салтанат ҳиди уриб қолди шекилли... Агар Жаҳонгир Мирзога Тўхтамишхоннинг ношукрликларини кўриш насиб этганда, шаҳзода куйиб-ёниб кетса керак эди. Падари бузрукворининг ишонувчанлиги, кечиримлигидан яна дили оғрирди, «Эшакнинг боласи эшак бўлади, итнинг боласи – ит...» деганда тағин ҳақ чиқарди, албатта... Энди Умаршайх Мирзо ҳам оғасига ўхшаб шундай деб юрибди.

Соҳибқирон чуқур энтикди. У оҳиста бориб жойига ўтирди. Хонтахтада ноз-неъмат тўлиб ётган эса-да, кўнгли ҳеч нарса тиламасди. Ҳамон Дашти Қипчоқ муаммоси, бироқ энди аввалгидан даҳшатлироқ мақомда унинг олдида яна кўндаланг турибди. Не-не саъй-ҳаракатлар, самарсиз интилишлар, беҳуда шижоатлар, лузумсиз изтироблар, орзу-ҳаваслар барчаси бекорга кетди. Энди ишни бошидан бошламоқ керак. Бу дунёда ҳеч кимга, ҳатто ўзингга ҳам ишонишинг мушкулга ўхшайдир, фақат Оллоҳга ишониш керак, фақат Оллоҳнинг ўзига!..

II

Мавлоно Убайд келганида, эгнига заррин авра тўн ташлаган Амир Темур ва кўк либосдаги малика Туман оқанинг боғда айланиб юрганларига кўзи тушди. Маликага боғ парваришини қандай назорат қилиш ҳақида кенгашлар бераркан, Соҳибқирон мамнун дерди:

– Форсда ажойиб анвойи гул уруғини топишларини буюрдим. «Хатми Эрон» дейишаркан, япроқлари хилма-хил чиройли товланаркан. Ҳеч гулга ўхшамас бўйи бор. Мана бу ерга экарбиз. Йил бўйи очилиб ётади.

Малика ўнг кўлини латиф ва сеҳрли кўкрагига қўйганча қулоқ солар, гоҳ-гоҳда «Маъқул!» дегандай бош тебратиб қўярди.

Соҳибқирон Мавлоно Убайдни кўрди-ю меҳмонхона томон йўналди.

– Мавлоно! – хос муншийга юзланди хонанинг қибла томонидаги тахтга ўлтирган Соҳибқирон. Унинг ўнг оёғи сезилар-сезилмас зирқираб оғрир, хонтахта атрофида ўлтирса оғриқ кучаярди, шу сабабдан боғлардаги меҳмонхоналарда ҳам тахтлар қилдирилганди. Бундан ташқари, бу ерларда элчилар, чопарлар кутиб олинар, машваратлар ҳам ўтказилиб туриларди.

– Қулоғим сизда, Амир Соҳибқирон!

Мавлоно Убайдга Соҳибқироннинг кайфияти унчалар яхши эмасдай туюлди, унинг ҳаракатларида бир оз сустлик бордай эди.

– Хуросону Сеистон, Форсу Мозандарон, Султония, Озарбайжон, Гуржистон мамлакатларини кезиб қайтдим. – ўйланиб деди Соҳибқирон. – Афсуски, барча ерда саййиду уламолар, машойихларнинг қадамжоларига дуруст эътибор йўқдур. Забт этилгон мамлакатларнинг саййидлари, шайхлари, олимлари, фузалоси, дарвишлари, хилватда ўлтурғон зоҳидларининг аҳволи ночор, уларни

суюрғол, вазифа ва маошлар билан сийламак жоиздур. Фақиру мискинларга нафақа лозим, мударрис ва шайхларга вазифалар берилмоғи даркор...

– Бағоят ўринли сўзладилар, бу кони савобдур, Амир Соҳибқирон! Ҳимматингизга офарину офарин! – қўллаб-қувватлади Мавлоно Убайд. – Валлоҳи аълам биссаवоб!

– Пири комил Шайх Зайниддин Тайободий ҳазратларидан мактуб етди... – деди Амир Темур. – Бағоят ғаройиб! Аввал қайд этгон тузукимизни ўқисунлар-чи, мавлоно!

Мавлоно Убайд «Аъло иш бўлибди!», «Аъло бўлибди!» деганча, жузвдонидан авайлаб кўк дафтарни олди, сўнг керакли саҳифани очиб ўқишга тугинди:

«Авлиёлар, дин пешволарининг мазорлари ва мақбараларига вақфдан маблағ ажратсунлар. Уерларни гилам, таом ва чироқ билан таъмин қилсунлар. Даставвал Маккаи мукаррама ва Мадинаи мунаввара ҳарамайн вақфига маблағ хориж қилсунлар. Ва бу маблағ ҳар янги ой кўрингонда соҳибларига етказиб турилсун. Кейин. Амир ал-мўминин мард кишилар подшоси Али ибн Абу Толибнинг, унга Оллоҳнинг карами ва марҳамати бўлсун, муқаддас қабрларини яхши сақлаш учун Нажаф ва Хуллани вақф этиб берсунлар. Кейин. Имом Ҳусайннинг, Оллоҳ ундан рози бўлсун, нурга чўмилган муқаддас мазори; яна авлиёлар улуғи шайх Абдулқодир Жилонийнинг табаррук равзаси; яна Имоми Аъзам Абу Ҳанифанинг, унга Оллоҳнинг раҳматлари бўлсун, мақбараси; яна, Бағдодда нурга чўмган ўзга машоийхлар, дин пешволари ва ақобирларидан ҳар бирининг мазорлари учун, баҳоли қудрат Карбало, Бағдод ва уларнинг атрофидаги қишлоқлар ҳамда бошқа ерлар вақфидан маблағу ақчалар ажратсунлар... Кейин. Эрон ва Турондаги табаррук шайхларнинг мазорлари-ю турбатлари учун ҳар бирига алоҳида, номма-ном назру вақфлар белгиласунлар...»

– Мақбул... Халлоқи безаволга салламно!

Бундан буён бу қутлуғ юмушлар салтанат тасаруфи доирасига кирадур!

– Қуллуқ! – пири комил мактубини қоғозга туширишга шайланаркан, деди хос котиб.

– Энди ушбу каломларни ёзиб олсунлар, – буюрди Соҳибқирон. – «Ҳар бир мамлакат фатҳидан сўнг, у ернинг гадоларини тўплаб, қундалик емиш-ичмишларини муҳайё айлаб, барчасини тамғаласунлар ва бирон вазифа тайин этсунлар, токи бошқа гадолик қилмасунлар. Гадоликдан воз кечмасалар, уларни узоқ мамлакатларга сотиб юборсунлар ёки ҳайдасунлар. Андоқки, гадо зоти мамлакатимдан йўқолсун...»

Сўз тугар-тугамас, мулозим Муҳаммад Чуроға додхоҳ келганини билдирди. Айни муддао, ўзи уни чақиртирмоқчи бўлиб турувди.

– Кирсун!

Бир оздан кейин остонада эгнига юпқароқ чакмон ташлаган додхоҳ кўринди. У, одатда, фақат чақиртирилсагина ташриф буюрарди. Демак, жиддий янгилик бор...

– Табриздан нохуш хабар етди, Амир Соҳибқирон... – Муҳаммад Чуроға додхоҳ, гапираверайми, йўқми, дегандай тўхтаб қолди.

– Қандай хабар экан?

Соҳибқирон юзида ҳеч қандай ўзгариш асари билинмади.

– ...Шаҳарда қурғоқчилик ва очликдан юз минг нуфус одам нобуд бўлибди.

– Юз минг?.. – сўради Амир Темур.

– Шундоқ! Юз минг!.. Тагин хабар етдиким, Тўхтамишхоннинг Занжирсаройга ўт қўйган аскарлари ҳозир Хоразмда меҳмонда эмиш...

– Хоразмда меҳмонда... эмиш? – чимирилди Соҳибқироннинг қуюқ қошлари.

– Шундоқ... Султон Маҳмуд ибн Кайхусрав Мўғулистонга ҳоким бўлибдир. Ҳожибек Жониқурбоний Тусда такрор исёнга бош урибдур. Амирзода Мироншоҳ Мирзо Тусга юриш қилибдурлар. Шаҳар ишғол этилибди, Ҳожибек қочиб жон сақлабди. Шаҳар аҳли жазоланибди, кўчалар ўликка тўлибди, айрим исёнчиларни минорадан ерга ташлабдилар. Ҳожибек яна қўшин тўплаш ҳаракатида эмиш...

Соҳибқирон ичида ўз-ўзига деди: «Демак, вазият ростдан ҳам шундоқ экан-да! Кечаги икки хуфия ҳам – уларни фақат Амир Темур танийди, кўчада улар дарвишу дайди кампир холос, бир-бирларидан зинҳор беҳабардурлар, – худди шундай маълумот берганди...»

– Тағин жазолар, минорадан ташлашлар, босқинлар... Ёраб, бандасига бошқа юмуш йўқму? – Соҳибқироннинг кўнгли сиқилди. – Бани башарнинг кирдикорлари шундоқ... Табриз аҳли ҳам, Тус аҳли ҳам худонинг ғазабига учрабди-да.

Амир Темур бошининг орқасида оғриқ турганини сезди, тахтдан узоқлашмай у ёқдан-бу ёққа юраркан:

– Тўхта... – тикилди бирдан Муҳаммад Чуроға додхоҳга. – Ҳожибек Жониқурбоний, дедингму? Алибек Жониқурбоний хешларидан? Ҳеч инсофга юз буришмас экан-да! Бошимизга ит кунини солиб бурга босган зах ертўлада сақлади, бировнинг ҳимматини бизга кўп кўрди бу Алибек... Майли, дедик, чидадик. Неча-неча бор алдаб кетгонига қарамай, ундан кўнгили узмадик. Набираси Хон Султон оқани амирзода Муҳаммад Султонга қалинлик¹ қилдик. Ўзимиз айтдик. Инсофга келарму деб. Келмади. Баски, Андижонда боши кесилди. Малик Ғиёсиддин билан ўғли Амир Ғурий ҳам хиёнатлардан фориғ бўла олмадилар.

¹ Яъни, унаштирдик, маъносида.

– Шунинг учун балога учрадилар. Икки ой аввал эди, Самарқанд арки орқасида намозшом пайти Шайх Нуриддин баҳодир уларни қатлга етказди... – аниқлик киритди додхо.

– Қанча вақт сабр-тоқат этагидан тутилди... Наф бўлмади. Амир Ғурий паҳлавон, қўрқмас йигит эди, бир юртни гуллаиб қўярди... – афсусланди Соҳибқирон. – Энди куёвимиз Пир Муҳаммадни ҳам Ҳиротда фитна-ю фасодни бошига салладай ўраб олғон, дейишмакда. Амирзода Мироншоҳ Мирзо бир йилдан бери бу бузғунчининг фатвосини берсунлар, деб ижозат сўрағони сўрағон. Бермадук... Ижозат кута-кута охир ўзи Хуросон волийси фармони билан яқинда Пир Муҳаммаднинг бошини танидан жудо қилибди. Афсус, афсус... Бандаларингни инсофдан дариг тутма, ё раббий!

Мавлоно Убайд ҳаяжонланган Соҳибқиронни чалғитиш мақсадида охиста деди:

– Ҳазрат, пирларининг мактублари ҳақида сўзлағон эрдилар...

Амир Темур ялт этиб хос муншийга қаради:

– Ҳа, ҳа! Сўзлағон эрдим... – Соҳибқирон тахтга ўлтираркан, охиста чўнтагидан найчадай ўралган қоғоз чиқарди. – Ажабки, бу мактуб инсон зотининг кирдикорлари ҳақида асли... Кўк дафтарга туширингиз! Сен ҳам эшит, Мамат!

Меҳмонхонада Амир Темурнинг қориларни кига ўхшаган ўктам овози жаранглади. Шайх Зайниддин Абу Бакр Тайободий ўз мактубида баландпарвоз, юксак руҳда битилган даромаддан сўнг бундай ёзганди:

«...Бирон мамлакатда жабр-зулм ва фиққу фасод кучайиб кетаркан, асил подшо адолат ўрнатиб, фиққу фасодни, зулмни йўқотиши ниятида ана шундай мамлакатга ҳужум бошламоғи керак. Чинакам жаҳонгир подшоҳ ундай юрт устига тинчлик ўрнатиши ниятида босқин қилиши лозим...»

Жаҳонгирликда тўрт нарсани ёдда сақласунлар: Биринчиси – қайси мамлакатни забт этмоқчи эрсалар, тадбир ва кенгаш билан иш тутсунлар. Иккинчиси – ҳар қадамни кўп ўйлаб, сергак ва ҳушёр, эҳтиёткор иш юритсунлар. Учинчиси – бошқаришига салтанат учун етарли асил зотли, тегли-тахтли, шижоатли ва ақл-фаросатли эр йигитларни атрофларига йигсунлар. Балки, уч юз киши бўлар... Улар бирлик иттифоқлари мустаҳкам, ўзларини гўё бир тандек туйсунлар... Тўртинчиси – бугунги ишни эртага қолдирмасунлар. Бори ишни чора-ю тадбир бирлан битирсунлар, асло қиличга йўл бермасунлар!

Билсунларким, замон тақозосига кўра, подшолар уч хил тоифага кирадурлар: даставвал, бутунлай лутфу марҳаматлар кўрсатувчилар; кейин, бутунлай қахру газаб намоён этгувчилар; ва охири, бу фазилатларнинг ўрта даражасини танлагувчилар. Бас, учинчи йўл ўзлариникидур, сиёсатингизда лутфу марҳаматлар бўлсун, вақтида қахру газаблар ҳам...

Баъд... Худонинг мулкида фақат адолат юзасидан иш юритсунлар, магарамким, демишлар: «Мамлакат куфр билан туриши мумкин, аммо зулм бор ерда туролмайдир...» Қабиҳ хатти-ҳаракат, ёмон ишлардан худо мулкани тозаласунлар. Зулмнинг ном-нишонини қолдирмасунлар. ...Золимнинг дунёда узоқ ҳаёт кечиришини яхшилигидан, деб билмасунлар. Золим ва фосиқларнинг узоқ яшашига сабаб шуки, ўзларидаги бор ёмонликларни юзага чиқариб тугатмагунларича худо уларга муҳлат беради холос. Гоҳида бегуноҳ, яхши, тўғри ва тақводор кишилар ҳам ёмонларнинг шум қилмишларидан бало-офатларга учраюрлар. Шундоғким, тўқайга тушган ўтнинг, ҳўлу қуруққа қарамай, барчасини бирдай ёндиришига назар солсунлар...

Кофирлар, золимлар, фисқу фасодчилар қанча кўп зулм-хиёнатга бош урсалар, ноз-неъматлари шунча кўпаяркан, деб уйламасунлар. Бунинг важҳини ақли

қосиримиз дерки, яъни: «Ноз-неъматлар бергувчи Оллоҳнинг иноятини кўриб, улар шояд фисқу фасоддан қайтгойлар, имон-инсофга келгойлар, шукрга юз бургойлар...» Оллоҳга шукр айтмасалар, Тангрининг даргоҳига қайтмасалар, худо ва унинг расули неъматлари ҳаққини унутсалар, охир-оқибат парвардигорнинг қаттиқ қаҳру газабига дучор бўлғайлар!..

Аммо, баъд: ушмундоқ фикру мушоҳада гуллари муборак шуурингиз ва идрокингиз чаманида бешик мавжуд эрконлигига зинҳор шубҳа қилмайдурбиз. Жанобингизнинг вазифаси яна бир карра эслатиб ўтмакдан иборатдир холос...»

Меҳмонхонага жимлик чўқди. Соҳибқирон билан додхоҳ мактубдаги теран мазмун, донишмандона фикр, маънолар мағзини чақишга уринардилар. Нечоғлик адолатли, қиличдек кескир, ҳаётдек аччиқ ҳақиқат яшринганди уларда!..

Охирги сўзларни ҳам тарих дафтарига туширгандан сўнг, Кўксарой кутубхонасига бориши лозимлигидан Мавлоно Убайд кетишга ижозат сўради.

Соҳибқирон тахтдан тушди-да, одатича яна у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Сўққабош Муҳаммад Чуроға додхоҳ Холдона бибига уйлангандан бери рангига ранг кириб, оила фароғатидан баҳраманд бўлаётгани дарҳол билинди. Аввалги хотини вафотидан кейин узоқ вақт уйланишни ўйламади, марҳумани қаттиқ севарди.

У Амир Темур нимадир демоқчи эканини фаҳмлади, чунки унга «Қол!» дегандай индамади. Додхоҳ бугун мухассил Шайх Нуриддин баҳодир иккиси бозорларни айланишлари керак. Ундан кейин Холдона бибини олиб Кумушкентга боришлари зарур. Бир неча кундан бери судралиб келаётган иш...

Амир Темур юришда давом этаркан, додхоҳни унутиб юборгандай эди. У ниҳоят дераза ёнида

тўхтаб, меҳмонхонадан кўриниб турган олисдаги Ургут тоғларининг оқшом пардасига ўралиб рангини йўқота бошлаган ям-яшил ёнбағирларига тикилди. Пири комил ушбу сўзларни худди Соҳибқирон кўнглидагини билгандай ёзганлари бағоят ҳайратланарли эди: «...Бирон мамлакатда жабр-зулм ва фисқу фасод кучайиб кетаркан, асил подшо адолат ўрнатиб, фисқу фасодни, зулмни йўқотиш ниятида ана шундай мамлакатга ҳужум бошлаши керак... Чинакам жаҳонгир подшоҳ ундай юртга қўшин тортсун. Мамлакат куфр билан туриши мумкин, лекин зулм бор ерда туролмайдир!...» Подшоҳларнинг учинчи тоифасини танлаш ҳақидаги фикрлари жуда мақбул! Соҳибқирон ҳам шундоқ бўлишга интилади. Бағоят ҳақ гапни ёзибдилар пири комил Шайх Зайниддин Абу Бакр Тайободий!..

«Амир Соҳибқироннинг мақсади ҳам, ўзим гувоҳман, мамлакатларга юриш эмас, балки зулмга қарши саъй-ҳаракат кўргизмак, Туронзаминни ихота айламак, босқинчилардан муҳофаза этмакдур, – деб ўйлади Муҳаммад Чуроға додхоҳ, пирнинг жаҳонгир подшоҳ ҳақидаги теран сўзлари мағзини чақишга тиришиб. – Соҳибқироннинг мақсади жаҳонда одамларни бахтли қилмак, адовату кудурат илдизини батамом қуритмакдан иборат... Тоқим эллар, раоё ва бароё бир-бирига ёру шафиқ бўлсунлар. Жаҳонгирлик шунинг учун керак. Аммо буни одамлар тушунармикин, жаҳон аҳли англармикин?..»

– Не учун одамларнинг бир-бирларини кўргони кўзлари йўқ, топғонлари хиёнату ёлғон холос?.. – деди Амир Темур бирдан жимликни бузиб Муҳаммад Чуроға додхоҳга эмас, ўзига ўзи дегандек. – Тобақай мусулмонлар мунофиқлардан азият чекадилар? Нега? Нега?.. Кимгаки яхшилик қилдим, ундан фақат ёмонлик қайтди! О, бу одам

зоти!.. Тўғри, худо ёмонларнинг жазосини беради, аммо қачон?.. Барини ўйлаганда, одамзодга шундай нафратинг кўзғоладики, бу нафрат кўнглингнинг пучмоғида яшринган бир чимдим меҳрни ҳам ситиб чиқариб юборади. О, парвардигор! Наҳотки, одамлар эс-ҳушини ўзига келтирмак, инсофга чақирмак учун фақат қатл, жазо, дор, бадарғалар керак?.. Хоразм мисолидай, ишни тўғри ҳал этмак учун эгри қиличга суянмак даркор? Жоҳилу ақли қосир англамаса, уни кўрқинч пардасида тутиш мумкин бўлмаса, қиличга қўл чўзишдан ўзга йўл қолмаса!.. Кенгашнинг тўққиз эмас, тўқсон тўққиз улуши ҳам бундайларга қор қилмаса!.. Водариғ!.. Бунинг чораси не ахир?

Соҳибқиронни қаттиқ ҳаяжон чулғанди. Муҳаммад Чуроға додхоҳ кўпдан бери уни бундай ҳолатга тушганини эслай олмайди.

– Жоним сизга қурбон, Амир Соҳибқирон! Одамларни энди кўриб турибсизми? – юпатгандек сўз кўшишга журъат этди Муҳаммад Чуроға додхоҳ. – Замона найрангларидан олам остин-устин эканини билмасмудингиз?..

– Биламен, биламен... Билмағонимда яхшироқ эрди, Мамат... Шундай пайтларда Қуръони каримни кўлимга оламен. Ундаги пурмаъно оятлардан ҳайратларга тушамен... – давом этди Амир Темур. – Халлоқи безаволга салламно! Барчасини ўзи айтиб кўйибдур! Мана, «Ҳадид» сурасида пайғамбарлар орқали фоний дунёга аниқ ҳужжат-мўъжизалар юборилгонлиги айтилгон, баъдаларга адолатнинг барқарорлиги учун Китоб, Мезон-тарози ва Темир туширилгонлиги битилгон, бани башар интизоми ва кишилар осойишталиги учун китоб, адолат тарозиси билан бирга темир(яроғ)га ҳам эҳтиёж туғилиши зикр қилингон. Оллоҳим баъдаларни шундай огоҳлантиради. Ҳа, китоб ва адолат тарозиси қаторида, афсуски, темирга ҳам ҳожат бордур.

Улар ҳамиша ёнма-ён. Токайгача бу давом этадур, токайгача?..

– Рост, рост... – сўз қўшди бошқа дераза олдиға келиб, Ургут тоғларига назар ташлаган Муҳаммад Чуроға додхоҳ. – Темирға ҳам эҳтиёж бўлиб турибди.

Додхоҳ, фақат Исфаҳонда эмас, Сеистондаги, Сабзавордаги воқеалар ҳам темирға эҳтиёждан юз бердими, деб сўрамоқчи эди, Соҳибқирон худди шуни сезгандай деди:

– Бас, давлат ишларининг тўққиз улуши кенгашга, яъни китобга, адолат тарозисига суяниб иш юритишга, иложи топилмағон тақдирдагина бир улуши темир(қилич)га қолдирилиши лозим. Қашқирларнинг панжасини қисқа қилмак, золимларнинг қўлини мазлумлардан калта этмак жойиз. Мумкин эрмаским, бирон зўргир, зўравон қайсидир заифнинг бурнини қонатсин. Жаҳонгирлик шунинг учун керак!

– Шундай, Амир Соҳибқирон! Рост айтдингиз....

– Биласенму, Мамат, пайғамбаримиз тўрт ёшдалиқ пайтларида кунлардан бир кун қўй боқиб юргон эканлар. Бирдан оқ либосларға ўралғон икки одам осмондан тушиб, уни ерга ётқизиб кўксини ёрибдилар, юрагини чиқариб тилибдилар. Ундан қора қонни оқизиб ташлаб, бир жом кавсар суви билан ювиб чайқабдилар. «Мана, сендаги шайтон насибаси кетди, энди сенга шайтон йўл тополмай-дур», дебдилар ва қайтадан бола кўксини аввалгидек тикиб қўйибдилар...

Тоғлардан кўз узмаган Амир Темур хаёлларға чўмганча индамай қолди.

– Шундоқ... – маъюс деди ниҳоят. – Шундоқ... Ҳар инсоннинг юрагида қора қони бор. Жумладан, меңда ҳам... Аммо ҳамма ҳам пайғамбар эмаски, фаришталар унинг кўксини ёриб, юрагидан қора қонини оқизиб ташласа-ю, кавсар сувида покласа!

Шайтон насибасини йўқотиб, васвасаларга қулоқ солмайдурғон даражага еткизса!.. Мен эсам ҳамма қатори инсонмен холос, хом сут эмган бандалардан биримен... Начора!..

Муҳаммад Чуроға додхоҳ забардасту пурвиқор Соҳибқиронни шундай ожиз ҳолда кўриб алланечук бўлиб кетди. Юраги ачишиб кўзларига ёш келди. Оҳ, салтанат юки! Салтанат юки! Турон салтанати юки!.. Осмон каби залворли, тоғлар сингари оғир юк бу! Ҳамма елка ҳам сени кўтаришга қодир эмас!..

Додхоҳ дастрўмолчасини олиб кўзларини арта бошлади.

Ҳеч қанча фурсат ўтмади.

– Мамат! – ёнига чорлади бирдан Соҳибқирон худди уйқудан уйғонгандек. – Тезда фармон тайёрлансун! Черик жамлансун! Чоршанбаи муродбахшда Хоразмга йўлга чиқилсун!..

Муҳаммад Чуроға додхоҳ кўрди: бир неча лаҳза аввал ночору нотавон туюлган Соҳибқирондан асар ҳам қолмаганди! Кўз олдида яна ўша ўзи билган шиддатли, кўркмас ва қатъият соҳиби Амир Темур турарди!

ЙИГИРМАНЧИ БОБ

I

Тўхтамишхон катта қўшин билан Саброндан ўн фарсах шимолдаги пастқам сайхонликда ўрда тикди. Ёз фасли ҳали тутамаган эса-да, табиатга кузнинг нукси урган, онда-сонда майсаларнинг сарғая бошлаганини илғаш мумкин эди.

У Хоразмдан хушхабар кутарди. Олтин Ўрда хони Хоразмга бостириб бормоқда, деган ёлғон хабар тарқатилгандан кейин, хоқон ўзи Сигнок

томонга отланган, энг номи чиққан лашкарбоши-
лардан бири Элийғмиш ўғлонни катта қўшин бо-
шида Ҳожитархонданоқ Хоразмга жўнатанди. У
ерда хоразмшоҳ Сулаймон Сўфининг лашкарига
қўшилиб қудратли кучга айланади.

Олтин Урда хонининг мўлжали аниқ ва қатъий
эди. Унга кўра, Хоразм қўшини, бунга асло шубҳа
йўқ, жангда ғолиб чиқади, Амир Темур лашка-
рини кунпаякун айлаб қувиб юборади. Балки...
Соҳибқироннинг ўзи ҳам асирга тушади! Ал-
батта, тушади! Тўхтамишхон қаттиқ тайинлади:
Соҳибқирон фақат тирик ушлансун, деди. Мабо-
до қочиб қолса, Амир Темур пароканда навкар-
лари билан ҳориб-чарчаб бориб Самарқандга
яшринади. Ҳали нафас ростлашга ҳам улгур-
май турганда, Элийғмиш ўғлон ва Сулаймон
Сўфилар – Хоразмдан, жангари амир Муҳаммад
Мирак Хутгалондан Мовароуннаҳрни забтга ола-
дилар. Тўхтамишхоннинг Саброн ёқдан от со-
лиши эса ҳамма нарсани ҳал қилади: улар
Самарқандни эгаллайдилар. Бу орада Анқо Тўра,
Амир Қамариддин ва Султон Маҳмуд ибн Кайхус-
равларга чопар йўллаб, Амир Темур салтанатини
ер юзидан супуриб ташлашдек қутлуғ юмушдан
бебаҳра қолмасликларини, балки ўз хиссаларини
қўшишлари лозимлигини ҳам уқтириб кўяди...

Бу кунларнинг яқинлигига Тўхтамишхон қаттиқ
ишонади, ҳеч қандай гумонларга ўрин йўқ.

Бироқ қутилмаган иккита нохуш ҳодиса
Тўхтамишхонга бу ниятларнинг замини бўш экан-
лигига ишоратдай туюлди.

Ўн кунлардан кейин ҳашаматли ўрдада, хокон
хузурида башанг зиёфат бошланиб кетди. Ўрданинг
баланд чанғароғига осиб қўйилган қўнғирок ша-
молда тебраниб, ёқимли сас таратиб турарди.

Дастурхон атрофида Қозончи баҳодир, Бек Ёруқ
ўғлон, Исабек ўғлон, Сотқин баҳодир, амир Иди-

ку ва бошқа амирлар жам эдилар. Буюк хоқоннинг кайфияти бошқаларга ҳам таъсир қилган, барча апоқ-чапоқ чақ-чақлашиб ўлтирардилар.

Тўхтамишхон пуркуч мамлакат кўшини, Олтин Ўрда келажаги, Турон салтанати, Миср, Польша, Литва ҳукмдорлари билан муносабатлар ҳақида сўз юритди. Куни кеча Польша ҳукмдори Буюк Литва князи қудратли Ягайлдан самимий мактуб олганини ёйилиб гапирди. Буюк қирол ўз мактубида Амир Темур ва Московияга қарши урушларда бирга бўлишини, Жўжи улусини тиклашда кўмагини асло аямаслигини ёзибди...

– Амирлар ва нўёнлар! – май таъсиридан титраброқ чиқди ёрқин кўзлари ширакайфликдан қисила бошлаган Тўхтамишхоннинг ингичкадан келган овози.

Кулгулар тўхтаб, кўзлар хоқонга қадалди.

– Билингизким... Олтин Ўрда давлати буюк хоқон Чингизхон тузган улкан мамлакатнинг во-риси эрур... Чингизийлар бир-бирларининг гўш-ларини еб, калтабинликка йўл қўйиб, афсуски, шу аҳволга тушдилар. Бир пайтлар Чиғатойхон, Хулокухонлар, элхонийлар давлати Туронзамин-да, Хуросон ва Мозандаронда, Ироқ ва Эронда давру даврон сурмишлар эрди. Энди қаерда ул салтанатлар?.. Ёлғиз Олтин Ўрда давлати қолди холос. Дунё қўлдан кетди... Бас, Чингизхон салта-натини тикламоқ керак! Тикламоқ керак!.. Даш-ти Қипчоқда ҳам, Мовароуннаҳрда ҳам, Хуросон, Эрон томонларда ҳам Чингизхон ясоси амалда бўлсун!..

– Онҳазратим! Чингизхон ясоси амалда бўлгай! Амалда бўлгай! – деб юборди амир Идику ҳамма-дан олдин.

Идику ўз вақтида Қутлуғ Буғанинг отабегиси эди, Урусхоннинг Тўхтамиш ўғлонни талаб қилиб ёзган мактубини ҳам Амир Темур хузурига у еткиз-

ганди. Демак, Тўйхўжа ўғлон фарзандига душман ҳисобланади. Лекин у Ҳожитархондаги қурултойда, тўс-тўполон пайтида, бу ердан тез кетингиз, сиз кет-масангиз бошингиз кетади, деб Тўхтамиш ўғлонни оғохдангирди, шу туфайли Тўйхўжа ўғли ўшанда қочиб жон сақлади.

Амир Идикунинг шундай одати бор эди, бир кун қайтар ахир, деган умидда кимларгадир яхшилиқ қилиб қўяр, узоқни ўйлаб қадам босарди. Чиндан ҳам, бу «яхшилиқ» қайтди, Тўхтамишхон Олтин Ўрда тахтига мингач, жасур, кўрқмас, маккору хушёр амирни ўз ўрдасига таклиф этди. Идику фавқулодда кенгашлари, теран мулоҳаза юритишлари туфайли хоннинг ишонган кишиларидан бирига айланди.

– Жаҳонни олғаймиз, олампадох! – Амир Идикудан ортда қолганига бироз гаши келди-ю овозини баянд қўйиб қичқирди Қозончи баҳодир.

Бошқа амирлар ҳам дарров уларга жўр бўлдилар.

Амир Идикунинг тобора нуфузи ортиб бораётгани Қозончи баҳодирга ёқмасди. Чунки ҳоқон сўнги вақтларда кўпроқ манғитнинг сўзларига қулоқ солаётир, ундан кенгашлар олаётир. Мана, ҳозир ҳам баҳодир каловланиб бир нарса дегунча, манғит ҳоқоннинг сўзини ҳаммадан олдин илиб кетди. Баҳодирнинг уч-тўрттагина омонатдай соқоли тикрайиб турган энгаги титраб қўйди, муштуми қисилди...

– Бу йўлда энг қатта тўсиқ бор. Тўсиқ... Бу – «қиблагоҳимиз» Амир Темур... – «қиблагоҳимиз» сўзига заҳарҳандали урғу бериб деди Тўхтамишхон. – Ул зотни бир тарафлик этмагунча, ниятимизга етмак мушкул.. Шул сабабдан Туронзаминга отландик. Билингизким, агар ҳозир Темурбек ҳолдан тойиб Хоразмдан енгилиб қайтгандай қулай бир фурсатда, толе кулиб боққанда, Элийғмиш ўғлон

билан хоразмшоҳ Сулаймон Сўфи, амир Муҳаммад Мираклар барчамиз Туронзаминни қўлга киритмасак, кейин ҳеч қачон бу юмушни адо эта олмай-дурмиз! Омад қўлдан кетадур. Омад қўлдан кета-адур! Билингизким...

Тўхтамишхон сармаст эди.

– Ундоқ демасунлар, хоқоним! Хоқоним!..

– Туронзаминни қўлга киритгаймиз!

– Омад ёр бўлсун, олампадох!

– Сизга тенг куч йўқ оламда, онҳазрат!..

Ширакайф амирлару нўёнлар ана шундай наъра чекардилар.

Дастурхондаги катта баркаш яхши пиширилган калла-поча, туёқларга тўла эди. Қўй туёғини гажир экан, амир Идику хаёлидан шундай ўйлар кечарди: «Онҳазрат ўттиздан ўтсалар ҳам ҳали ёшлар... У ердан қўл узатиб осмондаги ойни оламан, деб юрибдир. Яхшиликлар кўргизган Амир Темур Кўрагонга ёмонликлар қилмоқчи, беллашмоқчи. Чингизхон салтанатини тикламоқчи... Аммо, тиклаш мумкинмикан? Чигатойхондай хонга бу насиб этмади, Ҳулокухонга насиб этмади, Ўзбекхону Ўрусхонлар ҳам ноумид қолдилар. Ҳай... Бадбахт Қозончи баҳодир мени хонга ёмонлагани ёмонлаган. Баджаҳл ва шафқатсиз Тўхтамишхондан ҳар нарсани кутиш мумкин. Эски аламлари бирдан эсига тушса, бир лаҳзада ўлимга буюради... Маслаҳатчи-ю вазир, жаронғор кўшин саркардаси бўлсам-да, ҳушёр ва зийрак юришим керак. Балки, пайтини топиб қочиб кетсамми...»

– Хоқонимиз филдурлар! – қичқирди бирдан, басавлатдай кўринадиган хомсемиз, товоқ юзли Сотқин баҳодир. – Амир Темурнинг йили эса сичқон экан! Хо-хо-хо! Сичқон филга тенг келганму? А?.. Сичқон филга тенг келганму? Сичқон-а?

– Сичқонлардан мингтаси ҳам бизнинг фил олдидан ўтаверсин! Сичқон эмиш!..

Бу гап ҳаммага ёқиб тушди. «Сичқон», «Сичқон..» деган сўзлар жаранги қоришган хурсандчилик, кулгу овозлари шоҳқодирни тутди.

Қийқириқлар ҳали анча давом этиши мумкин эди-ю бироқ бунга хоқон халал берди, май таъсиридан қисилган кўзларини худди кимнидир кидираётгандай ҳаммага бир-бир тикиб чиқди ва Сотқин баҳодирда тўхтади.

– Нима-нима?!.. Нима-а-а... дединг?!.. Сичқон дедингму?!.. Ким сичқон?!..

Сотқин баҳодир, гапим хоқоннинг жаҳлини чиқарди шекилли, деб ўйлади-ю қаттиқ кўрқув босиб, кайфи ҳам тарқаб кетди. Сўзлай деб, оғиз очди-ю гапиролмади. Тўхтамишхон ғазабланса, оқибати ёмон бўлишини ҳамма биларди. Шундай зиёфатларнинг бирида Ўрусхоннинг ўғли Қўйричоқ ўғлон хонни ранжитиб қўйиб бошидан айрилганди.

– Ким... сичқон?!.. Ким, деяпман сенга?!.. – такрорлади онҳазрат.

Амир Идику қараб туролмади, яхшилик қилгиси келди-ю, Сотқин баҳодирнинг жонига оро кирди:

– Хоқоним!.. Қулингиз Сотқин баҳодир жаноби олийларини филдай қудратли, паҳлавон, деб мақтаняпти!.. Душманингиз Амир Темурни эса сизнинг олдингизда сичқондай ожизу нотавондир, деяпти!..

– Ҳа, ҳа, хоқоним, шундай дедим!.. – жон кирди Сотқин баҳодирга ҳам. – Шундай дедим!..

Яна ортда қолган Қозончи баҳодир улоқни илиб кетмоқчи бўлди:

– Улуғ хоқоним! Амир Темурнинг сичқонлиги аёндур! Ҳозир у Хоразмда мушт еб, аллақачон сичқондай чийиллаб Самарқандига қочиб қолди!.. Хо-хо-хо!..

Даврада ёлғиз баҳодирнинг кулгусигина эшитилди. Бошқалар дарҳол: «Қочди!», «Сичқондай қочди!...», «Сичқон экан!.. Сичқон!..» – деб қичқира бошладилар.

– А-а-а!.. – илжайишга уринди Тўхтамишхон. – Сичқон эканму?..

Шу палла Хоразмдан шошилинич чопар етганини маълум қилдилар. Онҳазратнинг чеҳраси бирдан ўзгарди. Буни ҳамма сизди. Хоқон кўпдан уни кутарди. У мамнун чопарга киришга ижозат берди. Чопар Тўхтамишхон пойини ўпиб ортга чекиндида, йиғламсинди:

– По-по-по-под-шойи олам...

Чопар ҳаяжонданми ёки хоқон ҳайбатиданми, негадир қаттиқ дудуқланарди. Даврага сукунат чўқди.

– Сўйла! Нега соқовдай турибсан, галварс!.. – сабрсизлик билан қичқирди Тўхтамишхон.

– Бир қо-қо-қо-шиқ қо-қо-қо-нимдан кечасиз, улуғ хо-қо-қо-қо-о-ним... М-м-м-мовароун-н-наҳр по-по-по-под-шоси Амир Темур Хоразмшоҳ с-с-са-а-а-ройини бузиб... ў-ў-рнига а-а-а-ар-па эктирди. Элни ҳайдаб Сам-м-м-марқандга олиб ке-ке-кетди...

– Нима-а-а-а?!.. Нима-а-а-а... дединг?..

Тўхтамишхоннинг сармаст кўзларида ғазаб учқунлари чакнади. Назарида осмон остин-устин бўлди. Шартта ўрнидан туриб чопарга яқинлашди ва маҳкам унинг ёқасидан тутди:

– Нималар деяпсен, шайтон?!.. Бу ёлғон гапни қаердан олдинг? Қаердан олдинг, сўтак?!.. Душман чопаримисан, ёлғон гапни айтиб бизни лақиллатасан?!.. Терингни шилдираман, даюс! Элийғмиш ўғлон қани? Қани, деяпман?.. Қани-и-и-и?!..

Чопарнинг жонида жон қолмади. Томоғи бўғилганидан овози хириллаб чиқди:

– ...Элийғмиш ў-ў-ў-ўғлон... Сулаймон Сў-ў-ў-ўфи жаноби о-о-олийлари йўлда... по-по-по-подшойи олам...

– Олиб чиқиб тўрт нимта қилдирингиз бу хезалакни!!! Тўрт нимта-а-а-а!!!.. – бақирди аламига чидай олмай Тўхтамишхон. Унинг овози яна ҳам ингичка тортиб кетди. – Сўтаклар!.. Пандавақилар!.. Анқовлар!..

Амирлару нўёнлар кутилмаган хабардан донг қотдилар. Ҳамма саросимага тушди.

Амир Идику Элийғмиш ўғлон тутумини тунди. Унинг чопарни олдинроқ жўнатгани бежиз эмас. Хоқон жаноби олийларини машғум хабардан огоҳ этиб, «совутиб» олмаса бўлмасди, йўқ эса ўзи олампаноҳнинг қаттиқ ғазабига учрарди. Манғитнинг фикрича, чиндан ҳам, бу хабарни Элийғмиш ўғлоннинг ўзидан эшитса, хоқон уни ғажиб ташласа керак эди.

Элийғмиш ўғлон билан хоразмшоҳ Сулаймон Сўфи келганларида Тўхтамишхон ғазабидан тушиб, тақдирга тан бериб ўлтирарди. Хоқоннинг пойини ўпиб, тавоф этганидан сўнг, Элийғмиш ўғлон ерга қараганча, Хоразмдаги жанглар тафсилотидан ҳикоя қилди...

Жанг қаттиқ кечди, Элийғмиш ўғлон ҳали умрида бунга ўхшаш савашни кўрмаган. Амир Темур кўшини ёмғир томчиларидан ҳам кўпроқ, саҳродаги қумни санаш мумкин, аммо бу лашкарни ҳисоблаш мушкул, улар ўлар-тириларига қарамай бамисли чигирткадай ёприладилар. Хоразм чериги барининг додини берди албатта, ғанимнинг кўп навқари ер тишлаб қолди. Аммо кўп – кўп экан. Чекинишдан бошқа чора топилмади...

Иигирма беш-ўттиз ёшлардаги, ўрта бўйли хушбичим Сулаймон Сўфи, хонга тик қараб, Элийғмиш ўғлон сўзларини тасдиқлаб қўярди. Тўхтамишхон

гоҳ хоразмшоҳга тикилар, гоҳ Элийғмиш ўғлон нигоҳини тутишга уринарди. «Икковинг ҳам одам эмас экансанлар!»— демокчийди-ю, бундан ҳеч наф йўқлигини билиб, чндамади.

Тўхтамишхон ақлли йигит эди, Хоразм юришининг барбод бўлгани унга қаттиқ ботди, ич-ичида салтанат умид боғлаган бир ипнинг узилганлигини ва унинг касри ҳали узоқ сезилиб туришини англади. Бордию агар қачонлардир Олтин Ўрдага завол етса, ўша Хоразм юришидан бошланганлиги чин ҳақиқатга айланади. Буни эсингда тут, эй Тўхтамишхон!

Воқеа эса аслида бошқачароқ кечганди. Амир Темур қўшини Хоразмдан анча берироқда, Жадрас ариғига етганда, кимдир ёғий тарафдан қочиб ўтди ва хоразмшоҳ Сулаймон Сўфи мамлакатдорликдан воз кечди, душман ҳавосатидан қўрқиб Элийғмиш ўғлон билан қочди, кўп аъёнлар жонни хонумондан афзал кўрдилар, ҳамма нарсани ташлаб бош олиб кетдилар, деб хабар берди. Соҳибқирон дарҳол улар ортидан Умаршайх Мирзо лашкарини жўнатди ва жаҳд ила Қумкент йўлидан юриб мухолифга қувиб етишни буюрди. Аммо чунон уринишмасин, хоразмшоҳга ҳам, Олтин Ўрда лашкарбоши-сига ета олмадилар.

Турон босқини олдидан буюк хоқон Тўхтамишхонни ташвишга солиб қўйган нохуш ҳодисаларнинг биринчиси шу эди. Гўё бир қаноти қайрилиб синди, балки қирқилиб тушди. Қирқилган қанотни патлар билан беэмоққа фурсат ҳам йўқ, пат ҳам. Бари тўзғиб кетди...

Ростдан ҳам, ўзинг учун ўл етим, деган мақол жуда топиб айтилган. Ўзинг учун ўзинг ўлишинг керак. Буюк хоқон эсанг-да, ўзинг бош қотиришинг лозим, энг катта қора меҳнат жабрини аввало ўзинг тортишинг керак. Агар қўшинни бир пода десанг, чўпон ўзингсан, уюр бўлса – отбоқар... Ол-

тин Ўрда салтанати учун хоқоннинг ўзидан бошқа куйдиган одам йўқ. Ҳеч ким куймайди, ўзинг куйсан, ўзинг ёнасан... Ишонган одамларинг ишончингни оқламайди, бир юмушни эплаб уддасидан чиқолмайди, бари лапашанг, лакалов... Эй воҳ!

Хоқон дарҳол Тармочуқни чорлатиб, уни амир Муҳаммад Миракка юборди, энди асосий умид ундан эди. Муҳаммад Мирак лашкарни шайлаб, Амир Темур Хоразмда эканидан фойдаланиб, шитоб Самарқанд устига от суриши зарурлигини уқтирди. Ўзи ҳам пайтни ўтказмай катта қўшин билан Самарқанд томонга йўлга чиқди.

Кўп ўтмай рўй берган, ҳеч ким кутмаган иккинчи ҳодиса хоқонни чиндан ҳам ўйлантириб қўйди.

Довдирсойга яқинлашар экан, Тўхтамишхонни беихтиёр хаёллар чулғади. Ўн йиллар аввал худди шу ерларда илк жангларини ўтказди, Ўрусхон навкарларидан калтак еб, қочиб жон сақлади. Ҳов анови, чап томондаги баланд қир ортидан, ўнг томондаги мана бу дара ичидан пистирмадаги қўшинлар бирин-кетин отилиб чиқиб, уни танг аҳволга солиб қўйишди. Мана, шу йўрғалаб бораётган тулпор Хонўғлон бўлмаганда, Тўхтамишхон ёғийнинг қўлига тушиши аниқ эди. Амир Темур отни бераётиб: «Асрагил, вақтида кунингга яраб қолади..» – деганди, билиб айтган экан, ростдан ҳам кунига яради. Ўқдай учиб, туёғидан душман кўзига тупроқ сочиб, олиб қочиб дарёдан ўтиб кетди ўшанда!

Хоқоннинг кўнглидаги хижиллик, касални яширсанг иситмаси ошкора қилади, деганларидай, дарҳол унинг чеҳрасига соя ташлади. Бутун вужудини мажмағил бир кайфият қамради, юришни истамас, бир жойда туришни хоҳламас, боши бўмбўшдек, қўллари шалвирарган, оёқлари дармонсиз... Ёркин кўзлар ҳам хиралашган. Вожаб, бу қадар ҳолсиз, ожиз бўлмаса! Остидаги ақлли от дарров унинг ҳолатини сизди, ундаги маъюслик отга ҳам

ўтди. Хонўғлон қуйруғини жийирганча, шиддатга чорловчи эмас, суст, балки уйқуга мойил қилувчи сувдай майин йўрғаларди, гўёки шу томонга бо-ришни истамаётгандай...

«Бундай кайфият қўшинга ўтмасин ишқилиб, агар қўшинга ҳам ўтса ҳаммаси тугайди... – ўйлади Тўхтамишхон бирдан ўзини қўлга олиб. – Ҳеч ким сезмаслиги керак!..»

Шу палла узоқ-узоқларда билтанглаб оқаётган Довдирсойга кўзи тушди-ю кўнглида ғаройиб фикр туғилди. «Бир пайтлар душманни ҳам қойил қолдириб, еткизмай бу сойдан от солиб икки марта қочиб ўтгандим, – деди ўзига ўзи далда бергандек Тўхтамишхон. – Энди қочиб эмас, босиб бораётирман! Энди яна Довдирсойга отимни бураман, ши-жоатнинг нақ ўзини кўрсатаман, шошқин сойдан елдай ўтишим бутун черигимни руҳлангирмоғи аён! Амирлару нўёнлар ҳам хоқон изидан сойни ке-чиб ўтадилар...»

Яшиндай бу фикр хоқон кўнглидан хиралик-ларни нари қувди. У дарҳол ёнидаги Қозончи баҳодирга тайинлади:

– Билингизким, Довдирсойга от соламан!.. На-риги кирғоқда туриб барчангизнинг сойдан қандай ўтишингизни кузатаман! Мендан кейин ўтгайсиз!.. Англадингму?..

Бундай фармонни кутмаган баҳодир, дарров куз кириб сойнинг хийла совиб қолган сувини эс-лаб жунжикиб олди ва бир қишлоқ нарида кўприк борлигини, ўша ердан ўтиш мақбулу қулайлигини билдириш ниятида оғиз жуфтлади:

– Хоқоним... шу...

– Оғзингни ёп!!! – ғазабдан чақнади хоқоннинг кўзлари... – Ланж маслаҳатларингдан чарчадим!

Бу, яна бир сўз айтсанг, жонингдан умидинг-ни узаверасан, дегани эди. Қозончи баҳодир буни аниқ тушунди, тушунди-ю буғдойранг юзи до-

кадай оқариб кетди. «Хоқоннинг сўзлари ҳамиша муҳокама учун эмас, ижро этиш учун айтилишини унутма, эй нодон!» – деди у ўзига ўзи.

– Тавба қилдим, хоқоним, тавба қилдим! – ёлворди отдан ўзини ерга ташлаб хоқон узангисини ўпаркан Қозончи баҳодир. У миқти гавдали, қабарик кўкракли, паҳлавон келбат эмас, балки кичик пачоқ бир одамни эслатарди. – Гуноҳкор кулингизни кечиринг, хоқоним!.. Бирмас, юз тавба, минг тавба қилдим!.. Хоқонимиздан сўнг. Довдирсойга от солиб ўтамиз! Ўзим бошлайман! Довдирсойга от соламиз!..

Тўхтамишхон ҳеч нарса демади ва отга қамчи босди! Хонўғлонни елдириб учар экан, Қозончи баҳодирнинг ханг-манг бўлган амирлару нўёнларга қичқириб нималардир деяётгани қулоғига элас-элас эшитилди.

II

Жуфтақ ташлаб ирғишлаб бораётган Хонўғлон сағрисиға қамчи тушиб турса ҳам, негадир жонжаҳди билан чопмасди. У дунёни кезиб чиқди. Ҳожи Тархон, Сарой Берка, Московия, Кафа ва Табриз кўчаларидан ғолибона ўтди. Лекин ҳеч бир жой, ҳаттоки Сарой Беркадаги узун баланд отхона ҳам Кўксарой ёнидаги сайисхонага ўхшамасди.

Айниқса, Амир Темур сайисхонага келганида, жонивор бўйинини гажжак қилиб суйкалар, тумшугини тираб ҳидлаб-ҳидлаб оларди. Соҳибқирон унинг пешонасини силаб, ялтираган сағрисиға суюб уриб-уриб кўярди. Ниҳоят, қўлини қўйнига солган Соҳибқироннинг ҳаракати тулпорнинг назаридан қочмасди: чунки у ҳозир ё кишмиш ейди, ё канд ялайди...

Кўксарой олдида катта кўчада Тўхтамиш ўғлоннинг Сабронга илк марта жўнаётган куни эди.

Хонўғлонга тилла корсон эгар уриб, кумуш юган солдилар, ёлларини ювиб-тарадилар. Гижинглаган тулпор катта сафар олдида турганини фаҳмлади. Бироқ унга Соҳибқирон эмас, нотаниш ёш йигит минганида даставвал ҳеч нарса тушунмади. Уни Соҳибқирондан бошқа ҳеч ким минмас эди!

Бедов қандайдир даҳшатни сизди... чамаси, уни ўғирлаб кетишмоқда! Ер тепиниб қўйди-ю ён-верига қаради... Кўп суворийлар у томонда ҳам, бу томонда ҳам йўлга тушмоққа шай, сабрсиз пишқириб, сўлиқ чайнаётган отларини гижингла-тишган ҳолда ниманидир қутишарди. Нарироқда эса қўл қовуштиришган аёнларни кўриб қолди, уларнинг олдида... Амир Темур турарди!

Хонўғлон кўзларини пирпиратиб юмди ва яна очди: ха, Соҳибқироннинг ўзи эди! Демак, бу иш-лардан Амир Темурнинг хабари бор!.. Уни кимга-дир Соҳибқироннинг ўзи бериб юбормоқда! Энди уни Амир Темур минмайди, энди қанд-кишмиш емайди, сафарларга бормайди, жангларга кирмай-ди! Ушанда Хонўғлоннинг кўзларига ёш тўлганини ҳеч ким кўрмади.

Бирдан ўнг сағрисига қарсиллаб қамчи туш-ди! Хонўғлон бир сесканди. Амир Темур ҳеч қачон қамчи урмасди. Агар қаттиқ чопиш керак бўлса, икки марта юганни силтаб тортса кифоя қиларди; бир марта тортиб қўйса, бас, юриш кераклиги ан-лашиларди. Ундан ташқари, узанги ҳимоси ҳам шуни билдиради. Отнинг ўзи ҳамиша вазиятни се-зиб оларди. Ёв қуваётган эса, душман отларининг кишнашларидан, ҳаракатларидан дарҳол вазият танглигини туяр ва ўзи ҳам турган жойида тоқатсиз «Тезроқ кетайлик!» – дегандай ер тепинишга тушар-ди. Хонўғлон қувсанг – етасан, қочсанг – қутуласан, деган дулдуллар сирасига кирарди.

Хонўғлоннинг онаси Бўзтарлон бўйни ингичка, нозик, серёл, қуймичи кенг чиройли оқ бия эди. У

ййловларни тўлдириб чопар, чопганда сувдай оқиб кетарди. Хонўғлондаги шундай хислат албатта она-сидан ўтган. Уюлдаги айғирлар ичида Бўзтарлон Оқтойга бошқачароқ қарарди. Бегона айғирлар иддао билан унга суйкалишса, у бошини кўтариб Оқтойни қидирар, қаердалигини аниқлагач, хираларни доғда қўйиб, ўша ёққа қараб қочарди.

Оқтой ўмрови кенг, қобирғалари йирик, бўйни узун, сағриси катта от бўлиб, зотдорлиги шундоққина кўриниб турарди. Уюрда юрар экан, узоқларга қараб, атрофни кузатиб чиқар, биронта бадният айғир ёки бўри йўқми, дегандай кулоқларини чимириб кўярди. Бияларга назар ташлаганда, кўзи даставвал хушбичим Бўзтарлонга тушар, иттифоқо, шу палла бия ҳам бўйинини эгиб кулоқларини чимирганча айғирни кузатиб турган бўларди.

Кунлардан бир кун бегона қизил жийрон айғир уюрга ёриб кириб, ҳеч нарсага парво қилмай кўзлари ёнганча, қуймичи кенг, суйкумли Бўзтарлонга сакрашга урина бошлади. Афтидан, шундай суйкалишлар қизил жийроннинг ёқтирган юмушларидан эди. Сулув бия тутқич бермай нарига қочди, аммо жийрон қувишини қўймасди. Ниҳоят, у етиб олди ва икки оёғини даст кўтариб Бўзтарлон устига сакради! Аммо бия қочиб қолди, жийроннинг бақувват оёқлари нақ санчилгудай ерга тушди.

Бўзтарлон зорланиб: «Оқтойим, қайдасан?..» дегандай кишнаб юборди. Яйловнинг ичкарасида ўтлаб юрган, қандайдир ғафлатда бегона отнинг уюрга тумшук суққанини сезмаган Оқтой ноладай янраган кишнашни эшитиб, шарт бошини кўтарди. Қараса, бегона бир айғир безбетларча Бўзтарлонни қувиб юрибди!.. Оқтойнинг таҳдидли кишнаши яйловни тутди. Бўзтарлон Оқтой томонга қараб қочди. Қизил жийрон бияга етиб олай-етиб олай, дерди.

Туёғидан ўт чақнаб учиб келган Оқтой касофати жийронни яғрини билан уриб четга суриб ташлади!..

Юқоридан қараган одам шундай манзарани кўради: яйловнинг чеккасида уюр, ундан анча узоқда икки от қаттиқ уришаётибди, бир оқ от нарироқда турибди...

Ўмровлари кенг, кучли қизил жийрон бегона уюрга бош суқишдан ҳайиқмагани бежизмаслигини кўрсатиб қўймоқчидай эди. Орқа оёқларида туриб душманини тиккамачасига тепмоққа, ғарчча тишлаб ғажиб ташламоққа чоғланди. Ғазаби кўзиганда, отнинг тишлари қиличдан ҳам ўткир бўлиб кетади. Бироқ, Оқтой анойилардан эмасди, у жийроннинг сағрисидан тишлашга ҳаракат қилди, аммо жийрон ўзини чаққон четга олишга улгурди ва... қайрилди-ю Оқтойнинг думғазасига ташланди! Оқтой бир ҳинграб қўйди-да, рақибининг тумшуғига чап бериб, ёли аралаш чайир бўйнидан ғарчча тишлади-ю хийла нарига отиб юборди! Бўйни қарс этиб мертилган қизил жийрон минг машаққатда ўзини ўнглаб, қарши ҳужумга шайланаётган эди, Оқтой бир неча марта қарсиллатиб тепиб юборди! Қаттиқ зарбалардан шиддати кесилган жийрон бошини тутолмай, чалқанчасига гурсиллаб ерга қулади!

Бўзтарлон барини жим кузатарди. Оқтойнинг мардона жангидан ҳайратланган сулув бия қора терга тушган Оқтойга яқинлашди ва «Миннатдорман...» дегандай ўмгани аралаш ёлига оҳиста бошини қўйди...

Яйлов ўртасида эса ўзга уюрлардан «роҳат излаган» қизил жийрон айғирнинг лоши қарғақузғунларга ем бўлди...

Этақда кичкина сой оқадиган, кўпинча айғиру биялар айланишни ёқтирадиган пастқам хушманзара сойлик бор эди. Оқтой авваллари бир неча мар-

та Бўзтарлонни ўша сойликка ияртириб бормоқчи бўлди, аммо яқинлашганда бия «ноз» қилиб қочиб қоларди. Оқтой негадир ҳозир ўша ёққа кета бошлади, ортига қарамади ҳам. Энди у Бўзтарлоннинг келишига аниқ ишонарди. Жонивор адашмади, сулув бия беихтиёр бошини эгтанча унинг ортидан эргашди. Бир оздан кейин Оқтой билан Бўзтарлон сойлик ичига кириб кўринмай кетишди. Уюрнинг бошқа отлари ҳам бирин-бирин улар изидан ўша ёққа йўналдилар...

Йилнинг охирида Бўзтарлон бир ярғоқ қулун туғиб берди. Ширинтой қулун тириккина кўринар, оёқда тебранмасдан турар, ўмровининг кенглиги, қобирғаларининг йириклиги, бўйнининг узунлиги, сағрисининг катталиги нақ Оқтойнинг ўзи эди.

Қуббатуйёқ қулун Малик Гиёсиддиннинг кўзи пишган йилқичиси назаридан қочмади, ундан ажойиб дулдул от чиқишига дарров ақли етди ва алоҳида ажратиб, олти ой сағрисига кун туширмай, офтоб тегизмай ертўлада қоронғида боқди, кейин таблада сақлади. Ҳар куни кечаси икки коса сомон аралаш арпа едиришни унутмади. Бир мўнди туя айрони, ичганларича сув, тартиби билан беда бериб турди. Вақти-вақти билан намақобда чўмилтирди, доғланган зиғир ёғига ишқор солиб бутун танасини артиб чиқди...

Куёндай учқур бўлсин деб куён сутини, эчкидай сакрасин, деб эчки сутини, олғир бўлсин деб бўри сутини, айёр бўлсин деб тулки сутини, чидамли бўлсин деб туя сутини ичирди. Ертўладан чиққач, дастлаб текис йўлда, кейин шудгорда, охирида эса тошлоқда юришга ўргатди. Ёлларини, ирим қилиб, гўзал қизларга силатди.

Авжи кучга тўлган, ғўнонлик пайтига етган, зўр ўмган, буюри келишган от ёллари қулоқларидан ошиб, сағрилари тошиб, гижинглаб, қараганларнинг кўзларини қувнатадиган бўлди.

Бу ғўнон Хонўғлон эди.

Тарих милодий 1372, сичқон йилида, авжи баҳор гуркираган палла Амир Темур Қарши чўлида ов солди. Шикор ўрамининг этаги нақ Амударёга бориб тақаларди. Соҳибқирон овни ёқтирарди, аммо асосий мақсад, қуёну илвасину кийик отиш эмас, балки келгуси жанглар русумини аниқлаш, машқини олиш, «савқ-ул жайш»¹ ва «таъбият-ул жайш»² йўлларини синовдан ўтказишдан иборат бўларди.

Хирот малиги Ғиёсиддин Соҳибқироннинг шу ерга яқин жойда шикорда эканидан хабар топгач, Ҳожи Вазир деган номдор лашкарбошисини жуда кўп қумошу отлар, хачиру тевалардан иборат маҳобатли туҳфа-инъомлар билан унинг хузурига юборди. Пешкашлар орасида бўз от ажралиб турарди. Сарой аъёнлари назар ташлаб: «Отмисан от экан-да!..» – деб қўйишарди ҳавасда. Ҳожи Вазир таъзим бажо айлаб Амир Темурга бундай деди:

– Соҳибқирон ҳазратлари! Бу отни Хонўғлон дейдилар, у чиндан ҳам хонлар минадиган худо берган тулпордир. Малик Ғиёсиддин жаноби олийлари ўзларининг энг зотдор учқур тулпорларини инъом этдилар!..

Амир Темур тулпорни кўрибоқ, дарҳол кўнгли унга мойиллигини сизди. Тулпор чиндан ҳам кишининг икки суядиган от эди, Турон султони ёқтириб қолди. Малик Ғиёсиддинга нома битиб, Ҳожи Вазирни турфа хил пешкашлар билан сийлаб жўнатди.

Амир Темур Хонўғлоннинг биринчи соҳиби бўлди. Самарқандда синчилар тулпорни илк марта абзаллаб, тилла қошли эгар урдилар, ўн саккиз куббали чиғатой пуштан, таги ипак, нуқрали

¹ Савқ-ул жайш – стратегия, маъносида(араб).

² Таъбият-ул жайш – тактика, маъносида(араб).

пишиқ айил тортдилар, кумуш юган тақдилар. Икки ёнида икки тилла узанги ярақларди...

– Ҳозир улуғ хоқонимиз Довдирсойга от соладила-а-а-ар!.. – Қозончи баҳодирнинг кичқирганини эшитди Хонўғлон. – Амирлару нўёнлар! Кейин навбат бизларга-а-а-а!..

Даставвал Довдирсойни илғаб, Самарқандга элтадиган йўлни таниган Хонўғлон тезроқ юришга ошиқди, аммо юганни тортиб бунга имкон бермадилар. Энди эса сағрисига қамчи тушиб турса ҳам, негадир унинг қаттиқ чопгиси йўқ... Ақлли жониворнинг назарида ҳозир Тўхтамишхон Самарқанд томонга қочиб кетаётган эмас. Чунки қочса, ортидан кимдир, кимлардир қувиши керак. Ҳеч ким қуваётгани йўқ, балки одатдагидек катта қўшин савашга отланган. Демак, жанг қилиш учун бостириб боришмоқда!

Чиндан ҳам, отда фақат забон йўқ, лекин ақл, фаҳм-фаросат, сезгирлик, зийраклик, орият кучли бўлади, дейишади. Хонўғлон ана шунга фавқулодда ажабтовур мисол эди.

Тўхтамишхон тулпорнинг шаҳди ҳар кунгидан ҳам бугун пастлигини сизди. Аммо айб отда эмас, балки ўзида эканини англади. Жаҳли чиқиб, аламини кимдан олишни билмай отга устма-уст қамчи урди! Зугум жонидан ўтган Хонўғлон ўқдек елиб кетди! Манзилгача хоқон қўли қамчини ўз холига қўймади.

Шу ерда ғаройиб ҳодиса рўй берди! Қаттиқ елаётган тулпор тобора шиддатини ошириш, Довдирсойга келиб сакраш ўрнига, сойга яқинлашганда... шартта чапга бурилди, хоқон эгардан «пўрт» этиб учиб кетай деди, худо бир сақлади! Ҳеч ким буни кутмаганди. Амирлару нўёнлар: «От кўрқди, хоқоним!.. От кўрқди! Ҳайвон-да... Ҳайвонлигига борди!..» деб хонни юпатишга шошилдилар.

Хоқон иккинчи марта уринди, аммо яна юқоридаги ҳол такрорланди. Вазиятни тушуниш мушкул эди, тил-забонсиз махлуқ негадир қайсарлик қилиб, ўзи авваллари бемалол кечиб ўтиб юрган сойга ҳеч сакрагиси келмасди. Ҳолбуки, хоқон шу тулпорда Довдирсойдан ҳам катта не-не айқирган дарёларни кечиб ўтмаган...

Тўхтамишхон изо тортди, амирлару нўёнлар, кўшин олдида ўзини бағоят нокулай сезди. Унинг ғазаб ўти алангаланди, ёрқин кўзлари қаҳрдан қисилди, агар иложини топсайди, ана бу тоғни шартга кўтариб, мана шу бадбахт қайсар махлуқнинг устига ташларди!..

Улуғ хоқон тулпорнинг бош-кўзи аралаш аччиқ қамчи солганини билмай қолди! Қамчининг учи чаён чаққандай Хонўғлоннинг чап кўзига тегди ва ўт чақнатиб юборди! Оғриқ жондан ўтган жонивор қаттиқ кишнаганча юқорига сапчиди! Буни кутмаган, эгарда бамайлихотир ўлтирган Тўхтамишхон отдан кулаб тушди!..

– Жувозга кўшиш керак!.. Даъюсни!.. – белини ололмай инграниб деди хоқон ётган жойида. – Жувозга кўшиш керак!.. И-и-иҳ!..

Ҳамма: «Ҳай-ҳай!», « И-йе!», « И-йе!», «Вой, ланати от-е!» – дея гирдикапалак ўша томонга югурди ва хоқон атрофини қуршаб олди...

Тулпор билан ҳеч кимнинг иши йўқ эди. Хонўғлон енгил тортгандай бир кишнаб осмонга сакради-да, сой бўйлаб Самарқанд томонга бурилди ва елдай бирпасда кўзлардан ғойиб бўлди.

ЙИГИРМА БИРИНЧИ БОБ

I

Сахар пайти Султон Бахт бегим учинчи ошёнада жойлашган хобхона деразасидан пастга қараганди, сарой олдидаги бўйи юз, эни эллик қадамлар чиқадиган, Хулбуқда энг катта саналадиган майдонда бир кўп навкарларнинг уймаллашиб юрганларини кўрди. Маликанинг юраги шув этди!

Амир Соҳибқирон Хоразм юришида эдилар, даставвал куёви кўшинини чақиртирмадилар, фақат қайноғаси Абулфатҳгина ўша ёққа жўнади. Энди зарурат туғилибди-да, ана, навкарлар зўр бериб сафарга тайёрланишмоқда. Кўмакка боришади шекилли...

Соҳибқирон лашкари танг аҳволга тушиб қолдимикин? Малика ҳамиша ана шундан кўрқади, қачон сафарга чиқсалар, бошқаларни билмайди-ку, аммо ўзи то падари бузруквори қайтмагунларигача, юрагини ҳовучлаб кун ўтказади. Холисанилло айтганда, Хоразм ёқдан чопар келганини эшитгани йўқ. Тўғри, йигирма кун олдин Самарқанддан Ҳиндистонга йўлга чиққан Амир Шоҳмалик йўл-йўлакай тушиб ўтди холос. Жанг ёки кўшин жўнатиш ҳақида ҳеч қандай сўз эшитмади.

Аммо уч кун аввал яна Тўхтамишхон элчисининг Хулбуқда пайдо бўлгани маликани ташвишга солиб қўйди. Биткўз Тармочуқ бошиданоқ Султон Бахт бегимга ёқмаганди. Бу ҳақда ўз вақтида куёвигача ҳам айтган: «У сизга ҳеч қачон дўстлик қилмайди, кўзи ёмон...» деганди. Аммо куёви сўзини олдимиз, йўқми, бу ёғини билмайди.

Муҳаммад Мирак ўша элчи атрофида парвона, биринчи куни меҳмонхонадан чиқмай нималарнидир гаплашдилар. Эртасига сахарда қаёққадир ғойиб бўлдилар, кеч қайтдилар... Гаплашмоқчийди,

куёвини холи тополмай, пайт пойлаб тинкалари қуриди. Тагин меҳмонхона гирдида бировга сездирмай ўралашиб юрди. Барибир бундан ҳеч нарса чиқмади, эшик зич ёпилганди.

Малика яна деразадан қаради: навкарлар сафи тобора қуюқлашиб борарди. Ана, чапдан ҳам, ўнгдан ҳам гуррас-гуррас навкарлар келишмоқда. Кўрди-ю бирдан юраги қандайдир нохуш нарсани сизди. Шошилиб пастга туша бошлади. Биринчи ошёнадаги меҳмонхона бурчагига яқинлашганди, у томондаги эшиқдан Муҳаммад Мирак ва Тармочуқларнинг ўзаро гаплашиб чиқаётганларини илғади.

«Йўқ... Аскар йиғайлик... Аввал Самарқандни босгаймиз... Бухорони кейин...» – деди Муҳаммад Мирак.

«Тўғри, аммо улуғ хоқон Тўхтамишхон, Амир Темур Хоразмдалигидан фойдаланиб аввал Самарқандга юришингизни буюрганлар... Фурсат жуда кам...» – ҳаприқди Тармочуқ..

«Эртага отлангаймиз... Эртага...»

«Қараб турамизма, амирим?.. Вақтни бой бериб қўймаймизма?.. – деди яна норизо оҳангда Тармочуқ. – Тезроқ жўнамаймизма? Улуғ хоқонни Самарқандни эгаллаб, Дизақда кутиб олмаймизма?.. Кейин давру даврон сурмаймизма?...»

«Қўшин йиғиш керак... Қўшин...»

Улар ташқарига йўналишар эканлар, панадаги маликани пайқамадилар.

Султон Бахт бегим турган жойида қотиб қолди! «Демак, булар Амир Соҳибқиронга кўмак бермоқчи эмас... унга қарши тиғ кўтаришмоқчи! Самарқандга отланишмоқчи, пойтахтни эгаллашмоқчи! Тўхтамишхон ҳам юртга бостириб келар экан, ўғил тутинган эди-я!.. Ўғил бўлмай ўл!..» – юраги бадтар сиқилди бегойимнинг.

Нима қилиш керак? Тездан падари бузрукворига бу нохуш хабарни етказиш лозим. Аммо бу

айтмоққа осон... Чопар юборганда ҳам, Хоразмга етгунча фурсат кетади. Кошкийди, қушга айланса-ю ҳозирок учиб бориб падари бузрукворига бу машъум хабарни етказса!..

Ҳа, бари ўзи ўйлагандай чиқди – куёви Муҳаммад Мирак душманлик йўлига кирибди! Фитнага бош кўшиб, ғанимларни атрофига йиғиб, ўзининг қайин отасига қарши бош кўтармоқчи! Чиндан ҳам, у нокасу бетайиндир, ақли жойида эмас, йўқ эса Соҳибқирондай пурқудрат подшога қарши чиқармиди!..

Шу палла куёви маликанинг кўзига жинидан ҳам бадтар ёмон кўриниб кетди. Дарҳол канизаклари ва хизматкорларини чақиртирди. Энди бу ерда бир лаҳза ҳам қололмайди! Хутталонни бутунлай тарк этади! Падари бузруквори ҳам барини билгач, нега келдинг, оилангни буздинг, демайдилар...

Агар Муҳаммад Миракнинг кўшини эртага йўлга чиқса, улар шу бугуноқ жўнашлари керак. Шунда Самарқандга олдинроқ етишади ва маликанинг ўзи ҳам, канизаклари ҳам қилич тутишиб пойтахт ҳимоячиларига кўшилишади. Албатта, кўшилишади! Бир жанг қилсунларки!..

Маликанинг кўнгли орзиқди, ўзининг совурилган гулдай умрига, бенафу беҳуда ўтган ёшлигининг бебаҳо йилларига ачиниб кетди. Оҳ, ўша йилларни қайтаришининг иложи топилсайди!.. Подшонинг кизи чўрилардан ҳам хор, нақ жаҳаннамда кун кечирди-я! Э, аттанг!.. Пешонаси шундай экан-да...

Султон Бахт бегимнинг Оллоҳ ва ўзи орасидагина маълум бир сири бор эди, унинг кўнглида пинҳона муҳаббат яшарди. Бу ҳақда ҳеч кимга оғиз очмаган, биров билмайди. Хуш тавозе, андишали, жасур, кўзлари катта-катта, қошлари қуюқ Амир Шохмалик кўпдан унга ёқарди...

Издихомларда, йиғинларда ёқтирганининг бошқа амир ва амирзодалар ичида мағрур юрганини кўриб ичида қувониб кўярди. Узоқ-узоқ кўз узмай

тикилган пайтлари кўп бўлган. Ҳатто Амир Шоҳмалик усталик билан бу дайди нигоҳларни тутиб ҳам олган. Буни Султон Бахт бегим аниқ сезган ва, тахминича, амирнинг юраги ҳам титроқлардан холи эмас. Аммо бу муҳаббат тилга кўчмаган, фақат кўнгилнинг туб-тубида яшринган чорасиз туйғулар силсиласи эди холос...

Яқинда Ҳиндистонга бораётган Амир Шоҳмаликнинг Хулбукка тушиб ўтиши яна маликанинг эски туйғуларини уйғотиб юборди. Айниқса, сирли муҳаббатнинг бир пайтлар учқур қанот боғлаб осмон-фалакларга кўтара олиш қудрати, сеҳри билан Хулбукдаги ҳозирги хору абгор ҳаёти, инсонийлик қадрининг топталиши ўз-ўзидан муқоясага келди-ю маликани чексиз афсус-надомат хисси қамради. Фақат Амир Шоҳмалик сафари Соҳибқирон топшириғига кўра юз бердими ёки маликани деб Хулбукка кириб ўтдими, буни биллолмади.

Эҳ, Амир Шоҳмалик сўлиб хазон бўлган маликага назар ташлаб, устидан кулиб кетгандир?.. Йўқ, зинҳор кулмаган, балки юраги қон бўлиб, йиғлаб-йиғлаб кетган, малика бунга аниқ ишонади.

Султон Бахт бегим хос одамларига ими-жимида йўл тадорикини кўришни буюрди. Бу орада майдонда тўпланган навқарлар сони беш мингни қоралаб қолди. Пешиндан кейин ҳамма қаёққадир, чамаси, лашкароҳ қилиб белгиланган Хулбукнинг жанубидаги кенг далага кетди, майдон бўшаб қолди. Бу яратганнинг буюк инояти эди, малика ана шу фурсатдан фойдаланиб ҳозироқ бу зиндондан ҳам бадтар шаҳардан омон-эсон чиқиб олиши лозим...

Кўп ўтмай Султон Бахт бегим ўз канизаклари-ю хос одамларини олиб Самарқандга жўнади.

Амир Шоҳмалик, гарчи Ҳиндистонга бораётиман, деса ҳам, аслида Хулбукка Хутталонда-

ги вазиятни ва ҳоким Муҳаммад Мирак сажия-тутумларини яхшироқ билиш учун ташриф буюрганди. Кўнглида, имкон топилса, Султон Бахт бегимни кўриш истаги ҳам йўқ эмасди.

Амир Темури, одатда, маълум ҳукм чиқариш ёки кимгадир жазо беришдан олдин албатта тафтиш ўтказар, турли йўллар билан текширтирар, шундан кейингина бир қарорга тўхтарди. Амир Шоҳмалик Хулбуқдан чиқиб, Ҳиндистонга эмас, балки тўғри Хоразмга Соҳибқирон ҳузурига жўнади ва Котдан беш йиғоч шимолга етганда ҳазрат дийдорига мушарраф бўлди.

Соҳибқирон Амир Шоҳмаликнинг сўзларини эшитиб, хаёлга ботди. Ҳа, Муҳаммад Мирак баланд мартабага чиқариб қўйилган, у ҳам ҳоким, ҳам куёв мақомидайди. Уни тарбият этиб, иноятлар қилди.

– Ортиқча марҳаматлар ҳам одамзодни бузадди, жоним сизга қурбон Амир Соҳибқирон! – деди Муҳаммад Чуроға додхоҳ. – Асалнинг ози ширин.

– Гафлат босган инсон йўлдан тойибди, бахти ундан қайтибди. Шармандалиқдан орланмай, мухолифат яловини кўтарибди. – афсусланди Амир Темури. – Мамат, анча йил аввал, Тухтамиш ўғлоннинг биринчи келган пайтидаёқ бу амир ҳақида ғалати фикрларни айтғондинг. Аммо кулоқ солмағондим. Ҳатто кейинроқ чуқурроқ ўйлаб ўтирмай, қизимни ўшанга берибмен. Аттанг... Ҳазор аттанг...

Шу палла мулозим кирди:

– Ҳазратим, нохуш хабар: амир Муҳаммад Миракнинг иниси Абулфатҳ фитна кўзгаб, бир неча одамларни ўзига оғдириб, черикдан қочиб кетибди ва чўл ичида ғойиб бўлибди!

Соҳибқирон куёвининг кичик биродарини атайлаб, гаров эмас-ку, ҳарқалай, Хутталон ҳокимининг жиловини тутиб туриш мақсадида черикка ол-

дирганди. Унинг қочиб қолиши ҳам Хутталон ҳокими Муҳаммад Мирак ҳақидаги гумонларни тасдиқлагандай туюлди.

– Тутиб келинсун! – буюрди Амир Темур.

Чоғроқ лашкарни ияртган Ахий Жаббор баҳодир қочоқ изидан тушди. Унча узоқ қидиришга ҳожат туғилмади. Бир кун аввал ғойиб бўлган Абулфатҳ эндигина Кот қалъасидан ўтиб биёбонга кирган, бутун одамлари билан саксовулга ўхшаш қораварақ деган буталар соясини топиб, қиличларини бошига қўйиб ухлаб ётишган экан. Қаттиқ чарчаганидан Ахий Жаббор баҳодирнинг борганини ҳам билишмади...

Қўшин Котдан энди жилган ҳам эдики, Абулфатҳга Хутталондан Муҳаммад Мирак мактубини тутқазди. Хутталон ҳокими мактубда Амир Темурга муҳолифат изҳор қилганини, бу қарори қатъий эканини, энди ортига қайтмаслигини, шунинг учун хоқон Тўхтамишхон Мовароуннахрга бостириб келаётганини ва инисига зудлик билан Самарқандга қараб юришни тайинлаганди.

Ахий Жаббор баҳодирнинг томоғи қичиб йўталганидан уйғониб кетган Абулфатҳ дарҳол қиличига талпинди, аммо унинг аллақачон баҳодир қўлида ўйнаб турганини кўрди.

– Ўзингни бос, ифлос!.. Чавақлаб ташлайман, номард!.. Ичагингни бошинга салла қиб қўяман, нас босган! – деди ғазабдан Ахий Жаббор баҳодир. – Амир Соҳибқироннинг ҳиммату эҳсонларига бунчалар кўрнамакликнинг сабаби недур? Куфрони неъмат қилганинг, ярамас тутуминг одам зотига ҳеч муносибму?..

– М-м-менда айб йўқ!.. – кўрқувдан титраб-қақшади Абулфатҳ. – Оғам Мирак... душман бўлибди, киши юбориб эди... Жонимни сақлаб кетаётирман холос...

– Амир Муҳаммад Мирак салтанатга ёғий бўлиб-дими?... – ҳайратда сўради Ахий Жаббор баҳодир.

– Ш-ш-шу-ндай... – тасдиқлади Абулфатҳ кейин сўрамасалар ҳам бидирлашга турди. – Тўхтамишхон Мовароуннаҳрни босиб олмоқчи экан. Хоқон оғамга чопар жўнатибдилар...

– Нима-нима?!.. Э, оғзингга тош! Сўзлари ғалат, ипирисқи валад! – Ахий Жаббор баҳодир баъзур ғазабини босди. – Барингни уруғинг битта сен пасткашларни!.. Сен ғаламисларни терингга сомон тиқиб бозор дарвозасига осиб кўйиш керак! Зиндачашм деган биттанг бир ой осилиб ётди! Ҳамма тупуриб ўтди!..

Ахий Жаббор баҳодир бошқа ҳеч нарса демади, Абулфатҳ ва унинг шерикларини қўлларини орқасига боғлаб отларга миндирдилар. Умаршайх Мирзонинг Бухородалиги унга маълум эди, Соҳибқирон ёнига боргандан кўра, Бухоро унга яқинроқ туюлди-ю Умаршайх Мирзо ёнига йўл олди.

Амирзода аҳволни билиб, ғазабдан қўйкўзларида ўт чақнади, жиззакилиги тутиб, оғзидан ёзиб бўлмайдиган сўз чиқиб кетди. Амир Сулаймоншоҳ ҳам «Нокас!..» деди-да, тап тортмай чапаничасига болохонадор қилиб сўқди. Муҳаммад Миракнинг Тўхтамишхон билан сирли алоқасини, хиёнатини эшитишиб, амирзодаларнинг бадтар ғазаблари ортди. Умаршайх Мирзо сал ўзини босиб, Ахий Жаббор баҳодирга юзланди:

– Фурсат ўтмасун! Бу нонкўрларни Амир Соҳибқирон ҳузурларига элтингиз! Жазосини ўзлари берсунлар! Ўзимиз ҳам Самарқандга жўнаймиз, деб турғондик. У ерда Амир Оқбуға найман бошлиқ кўшин бор. Эшитдимки, Муҳаммад Мирак Тахти Қорачадан ошиб пойтахтга йўналаётган эмиш. Иншоолло, ҳисоб-китоб ўша ерда бўлур!..

Подшоҳзоданинг мана шундай сотқинфёллигини, пайт келиб қутурган кўппакдай ўз эгасини копишини билардим-а!.. Ит тўйса, энг аввал эгасига ташланади-да! Билардим!.. Ҳеч Амир Соҳибқиронга айтолмадим. Айтишим керак эди. Айтишим керак эди! Афсус!..

Амир Сулаймоншоҳ маъқуллаб бош тебратди.

Ахий Жаббор баҳодир шу куниёқ Абулфатҳни олиб Хоразмга жўнаб кетди.

II

Хутталон ҳокими Муҳаммад Мирак, боргунимча, албатта, хоқон Тўхтамишхоннинг ҳам пойи қадами Самарқандга етади, деган умидда қўл остидаги лашкарни шитоб пойтахт томонга бурди. Ёлғиз Оғоч мавзеида Самарқанддан қайтаётган чопарини учратди. Чопарнинг хабари Хутталон ҳокимини ханг-манг қилиб қўйди.

– Самарқанд эли ғафлатда, амирим, осойишталик ҳуам сурмоқда... – деди чопар. – Тўхтамишхон босқини ҳақида ҳеч ким ҳеч нарса эшитмаган, хабарлари йўқ. Аксинча бугун-эрта Амир Темур Кўрагоннинг Хоразмдан музаффарона қайтишларини кутишмоқда экан. Амир Оқбуға найман бошлиқ тиш-тирноғигача қуролланган лашкар шаҳар қалъасини мустаҳкам тутиб турибди...

Наҳотки, хоқон ўзлари айтган фикрларидан қайтган бўлсалар? Наҳотки, Самарқанд фатҳи нияти ниятлигича қолса? Наҳотки, Туронзамин тахти Муҳаммад Миракка насиб этмаса?..

Хутталон ҳокими боши берк, охири тубсиз жар кўчага кирган одамга ўхшарди. Ҳайратга тушгандай бақрайган катта-катта кўзлари тез-тез пириллашга турди, гўё тушиб кетаётгандай қошларини кўли билан силаб юқорига кўтариб қўяр, ғазабдан тили каломга келмасди.

Самарқандга юриш энди бефойда – бир сиқимгина аскар нима ҳам қила оларди? Абулфатҳдан ҳали дарак йўқ, энди уни кутиш ҳам маънисиз... Шитоб Термиз, Ҳисор, Хутталон ёқларга йўл олсун, ҳарқалай Амир Темурнинг дасти етмайдиган жойлар. Ўша ерларни ғорат этсин, аскар тўпласин, бунгача Тўхтамишхон ҳазратлари ҳам етиб келадилар. Ана ўшанда Самарқандга ўзгача мақомда боради...

Муҳаммад Мирак Ёлғиз Оғоч мавзеидан шарт ортга қайтди, ҳолбуки марғуб фирдавсмонанд Самарқандгача ярим кунлик йўл қолганди холос. Термизга қараб йўналаркан, Муҳаммад Мирак шаҳарни осонликча қўлга киритаман, деб ўйлаганди. Аммо кўчабандлар билан тўлиб-тошган, дарвозалари зич ёпилган шаҳар ҳимоячилари битта ҳам душманни яқинларига йўлатмадилар.

Хутталон ҳокими Самарқанд ва Термиз аламини Ҳисордан чиқариб, авомуннос элни талади, уймауй кириб ҳисорликларнинг кўп молларини олиб, хонумонларини совурди. Тонгсаҳардан жарчи барчани салтанатнинг Ҳисордаги машҳур зарродхона¹ си олдига – кенг майдонга чорлади. Қиличу қалқон, совуту жавшан, дубулға ва бошқа ҳарбий кийимларга тўла омбор ҳаммага баробар очиб қўйилди:

– Келинлар! Келаверинлар! Омбор очи-и-ик!
– Ҳамма қурол-аслаҳадан олсун! Шайлансун! – деган сўзлар янгради.

Муҳаммад Мирак йирик зарродхонани созуриб, Сохибқирон салтанатининг куч-қудратига шикаст етказа ётганидан мамнун эди, ўзи саховат кўргизиб, бу ерда тўпланган етим-есир, палид, турли бебош бозорчопонийларга² жайба улашди, молу манол берди, оту тўнлар ҳадя қилди.

¹ Зарродхона – совуту зирҳлар, қурол-аслаҳалар сақланадиган жой, ҳарбий омбор.

² Бозорчопонийлар – бу ерда: қаланғи-қасангилар, маъносида.

– Ҳали Самарқандни олурмиз, Самарқандни!.. –
деб кўярди одамларга қурооллардан тутқазаркан.

– Самарқандни олурмиз!

– Самарқандни олурмиз!

– Олурмиз! – қичқирарди қуроолланган одамлар ўзларини пурқудрат сезиб.

Муҳаммад Мирак зирҳу совутга ўралган кишиларга қараб, кўнглида ғурур туйиб, мамнуну масрур турганида, бирдан кимдир келиб оломонга қараб бақирди:

– Умаршайх Мирзонинг катта кўшини яқинлашиб келмоқда-а-а! Яқинлашиб келмоқда-а-а-а!..
Кўшни қишлоқдан ўтди-и-и-и!..

– Умаршайх Мирзо келмоқда-а-а-а!.. – қичқирди яна кимдир.

Барча кутилмаган хабардан саросимага тушди. Хутгалон ҳокимидан ҳам аввалроқ атрофда уймаллашиб юрган сурон кўтараётган, ҳали машқу майдон нималигини билмаган омонат черикнинг руҳи тушиб кетди. Одамларни кўрқув ҳисси чулғаб олди, ҳай-ҳайларга ҳам қарамай ҳамма ҳар ёққа қочишга турди. Айримлар қўлидаги қуроолларини ҳам ташлаб кета бошлади. Тўс-тўпалонда ит эгасига боқмасди.

Муҳаммад Миракнинг ўзи сичқон ини минг танга бўлиб, чорасиз Хутгалонга қараб жўнади...

Умаршайх Мирзо бир нарсага доим тан бериб келади: худойи таоло валинеъмат Соҳибқиронни азиз ва мукаррам қилиб яратган, кимки унга нисбатан бадхаёлликка борса, муҳолифатга юз бурса, охир-оқибатда хор, несту нобуд бўлади. Амирзода шундай ҳолларни кўп марта ўз кўзи билан кўрди. Эҳ-ҳе...

Тоғларни жимжилоғида суриб юборишни осон деб билган, осмон тушиб кетса елкамда тутиб қоламан, деган калондимоғлар ҳамон учраб туради. Бундай ношукрлар қандай қадам босаётганларини,

кимга қўл кўтараётганларини, афсуски, яхши тушуниб етишмайди.

Ростдан ҳам, амирзода назарида, худо қаттиқ адаштирган бандалардан бири Муҳаммад Миракдир. Агар у фаҳм-фаросатини, ақлини ишлатганида бошқалардан кўра Соҳибқиронга энг яқин одам рутбасига эришарди – чунки куёв! – мухолифатчи эмас, балки ўзи шундайларнинг изини қуритиши лозим амир мартабасига эришарди...

Ўйлаган сари қони қайнаган амирзода худди ўлжа кетидан елган оч йўлбарсдай ўзбошимча амирни қувишда давом этди. Ҳисордан Хулбукка қараб жуфтакни ростлаган Муҳаммад Мирак Вахш дарёсининг кўздан четроқдаги Тошкўприк кечигидан осонликча ўтиб олди. Бу ерларни яхши билишмаган Умаршайх Мирзо ва Амир Сулаймоншоҳлар нобоп ердан дарёга от солишиб, фурсатни қўлдан бой бердилар.

Орқа-олдига қарамай отига қамчи урар экан, Муҳаммад Мирак Хулбукка оз қолганда, шаҳарга кириш фикридан қайтди, йўқ эса, амирзода унга тез етиб олиши мумкин. У, яхшиси, йўлни буриб, ортдагиларни чалғитиб, Ҳисордаги Дарвоз мавзеси ҳокими Шоҳ Жалолиддин ҳузурига йўл олади, чунки озгина ош-қатиклиги бор. Шундай танг паллада кўмак бермаса, қачон беради? Тоғларда жон сақлаш ҳам осонроқ, чунки тоғнинг ўзи сенинг садоқатли дўстинга, ҳимоячинга айланади...

Кутилмаганда Шоҳ Жалолиддин бахти қайтган Муҳаммад Мирак юзига қалъа эшигини қарсиллатиб ёпди. Бу ҳам етмагандай, касофати тегишидан қўрқиб, аскарларига Хутталон ҳокимини тездан бу ердан қувиб юборишларини буюрди. Тоғлар ҳам, афсуски, иш бермади.

Хору абгор Муҳаммад Миракни учинчи фалокат кутиб турарди: хос навкарлару ғулومлари ҳамроҳлик ва ҳамрозлик ҳаққини унутиб, сездир-

масдан бир-бир юз ўгириб кета бошладилар. Ёнида уч-тўрттагина мулозимлари қолди холос.

Танг вазиятдан қўнгли сиқилган Тармочуқ, гарчи унга Тўхтамишхон, ўша ерда бирга бўласан, Самарқандда топишгаймиз, деб тайинласа ҳам, тезроқ қайтиш ҳаракатига тушди.

– Мен... хоқоним ёнларидан бир қадам ҳам жилмаслигим керак, амирим. Менсиз хоқоним қийналиб қомайма? Бу менга қаттиқ айб бўмайма?.. Аллақачон жўнашим керак эди ўзи...

– Кетмасангиз-ку, яхшийди-я... – деди мўлтираб Хутталон ҳокими.

– Йўқ.... Бу ерларда узоқ қолиб кетдим ўзи... Шунданма, кеча хоқон Тўхтамишхон тушимга қирибдилар, менга бир оғиз ҳам гапирмадилар... – деди Тармочуқ кўзларига ёш олиб.

Тармочуқ жўнаб кетганда Муҳаммад Миракнинг гўё бир ёни ўприлиб тушди, чунки катта таянчидан айрилган эди.

Амирзода Умаршайх Мирзо Ҳисор тоғига етганда, кутилмаганда изни йўқотиб қўйди. Кейин ўйлана-ўйлана, бир муддат Хутталонга қайтишга қарор қилди ва Муҳаммад Миракнинг хушманзара Дараи Қипчоқ Сарой мавзеидаги данғиллама кўшкига тушди. Бир неча кун фароғатда ўтди, аммо қулоқлар Муҳаммад Миракни излаб ҳар томонга кетган чапдаст йигитларда бўлди. Уларнинг ичида, роҳату хузурда ўлтиришни ўзига номуносиб билган, вақтни ўтказмай тўнгмўйин Хутталон ҳокимини қўлга туширишни қўнглига туккан Амир Сулаймоншоҳ ҳам бор эди.

Ўн кунлар чамаси ўтса ҳамки, бирон бир ердан: «Хутталон ҳокими Муҳаммад Мирак тутилди!...» ёки: «Қўлга олинди!...» – деган хабар келмади.

Амир Сулаймоншоҳ Хутталондаги Уқбаи Бута довонидан ошиб ўтиши биланоқ бир булоққа дуч келди. Одам қадами етмаган файзиёб бокира жой-

лар экан. Атроф борлиқ жуда фусункор, жаннат пучмоғини эслатади. Амирзода дунёда, – яна Турон юртида! – шунақа кўркам жойлар борлигини кўриб хайрон қолди. Пастдаги дара томондан турфа хил кушларнинг ёқимли хонишлари эшитилади. Яна ҳам пастроқда билтанглаган шошқин сой офтобда ялтираб кўринади.

– Муздай сувдан тотиб, ўтириб бир оз хордик чиқаришга ижозат берсалар... – мурожаат қилди навкарлардан бири Амир Сулаймоншоҳга. – Тоғ ошиб ҳориб-чарчадик, оч ва ташнамиз. Томоқлар қақраб кетди...

– Майли, озроқ истироҳат этайлик. – Бу таклиф амирнинг ўзига ҳам хуш ёққани сезилди.

Навкарлар булоқдан ётиб сув ичишгандан кейин роҳат қилиб майсалар устига чўзилишарди.

Иттифоқо, хушёр Амир Сулаймоншоҳ булоқ ёнида от изларини илғади. «Биздан олдин ҳам бу ерларга кимларнингдир қадами етган экан-да...» – хаёлидан кечирди у. Изларни кўздан қочирмай, бир неча пушта ошиб чап томонга юрганди, бе-хосдан сал пастқамликда катта арча тагида... тўрт киши даврасида ёйилиб ўтирган Муҳаммад Миракка кўзи тушди!

Ҳа, бу ўша – улар қидириб юрган Соҳибқирон куёви, бетавфиқлик ва ўзбошимчалиқда ном қозонган Хутгалон ҳокими Муҳаммад Мирак эди! Валлоҳи аълам!

Хутгалон ҳокими, гўё барча ишлари аъло, ташвиши йўқ одамдек беғам, бепарво ёнидагиларга нималарнидир завқ-шавқ билан сўзларди. Гоҳ-гоҳ эллиқ қадамлар нарида ўтлаётган отларнинг пишқиришлари қулоққа чалинади.

Амир Сулаймоншоҳ мулозимларига овоз чиқармасликни тайинлади. Аввал ими-жимиди уларнинг отларини тутишмоқчийди, аммо бир от қат-

тиқ кишнаб юбориб, ишнинг белига тепди: бепарво ўтиришган Муҳаммад Мираклар хавфни сезиб қуролларига ёпишдилар ва тартибсиз ҳар томонга ўқ ота бошладилар.

Атрофни кўпчилик ўраб олганидан бари чорасиз қўлга тушди.

Муҳаммад Мирак Амир Сулаймоншоҳга қараб:

– И-йе! И-йе! Ассалому алайкум, амир жаноблари! – деди ўзини ҳеч нарсадан хабари йўқдай тутиб. – Қайси шамоллар учирди? Сиздай мўътабар зот бизнинг ёқларда нима қилиб юрибдилар? Тинчликми?.. Муборак қадамлари етгонидан бағоят хурсанддурмиз. Бундай хабар ҳам бериб қўймабдилар. Бизнинг ўлкаларга биринчи бор келишингиз-да. Кутиб олардик-ку. Меҳмон қилардик... Ҳурматлари бор ахир...

Амир Сулаймоншоҳ индамади.

– Ассалому алайкум, амир жаноблари! Нима бўлмакда ўзи? Ҳеч нарсани тушунмайдурман. Амир Соҳибқирон куёвларига озор етказиб, қўлларини ана бу иприсқи навкарларга боғлатиб қўйишга ким журъат этди экан? Ҳазилнинг ҳам чегараси бор. Ўрни ҳам эмас. Манови кўсқиларнинг мендай қариндошингизга зулм қилаётганларига қандай чидаб турибдилар? Шу инсофданму?..

Муҳаммад Мирак сабри чидамай, яна сўз олди:

– Ким журъат этди, деяпман? Ким? Ким ўша ўзига катта баҳо берган?.. Ҳали бунинг жавоби бор, амир жаноблари! Буни эсингиздан чиқармангиз! Кейинги пушман ўзингга душман, дейдилар! Ҳа-а!..

Ҳеч ким ҳеч нарса демади.

Муҳолифатчиларни бошларига қоп кийдириб, ўз отларига миндириб, Умаршайх Мирзо ҳузурига етказганларида, бошқа ёқларга кетган навкарлар ҳеч қандай хабар тополмай аллақачон Дарай Қипчоқ Саройга қайтишган экан.

Муҳаммад Мирак бу тутумидан бирон нар-

са чикмаслигини билса-да, навкарларга ялиниб-ёлвора бошлади:

– Ахир Соҳибқирон Амир Темур Кўрагоннинг куёвларидурман! Гуноҳим йўқлиги худога аён! Ўзбошимчаликнинг оқибати ҳамиша хунукдир. Яхшиликчасига олам амирзодаси Умаршайх Мирзо ҳузурига олиб кирингизлар, айтадиган гапим бор, ҳеч ким тушунмаса ҳам, у мени тушунади, албатта!

Умаршайх Мирзонинг жаҳли чиқиб, ғазаби оловланди:

– Кўрнамакни кўргони кўзим йўқ! Ясоққа етказилсун! – амр этди шу заҳотиёқ. жаҳл устида. – Жаҳон аҳли билсун, барча бадбахтларга ибрат бўлсунки, кимки валинеъматни бирлан ғанимликка киришгай, неъмат ҳаққини сақламагай, шундай қисматга учрамоғи муқаррардур!

– Куфрони неъматнинг оқибати ҳамиша бошни балоларга дучор қилишини бутун олам яна бир бор кўрди... – деди Амир Сулаймоншоҳ ҳам.

...Айни шу паллаларда Хоразм бешинчи қатла забт этилиб, тамом элини Самарқандга кўчириш ҳақида фармон берилган, ҳамма кўчиш тараддудида эди. Муҳаммад Миракнинг қатли ҳақидаги хабарни етказганларида, Соҳибқирон афсусланди: «Амирзода биров шошилибдилар. Ўтгиздан ўтди, ҳали ҳам шошилади. Куёвни кимлар фитнага бошлағонини аниқламак лозим эрди...» – хаёлидан кечирди у.

От бошини вайрон бўлган Гурганжга бурдилар. Аёнлар ўн қадамлар орқада жим келишарди. Муртазойи аъзам Шайх Нажмиддин Кубро мақбарасини тавоф этдилар, куръон туширилди.

Соҳибқирон сўник бир руҳда атрофга, узоқларга қаради, қаради-ю қалбини пушаймонлик хисси чулғади. Ана, Нажмиддин Кубро, Султон Такаш, Фахриддин Розий, Тўрабека хоним мақбаралари... Қутлуғ Темур минораси эса мағрур кўкка буй

чўзган. Хоразмшоҳ саройи вайрон қилинган. Атроф узоқ-яқинда бузилган уйлар, йиқилган томлар кўзга ташланади. Кунчиқишда йироқда бир мўридан тун ҳам чиқиб турибди.

«Ахир Гурганжни вайронага айлантирмак ниятимизда мутлоқ йўқ эди-ку? Бундай истак бизда бўлмагон-ку!..» – алам билан деди ўзига-ўзи Амир Темур.

– Мавлоно Убайд жаноблари!

– Қулоғим сизда, Амир Соҳибқирон! – Хос унший бошқалардан ажраб Соҳибқиронга яқинлашди.

– Тарих дафтарига ушбу номақбул ишларни очиқ-ойдин ёзиб қўйингизким, келажак авлодлар билсунлар! Ҳали, Амир Темур гуриллаб турган шаҳарни бекордан-бекор буздирди, деб тош отгувчилар ҳам топиладур... Гурганж ўз шаҳрим-ку! Наҳотки, ўз шаҳримни ўзим бузсам? Унда нима учун шаҳар дарвозаси ёнида савлат тўкиб турган мухташам бир сарой тикладим? Обод этмак учун эмасми!

Соҳибқирон жим қолди.

– Подшоҳ сиёсат қилмагунча вилоят тузалмай-дур, Амир Соҳибқирон... – ўзини тутолмай сўзга қўшилди Амир Сайфиддин некўз. – Подшоҳлик талаби бу. Сиёсат учун қилинди.

– Афсуски, сиёсат учун... Сиёсат учун, ҳа... Аммо Оллоҳнинг ўзи шоҳид, чунон уриндимки, шундоқ жангнинг олдин олай, деб! Неча марта элчилар юбордим, хоразмшоҳ Юсуф Сўфига, қудамизга ҳамиша дўст қўлини узатишга шай турдим, узатдим. Аммо қўлим ҳавода муаллақ қолди. Кейин ҳам юртни ўзларига бердим. Фитналари тинмади, фитна устига фитна, босқин... Сулаймон Сўфи оқил йигитлардан эди, сиёсатимизни тўғри англаб иш юритишига умид боғлагон эрдим, уни ҳам йўлдан урдилар. На чора... гуноҳлари ўз бўйнида. Афсус,

шаҳар хароб бўлди... Наҳотки фарзандлар айби учун шаҳар, юрт, Ватан жавоб берса?! Жазосини тортса?!

Амир Темури мағриб томонга тикилди. Орага жимлик тушганидан фойдаланиб, Мироншоҳ Мирзо қўллари кўксига сўз қотишга журъат этди:

– Валинеъмат падари бузрукворимиз!... Азият чекмасунлар! Ўзларининг ниятлари ҳамиша қурмоқ, бунёд қилмоқдан иборатдур, Оллоҳга шукр!.. Шижоатлари бирлан улкан салтанатнинг ҳамма жойида иморатлар, боғлар яшнаб турибди.

Амирзодага шундай дейишни Муҳаммад Чуроға додхоҳ шипшитиб қўйган, кенгаш берган эди.

– Ҳамиша бизларга бунёдкорликдан сабоқ берадилар.. – сўзга қўшилди Амир Шохмалик.

Амир Сайфиддин некўз уларга: «Балли!» дегандай кўз қирини ташлади-да, деди:

– Амир Соҳибқирон! Қурамен, деган одам уйни бузса, яхшироқ қуриш учун бузадур. Ўзлари Гурганжни бундан ҳам яхшироқ қурмоқ, тикламоқ учун буздирдилар холос... Шаҳарни яна ҳам кўркамоқ қуриш ниятида қилдилар-да буни...

Амир Темури ялт этиб Амир Сайфиддин некўзга қаради:

– Рост дедилар! Бешак-шубҳа янгидан бино қилдурғаймен!.. Яна ҳам кўркамоқ қилиб қурғаймен! Гурганж, иншооллоҳ, салтанатимнинг гўзал шаҳарларидан бирига айланғувсидур!..

– Шижоатларига офарин!

– Илоҳи, ниятингизга етингиз! – қабилида Соҳибқирон сўзларини маъқуллашарди амирлар.

– Янги шаҳар бўладур, Амир Соҳибқирон! Барини тарих дафтарига қайд айлағайман! – қўл қовуштирди Мавлоно Убайд...

...Умаршайх Мирзо Хоразмдан музаффарона қайтган Амир Темури Кўрагонни тавоф айламоқ учун фирдавсмонанд пойтахтга отланди. Йўлда бо-

рар экан, Самарқандда Абулфатҳнинг жазога тортилгани хабарини эшитди.

Салтанатнинг турли мавзеларидан амирзодалар, оқалар ва бегимлар Соҳибқирон зиёратига шошилдилар. Султон Бахт бегим аллақачон пойтахтда эди.

– Оллоҳдан тилаб, сенга «Султон Бахт бегим» деб от қўйғондим. Афсус, Султон Бахтсиз бегим бўлдинг-да, қизим... Бир бадбахтга раво кўриб катта хато қилдим. Агтанг, деймен, аммо энди фойдаси йўқ.

Амир Темур қизининг бошини силаб манглайдан ўпаркан, узоқ вақт бағридан қўйиб юбормади.

– Майли, кўнглингни чўктирма, қизалоғим...

Шўрликкина Султон Бахт бегимнинг кўзларида беҳол ёш айланди.

ЙИГИРМА ИККИНЧИ БОБ

I

Ёзнинг қуёш чарақлаб турган кунларидан бирида Хашка суйи¹ бўйидаги Оқёр мавзеида қурултой қақирилди. Бир ҳафта олдин иамлакатнинг турли бурчакларига: «Ҳар вилояту музофотдан тумоноту хазорижот беклари, доруға-ю оқсоқоллар Оқёрда хозир бўлсунлар!»– деган фармон юборилди.

Хашка суйи шовуллаб тўлиб оқарди.

Амир Темур шу куни одатдагидек сахар уйғонди. Саропардада ҳеч ким йўқ, дарё шовқини бир маромда эшитилиб турарди. Бомдод намозини адо этгач, тўрт қават тўшақда тирсагини момик ёстикқа ботирганча оҳиста ёнбошлади. Қурултой бошланишига ҳали анча бор...

¹ Хашка суйи – яъни Қашқадарё.

У эрталаблари шундай ёлғиз ўйга чўмиб, ўзи билан ўзи кенгашишни, босилган қадамларни сарҳисоб қилишни яхши кўрарди. Уни хаёл узоқларга олиб кетди.

...Ўтган йили Тўхтамишхон кўшини Саброн ёқларда изғиб қолди. Кўшин манглайи Хўжанд суйи¹дан ўтиб Зарнукқа² етди, деган хабар келди. Буни эшитиб ким уйида тинч ётаркин?..

Дарҳол йўл тадорикини кўришга фармон берилди. Бироқ Амир Сайфиддин некўз бошлиқ нўёнлар ва амирлар тиз чўкишиб, бироз сабр этишни, чор атрофдан кўшинларнинг жам бўлиши, ҳавонинг ҳам сал юмшаши лозимлигини айтишиб, кенгаш бердилар. Буни Соҳибқирон асло кутмаганди. Тўғри, ўшанда қиш эди, чақиб оладиган совуқ шиддатларни қирқарди.

Амир Темур кўнглида ногаҳонда, амирларим жангга боришдан чўчишмаяптимикин, ўз жонларининг ҳузурини ўйлашмаяптимикин, шундан бир оз тўхтаб турайлик, дейишяпти шекилли, деган ноҳуш фикр туғилди. Унинг энг оғир оладиган нарсаси – душманнинг юртга бостириб кириб эмин-эркин бошбошдоқликлар қилиб юриши эди. Бунга у ҳеч чидолмас, эшитган заҳоти тунни тун демай, кунни кун демай, иссиқ-совуққа қарамай тезда фалокатни бартараф этишга ошиқарди. Ғазаб томирлари кўзғолса-да, аранг ўзини босди ва деди:

– «Ат-таъхиру фил-офат» деган арабча мақолни эслайсизму?. Кеч қолмоқ офат, деганидур. Оқил киши ҳеч қачон бугунги ишни эртага қолдирмайдур. Эрта ўз ишини ўзи билан бирга олиб келадур. Бир қудратли подшоҳнинг қандоқ хорликка юз тутғони ҳақида эшитмағонмидингиз?.. Ундан заволад сабабини сўрағонларида: «Уч ёмон одатим-

¹ Хўжанд суйи – Сирдарё.

² Зарнук – Арис дарёсининг Сирдарёга қуйиладиган жойида, чап томондаги мавзе номи.

нинг касри тегди, – дебди. – Энг аввал, донишмандлар панд-насихатларига қулоқ солмадим; кейин, нафсим нима нарсагаки сушт кетиб, кўнглим рағбат кўргизса ўшанга қўл урдим ва учинчиси, бу кунги ишни эртага қолдирдим...» Биз вақтни бой бермаслигимиз лозим...

– Рост айтдилар, Амир Соҳибқирон! Кеч қолмоқ офатдур! Вақтни бой бермаслигимиз лозим! – деди Амир Сайфиддин некўз ўзини оқлагандай ва олийшон қарор қабул қилингандан кейин, оқилона бўлса-да, унга дахл қиладиган ҳар қандай сўз ортиқча эканини англади.

Амирлар ва нўёнлар ҳар ким ўз ичидан ўтганини ўзи билиб, индамай тинглардилар.

Фурсатни ўтказмай қишнинг ўртасидаёқ салтанат кўшини Тўхтамишхон сари отланди. Тўхтамишхон Ясси шаҳридан ўтиб саҳро кўйнига чекинди, Турон кўшини нафасини сезиб, Дашти Қипчоқ ичкарасига қараб жуфтакни ростлади.

Ҳумоюн ўрдудан, Умаршайх Мирзо ўз чериги билан душман кетидан борсин, деган олий фармон содир бўлди, Соҳибқироннинг ўзи Оқсув¹ мавзеига бориб тушди. Амирзода чериги Сарик Ўзан мавзеида душман қоровулига етганда ҳамма ҳар ёққа қочган, ёғий манзилида ҳеч ким йўқ эди.

Соҳибқирон Умаршайх Мирзо черигининг бирон «тил» ҳам тутолмай қайтганларидан қаттиқ ранжиб турганди, Хуросондан етган хабар уни бадтар ғазаблангирди: Ҳожибек Жониқурбоний билан сарбадорлар яхши кенгашларга қулоқ солмай, Калот ва Тус черикларини бирлаштириб, ёғийлик туғини баланд кўтармишлар...

– Шитобан Хуросонга отлансунлар, амирзодам! – буюрди Амир Темур Мироншоҳ Мирзони чорла-

¹ Оқсув – Бишкек гарбида жойлашган мавзе, ҳозирги номи Беловодское.

тиб. – Фитналар ўтини дарҳол ўчирмак даркор!.. Зинҳор аланга олишига йўл қўймангиз! Шафқат қилинмасун! Шу лаҳзадаёқ йўлга чиқилсун!

Соҳибқирон душманларга нисбатан гапираётиб, биринчи марта «Шафқат қилинмасун!» деган сўзларни айтиб юборганига ҳайрон қолди. Демак, китоб ва тарозилар иш бермади, энди навбат темирга етди... Яна қиличга...

Бу ёқда яна Тўхтамишхон муаммоси кўндаланг турибди. Унинг Туронга босқин уюштириш хавфи бор. Жетада эса жангари Хизр Хожа ўғлон қиличини қайраган...

Кейин қулоғига етишича, ўшанда амирлару беклар даврасида ҳам шу ҳақда гап айланибди.

– Фикримча, – дебди ўзини босиқ тутиб Шайх Нуриддин баҳодир. – Совутмасдан шартга Тўхтамишхон кейинидан от суришимиз керак...

– Буни ўйлаш лозим. – сўзга қўшилибди Амир Шоҳмалик. – Оқилона ўйлаш керак...

– Нимасини ўйлайди? – Шайх Нуриддин баҳодирнинг аниқ гаши келибди. – Нимасини ўйлайди? Ашаддий душманми – изини қуритиш керак, вассалом! Пайчакилашиб ўлтиришга фурсат йўқ! Демак, бориш керак! Тез бориш керак!..

– Рост дедингиз, баҳодир! Фақат аввал Туғлуқ Темурхоннинг ўғли Хизр Хожа ўғлонни бартираф этиб, кейин бориш керак! – муносабат билдирибди босиқ Амир Шоҳмалик.

– Хизр Хожа ўғлон?.. – ясси бурнини жийирганча суҳбатдошига тикилибди Шайх Нуриддин баҳодир. – Эс-ҳушингиз жойидами, амирим?.. Сўз Жўжи улуси хоқони Тўхтамишхон ҳақидадир, адашмангиз! Хизр Хожа ўғлон эса Олмалиғда...

Охири нима билан тугаши ва қаёқларга етаклаб кетиши номаълум бундай муноқашаларни ҳамиша ўз вақтида тўхтатиш тарафдори бўлган Амир Сай-

Фиддин некўз, аралашишимиз керак шекилли, дегандай Муҳаммад Чуроға додхоҳга бир қараб кўйибди...

– Адашаётгоним йўқ!.. Хизр Хожа ўғлон мўғул қавмининг хони, яқиндаги улуғ душманлардан бири... – кесатиқни сезмагандай давом этибди Амир Шоҳмалик. – Вазиятни англамак лозимдурки, агар идрок этиб қаралса, аввал бу душманни таг-томири билан йўқотиб, кейин Тўхтамишхонга борилса мақбулдир.

Шайх Нуриддин баҳодирнинг жаҳли чиқиб кетибди:

– Демак... сиз идрок этиб қарадингиз... Биз эса қарамадик... Сиз вазиятни англадингиз, биз англамадик...

Амир Шоҳмалик Шайх Нуриддин баҳодирнинг кўнглида доим унга нисбатан қандайдир ғараз борлигини сезиб юраркан. Бу ҳам етмагандай, бир жойда амир одамлар ўртасида баҳодир ва мўғул қизи воқеасини кулиб-кулиб айтиб берган экан, Шайх Нуриддин эшитиб ғазаби қайнабди. Шундан бери баҳодир амирга кек сақлаб, пайтини топиб ўч олмоқ пайида қасдлашиб юрармиш.

– Ўйлаб кўриш керак, дедим холос...– хотиржам катта-катта кўзларини баҳодирга тикибди Амир Шоҳмалик.

– Демак, сиз ўйлаб кўрдингиз, биз эса ўйламадик... – қисик кўзлари бадтар қисилиб қарабди Шайх Нуриддин баҳодир... – Бизнинг ақлимиз йўқ, ўйламай иш қиламиз...

Баҳс нима билан тугарди экан, у ёғи худога аён, аммо шу палла, яхшиямки, Хумоюн ўрдудан олий фармон етибди:

«Барча черик жам этилсун!.. Баҳодур ва беклар Мўғулистонга отлансунлар, ҳар ерда мўғул қолгон бўлса, мусаххар айлаб қайтсунлар!..»

Ҳамма Амир Шоҳмаликка қарабди! Шайх Нуриддин баҳодир эса аламда ерга тикилганча индай олмабди.

...Ушанда Амир Темур Хизр Хожа ўғлон томонга қўшин жўнатди. Бу тўғри қадам эди. Аммо қўшин душман лашкарини кўриб, кўп ҳисоблаб, ҳайиқиб, сулҳ тузиб қайтибди... Бу Соҳибқироннинг нафсониятига тегди. Шу нохуш ҳодиса тепасида турган Амир Сулаймоншоҳ, Жаҳоншоҳ ибн Жоку ва Шайх Нуриддин баҳодирлар кейин қаттиқ дашномларга қолдилар.

Амирларининг тутумидан Соҳибқирон ғазаб отига минди! Ҳай-ҳайга ҳам қарамай, амиру баҳодирлар юзига тарсаки тортгандай, ўзи черик бошида Хизр Хожа ўғлон кейинидан тушди ва илғор юриб, Самарқанддан ҳисобланса, икки ойлик йўл масофадаги Юлдуз¹ водийсигача от суриб борди. Муҳолифларни саҳро ва тоғларда ҳам тинч қўймадилар. Сон-саноксиз молу қўй, тева-ю от, соҳибжамол қизлар ва хотинлар ўлжага тушди. Ҳумоюн ўрдудан, бари черикка улашиб чиқилсун, тақсим этилсун, деган фармон олинди. Қўрқинчдан мўғуллар қаён қочишини билмасдилар.

Мўғул қавмининг оти чиққан аъёнларидан Ҳожибекнинг ўн етти ёшли ҳурилиқо қизи Чўлпон Мулк оқани кўрсатганларида, замоннинг тесқарилиги, душманлар кирдикори, амирлар ношудлигидан Соҳибқироннинг тошга айланган кўнгли юмшаб, кўзлари гўзал малакнинг ойдай жамolidан ёриша бошлади, фавқулodда нур инди чоғи...

Ҳожибек мўғулнинг қизи, қиз эмас, бир ба-лойи офат парипайкар эди! Азал наққоши беармон сайқал берган бу дурри яктога қараганинг, шубҳасиз, ҳайратдан ёқа тутмай иложи қолмасди. Нақшин олмадай юзлари нигоҳни ўзига тортиб олади, қийик кўзлари жозибали боқади...

¹ Шарқий Туркистондаги мавзе номи.

Самарқандга қайтгач, Соҳибқирон қизни ўз ақди никоҳига киритди ва шабистонига маҳрам этди, юрт олдида дастурхон ёзди, ош тортди. Бу қутлуғ издиҳомга қувёи ўлиб тул қолган Султон Бахт бегим билан Амир Сулаймоншоҳнинг тўйлари ҳам уланиб кетди...

Соҳибқирон ўйлаган сари, ўйи тугамайди, кўнгли сиқилади. Сирасини айтганда, торинадиган ишлар бўлаётир-да. Бу қандай гап ўзи?

Салкам йигирма йилдирки, Амир Темур давлат бошида турибди, наҳотки улкан жаҳоний салтанат қурмак, Оллоҳ буюрган бу салтанатда дин – эътиқод учун курашмак, дорилмомонлик, осойишталик ўрнатмак, одамларни бахтли қилмак ўрнига, ана бу амир фитнасини бартараф айлаш керак, мана бу бузғунчини қувиш зарур, қабилидаги майда-чуйда юмушларга банд бўлиб юраверса? Мехру шафқат, ҳиммат деб, Хоразмдагидек бир ишга беш марта уринишнинг нима зарурати бор? Жетага-чи?.. Жетага ҳам тўрт-беш марта от сурилди. На Қамариддинни тутди, на Анқо Тўрани! Ҳамон улар тоғлардаги эркин такадай тошдан тошга сакраб юришибди. Шундай ҳолнинг юз бергани учун Соҳибқирон ўзини ўзи кечиролмайди...

Мана, яна қурултойга тўпланишмоқда. Энди Дашти Қипчоққа Тўхтамишхон изидан қувиш керак! Сабаби, Олтин Ўрда хони билан орани очик этмай, ўз ниятларига эришмаги мушқуллиги энди аён бўлиб қолди. Тўхтамишхоннинг дўстлигига энди умид йўқ. Тамом! Олтин Ўрдани эгаллаб, қувватини кесиш, катта шаҳарларини қайта тикланмайдиган даражада бузиш, харобага айлантириш, Чингизхон сулоласининг сўнгги давлатини ер юзидан супуриб ташлаш даркор!.. Йўқ эса, Турон салтанатига тинчлик йўқ!.. Соҳибқирон буни аниқ билади.

Кўмкўк майсалар билан қопланган майдон ораста. Турли тарафдан келган вакиллар, турку тожикнинг олий мартабали азамат эрлари қурултой бошланишига интиқ, майдонталаб паҳлавонлардай гуррас-гуррас у ёқдан-бу ёққа юрар эдилар. Тепалиқда, маҳобатли саропарда олдидаги олтин тахт Амир Темур қадамига мунтазир... Тахтнинг икки ёнида сарой аъёнларига мўлжалланган гулдор тўшаклар кўзни олгудай ловуллаб ёнади. Кунчиқишда узоқларда қорли тоғлар Оллоҳнинг қудратига тан берган ҳолда таъзимда қимир этмай бир жойда қотиб турардилар...

Хашка суйи шовуллаб тўлиб оқарди.

Амир Темур саропардадан чиққанда сарой аъёнлари тахтнинг икки ёнидаги ярим ой шаклида солинган тўшакларга тиз чўкишган эди. Чап томонда пири муршид Мир Саййид Барака, Умаршайх Мирзо, Муҳаммад Чуроға додхоҳ, Амир Мусо, Амир Довуд дуғлат, Шайх Нуриддин баҳодир ва бошқалар кўр тўкишган. Ўнг томонда Султон Маҳмуд ибн Суюрғатмишхон, Амир Сайфиддин некўз, Амир Сулаймоншоҳ, Жаҳоншоҳ ибн Жоку, Амир Шоҳмалик, Мирзо Алибеклар, улар қаторида Тўхтамишхоннинг муҳолифлари Жўжи улусининг номдор валлаватлари Темур Қутлуғ ўғлон, Кунча ўғлон ва Амир Идикулар ҳам кўзга ташланади.

Ҳамма Соҳибқирон ҳурматига гуриллаб ўрнидан турди. Одамлар ичида жуссалик, дўнгманглай Амир Идику алоҳида ажралиб кўзга ташланарди. У ўз шериклари билан ўн беш кун олдин Самарқандга етиб келган ва Соҳибқирон ҳузурига ташриф буюрганди.

– Амир Соҳибқирон, Тўхтамишхон саройида ҳаммиша жонимни ҳовучлаб яшадим, – деди амир Идику, Амир Темурни тавоф айларкан, – хоқондан ҳеч яхшилик келмаслигини биламан. Унинг қўлида бир кунмас бир кун ғафлатда қолиб ўлиб кетишдан

кўрқдим... Айниқса, Довдирсой воқеасидан кейин, ўзларининг даргоҳларига бош урмоқни энг тўғри қарор деб ҳисобладим...

У Соҳибқиронни кўп нарсалардан огоҳ этди. Амир Темур индамай эшитди.

Мана энди Олтин Ўрданинг нуфузли амири Дашти Қипчоққа қилинадиган юришга бағишланган қурултойда қатнашмоқда.

Даставвал, Мир Саййид Бараканинг залворли овози майдон узра янгради. Пири муршид куръон туширгач, жамоага юзланди:

– Оллоҳ – тангри, маъбуди барҳақ шаънига, пайғамбар саллаллоҳи алайҳи васаллам ҳақиға, чорёрлар ёдига ҳамду санолар айтайлик! Жумла мўъминлар қаторида Абулмансур Абулмузаффар Соҳибқирони комкор Амир Темур Кўрагон ҳазрати олийлари салтанатини бардавом айлашини, азиз жонларини ўз паноҳида асрашини сидқидил парвардигордан тилайлик!

Куръоннинг сеҳрли каломлари, юракдан айтилган тилак-дуолар майдонни тўлдириб ўлтирган мардлар кўнглини кўтариб юборди.

– Салтанатлари бардавом бўлсун!

– Парвардигор ўзи асрасун! – қабилида сўзлар янгради.

Қурултой жilовини Турон хони Суюргатмишхон вафот этгандан сўнг унинг ҳаққиға риоя этиб хон қилиб кўтарилган ўғли Султон Маҳмуд кўлиға олди.

Қурултойда асосан Амир Темур гапирди. Унинг нутқи ўтган уч-тўрт йилдаги ишлар сарҳисобига ўхшаб кетди. У гапирар экан, айна пайтда кўнгил пардаси ортидаги воқеалар ҳам кўз ўнгидан бир-бир ўтарди.

– Мухтарам қурултой аҳли! – давом этди Амир Темур тизгинсиз хаёлларини нари қувиб.. – Шукрим, халлоқи безаволнинг зиммамизга юклагон

ишини уҳдалашга бел боғлағондурбиз. Ҳақ таоло фақирингизга Қуръони каримни ўқумак ва бечораю мискин гамини емак, олам аҳлини бахтли қилмақдан ўзга ташвишни юкламағондур. Нисён, яъни неъматни унутиб, нонқўрлик қилишдан исён келиб чиқур... Бас, тутинғон ўғлимиз Тўхтамишхон оёғини адолат майдонидан четга қўйди, мартум унинг ёмон феълидан озурда.. Кечиримлик йўлидан борғондик. Ҳимматимиздан баланд мартаба-ю олий мақомларга етишмиш эрди, ана энди кўрингизки, тарбият ҳаққини эсидан чиқариб нопок ишларга қўл урибдур. Бошига тож қўйғондик, бошини қаерга қўйишни билмай қолибдур... Гарданини совутиб қўйиш зарурати туғилмақда...

Шу палла борлиқ атрофда ажиб бир сукунат ҳукм суларди Муҳаммад Чуроға додхоҳ назарида. Шабада ҳам елмас, тепада қушлар ҳам учмас, узоқдаги қорли тоғлар ҳам жим тинглар, осмон ҳам қотиб кулоқ солар, ҳатто қурултой бошланишидан олдин шовуллаб турган Хашка суйи ҳам тўхтагандай сокин туюларди.

Мир Сайид Барака Амир Темурга тутинган ўғли ҳақида бундай сўзларни айтиш бағоят огир ва нохуш эканини тушунар, айни пайтда ичидан уни қўллаб-қувватларди. Лекин шу пайтгача бу ҳақда бир марта ҳам огиз очмади, сабр-тоқат қилиб келди.

Пири муршид шу палла Тўхтамиш ўғлоннинг илк марта Қўксаройга қадам ранжида қилганини эслади. Ўшанда ёш подшоҳзодага боқаркан, бейхтиёр кўнглига қандайдир ёқимсиз нарса сояси кириб қолгандай бўлганди. Кейин худо раҳмати Суюрғатмишхон ҳам оқ банот тўн кийган Соҳибқироннинг қора чакмонга ўралган Тўхтамиш ўғлон билан кучоқлашганини, бу нарса унга худди Амир Темур қўйнига қора илон кириб олгандай

туюлганини алам-ла айтиб берганди... Ҳа-ҳа, қора илон эмас, аждаҳо! Юҳо демак мумкин!

– Бас, черик жамлансун! Ҳар вилоятдин тумонот ва ҳазорижот беклари лашкарларини йигсунлар! Ҳар бек қўлида қанча навкар борлигини, неча кишини отлантира олишини муфассал¹ айласун ва маълумотни бахшилару тавачиларга топшириш лозимлиги айтилсун! Агар бирон бек муфассал қилинғон кишиларини черик куни ҳозир этмаса, гуноҳи ўз бўйнига тушиши уқтирилсун!.. Яқин фурсатда, иншоллоҳ, Дашти Қипчоқ сори мутаважжих бўлғоймиз!

- Мутаважжих бўлғоймиз!
- Мутаважжих бўлғоймиз!
- Мутаважжих бўлғоймиз!..

Ҳайқириқ овозлари борлиқни тутди. Қийқириклар орасида эллик-олтмиш қадамлар нарида қозиклардаги отларнинг кишнашлари ҳам эшитилиб қоларди.

Муҳаммад Чуроға додхоҳ қараса, қушлар тепада гужғон ўйнамоқда, тоғ тарафдан майин шабада эсмоқда, осмонда эса паға-паға оқ булутлар кезиб юрибди.

Қурултой тугагандан сўнг, амирлар ва баҳодирлар, барча вакиллар нималарнингдир ҳақида ўзаро баҳслашишар эканлар, фавқулодда кўтаринки руҳда дарё бўйида ёзилган башанг дастурхонга йўналдилар.

Хашка суйи шовуллаб тўлиб оқарди.

Дашти Қипчоқ юриши тайёргарлигига уч ой вақт кетди.

Орада Соҳибқирон кўнглини хуфтон қилган бир ходиса рўй берди. Бир куни бўлажак савашиллар ҳақида Амир Сайфиддин некўз билан сўзлашишиб ўтирган эди, Кўксарой сайисхонаси мирохури,

¹ *Муфассал қилмоқ* – яъни аниқ рўйхатга олмоқ.

Хумоюн ўрдуга келиб: «Амир Соҳибқиронга сўзи бор» лигини айтиб, киришга ижозат сўради.

– Амир Соҳибқирон, бир қошиқ қонимдан кечасиз... – кўл қовуштирди останада тўхтаган мирохур, у ўттиз бешлардаги боши катта, йирик одам эди. – Худо ҳаққи, умримда бундай ҳодисани ҳеч кузатмаганман, биринчи марта кўриб турибман...

– Сўйла-чи? Нима ҳодиса экан?

– Ҳазратим... саҳар қарасам, сайисхона дарвозаси олдида... машҳур тулпорингиз Хонўғлон турибди!..

– Хонўғлон?!..

Амир Темур чақмоқ чаққандай ялт этиб Амир Сайфиддин некўзга қаради ва беихтиёр ўрнидан кўзғолди.

– Нима-нима? Хонўғлон дейсенму?.. Бўз тулпор?!.. Тўхтамишхондаги от?!.. Қаердан келибди?..

Мирохур яна таъзим қилди:

– Уша ўзимнинг боққан отим, Амир Соҳибқирон. Қочибди шекилли. Жуда ийиғи чиқибди бечорани. Йўл қоқиб қўйибди. Кўрибоқ, ичим ачиб, кучоқлаганча йиғлаб юборибман...

Соҳибқирон бошқа ҳеч нарса сўрамади. У тезроқ суюкли отини кўришни истарди. Шу заҳотиёқ улар мирохурни олиб сайисхонага жўнадилар.

Сайисхона ҳовлисига кирганларида Соҳибқироннинг кўзи боши деворга қаратиб боғлаб қўйилган Хонўғлонга тушди-ю вужудига титроқ кирди. Аввалига танимади. Рўпарада азоб-укубатларда қаровсиз қолган, дирдов, қобирғалари туртиб чиққан бир қирчанғи от турарди. Воҳ-воҳ!.. Бир пайтдаги гижинглаган сулув тулпордан асар ҳам йўқ...

Чап биқинида аллақандай йиртқичнинг чуқур ботган тиш излари ҳали битмаган, унғ оёғи тиззасида каттагина жароҳати бор. Бошини ерга экканча,

худди қарашга ботинмагандай деворга юз ўтириб турарди.

От бирдан Соҳибқирон нафасини сездими, шарт қайридди! Амир Темурнинг бағри узилгандай бўлди: Хонўғлоннинг бир кўзи... йўқ эди!

– Бечора жонивор!.. Бечора жонивор!.. – деълди холос Амир Темур...

Хонўғлон Довдирсойдан қочганча чўлу маликлардан ўтиб, адирлар ошиб, ўр-қир кезиб қандай Самарқандга етгани ёлғиз Оллоҳга аён эди. Ақлли махлуқ пана-пастқам йўллардан юрган шекилли. Йўлларда адашгандир. Кимдир, бир бўз отнинг Самарқанддан беш фарсах масофадаги Қангли кишлоғига яқин ерда итлар ўровга олганини кўрганмиш, от итлар ҳалқасини ёриб чиқиб кетганмиш. Ўша, Хонўғлонми ёки бошқа отми, буни айтиш қийин. Ҳарқалай, тулпорнинг олдинги оёғида каттагина яра кўринарди. Тўхтамишхон қамчисининг қаттиқ зарбидан йўлдаёқ Хонўғлоннинг чап кўзи оқиб тушди.

Соҳибқирон бориб сеvimли отини силай бошлади. Силар экан, кўзлари ўз-ўзидан ёшланганини билмай қолди. Отни бўйнидан қучганча қаттиқ бағрига босди... Беихтиёр ўзини гуноҳкор сезди. Хонўғлонни, тил-забонсиз бегуноҳ махлуқни шу кўйларга солган Тўхтамишхон эмас, балки Амир Темурнинг ўзидир? Агар ўшанда меҳри ортиб уни тутинган ўғлига тухфа этиб юбормаганда шундай хол юз бермасиди...

Ҳа, Соҳибқирон ота-боболар удумини унутди. Ахир турк эрлари қачон миниб турган отининг жилвини бировга тутқазган? Отнинг эгари – салтанатнинг тож-тахти. Лекин подшолар ўртасида мана шундоқ тухфа-инъомлар, ҳадялар қилиш расм-русуми бор. Чунончи, Аббосий халифалардан бири Султон Жалолиддин хоразмшоҳга ҳадялар йўллар экан, эгар-жабдуқлари олтиндан, туёқларига қим-

мати юз динорлик ҳалқачалар осилган учқур отни ҳам қўшиб қўйганди.

Эҳ, шўрлик тулпор!.. Шўрлик тулпор!.. Шундай бўлишини билганида... билганида... Энди пушаймондан не фойда?

Соҳибқирон ҳамиша отлар ҳақидаги киссалар эшитишни ёқтирарди. Мавлоно Убайддан кўп ривоятлар тинглаган. Муҳаммад алайҳиссаломни Меърожга олиб чиққан, жаннатдан келтирилган, «кўзи етган жойга оёқ ташлайдиган, илдам» Буроқ деган афсонавий оқ от борасида нақллар бисёр.

Искандар Зулқарнайннинг Буцифол номли дулдули ҳам жуда садоқатли ва зийрак экан. Искандар Ҳиндистон юришидан қайтаётиб, суйган асов дўнон отининг суякларига бир қараб ўтишни истабди. Дулдул ўлган ерга тушиб, унинг бош суягини топтириб қучоқлаб йиғлаган экан...

Султон Жалолиддиннинг учқурқанот Самани эса уни Чингизхон аскарларига тутқизмай Синд дарёсидан елдай олиб ўтиб кетибди.

Амир Темур охиста ер тепинаётган Хонўғлоннинг думини силкитиб турганини кўрди, унинг омон қолган ўнг кўзидан мўлт-мўлт ёшлар оқарди. Тулпор йиғларди... Унинг йиғлаши, негадир, йигит йиғисига ўхшаб кетди, Соҳибқирон назарида. У чунон уринмасин, Хонўғлон қандай қочиб келди, нимага қочиб келди, қаердан қочиб келди – бу саволларга жавоб тополмади.

Кўзлари ёшланган Амир Сайфиддин некўз бирдан худо раҳмат қилгур Амир Жоку барлосни эслади. Ҳаж сафаридан қайтганидан кейин иккиси ўртасида Хонўғлон тўғрисида сўз кечганди. Амир Жоку барлос Соҳибқироннинг Тўхтамишхонга Хонўғлонни совға қилиб бериб юборганидан кўнгли чўкканини яширмади. «Тўхтамиш ўғлон баҳоси йўқ тулпорнинг қадрига етармикин?.. Аттанг!.. – деди дунё кўрган кўзи пишган амир афсусланиб. –

Амир Соҳибқирон одатлари шундоқ: сахийликлари тутса дунёни ҳам бериб юборадилар. Ахир бу от аллақандай подшоҳзодалар эмас, Соҳибқиронлар минадиган тулпор эди-ку!..»

Амир Сайфиддин некўз чуқур хўрсиниб қўйди.

Икки кундан кейин мирохур келиб, «бир қошиқ қондан кечишини сўраб», ғафлат босганини, эрта-лаб Хонўғлоннинг ўлиб ётганини кўрганини билдирди. Узоқ йўл юриб ҳориб-чарчаган тулпор азобларга дош беролмаган шекилли...

Амир Темур қаттиқ изтиробда қолди. Ҳали хануз тулпори Тўхтамишхонда бўлса ҳам қандайдир ўзида тургандек ҳис қилар, кўнгли тўқ юрарди. У сеvimли отини Чўпонотанинг этагидаги кичик бир тепаликка кўмишларини буюрди.

II

Милодий 1390 йилнинг қиши жуда ҳам совуқ келди. Яқин ўртада мардум бундай совуқ тушганини билмайди. Аммо Самарқандда эканларида об-ҳавонинг тез кунларда бунчалар ўзгариб кетишини Соҳибқирон кутмаганди.

Қишни Тошқандда ўтказишга қарор қилинди.

Қаҳратон қиш бошланиб-бошланмай узоқ йўлга мажбурият юзасидан отланилгани ҳаммага аён эди. Йўқ эса, Соҳибқиронга қолса, Боғи Чинордами, Боғи Беҳиштда меҳмонхонада гупиллатиб ёғаётган қорни деразадан кузатиб, Сароймулкхоним, Туман оқа ёки суюмли кичик малика Чўлпон Мулк хонимлар билан шакаргуфторлик айлаб ўлтиришга не етсин...

Турон қўшини сафарга отланган чоршанба куни пойтахт кўчалари гавжум бўлиб кетди. Бир кун олдин салтанат жарчилари, бутун маҳалла-ю гузарларда: «Эртага Соҳибқирони комкор Абулмансур Амир Темур Кўрагон жаноби олийлари Даш-

ти Қипчоққа жўнаётирлар!» – деб жар солдилар. Кўксаройдан то Боғи Баландгача Тошқанд йўли атрофлари авомуннос, кекса-ёш, хотин-халаж, навкарларга ҳавас билан қараётган бола-бақраларга тўлиб кетди. Улар орасида тақяхона бошлиғи паҳлавон сифат Уста Шунқор, Эсон бувалар кўринарди. Аскиячи Ориқ, Паканаларнинг атрофида эса одатдагидек кулгу овозлари эшитиларди. Барча салтанат кўшинига оқ йўл тилаб кузатишга чиққанди.

Йўл четида икки бола шундай суҳбатлашишарди:

– Вуй!.. – дерди бири. – Анови навкарни отини қара! Гижинглайди. Зўр экан-а!..

– Зўр-да!

– Катта бўсам, мен ҳам навкар бўламан! Ана шундай от минаман!..

– Аскар бўлармиш! Шилпиқсан-ку!.. – деди иккинчиси... – Шилпиқларни олишмайди.

– Нима-а?.. – хезланди биринчи бола...

Атрофдан, ўнгу сўлдан олқишлар янграр, уларга яна бошқалари кўшиларди:

– Оқ йўл, Амир Соҳибқирон!..

– Ой бориб омон қайтинглар!..

– Худо ўз паноҳида асрасун!.. –

– Асрасу-у-ун!..

Сафар узоқ эди, даставвал маҳобатли сафга айланган отлиқ аскарлар йўлга тушдилар, кейинидан улкан масофани эгаллаган пиёдалар оқими пайдо бўлди. Боварчилар¹, оризлар², сартарошлар, куролсозлар, камонсозлар, оҳангарлар, дурадгорлар, йўлсозлар, карнайчилар, бурғучилар, хуллас, уруш деган ҳаёт-мамот саҳнасида зарур ҳоказо касб эгалари ҳам бу сафда бор эдилар. Кўчани

¹ Боварчи – ошпаз маъносида.

² Ориз – кўшинда аскарлару мансабдорларга маош берувчи, хазиначи.

тўлдирган гуррас-гуррас қадамлар шиддатида дунёларни титратгувчи суронлар яшириниб ётарди.

Кўшин этагига уланган катга уғруқда Сарой-мулкхонимдан то кичик малика Чўлпон Мулк оқагача хонимлар бари жам, изма-из эса аскарларнинг оилалари борарди. Уғруқнинг энг охиридаги совутларга ўралган, дубулғалар кийган тўққиз соқчи қораси Чўпонота тепалиги ортидан кўринмай кетганда вақт пешиндан оққан эди.

...Тошқанд Соҳибқиронни худди йўлига оқ поёндоз солгандай оппоқ қор чойшабига бурканган ҳолда кутиб олди. Чилла яқинлашган, замҳарир киш салтанати борлиқда ўз шукуҳини намойиш этарди.

Соҳибқирон Самарқанд дарбоза кўчасидаги ҳоким қароргоҳида тўхтади. Икки ошёнали уйнинг ҳашаматли меҳмонхонасига жойлашган Амир Темури, черикка Қаросмон мавзеига борилсун ва ўша ерда тегишли фармонни кутилсун, дея тайинлади. Ҳарам аҳли ҳайхотдай ҳовли этагидаги қатор уйларга йўналди.

Кутилмаганда Соҳибқирон ўзини нохуш сеза бошлади. Қачонлардир Сеистондаги жанглاردан бирида ўнг оёғига ва ўнг қўлига ўқ тегиб ярадор бўлгандан бери, гарчи жароҳатлар битиб суяк суриб кетган эса-да, вақти-вақти билан сирқираб оғриб туради. Аммо парво қилмайди...

Тездан собиқ хос табиб Номозхўжа Шошийни чақиртирдилар. У шаҳарнинг Кўкча даҳасида яшар экан. Машхур табиб беш йил олдин кексалик палласига кирганини, умрининг қолганини бола-чақалар, қариндош-уруғлар олдида ўтказиш истаги борлигини айтиб, минг истиҳола билан Соҳибқирондан кетишга ижозат сўраганиди.

Хўжандда, Шайх Маслаҳат мазорини тавоф этганларида, – мазор ҳам бир тепалиқда жойлашган экан, – чамаси, тоғ томондан эсан қишининг

совуқ изғирин шамолида Соҳибқирондан совуқ ўтиб қолди. Йўлда ҳам билинмади-ю, Тошқандга қайтгач, ўшанинг заҳмати сезила бошлади.

Ҳар қанча ипак кўрпаларга ўраб қўйсалар ҳам:

– Яна тўшак борми? Совқотяпмен!.. – дерди жунжикканча Амир Темур. Бутун аъзои бадани дир-дир қалтирарди. Бошидан оёғигача ҳеч исмайди.

– Ушук ебдилар-да... Сал ушук ўтибди. Парвардигор шифосини берсун! Шифосини берсун!..

– Кўрпа ташлангиз! Икки-уч қават кўрпа ташлангиз! – буюрди Намозхўжа Шоший.

Куймаланиб юрган табиблар атрофда парвона эдилар. Ташқарида гупиллаб қор ёғарди.

Дори-дармонларнинг жонбахш таъсири сезилди, Соҳибқироннинг тонгсаҳарда сал жони ором топди, шекилли, мизғигандай бўлди. Аслида дарднинг зўридан бемор дармонсизланган, кўл-оёғини қимирлатолмай ётарди. Бесаранжому безовта ҳарам маликалари, фарзандлар, амиру баҳодирлар кувончдан:

– Хайрият!.. Дард кетди! Дард кетди!.. – деб қичқириб юбордилар.

Аммо янги ташвиш чиқди. Кеч кирганда Соҳибқирон тагин тоқатсизлана бошлади.

– Иссиғим чиқяпти!.. Иссиғим чиқяпти!.. – дерди энди бемор устидаги кўрпаларни отиб ташларкан. Намозхўжа Шоший Соҳибқироннинг кенг пешонасига оҳиста кўлини қўйганди, худди қизиб турган темирга теккандай бўлди!

– Ёпирай! Астағфурилло!.. – деди хайратда. – Ҳароратлари бағоят баланд-ку!

Уч кеча-уч кундуз беморнинг аҳволи ўзгармади. Бедаво иситма уни қаттиқ исканжасига олган, ҳуши ўзида эмасди. Табиатан дардга оғир Соҳибқирон иситманинг зўридан «Оҳ!..» деб юборар, алаҳсирар, ухлаб-ухламаганини ҳам билмасди. Турфа хил

ўйлар уни қамраб келар, на уларни идрок қилишга қувват бор эди унда, на ўзидан нарига ҳайдашга мадор... Гоҳида кўзи илиниб, рўёлар уммонига тушиб қоларди. Лекин тушини ҳеч туш эмас, рўйи рост ҳақиқат деб ўйларди.

Бирдан ўлим ҳақидаги фикрлар Амир Темур миясини қамраб олди. Вафот этса... салтанатини ким бошқаради? Жаҳонгир Мирзо оламдан ўтиб кетди... Ўғиллардан қай бирига энди салтанатни ишониб топширади?.. Албатта, Муҳаммад Султонга! Муҳаммад Султонга...

Шундай деб турганда, тушига расулуллоҳ кирибдилар. Аммо ердами, кўкдами, боғдами, тоғдами эсида йўқ эмиш. Расулуллоҳ саллаллоҳи алайҳи васаллам: «Етмиш авлодинг подшолик тахтига ўлтирадур, ташвиш чекмагил!» – дебдилар. Дебдилару ғойиб бўлибдилар. Ногаҳон улкан дарахт кўринганмиш. Йирик-йирик япроқлари қуюқ соя ташлармиш, шохлари орасида ҳар хил қушлар чирқиллашиб яйрашармиш, ҳашоратлар ўрмалашармиш, бари дарахт меваларидан нафлармиш... Лекин меваларнинг айримлари ширин, ўзгалари нордон эмиш.

Шунда қайдандир ғойибдан сирли овоз эшитилибди:

«Эй Соҳибқирон! Дарахт сенинг ўзинг, шох ва барглари эса авлодларингдур. Меваларидан еган қуш ва ҳашоратлар эса неъматингдан баҳра оладиган халқлардир...»

Кейин туш ўзгариб кетибди. Тушида бепоён сахро эмиш. Соҳибқирон атрофини ваҳшатли жинлару алвастилар, қобону бўрилар, бадбашара эркаклару аёллар, қушлару қурт-қумурсқалар ўраб олганмиш. Кейин икки йил аввал оламдан ўтган пири комил Шайх Зайниддин Абу Бакр Тайободий пайдо бўлиб қолганмиш... Шайх ўлмаган эмиш. Соҳибқирон дарҳол тушининг таъбирини сўрабди:

«Тушларидаги даҳшатли махлуқлар – дебди пири комил, – ёзиқларингиздур. Узукка боқиб турсунлар... Тезда тавба, газарруга юз тутиб гуноҳларини ювсунлар!..»

Ниҳоят иситма йўқолди, аммо яна ушук егандай буткул аъзои бадани қақшашга турди. Бир хафтадан кейин Соҳибқирон ўзини енгилроқ сизди, аммо энди бир пайт жароҳатланган ўнг оёғи билан ўнг қўли безовта қила бошлади. Энг даҳшатлиси, беморда ҳол йўқ, дармонсизликдан қўлини ҳам кўтара олмасди. «Шунчалар қилганингга шукр!..» – дея пичирларди Амир Темур мажолсиз шифтга қараб ётаркан.

Шу орада Самарқанддан Мир Саййид Барака етиб келди. Пири муршид муриди, балки муррид эмас, муҳиби, шавкатли баҳодир Абулмансур Амир Темурни ожизу нотавон кўриб ҳеч кўзларига ишонмади. Соҳибқирон озиб қолган, ранглари ҳам сарғайгандай эди...

– Оллоҳ суйган бандасига дард берадур, Амир Соҳибқирон! – деди Мир Саййид Барака оҳиста беморнинг манглайига қўл қўяр экан. – Зинҳор кўнгилларини чўктирмасунлар! Шифосини ҳам ўзи берадир, иншооллоҳ!

Ташқарида ўн беш кун аввалгидагидек гупиллаб қор ёғарди.

...Соҳибқирон қирқ кун деганда беклару уламо, фозилу фузалолар дуолари, маликаларнинг илтижолари мустажоб бўлиб оёққа турди. Кечаги қоронғу ва тор олам яна ёришиб кенгайиб кетгандай туюлди. Ҳа, Оллоҳ тағин бир синовидан ўтказди.

Рубъи маскунга ларзалар солган қудратли подшоҳга бандаси нечоғлик ожизлигини, бу дунёнинг эса фоний эканини яна бир бор эслатиб қўйди-да. Буни англаб етмак керак...

Соҳибқирон Туронда донғи чиққан Зангиота авлиёни худди мана шу Самарқанд дарбоза кўчасида туғилган, деб эшитганди. Ўзи араб наслидан, коралигидан «занги» деб танилган, машхур шайх Арслонбобнинг эвараси ҳисобланади. Ҳазрати Султон Хожа Аҳмад Яссавий қуддиси сиррухунинг халифаси Ҳақим отага шогирд тушган.

Соҳибқирон Зангиотанинг олийҳиммат инсон эканидан хабардор эди. Пири муршид худди шуни сезиб тургандай деди:

– Бу табаррук зотни Турон аҳли «Зангибобо Химматий» деб ҳурматлайди. Подачилиқдан ҳалол ризқ топиб кун кечирғонлар...

– Авлиё шаҳарнинг кунботиш тарафидан чек олиб боғ-роққа айлантирган экан. Зангиота қишлоғи ана шундай пайдо бўлибди. – сўз қўшди Муҳаммад Чуроға додхоҳ.

Дарди ариган, қувватга кира бошлаган Амир Темур халлоқи безаволга салламнолар айтиб, мазкур қишлоқдаги авлиё қабрини зиёрат этди. Мир Саййид Барақа қироат билан қуръон туширди, Соҳибқирон етим-есир, бева-бечораларга ўн минг кепакий олтин хайру садақалар улашди.

– Авлиё мозори бошида мақбара қурилсин! – буюрди Соҳибқирон Тошқанд ҳокимиға. – Гўрхона ёнида зиёратхона ва бошқа лозим хоналар бунёд этилсун! Эл-улуснинг зиёратгоҳ маскани обод бўлсун, бу бемисл савобдур! Гуноҳкор бандамиз, зора бизларға ҳам савобнинг бир учи тегиб қолса...

– Бешак-шубҳа! Тегадир, албатта тегадир!.. – Соҳибқироннинг кўнглини кўтарди пири муршид.

– Биби, ана бу кўрнамак Тўхтамишхон сорига боришимиз шартдур. Салтанат вазияти ва талаби шундоғдир. – деди Амир Темур шаҳарға қайтишгач. У Зангиота зиёратидан сўнг руҳан ўзини енгил ҳис қила бошлади.

Улар меҳмонхонада ёлғиз эдилар.

– Бошлари тошдан бўлсун, илоҳи!.. Бир жонларини минг ўтларга урмакдалар, Амир Соҳибқирон! – одатдагидек оҳиста сўзланди Сароймулкхоним, Амир Темурнинг ногирон оёғини уқаларкан.

Маҳди улёнинг мулойим қўлларидан Соҳибқироннинг жони ором оларди.

– Сал... ўзларини ҳам, бизларни ҳам ўйласунлар. Агар жонингиз сизга керак бўлмаса, бизга кераклигини унутмасунлар... Оллоҳ ўз паноҳида асрасун!

Малика жони-дилида кўрган Соҳибқиронининг одамларга ўхшаб бир оз ором олиб, ўзларини ўтга чўкқа уравермай, аяб яшашларини истарди. У шу ҳақда ўйларди-ю ҳеч айтиш фурсатини тополмасди. Тошқандда бирон фалокат юз бериб қолмасин, дея жуда қўрқиб кетди. Ахир жонлари темирдан эмас-ку!

Соҳибқирон Сароймулкхонимнинг чап юзидаги қора холига, бежирим ёқут лабларига меҳр билан тикилиб турди, аммо ҳеч нарса демади.

Тарих милодий 1391 йил 19 январда, сафар ойининг ўн иккиси эди, Соҳибқирон от бошини Тўхтамишхон сари бурди. Черик яхши қуролланган, лашқар аҳли сийланганди. Кўплар йўрға отларга миниб, зардўзи чопонлар кийдилар, ҳамёнлар ҳам динору дирҳамларга тўлди.

Амирзода Пир Муҳаммад Жаҳонгир билан Шохрух Мирзога мамлакатни идора этишни топшираркан, кичик малика Чўлпон Мулк оқадан бошқа барча бегим ва хонимларни Самарқандга қайтишларини буюрди. Кўнгиллар тўқ эди.

...Қаросмонда Тўхтамишхондан элчилар келганини айтганларида Соҳибқирон ажабланмади. Эртами-кечми шундай ҳол юз беришини биларди. Бу Олтин Ўрда хонининг ўзини муҳолифат санганидан сўнг илк марта расмий элчи жўнатиши

эди. Тўхтамишхон тухфага тўққиз от ва бир шунқор юборган экан. Элчилар бошлиғи ер ўпиш вазифасини адо этди, кейин нўёнлар кузатувида хиёл эгилганча, хоқоннинг узр-маъзурларга тўла арзадоштини бундай баён қилди:

– ...Тўхтамишхон ҳазратлари дедиларки, Амир Соҳибқирон билан ота-ўғил мақомидадурбиз. Валинеъматнинг ҳимматларига шукроналар айтсак, ойлар-йиллар етмас... Аммо, бир неча ёмон бадбахту бахтиқаролар адабсизлиқлар кўргизубдурларки, ғафлатда қолибдурбиз. Жазосини бердук. Ўғлим асло мухолифат этокини тутубдур, деб ўйламасунлар! Валинеъмат лутфу карам айлаб гофил ўғилларининг гуноҳларидан ўтсунлар. Кечирсунлар...

Амир Темур эшитаркан, қўли иягига чўзилди. Мир Саййид Барака синчков кузатиб, вазиятни яхшироқ тушунишга тиришарди.

Пири муршид Самарқанддаёқ сафарга бирга жўнамоқчийди, бироқ Соҳибқирон ундан мамлакатда вазиятга қўз-қулоқ бўлиб туришни ўтинди. Тошкандда беморликдан эндигина фориг бўлган Соҳибқиронни сафарга ёлғиз жўнатгиси келмади, сирасини айтганда, ўзи ҳам бу ёқда қадрдони, дўстини соғиниб қолади. Майли, иссиқда ҳам, совуқда ҳам бирга юрсинлар, бандасига вақт фанимат ахир.

Барча беку амирлар, амирзодалар, Соҳибқирон элчига не дер эканлар, дегандай жим ерга боқишган. Уларнинг ичида, сафарни кечиктиришни истаганлар ҳам йўқ эмасди. Жўжи бекзодалари Қутлуғ Темур ўғлон, Кунча ўғлон билан амир Идикуларнинг, айниқса, қулоқлари динг эди.

Амир Темур тасавурида дуркун, юзлари тиниқ Тўхтамишхон буй кўргизди: ёрқин кўзлари масҳара аралаш иржайиб турар, ёқимсизроқ ингичка

овози эшитилганга ҳам ўхшаб кетди. «Айёру маккор подшоҳзода! – ўйлади Соҳибқирон. – Бизнинг кўнглимизни хотиржам этмакчи, лақиллатмакчи. Ўзи эса ниятидан қайтмакчи эмас, пайтдан фойдаланиб қўшин йиғиб кучайиб олмакчи холос... Яна алдаб кетмакчи...»

– Тўхтамишхон душманларидан яхшигина мушт еб, калтак еб, қочарга жой топмағонида иссиқ бағримиздан жой бердик, отадай сийладик.. – босиқ бошласа-да, Амир Темурнинг қаттиқ жаҳли чиққани билиниб турарди.. – Шунини деб Ўрускондай қудратли подшоҳга мухолиф чиқдим. Яроғ тутқаздим, черик тортдим, Жўжихон улусига подшо қилдим. Агарчи Оллоҳ уни сийлади, аммо сабабчи мен эрдим. Оқибатни кўрингим, йўғимизда юртга бостириб кирибдур! Кўп жойларни харобага айлантирибдур!.. Кейин тавбани ҳам ўйламади. Феъли бузуқ кишиларнинг фасодидан қутула олмағоннинг ҳоли войдур! Яна кенглик йўлини тутсам, кўрқаменким, худонинг ғазабини келтирамен! Энди ўзига ҳам, сўзига ҳам эътимодимиз қолмади!.. Ислом подшоси Султон Маҳмудхон фармони билан ул бадбахтга қарши йўлга чиқилди!.. Фармонга бўйсунғойбиз, ортга қайтиш йўк! Худойи таоло кимнинг манглайига зафар оятларини битғон эркан, олам билсун!..

Амир Темурнинг сўзлари залворли жаранглади.

ЙИГИРМА УЧИНЧИ БОБ

I

Ҳижрий 793¹ йил рабиул аввал охири пайшанба кунда Турон қўшини Сариф Ўзан мавзеига кирди, отларни ўша ердаги дарёдан суғордилар. Бир ойдан бери дашти биёбонда сувсиз юрганларидан кўп отлар нобуд бўлди. Ташналик кучайиб борарди. Қўшинда танглик юз бера бошлади.

Амир Темур ҳайрон қолди, сафарга чиқмасдан аввал бу жойлар ўр-чақири, қўл-қўлоби, йўл-сўқмоғи яхши ўрганилмаган эканини пайқади. Демак, унга етган маълумотлар унчалар тўғри эмас... Юришнинг, сафарнинг ҳам ўз расамади, қоидаси бор, риюя этмак лозим, йўқса кейин киши панд ейди.

Салтанат тузуки бўйича, уруш майдонини танлашда тўрт нарсага диққат қаратилади: энг аввало, у ернинг суви муҳим, кейин аскар сақлайдиган жой, яна қўшиннинг душман лашкаридан тепароқда жойлашиши зарур, майдоннинг олди очик кенг, узоқлар баралла кўринадиган бўлиши керак.

Вазиятдан кўнгли тўлмаган айрим амирлар, Амир Темурга ортга қайтиш ҳақида шама ҳам қила бошладилар. Аммо Соҳибқирон ўз аҳдида қатъий эди. У, аксинча, душман томонга янги чопарлар юбориб, йўл шароитларини яхшироқ ўрганиб чиқишни тайинлади.

Бирдан қаттиқ сел келди-ю дарёда сув кўпайди. Кечув топилгунча, маълум муддат кўчмаслик ҳақида буйруқ берилди.

Шимол томонга қараб кўзғолганларида ғажарчи амир Идикунинг Қулинчоқ пакана деган ода-

¹ Милодий 1391 йил 14 март.

ми Тўхтамишхон тарафга қочиб кетгани ошкор бўлди. Қулинчоқ кўзлари кичик, қошлари қуюқ, пакана бир одам эди. Буни энг аввало амир Идику пайқади ва дарҳол икки навкар билан ортидан от солди, аммо ета олмади.

– Кўзи кичик, аммо узокни кўради, даюс... – деди амир Идику от бошини ортга бураркан, ёнидагиларга заҳарханда аралаш. – Жуфтакни ростлаб қочиб қолибди, лаънати пакана!.. Илгари ҳам бир марта шундоғ чув туширган. Кечирган эрдим. Бундайларга ҳеч ишонч йўқ. Тутганимда борми, қийма-қийма эттирардим!..

Даштга кирдилару бошларига яна сувсизлик балоси ёприлди. Навкарлар онда-сонда ёғиб ўтган ёмғирлар тўлдирган чуқурчоқларни топишар, бир қултум-ярим қултум сувдан кифояла-нишар эдилар.

Йигирма кун деганда Кичик тоғдан ўтдилар. Олдинда энди Улутов¹ кўринди. Агар шу икки тоғни демаса, бу ерларда олам дашти биёбондан иборат экан-да, деб ўйлаш мумкин эди.

Кўшин тўхтади.

Амир Темур тоғ тепасига чиқиб, атрофга назар ташлади. Борлиқ олам кўмкўк майсаларга бежиримгина ўранган. Шундагина Соҳибқирон баҳор келганини билди. Бу учи-кети йўқ саҳрода юраверасан, юраверасан, баъзан кун нима, чоштвоҳ нима, оқшом нима, ажрата олмайсан. Қайси тарафга бораётганинг ҳам номаълумдек. Офтоб булутлар ортидан чиқишни истамайди. Устига устак, неча кунлаб ўзгармайдиган қўнғирсалқин кулранг хаво юракларни сиқади.

Ҳов, жануб томонда олисда, жуда олисларда, унинг юрти Самарқанд, Кеш, Туронзамин ястаниб ётганини ҳис этади.

¹ Улутов – Ҳозирги Қозоғистондаги Жезқазғон шимоли=ғарбида жойлашган тоғ.

«Замонлар ўтаверади, умр қисқа... – қутилмаганда хаёлга чўмди Амир Темур. – Ерга тушган қадамларинг бирон из қолдирадурму, эй инсон? Из... Лекин ўз ғамингни еб, шаън-шукуҳ истаб қолдирган изларингни тарихнинг довулу бўронлари осонгина ўчириб юборади. Ўзингни ўйламоқчи эрсанг, ўзингни унут. Ўзгаларни ўйла, ўзгалардан фикр қил. Аввало Турон юртингни, турк халқингни ўйла. Шунда, Темурбек, ўзингни ўйлаган бўласен...»

Тоғнинг энг тепасида ёлғиз тураркан, Амир Темур ҳаяжонда ўзини худога фавқуллода яқин сездди, осмон унга энкайиб келгандай туюлди, хаёлида туғилган сўзлар ўз-ўзидан пайдо бўлмаганини, ҳақ кўнглига солганини фаҳмлади.

Атрофни тутиб кетган аскарлар қуйиларда ғимирлашиб у ёқдан-бу ёққа юришарди.

Бирданига Соҳибқирон амр этди:

– Черикка буюрингизким, барча тош келтурсун! Бир нишона қилайлукким, бу дашти биёбонда биздан ёдгор қолғай!

Чор атрофдан: «Ёдгор қолғай!..», «Ёдгор қолғай!..» садолари янгради.

Икки юз мингга яқин навкарлар, амирлару баҳодирлар бари тош теришга тушдилар. Тезда ғаройиб шохсупа тикланиб, устига минора қуриш ишлари бошланиб кетди. Амир Темур не не асрларнинг шамолу ёмғирларида силлиқланиб сайқалланган улкан харсангтошга диққатни қаратди.

Сўнг шошилмай Мавлоно Убайдга қандайдир сўзларни ёздирди-да:

– Она тилимизда шу тошга нақш этилсун! Токи бу тарих авлодларга қолғай! – деб буюрди.

Тоштарош бир неча кунда ушбу сўзларни харсангтошга ўйиб чиқди:

«Тарих етти юз тўқсон учда, қўй йил, кўкламнинг ора ойида Туроннинг султони Темурбек икки юз минг қўшин билан ислом учун Тўхтамиш... хонлигига юрди. Бу ерга етиб, белги бўлсин деб ушбу битигтошни ёздирди. Тангри нусрат бергай, иншоолло. Тангри фуқарога раҳм қилгай, (фуқаро) бизни дуо бирла ёд қилгай...»¹

Амирлару баҳодирлар, навқарлар тошдан кўз узишмас, ундаги хатни пичирлаб ўқишга ури-нардилар. Ҳар киши ўша «икки юз минг» деган саноқда ўзининг ҳам бор эканини, замонлар ўтиб Соҳибқирон қатори уни ҳам авлодлар ёд этажагини ички шуур билан англаб етар ва кўнгли тоғдай кўтарилиб ортга чекинарди. Амир Темур барини кузатиб ичида қувониб кўярди.

Тўрт ойдан бери одам юрса оёғи, қуш учса қаноти қуядиган чўли биёбонда кетиб борардилар. Аммо ҳали душманнинг қораси кўринмасди, на йўлларда ёвдан бир из бор, на бир хабар...

Тўхтамишхон оҳиста шимолга қараб чекинар экан, ҳали ҳам кўнглининг бир четида Амир Темурга юборган элчиларига умид боғлаб турарди. Соҳибқирон албатта кечиради, кечиримли одам, чунки Тўхтамишхон, тутинган ўғли умрида биринчи марта узр сўраб киши жўнатиши... Илтижоси ўтишига шубҳа ёўқ. Аммо элчилардан ҳам, Амир Темур кўшини ичидаги «қулоқ»ларидан ҳам хануз дарак йўқ. Шундай мужмал вазиятда бирдан Тармочуқ амир Идикунинг одами қочиб

¹ Уйгур алифбосида ёзилган матн асли қуйидагичадир: «Тарих йэти йуз тоқсан учта қой йил(и) йаз(кўклам) нынг ара ой(и) Тураннынг султаны Тэмурбег ики йуз минг чэриг била ислам учун Тоқтамиш... ханыга йорыды. Бу йэрга йэтиб бэлигу болсун тэб бу тобаны қопарды. Тангри нисфат бэргай иншалла. Тангри эл киши(фуқаро)га раҳмат қылгай (раҳм қилгай), (фуқаро)бизни ду'а била йад қылгай.» (Тарихчи олим Қ.Содиқов талқин).

келганини билдирди-ю жонига оро кирди. Бу Қулинчоқ пакана эди.

– Сўзла! Темурланг ҳозир қаерда?.. Элчилар қайтмади-ку? Уларни кўрдингму? Нима бўлди? Нега қайтишмади?.. – дабдурустан саволларга кўмиб ташлади ҳалиги одамни Тўхтамишхон. Ёрқин кўзлари пакананинг кичик кўзларига қаттиқ қадалганди.

– Хоқон ҳазратлари! – Қулинчоқ пакана ер ўпиб ортига уч қадам чекинди. – Қочган пайтимда Темурланг кўшини Сариф Ўзада турганди. Элчиларингизни Темурланг қайта жўнатмади. У сиздан қаттиқ ғазабда... Кўшини ҳам катта, тумонот, нақ икки юз минг лашкар, дейсиз...

– Икки юз минг, дейсанму? – Сўнг жавоб ҳам кутмай давом этди: – Манғит нима қилмақда?

– Идику жаноблари, сен хоқон ҳазратларига аҳволни тушунтир, ўзлари усталик билан ғажарчиликни кўлга олганлар, дегин, дедилар. Бир тулки етти бўрини етаклайди, дейдилар, бўрилар эса менинг кўлимда, хотиржам бўлсинлар. Сездирмай жуда қийин ва узоқ йўлдан бошлаб бораяпман. Атай булоқ, дарё, кўлларни четлаб ўтаман, сувсиз ерлардан юраман. Токи хоқон ҳазратларига аскар тўплашлари учун вақт кифоя қилсун... Мақсадим, то жангга киргунча Амир Темур кўшини ҳориб-чарчаб, ийиғи чиқиб адои тамом бўлсун, дедилар...

– Ўзини эҳтиёт этсун! – деди Тўхтамишхон мамнун. – Мен худди шуни истайман-да! Ҳа, бу манғитни кўлидан келади! Яна нима гапинг бор?

– Очарчиликдан гапир! – эслатди Тармочук. – Анграйма! Айтдинг-ку, озиқ йўқлигидан қийналишяпти деб? Ўшалардан сўйласанг бўмайми?

– ...Ҳа-ҳа, хоқоним! Эсимдан чиқибди: Темурланг лашкари сувсизликдан азоб тортяпти.

Аскарлар кўлмак ва чалчиқ сувларни ичиб жон сақлашмоқда. Егани нарса йўқ.... Бир қўйнинг боши бозорда юз кепачи олтин. Ўшайм топилмайди. Ноннинг нархи ҳам осмонда. Одамлар кўкатларни, қушларнинг тухумларини топиб еб юришибди. Еганлари обиёвгон... Лашкарда очарчилик, қахатчилик бошланган...

Қулинчоқ пакана худди ишни қойиллатиб қўйгандай ёқимсиз илжайди.

– Ҳалиги аскарлар орасида уруш чиқди, дегандинг-ку, сув, нон талашибма-а... – паст овозда эслатди Тармочуқ.. У бу гаплар хоқонга ёқишини жуда яхши биларди.

– Ҳа-ҳа. Иннакейин, ҳамма оч, бир-бирининг гўштини ейман, дейди. Ҳатто бир неча аскарнинг овқат талашиб бир-бирларига қилич ўқталганларини кўрдим, хоқон ҳазратлари... Очликдан барини силласи қуриган.

Тўхтамишхоннинг кўзларида ўт чакнади! Ҳа, унинг ўйлаганлари тўғри чиқмоқда. Жанг қилгандан кўра, Амир Темур кўшинини мана шундоқ чекиниб, ҳолдан тойдирган маъқул. Ҳориб-чарчасин, тинкаси қуриб, қилич кўтаришга ҳам мажоли қолмасин! Очлигу сувсизликдан ҳаммаси ўлиб-йитсин! Керак эса, Тўхтамишхон то дунёнинг тубигача чекинишга ҳам тайёр! Чекиनावеради, чекиनावеради! Соҳибқирон лашкари қанчалар ўз юртидан узоқлашса, танг аҳволга тушса, Тўхтамишхоннинг зафари шунча яқинлашади...

Амир Темур кўшинда қахатчилик бошланшининг олдини олиш мақсадида фармон қилди:

– Туман беклари, кўшун амирлари баковулларга ўчоқда қулда пишириладиган кўмач нону буғдойдан бўладиган буғра овқатни буюришдан тийилсунлар! Ҳамир овқатлар пиширилмасун!

Доривор ошбалмоқ кўкати ва паррандалар тухумларидан нафлансунлар!.. Нон унни тежаб ёпилсун! Ун махсус мучалко деган рухсатнома орқали тарқатилсун!..

Эрталаб баковул шоҳчодирга кириб:

– Ўзларига қандай таом тайёрлатай, Амир Соҳибқирон? Яқинда беморликдан оёққа турдилар ахир... – деб сўради.

Соҳибқирон хотиржам деди:

– Лашкар нимани тановул этса, менга ҳам шуни келтирингиз!

Сўраганига пушаймон бўлган баковул тезда ортга чекинди. У Амир Темурнинг сафарларда ҳамиша ўзини амирлару навкарлар билан тенг кўришини кўп кузатган; лашкар таоми унинг ҳам насибасига айланар, гоҳ навкарлар даврасида, гоҳ амирлар ўртасида бирга ўлтириб тановул қилар, зинҳор ўзини юқори қўймас, имтиёз сўрамас, яхши кунда ҳам, ёмон кунда ҳам доим ота мақомида лашкар ёнида эди. Шу сабабдан, сипоҳлар Соҳибқиронни эъзозлашар, ўтга деса ўтга, сувга деса сувга киришар, жон фидо қилишга тайёр туришарди.

Бу гап тезда бутун лашкарга ёйилди. Соҳибқироннинг инсофу адолати, кичикфеъллигидан мамнун навкарлару баҳодирлар дилларида фахру ифтихор ҳиссини туйдилар.

Қўшин қийинчилик билан олға силжиб борарди.

Орадан бир неча кун ўтди.

Пешин намозидан кейин шоҳчодирда Соҳибқирон пири муршид икковлон одатдагидек ҳамма қатори ошбалмоқ обиёвғонидан тановул айлаб ўлтирардилар.

– Еткизғонингга шукр!.. – деб қўярди пири муршид косадаги овқатдан ҳўпларкан.

– Неъматингга шукр!.. – кўшиларди Соҳибқирон.

Шу палла шаҳзода Муҳаммад Султон кириб таъзим бажо айлади:

– Ассалому алайкум!

Пири муршид шаҳзоданинг манглайдан ўпиб елкасига уриб-уриб кўйди:

– Аҳсанга, эй шери мард! Катта йигит бўлингиз, илоҳи!

– Марҳабо, шаҳзодам! – қувониб кетди Амир Темур бўй тортиб қолган набирасига суқланиб боқар экан. Соҳибқирон суюкли набирасига синчиклаб назар солди.

Эндигина ўн беш ёшга кирган дуркун амирзода Муҳаммад Султон, юзлари оқсариқдан келган тиниқ, кўзлари ёрқин, бўйлари баландлигидан вояга етган йигитни эслатарди. Шаддодлиги шундоққина кўриниб туради. Мўйлаби билинар-билинемас сабза урибди. Нақ отасининг ўзи, қошлари ҳам, кўзлари ҳам, аммо лаблари онасидан... Сал нозикроқми... Лекин ҳали ёш, ўсмирда, йигит киши қирқда қирчиллама ёшга етади, худо хоҳласа...

– Валинеъмат Соҳибқирон!.. Бир қошиқ қонимдан кечсунлар...

– Кечдим, шаҳзодам, кечдим...

– Муҳтарам амирлару баҳодирлар келишиб, бир нарсани илтижо этдилар... – қўлини кўксига қўйиб деди шаҳзода. – Олти ой бўлмақда, жанги жадалларни соғиндик, агар Амир Соҳибқирони комкор ижозат берсалар, ов солсақ, токи савашиш машқимиз хотирдан кўтарилиб кетмасун... Яна таъкидладиларки, Ҳазрат, зинҳор одамларим оч қолибдилар-да, нафс йўлини тутиб, бардошлари тугаб, гўшту хўрак илинжида эканлар-да, деган хаёлга бормасунлар, деб ўтиндилар...

Амир Темур: «Эшитдингизму, пирим?.. Бунга не дейдилар?» – дегандай Мир Саййид Баракага қаради. Пири муршиднинг катта-катта кўзларида мамнунлик аломатлари сезилди. Гапнинг сираси, Соҳибқироннинг ўзи ҳам бир ҳафта олдин ўрнатилган қаттиқ тартибни бир оз бўшаштиришни ўйлаган, шунга йўл тополмай турганди, шаҳзоданинг сўзлари айнаи муддао бўлди.

– Черикка ошкор этилсунким, шикор солғаймиз!

Тавачилар ҳар ёққа елиб-югуришиб фармонни яшин тезлигида тарқатдилар. Лашкар ичида «Шикор! Шикор!», «Ов солғаймиз!» сўзлари нажот хабарчисидай жаранглар, кулоқларга хуш ёқарди. Каттадан кичик барчага жон кирди.

Жангни соғинган навкарлар шердай отлашиб майдонга ўзларини урдилар. Мудраб ётган ғайратлар уйғонди, завқлар жўшиб, ҳаваслар оловланди. Сурон, қичқирӣқ авжга миңди. Лашкар селдай борлиқ-атроф майдонга ёприлди. Саҳрони ҳайбатли ов ҳалқаси қамраб олди...

Соҳибқирон шаҳзоданинг таклифи худога ҳам, бандасига ҳам ёққанига имон келтирди. Беҳисоб ўлжа тушди. Саноғига биров етмасди. Овланган қулон, товушқону илвасинларнинг семизини ушлаб ориғини қўйиб юборардилар. Бу ерларда буқадай-буқадай кийиклар ҳам кўп экан, узок қунлар лашкар озиғи ўшалардан бўлди.

II

Амир Темурнинг ички сезгиси унга, душманга яқин келиб қолдинг, деяётгандай эди. У ов баҳонасида бир оз оёқлар чигилини ёзиб олган лашкарнинг яроғини назардан ўтказиш лозим,

деб ҳисоблади. Шикорни кузатишига қараганда навкарлару баҳодирлар шиддати ёмон эмас. Аммо яроғни атай синчиклаб назардан ўтказиш керак, қолаверса, маҳобатли лашкарнинг бўй-бастига бир назар солиб, кўнгилни обод қилиш ҳам кўп яхши нарса.

«Йасол тузилсун!» – деган фармондан кейин амирзодалар, беклару баҳодирлар навкарлар ҳали замон саваш майдонига кириладигандай бошдан-оёқ жавшану зирҳларга ўралган, тиғу тирлари шай ҳолда саф тортдилар. Ҳар бир баҳодир қўшини билан ўз жирғасида, мўрчили¹ ёнида шайланди. Шу палла тепадан қараган одам саҳрони тўлдирган саноксиз фавжларнинг дарёдай тўлқинланиб турганини кўрарди.

Соҳибқирон кўрикни амирзодалардан эмас, ўзга номдор амирлардан бошлади. Бунда, менга барча амирлар ҳам, амирзодалар ҳам бирдай азиз, барчаси бирдай яқин, деган маъно ётарди. Амир Темурнинг бундай тенгпарварлиги ҳаммани қойил қолдирарди.

Турон султони ҳар бир фавжга йўналар экан, ўша ернинг амири дарҳол отдан тушиб, юкиниб, пешкашлар тортиб Соҳибқирон эҳтиромига шошиларди. Амирлар таъзимларини:

– Ҳамиша Бирубор сизга мададкор!

– Бирубор мададкор!

– Эй шоҳ, Сизга бўлсин замину замон!.. – каби дилдан отилган сўзлар билан безардилар, ортидан гуриллаган «Ур-ҳ-о-о!..»лар кўкка ўрларди. Соҳибқирон икки кун давомида саҳардан то шом юриб, эринмай ҳар бир бек, амиру амирзода фавжларини кўриқдан ўтказиб, кенгашлар бериб чиқди. Бекларнинг Оқёрдаги қурултойда айтил-

¹ Жирға – доира, доира бўлиб туриш; мўрчил – чуқур, окоп.

гандан ҳам зиёда навкар тўплаганларини кўриб кўнглида мамнунлик хиссини туйди.

Олти ойдан бери сувсиз саҳрода сарсон-саргардон кезган Турон лашкари ҳориб-толиб бир жойга етиб келди. Барчани ажаблантирган нарса шу эдики, бу ерда намозшом кирмай, шомни ўқиб улгурмай, шафақ ёришиб, бомдод вақти етар, хуфтон намозини ўқиш насиёга чиқиб, бошларни қотирарди.

Турон кўшини кўп машаққатлардан сўнг тәрих милодий 1391 йили ражаб оyi ўн беши, душанба кунида Қундузча¹ мавзеига кириб борди.

Авваллари, ҳарчандки, қоровуларни қайта-қайта душман изини топишга йўлласалар ҳам, аниқ гап олишолмай қайтишар, ҳар гал душман қоровули бир қорасини кўрсатару тезда кўздан йўқоларди. Бу худди муштлашганда, зарба учун юборилган аммо мўлжалга етмай ҳавода муаллақ қолган қўлнинг беҳуда ҳаракатини эслатарди.

«Кечалари ўт ёқилмасун, шомдан сўнг чодирдан чиқилмасун!» – деган фармон содир бўлди.

Соҳибқирон амирлар билан кенгашиб, тўртбеш киши эмас, Умаршайх Мирзо бошлиқ йигирма минг навкарни илғор жўнатишга қарор қилди.

– Душман ҳақида жўяли маълумот олмай қайтилмасун! Албатта из топилсун! – тайинлади Амир Темур.

Амирзода навкарлари янгигина ёқилган ўчоқлар, ҳали ўти ўчмаган гулханларга боқиб: «Из топдик!» дея қувондилар, туёқлар изини кўздан қочирмай олға юрдилар. Гоҳ-гоҳда узоқларда товушқоннинг физиллаб қочиб бораётгани кўзга чалинади. Бир жойда беш юз манқалга дуч кел-

¹ Қундузча – Самара шаҳри шимолида жойлаган мавзе, дарё номи. Кандирча ҳам дейдилар. Жанг 1391 йил 18 июн куни рўй берган.

дилар, ажабо, барининг ичида ўт бор эди-ю, бирор жонзот учрамасди.

Шундай алпозда хийла масофа босиб ўтиди. Ниҳоят, душман қорасини илғадилар, Тўхтамишхон қароргоҳи жойлашган Қундузча деган ерга етдилар...

Амир Темур шу ёшга кириб ҳали бу қадар улкан жангни бошидан кечирмаганлиги ҳақида ўйлаб қолди. Ҳа, бу Соҳибқирон ҳаётида биринчи улкан жанг, у шунчаки Амир Темур ва Тўхтамишхон эмас, балки Турон салтанати билан Олтин Ўрда хонлиги – икки қудратли давлат ўртасида рўй бермоқда.

Шу пайтгача Чингизхон юришларида лашкар, асосан, уч қисмга бўлинар, ўнг қўл, чап қўл ва қалб¹ деб аталарди. Соҳибқирон узоқ ўйлаб, ҳали жаҳон ҳарбий тажрибасида қўлланилмаган усулни танлади. У улкан қўшинини етти бўлакка ажратди. Бир қўлга Туронзамин хони Султон Маҳмудхонни бошлиқ қилди, иккинчисига Амир Сулаймоншоҳни...

Шу палла олам аҳлининг шаҳзодаси, Соҳибқирон дийдасининг нури валиаҳд Муҳаммад Султон тиз чўкиб таъзим бажо этди:

– Агар ижозат этсалар, каминани манглайга қўйсалар! Қаттиқ саваш курсам... жонсипорлик бурчимни адо айласам! Эй, марду майдонлар қиблагоҳи! Ўзлари бизга доим, таваккалчилик – ҳаётимиз, мардлик эса одатий бурчимиздур, жасорат қилмак жоиз, ҳар ишга мардона таваккал қилмоқ керак, деб сабоқ берадурлар.

Соҳибқирон барқ урган ўспиринлик палласига кирган Муҳаммад Султоннинг ёш бўла туриб, шундай қадамга журъат этганидан қувониб кетди, унинг сўзлари пишиқ, чуқур маъноли, ортиқча

¹ Қалб – қўшинда: марказ, маъносида.

ибора йўқ... Бу шиддату жасорат, довюраклик шаҳзода давлати иқболининг яхши аломатидай туюлди.

«Ҳа, шаҳзоданинг кўнгил забти унинг туғени тутғон маҳалга тўғри келибдур...» – деди ичида Амир Темур ва секин атрофга ғурурланиб назар ташлади. Бутун лашкар, аркони давлат олдида валиаҳд шаҳзода унинг қаддини кўтариб қўйди... Манглай, қалб, бошқача айтганда, марказда саваш қурмоқ жуда катта масъулияту маҳоратни талаб қилади, жангнинг тақдири кўп ҳолларда ана ўша манглайга боғлиқ. Ёлғиз жасоратгина етарли эмас, бунда шижоат, ҳарбий устакорлик, чаптастлик лозим, майдоннинг паст-баландига қараб қадам ташлаш керак.

– Салламно, шаҳзодам! – мақтади Амир Темур. – Саваш қурсунлар! Душманни зир қакшатишни яхшироқ ўргансунлар! Ҳадисда айтилмишки, кимки одамларнинг энг кучлиси бўлишни истаса, Оллоҳга таваккал қилсун, Оллоҳнинг ўзи унга пушти паноҳдир. Ростдан ҳам, яшаш – таваккалчиликдан иборат, мардлик кимгадир қаҳрамонлик бўлса, бизларга кундалик ҳодиса, одат, ҳар он, ҳар лаҳза олиб турғон нафасимиз, тирикчилигимиздур!

Амир Темур яна сўзга оғиз очмоқчи эди, аммо улгурмади. Бошига дубулға кўндирган катта ўғли Умаршайх Мирзо юкуниб келди-да, Соҳибқирон жавшани этагига лаб босди ва тисариларкан, деди:

– Суюкли шаҳзодамнинг шижоатига ҳазор таҳсинлар бўлсун! Кўнглимиз чексиз фахру ифтихорга тўлуғдур! Таваккалчилик мардликдур. Бу ҳам қисмат... – ўзи ёқтирган сўзларни келтирди амирзода. – Аммо, бир қошиқ қонимдан кечадилар, Амир Соҳибқирон! Шаҳзодам ҳали ёшлар...

Уни асрамоғимиз лозим. Биздай катта оғалари турғонда, ўз бўйинларига оғир вазифани олишлари мусулмончиликка ярашмаса керак... Гуноҳга қолмайлик. Валинеъмат Соҳибқирон! Каминани манглайга юборсунлар, деб илтижолар қилурмен! Баднийт Тўхтамишхон бирлан ўз ҳисоб-китобим бор!..

Унинг ортида совутга ўралган учинчи ўғли йигирма беш ёшли Мироншоҳ Мирзо кўринди:

– Улуғ оғамиз жўяли сўз дедилар, валинеъмат Соҳибқирон! Шаҳзодам, чиндан-да, ҳали ёшлар, уни аямоғимиз даркор, савашда у-бу жойлари лат еб қолмасун... Оғамизнинг ҳурматлари баланд, биз борлигимизда ул зотни ҳам азиятга қўйиш адолатдан эрмас... – деди қўл қовуштириб Мироншоҳ Мирзо. – Ана энди келдик мақсудга!.. Манглайга мени қўйишингизни ўтинамен!

Амирзода «Ана энди келдик мақсудга!» сўзларини Ибн ал-Асирнинг «Ал-комил фи-т-тарих»ида учратган эди. Бу ноёб китобни унинг учун Ҳазрат Соҳибқирон топшириғига биноан туркийга ўтириб беришганди. Амирзода қизиқиб мутолаа қиларкан, юқоридаги беҳад оҳанраболи сўзлар унга жуда ёқиб қолди ва такрорлаб юрадиган одат чиқарди. Бу ибораларни айтганда, ўзини улуғворроқ ҳис этарди.

– Халлоқи безаволга салламно! – деди Амир Темур бўйлари бир-бирига тенг саф тортиб турган амирзодаларга боқиб. Улар муомалада такаллуфотнинг барча нозик жойларига эътибор берганлари унинг кўнглини яшнатди. – Умаршайх Мирзо, амирзодам! Мироншоҳ Мирзо, амирзодам! Сўзларингиз жуда ҳам ўринли, ҳимматингиз учун қуллуқ, Муҳаммад Султон шаҳзодам ҳали ёшлар, асраб-авайламоқ лозимдур. Балли! Аммо таваккал қилибдур, шахти қайтмасун, шиддати

синмасун. Шундоғ отилиб чиққанлари учун та-
шаккур! Шижоат туғма хислатга кирадир. Бун-
дай одам жанг бошида жасоратда шерга, жанг
ўртасида сабр-бардошда филга, жанг охирида
ғазабу қаҳрда аждаҳога айланур! Барингиз шижоат
соҳибларидурсизлар. Майли, шаҳзода Муҳаммад
Султон улуғ қўлни – манглайни бошқарсун!
Жаҳоншоҳ ибн Жоку, Амир Шоҳмаликлар унинг
ёнида юрсунлар!

– Бош устига, валинеъмат Соҳибқирон! – қўл
ковуштирди мамнун Муҳаммад Султон.

– ...Умаршайх Мирзо – жаранғорга, ёнига сул-
дуз ҳазорасини олсун!..

– Бош устига, Амир Соҳибқирон! – бош эгди
Умаршайх Мирзо.

– ...Мироншоҳ Мирзо – баранғорга сардор-
лик қилсунлар! Худойдод Ҳусайний, Ахий Жаб-
бор баҳодир, Мирзо Алибек уларга ҳамроҳ
бўлсунлар!

– Жоним фидо сизга, валинеъмат Соҳибқирон! –
деди қўли кўксига Мироншоҳ Мирзо.

– ...Амир Сайфиддин некўз қурч бир йа-
сол тузсун ва ўнг қанот қанбулида жойлаш-
сун! Муҳаммадбек ибн Мусо, Шайх Нуриддин-
лар уларга шерик этиб берилсун! Баранғор ва
жаранғорларда туман, ҳазора ва сада амирлари-
нинг ҳар бирига муносиб жой ажратилсун! Лаш-
карларнинг ҳошиялари маҳкаму қурч бўлсун!

Амир Темур тин олди. Номлари жаранглаган
амирлару баҳодирлар: «Куллуқ!..» «Куллуқ!» «Бош
устига!..» «Бош устига!..» – дейишиб таъзим бажо
келтиришар ва ортга чекинишарди.

– Тагин... – сўзда давом этди Соҳибқирон. –
Етти фавждан сўнг, алоҳида йигирма бўлукдан
иборат йасол тузилсун! Захирага Мубашшир
баҳодир сардордур! Улуғ қўлнинг ортида сабр-

тоқат қилиб турадур. Жангта фақат менинг ижозатим билан қадам қўясен, эй баҳодир!..

– Фақат ижозатлари билан қадам қўюрман, Амир Соҳибқирон! – тиз чўқди Мубашшир баҳодир.

Фармонга кўра, ҳар бир навкар ўз олдида таноб тортиб, бўлиб берилган ерда хандақ қазिशга киришди.

...Тўхтамишхон ниҳоят тўқнашишга аҳд қилди, чекинишни тўхтатди... Чопарларнинг айтишларига қараганда, жанг фурсати энди етди, Амир Темур лашкари ҳориб-толган, роса абгор бўлган, шижоатидан айрилган, очлик исканжасида тинкаси қуриган, бир ҳамла кифоя – бари тутдай тўкилади.

Хоқон Жўжихон авлодидан чиққан шаҳзодалар, Тош Темур ўғлон, Элийғмиш ўғлон, Бек Ёруғ ўғлон, беклардан Оқбўтабек, Исабек, хоразмшоҳ Сулаймон Сўфи ва бошқалардан иборат мустаҳкам йасоллар туздирди. Тўра ва говсипарлар такқан, тиш-тирноғигача қуролланган чақмоқдай навкарлар: «Душманингни кўрсат! Тилка-порасини чиқараман!..» дегандай ёв томонга интиқомли боқди.

Жанг майдонига Оллоҳнинг қудрати билан жуда ҳам ажойиб жой танланганди. Қундузча дарёсининг бўйларини парвардигор атай улкан жангларга мослаштириб яратганга ўхшарди. Минг-минг аскарларни сиғдира оладиган кенг дала, аммо нотекис жойлари ҳам кўп, душман шиддатли саваш қуролмайди, ўр-чақирларга қараб юриши керак...

Даштнинг икки тарафида қўшинлар саф тортган, ҳар икки томоннинг навкарлари ҳам, жиловни қўйиб юборсанг ўзимни майдонга ураман, деган тойлардай безовта...

Шунда Амир Темурнинг тутуми барчани – дўстни ҳам, душманни ҳам таажжубга солди. У қўшиннинг орқа томонини Қундузча дарёси «ўраб» олганидан кўнгли тўқлиги сабаблими ёки шижоатли ва юракли эканиданми, ҳозиргина жангга киришга интиқ лашкарга бирдан чодирлар тикишни, ҳар чодирда бир-иккитадан чирок ёқишларини буюрди. Бир неча лаҳзада ердан чодирлар ўсиб чиқди.

Амир Темур лашкаридаги хотиржамлигу бепарволикни кузатиб турган Тўхтамишхоннинг қони қайнади. «Қудратли Олтин Ўрда қўшинини кўзга илмай, андишага бормай, кўркмай саваш олдидан жанг майдонида бемалол чодир тикиб ўлтирибди! Бизни менсимайдур!» – дея хаёлидан кечирди Олтин Ўрда хони ўша ёқдан кўз узмасдан. Унинг ғазоби алангаланди, аламдан лабларини тишлаб олай деди.

Кутилмаганда Соҳибқирон чодирларни йигдирди, кейин отдан тушиб ерга жойнамоз ёздирди, сидқу ниёз ва ихлос юзасидан бамайлихотир икки ракаат намоз ўқиди, ҳақ субҳонаҳу таолодан нусрату зафар тилаб тавба тазарруга юз бурди, зори таваллолар айлади. Салавоту тақбирлар билан намозини тугатиб, отга минди... Барини узоқдан кўриб турган Тўхтамишхоннинг ортиқ жиғибийрони чиқарди.

Соҳибқирон пири муршидга юзланди:

– Олти ой сарсон-саргардонликда дашту ёвон кезиб, ниҳоят душманга етиб келдик. Тўхтамишхон гоятда айёру беокибат чиқди... – қаҳри келди Соҳибқироннинг. – Худонинг ғазабидан кўркмади. Хусравона ғуруримизга озор етишини билмади. Шундоқ таъзирини бермак керакким, токи ўнганмасун!

Кейин лашкарни руҳлантириш мақсадида ҳайкирди:

– Йигитлар! Ушбу кун базму ишрат кунидур! Базм – ҳарб майдони ичидадур, ишрат эса «ур-хо ур», бода – душман қони, ўткир тиглар эса ададсиз қадаҳ! Нақоралар чалинсун! Нафирлар бонг урсун!!!

Изма-из:

– Оллоҳ, Ватан ва подшоҳ учун жон бахшида!!! – гувиллади лашкарлар узра собита юдузлардай амирларнинг ўктам садоси...

– Оллоҳ, Ватан ва подшоҳ учун жон бахшида!! – унга қўшилди Миррих шижоатли амирзодалар наъраси. Уларга аскарлар сурони уланиб кетди.

Даставвал Амир Сайфиддин некўз қиличини яланғочлаб душманга рўбарў келди ва ёвнинг чап қанотдаги навкарларини танг аҳволга солиб қўйди. Аммо душман қўшини Амир Сайфиддин некўз бўлинмаси кейинидан тушиб уни ўраб олмоққа ташланди. Жаҳоншоҳ ибн Жоку дарҳол ўз фавжини ўша ёққа буриб, кўмакка шошилди.

Мироншоҳ Мирзо ўнгда, Умаршайх Мирзо чапда жавлон урардилар. Муҳаммад Султон марказда туриб ёғий сафини дадил ёриб ўтишга тиришарди. Қиличлар жаранги, шамширлар шиддати, отлар кишнаши, ўлимдан сўйлаётган найзалар тили, навкарлар сурони бари қўшилиб кулоқни қовматга келтирарди.

Умаршайх Мирзо ўз лашкари билан душманнинг уч қўшинига қарши жанг қилар ва бундан кўнглида ғурур туярди. У ахир Соҳибқироннинг катта ўғли, биринчи суянчиғи, ишонгани.... Энг катта оғирликни у ўз зиммасига олиши керак. Ишончни оқласа бас...

Ҳамма унинг баҳодирлигидан ёқа ушлар, «Бундай ишларга ҳатто Рустамнинг ҳам қурби етмас!..» – дерди. У рўбарўдан келаётган ҳўкиз бошли қалқонлар ва тўраларга ўзини урди! Унга ҳам, сўлга ҳам қилич сермаётган амирзода ўз жонини ўйламас, нима бўлмасин, ўша қаттол, жини сўймайдиган лапашанг Тўхтамишхон лашкарини кунпаякун этса бас...

Бирдан амирзоданинг отига ўқ тегиб, мункиб кетди. «Даюс!..» – деб юборди амирзода. У чаққон ерга сакраб тушди, аммо пиёда қолганига қарамай, мардларча жангни тўхтатмади. Тездан от етказдилар. Отга минган Умаршайх Мирзо хезланганча яна савашларга ўзини урди.

Амир Темур юраги гурс-гурс тепганча барини ўрдудан кузатиб турарди. Савашишда жиддий силжиш кўринмаётгани уни ташвишга сола бошлади. Ногаҳон сулдуз ҳазораси кўшинининг чекиниб, тум-тарақай сочилиб кетгани ҳақида хабар келди. Шу етмай турганди. Бу кўшин Умаршайх Мирзо қанотига ёнма-ён эди. Сулдуз ҳазораси лашкарбошисининг – у майдон низомини яхши билмас экан. – калласи сапчадай узилиб тушганини чопар ўз кўзи билан кўрган эмиш. Энди Тўхтамишхон асосий кучини шу ерга қаратади...

Чиндан ҳам, Олтин Ўрда ҳукмдори сулдузларни пароканда этиб юборгандан кейин айни шу ердан душман ҳалқасини ёриб ўтишга қарор қилди: жангари Бек Ёруқ ўғлон ва Элийғмиш ўғлонларнинг кучли фавжларини олдинга ташлади.

Тўхтамишхон бир паллалар Самарқандда Боғи Нақши жаҳондаги зиёфатда ҳамманинг кўз ўнгида дағал ва кўрс Умаршайх Мирзодан эшитган дашномларини ҳали унутгани йўқ... «Подшоҳ-

зодалигинг бир дирҳам!..», «Товуқмижоз лапашанг!..», «Ноинсоф!..», «Номуси йўқ, кўрқоқ!..» каби сўзлар ҳали-ҳали Тўхтамишхоннинг дилини ўяди. Энди ўшанга жавоб бериб қўйиш вақти етди, Олтин Ўрда хони қарздор бўлиб қолишни истамайди. У хаёлида бир лаҳза юмалоқ юзли, хушсурат, аммо қўй кўзлари ғазабдан ёнган Умаршайх Мирзони тасаввур қилди-ю манглайи тиришди.

Вазият бамисли симобдай тизгинсиз эди, омад гоҳ у томонга кулиб боқарди, гоҳ бу томонга... Тўхтамишхон ўнг ва чап қанотлари заифлана бошлаганини фаҳмлади. «Ҳамма кучни йиғиб Умаршайх Мирзо лашкарига уриш, шу ердан ёриб ўтиб бутун Соҳибқирон қўшинини парчалаб ташлаш керак!» – деди ўзига ўзи қатъий. Бу унга осондай туюлди.

Нафсиламрини айтганда, ўлар-тириларига қарамай ишга киришган Тўхтамишхонга толе кулиб боқди: у Умаршайх Мирзо қўшинини ёриб ўтишга эришди.

Бу хабарни Амир Темурга амирзода чопари етказди. Умаршайх Мирзо бундай сўзларни етказишни буюрибди: «Подшоҳ Тўхтамишхон ўз лашкарини саришталаб, қалб, баранғор ва жаранғорини низомда тутиб ортимиздан қувмакда...»

Демак, Олтин Ўрда хони Соҳибқиронни ажратиб ўраб олиб тор-мор этмоқни ният қилган...

Шу палла чап қанотнинг қанбулидан ҳам нохуш хабарлар етди: душман Амир Темур лашкарининг орқа томонини эгалламоқда экан. Соҳибқирон аскарлари ҳориб-чарчаган, шиддатлари паст, чекинаётганлари балки шундан. Фақат шаҳзода Муҳаммад Султон бошлиқ манглай қўшин душманга бўй бераётгани йўқ....

– Бос! Ёғийни бос, азаматлар! Ёғийни ўлдир!!! – каби чинқириқли садолар эшитилди ёв томондан шу палла!

Соҳибқирон аҳволнинг танглигини сезди. Ҳамма фавжларни бир жойга йиғаман, деса, фурсат кетади, улгурмак қийин, чунки айёр душман жуда яқинда турибди, ҳали замон бостириб келиши аниқ. Қўшиннинг кўпи нобуд бўлди... Амир Сайфиддин некўз, Жаҳоншоҳ ибн Жоку, Умаршайх Мирзо фавжлари хийлагина талофат кўрди. Мубашшир баҳодир лашкарини чорласа ҳам ғолиблик исини туйиб қолган душманга бас келолмаса керак. Жанг қуришда қаерда хатога йўл қўйганини кейин аниқлаб олади... Бас, ҳозирча иккиланмасдан Тангрига таваккал қилиб, ортга чекинмоқ даркор. Чекинмоқ – енгилмоқ, дегани эмас ҳали, ҳарбий усул холос...

Ёнида узоқларга боқиб, жанг расамадини олаётган Мир Саййид Барака бирдан Бадр жангини эслади. Ушанда пайғамбар алайҳиссалом қўлларига бир сиқим тупроқ олиб: «Юзлари қаро бўлғай!» – деб ёв тарафга отибдилар, ё раббий, кўзига ғубор кирмаган бирор мушрик қолмабди! Расулulloҳ мўъжизасидан қувватланган пири муршид шартта отдан тушди, «Алҳамду лиллаҳир раббил оламин! Худо ўзинг мадад бергайсен!» – дея у ҳам ердан бир сиқим тупроқ олди:

– Зинҳор кўнглингизни чўқтирмангиз, Амир Соҳибқирон! – деди пири муршид ва қўлидаги тупроқни ўлар-тириларига қарамай савашаётган душман томонга сочиб юборди! Кейин залворли овозда:

– Ёғий қочди!!!.. – дея ғолибона ҳайқирди. – Ёғийнинг юзини тескари қилсун! Истаган ерингизга оёқ қўйингиз, Амир Соҳибқирон! Зафар биз тарафдадур!

Пири муршид шундай деди-да, отига қамчи урди.

Барча фавжлардан: «Зафар биз тарафдадур!..», «Зафар биз тарафдадур!..», «Оллоҳ, Ватан ва подшоҳ учун жон бахшида!» – деган садолар янгради. Амир Темур қўшини фавқулудда таважжуҳда душман томонга юз бурди.

Энди пири муршид сўзларидан руҳланган Амир Темурнинг ўзи майдонга тушди! Даставвал захирадаги Мубашшир баҳодирнинг йигирма бўлукдан иборат лашкарини жангга киритди, бошқа фавжларни жамлади, олисдагиларига шитобан катта лашкарга қўшилишга фармон бериб, дадил ортга чекинди ва бемисл шижоат билан, йасол тортган Тўхтамишхонга юзланди!

Осмонда бир парча булут йўқ, ҳаво очиқ, ортда Қундузча дарёси билтанглаб оқарди.

Черик бошида Амир Темур Кўрагоннинг ўзи экан, деган хабар Тўхтамишхон қўшини орасида ёйилиб кетди. Олисдан Турон лашкарининг туғи осмонга санчилгандай мағрур кўринарди.

Ҳумоюн ўрдудан, ноғора ва карнай садолари дашту саҳроларни тўлдирсун, деган фармон янгради. Сурон борлиқни тутди. Черикнинг ҳайбатидан еру само зирилларди.

Тўхтамишхон, ёғий қўшини жангларда талофат кўриб сийраклашган, кучи қирқилган, уни ўраб олинса кифоя, деб ўйлаган, бутун шижоатини шунга қаратганди. Аммо у Мубашшир баҳодир бошлиқ йигирма бўлук қўшиндан беҳабар эди. Ажабо, бу черик ердан чиқдимми, осмондан тушдимми?.. Қўшинни Соҳибқироннинг ўзи бошқариб келмоқда эмиш! Ноғораларнинг ҳар бир садоси унинг бошига гурзи бўлиб урилаётгандай туюларди..

Соҳибқирон майдонда жавлон ураркан, унга ёвқур шаҳзода Муҳаммад Султон лашкари олдинда Олтин Ўрданинг манглай қўшинини мардона ёриб ўтибди, деган хушхабарни етказдилар. Бобонинг набира жасоратидан кўнгли ёришиб кетди, унда фавқулодда шижоат пайдо бўлди, ўзи ҳам беихтиёр ўша ёққа интилди. Қилич сермаганча олға ташланган Муҳаммад Султон, кўз ўнгида ғаним аскарининг алифбо ҳарфларидай тирқираб сочилиб кетаётганини кўрар, ҳайқириғига ҳайқирик қўшиларди.

Душман ёқдан:

– Қочма!!! Қайт ортингга, беномуслар!!! Қайт, деяпмен!!!.. – сингари аламли хитоблар чалинди Амир Темур қулоғига шу палла...

Жанг ўти алангалади. Кўп ўтмаёқ, Тўхтамишхон қўшинларининг иддаоси пучлиги билинди, ҳамма ҳар қаёққа қочишга турди.

Олтин Ўрда хонини ваҳима чулғади, жанг тизгини қўлдан кетаётганини чуқур англади. Шайтон кўнглида: «Қоч! Жонингни сақла! Йўқ эса, хорликда ўласен!..»– дея васваса қила бошлади. Тожу тахт ҳам кўзига кўринмай қолди, жон кўрқинчи уни саросимага соларди. У қочиши керак, аммо қаёққа қочади? Албатта, шимолга, шимол томонга!..

Тўхтамишхон бир лаҳза аламда майдонга қаради, кейин ҳеч кимга, ҳатто мулозимларига ҳам билдирмай, гўё ўзини жангга ургандай, чап томондаги қўшиндан хабар олмоқчидай, от бошини қочишга бурди... Бу пайт Амир Темур қўшинларининг зафарли наъралари тобора осмонни тўлдириб борарди.

Олтин Ўрда хони, қочганимни ҳеч ким кўрмади, деб ўйласа ҳам, бу сезилмай қолмади. Манглайда саваш қураётган Умаршайх Мирзо майдонда

жавлон уриб юрарди-ю, Тўхтамишхонни сира кўздан қочирмасди. Амирзода ғалаба яқинлигини, тез кунларда ашаддий душмани билан ҳисоб-китоблар қилиш фурсати келаётганини ва шунда Тўхтамишхонни тафтиш этишни Соҳибқирондан ўзи сўраб олажагини ўйлаб ҳаяжонланарди. Унга энг ботиб кетган жойи, Тўхтамишхоннинг Соҳибқирондан кўрган кўп яхшиликлари эвазига, – майли, биров-ку ундан яхшилик кутмайди, зор ҳам эмас, – ёмонлик қайтаргани, унга қўл кўтаргани эди. Инсоннинг бунчалар кўрнамаклигини учратиш қийин...

Бир пайт амирзода қараса, майдонда чарх уриб юрган Олтин Ўрда хони жойида йўк! Дабдурустан: «Қочибди!», деган фикр чакнади Умаршайх Мирзо кўнглида! У атрофга аланглаб қаради. Ҳеч қаерда ҳеч қандай из илғамади.

Фақат шимол томонда, беш юз қадамлар нарида, тўқайзорга яқин ерда кимнингдир дарё томонга от чоптириб кетаётгани кўзга ташланди. «Бу, ўша – Тўхтамишхон!.. – деди ўзига-ўзи амирзода қоғоз кўтармайдиган сўзлар билан қаттиқ сўкиниб. – Ўша!.. Қочмоқчи!.. Қочиб бўлсан, лапашанг!..»

Умаршайх Мирзо фурсатни ғанимат сезиб хоқон изидан от қўйди!

Дарё бўйида паст, текис ерлар, увалар ястанган эди, сув кўпайганда тошиб ўша ёқларга ҳам уриб кетарди. Бора-бора катта тўқайзор пайдо бўлган, бу овчилар учун ҳам, турли махлуқот учун ҳам қулай камгак – панароқ ерларга айланиб қолганди. Дарёнинг шимол томонида эса адирликлар кўзга ташланарди.

Амирзода елиб бораркан, Тўхтамишхоннинг ўнг томонга қараб йўналганини илғади. Тўқайзорни айланиб ўтмоқчи шекилли... Аниқ, у

тўқайзорга кириб яширинмоқчи эмас, йўқ эса отини буриб ўтирмасди. Афсуски, амирзода бу ерларни яхши билмайди. Лекин унинг кўнгли тўқ эди, чунки Тўхтамишхон тўқайзорнинг орқасига ўтганда ҳам, чапгами ёки ўнгами бурилганда ҳам йўли барибир дарёга тақалади... Ўша ерда уни тутиб олади.

Умаршайх Мирзо учқур тўриқ отини тўқайзорнинг чап томонига бурди ва қамчига зўр берди. Тўриқ юганларини шиқирлатиб ўқдай шувиллаб кетди. У подшоҳзоданинг олдини кесиб чиқишга улгуриши керак!

Отини тинимсиз савалаб бораётган Тўхтамишхон ҳеч ортига қарамасди. Ногаҳон ўтрилиб қаради – олисдан жанг сурони эшитилар, ҳеч қаерда унинг туғи кўринмас, чангу тўзон кўкни тутиб ётарди.

Бирдан қандайдир отличнинг учиб келаётганига кўзи тушди! Яхшилаб қаради: ростдан ҳам кимдир отига тинимсиз қамчи урганча елмоқда! Наҳотки?!.. Наҳотки, ўзининг ашаддий душмани Умаршайх Мирзо бўлса?..

Нафсиламрини айтганда, ҳозир унинг жангари ва кўрқмас амирзода билан ҳеч дуч келгиси ҳам, савашгиси ҳам йўқ... Агар савашса, амирзоданинг қўлида ўлиши аниқ, чунки Тўхтамишхон ўзининг унга тенг келолмаслигини билади. Ёки уни қўлоёғини боғлаб бошига қоп кийдириб, бўйнига қиличчини осдиради, елкасига нуқиб Амир Темур ҳузурига элтади. У шу палла хоразмшоҳ Юсуф Сўфининг мардона Соҳибқиронни яккама-якка курашга чорлаганини, Амир Темур ногирон бўлишига қарамай майдонга чиққанини, хоразмшоҳнинг эса сўзида турмаганини, Хоразм қўшини билан Турон лашкари олдида юзи шувит

бўлганини эслади. Эслади-ю, шу ондаёқ унутиш-га, ортига қарамасликка ҳаракат қилди.

Умаршайх Мирзо отини елдирганча тўқайзорнинг чап томонидан чиқиб борди ва... дарёни кўргачгина қаттиқ янглишганини англаб етди! Ҳақиқатда ҳам, у бу жойларни яхши билмаслиги аён бўлди. Эҳ, амирзода, амирзода! Рўбарўсида Қундузча дарёси ястаниб ётар, тўқайзор эса дарёга лаб қўйган, у ерда Тўхтамишхон турган ўнг томонга йўл кўринмас, сув босган нотекис тўқайзор ичидан ўтишнинг эса асло иложи йўқ эди.

Амирзоданинг пешонасини муздек тер босди! Наҳотки, шундоқ ёнгинасидаги ашаддий ғанимини қўлдан чиқариб юборса!.. Тўхтамишхонни лапашанг дерди, аслида ким лапашанглиги энди аён бўлди. Аттанг, фурсат кетди... « Бу ҳам қисмат!..» – деб қўйди ичида алам билан.

Амирзода шарт отини орқага бурди, энди тўқайни айланиб ўтишдан бошқа чора йўқ. Буни қанча тез қилса шунча яхши.

Умаршайх Мирзо шиддат билан отини қамчилаб тўқайзорнинг ўнг томонидан дарё бўйига етиб келганда, Қундузча дарёси ҳеч нарса бўлмагандек хотиржам лиммо-лим тўлиб оқар, фақат дарёнинг нариги томонида жуда олисларда бир отликнинг ўқдай елиб кетаётгани элас-элас кўзга ташланарди.

2000 – 2005

Иккинчи китоб тугади.

МУНДАРИЖА

Биринчи боб	5
Иккинчи боб	21
Учинчи боб	34
Тўртинчи боб	47
Бешинчи боб	58
Олтинчи боб	79
Еттинчи боб	90
Саккизинчи боб	108
Тўққизинчи боб	133
Ўнинчи боб	160
Ўн биринчи боб	181
Ўн иккинчи боб	200
Ўн учинчи боб	220
Ўн тўртинчи боб	241
Ўн бешинчи боб	262
Ўн олтинчи боб	283
Ўн еттинчи боб	306
Ўн саккизинчи боб	325
Ўн тўққизинчи боб	344
Йигирманчи боб	360
Йигирма биринчи боб	379
Йигирма иккинчи боб	396
Йигирма учинчи боб	440

Муҳаммад Али

УЛУҒ САЛТАНАТ

Эпопея

Иккинчи китоб

УМАРШАЙХ МИРЗО

«Sharq» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент – 2014

Мухаррир *Аҳрор Аҳмедов*
Дизайнер *Толиб Қаноат*
Бадий муҳаррир *Феруза Башарова*
Техник муҳаррир *Раъно Бобоҳонова*
Саҳифаловчи *Лидия Цой*
Мусахҳих: *Маймура Зиямухамедова,*
Шарофит Хуррамова

Нашр лицензияси AI № 201, 28.08.2011 йил.

Босишга 25.06.2014 рухсат этилди. Бичими 84x108 1/2.
«Palatino» гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма табоғи 23,52.
Нашриёт-ҳисоб табоғи 20,81. Адади 5000 нусха.
Буюртма № 3551. Баҳоси шартнома асосида.

**«Sharq» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси босмахонаси.
100000, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41.**